

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**HADİS İLMİNDE
MERFÛ-MEVKUF İLİŞKİSİ
(DOKTORA TEZİ)**

Sabri ÇAP

BURSA 2008

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI**

**HADİS İLMİNDE
MERFÛ-MEVKUF İLİŞKİSİ
(DOKTORA TEZİ)**

Sabri ÇAP

**Danışman
Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU**

BURSA 2008

T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı'nda U2004266 numaralı Sabri ÇAP'ın hazırladığı "Hadis İlminde Merfû-Mevkuf İlişkisi" konulu Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 09/05/2008 günü 14.00 - 15.30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Bşk.)
Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Y. Vehbi YAVUZ
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Prof. Dr. Yavuz ÜNAL
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Doç. Dr. Salih KARACABEY
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Yard. Doç. Dr. Akif KÖTEN
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

09/05/2008

ÖZET

Yazar	: Sabri ÇAP
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Hadis
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: XIII + 342
Mezuniyet Tarihi	: / / 2008
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU

HADİS İLMİNDE MERFÛ-MEVKUF İLİŞKİSİ

Farklı yaklaşım ve değerlendirmeler olmakla birlikte; hadis ve sünnetin muhtevasına sahâbe ve tâbînin söz ve fiilleri de dâhil edilmiş, sonraları ise Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbîne ait söz, fiil ve takrirler için ayrı ıstılahlar kullanılmıştır. Merfû hadislerle beraber mevkuf ve maktû rivayetler de ilk tasnif edilen hadis, tefsir ve fıkıh kaynaklarında yer almıştır. Hicrî III. yüzyıldan itibaren eserlerde öncelikle merfû rivayetlere yer verilmeye başlanmış, son yıllara kadar da mevkuf rivayetlerin müstakil tasnifi yapılmamıştır.

Bazı hadisler ise hem merfû, hem de mevkuf olarak rivayet edilmiştir. Farklı sebeplerden hareketle birçok sahâbî Hz. Peygamber'den duyduklarını O'na nispet etmekten çekinmiş ve merfû hadisin muhtevasını kendi sözü şeklinde zikretmiştir. Merfû hadisleri bilinçli olarak mevkuf rivayet etme düşüncesi daha sonraki bazı râvilerde de görülmektedir. Bunun neticesinde merfû olarak sahih kabul edilen birçok hadis aynı zamanda mevkuf rivayet edilmiştir. Diğer taraftan adalet ve zabt yönüyle cerh edilen bazı râviler ise kasıt veya hatayla gerçekte mevkuf olan birçok rivayeti ref etmişlerdir.

Merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin sıhhat durumunun belirlenmesi için sened ve metin birlikte dikkate alınmaktadır. Birçok râvi cerh ve ta'dîl açısından raffâ' diye nitelendirilmiş, bazılarının ise naklettikleri bütün merfû hadisler reddedilmiştir. Hadislerin merfû veya mevkuf olduğunun belirlenmesinde reyle bilinemeyecek konulardaki rivayetler diğerlerinden farklı değerlendirilmemiş, hadislerin muhtevası dikkate alınmaksızın bütün rivayetler tetkik ve tenkide tabi tutulmuştur. Mevkuf rivayetlerin merfûlaştırılmasında İsrâiliyat kaynaklı rivayetlere de bilhassa dikkat çekilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Merfû Hadis	Mevkuf Sahâbe	Ref' 'İlel	Müdreç Maktû
----------------	------------------	---------------	-----------------

ABSTRACT

Yazar : Sabri ÇAP
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı : Hadis
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XIII + 342
Mezuniyet Tarihi : / / 2008
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU

MARFU-MAWQUF RELATIONSHIP IN HADİTH

Despite diverse approaches and perspectives, it is commonly argued that sayings and acts of the Companions (sahāba) and the Followers (tabiīn) have been included in the contents of the hadīth and sunnah. Later in time, different jargon have been put in use to differentiate the sayings and acts of the Prophet (including those acts which he did not prohibit, *takrīr*) from those of the Companions and the Followers. Together with marfū‘ hadīths, both mawqūf and and maqtū‘ narrations were also included in the first compilations of hadīth, tafsīr, and fiqh sources. As of third century AH, hadīth collections consisted primarily of marfū hadīths, and until recent years mawqūf hadīths had not been compiled separately.

Some hadīths have been cataloged as both marfū‘ and mawqūf. Due to various reasons, many Companions abstained from associating the Prophet with something they actually heard from him, and narrated the content of a marfū‘ hadīth as their own saying. Consciously narrating some marfū‘ hadīths as mawqūf has been practiced by some later narrators too. As a result of this, many marfū‘ hadīths have also been cataloged as mawqūf. Some narrators, who were contested due to their failure in disciplined religious practice and weak memory, linked to the Prophet, either intentionally or by error, many narrations which were in fact mawqūf.

Chain of narration and text are taken into consideration together to find out which hadīths are marfū‘ and which are mawqūf. Many narrators have been considered as raffa’ due to contestations, and all marfū‘ hadīths received from many other narrators have been completely rejected. Narrations that cannot be determined by opinion to find out whether a hadīth is marfū‘ or mawqūf have not been considered differently. All narrations have been analyzed and criticized without taking the content into account. Israeli-based narrations are also drawn attention in the process of mawqūf narrations becoming marfū‘.

Key Words

Marfū‘	Mawqūf	Raf‘	Mudraj
Hadīth	Companions	‘Ilal	Maqtū‘

ÖNSÖZ

Peygamberlerin sonuncusu olarak gönderilen ve asıl görevi Kur'an'ı tebliğ ve tebyin olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz, fiil ve takrirleri Kur'an'dan sonra bütün mü'minler için bir rehber konumundadır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilk muhatabları olan ve hayatları boyunca her yönüyle Hz. Peygamber'i kendilerine örnek alan ve her biri âdetâ yaşayan bir peygamber gibi kendilerinden sonraki nesle yaşayan örnekler sunan sahâbenin söz ve yaşayışları da Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) olmaksızın Kur'an'ı anlamak nasıl mümkün değilse, sahâbe olmadan da Hz. Peygamber'i anlamak imkânsızdır.

Kur'an bize Yüce Nebî'nin (s.a.v.) sadece birkaç sözünü nakletmektedir. Bunun dışında O'nun (s.a.v.) sözlerini bize nakleden tek kaynak sahâbedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatından bir parça taşıma ihtimalinden dolayı hadis veya sünnetin içeriğine sahâbenin söz ve fiilleri de dâhil edilmiştir. Daha sonraları ise Resûlullah'a ve sahâbeye ait olanlar ayrı kavramlarla ifade edilmek istenmiş, Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) söz, fiil ve takrirleri merfû olarak nitelendirilirken, sahâbeye ait olanlara mevkuf denilmiştir. Bu kavramların hadisin rivayetinden sonraya ait olması sebebiyle nakil şekillerinin farklılığından dolayı bazı metinlerin merfû veya mevkuf kabul edilmesinde muhaddisler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan bazı metinler aynı veya farklı sahâbilerden merfû ve mevkuf rivaye edilmiştir. Bu nedenle hadis ilminin temel problemlerinden biri de bu tarz metinlerin gerçekte mevkuf mu yoksa merfû mu olduğunun tesbitidir. Zira farklı nedenlerle bazı merfû hadisler mevkuf rivayet edildiği gibi, hata ve kasıtlı bir kısım sahâbe ve tâbiîn sözleri ve fiilleri de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ref edilmiştir.

Bu çalışmada merfû ve mevkuf rivayetlerin konumu ve Hz. Peygamber'e ait olanla sahâbe veya daha sonrakilere ait olanları birbirinden ayırmak için muhaddislerin uyguladıkları metodlar ve bunun sonuçları tesbit edilmeye çalışıldı. İmkânlar ölçüsünde elimizden geleni yapmamıza rağmen konunun bütün yönlerini ortaya koyabildiğimiz söylenemez. Çalışmalarım boyunca yoğun meşguliyetine rağmen bana desteğini esirgemeyen ve usûl ve uslûb açısından sürekli desteğini gördüğüm tez danışmanım Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU'na, devamlı yardımını gördüğüm ve tezin konusunu tesbitte bana yol gösteren ve emekli oluncaya kadar tezimin danışmanlığını yürüten hocam Prof. Dr. M. Ali SÖNMEZ'e, fikirlerinden sürekli istifade ettiğim Prof. Dr. Y. Vehbi YAVUZ'a, Yard. Doç. Dr. Akif KÖTEN'e ve diğer hocalarıma teşekkürü bir borç bildiğimi belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ ONAY SAYFASI.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	XII
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ.....	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİS VE SÖYLEYENİNE GÖRE HADİSİN ÇEŞİTLERİ

I. HADİS VE HADİSLE EŞ ANLAMLI KAVRAMLAR.....	6
A. Hadis.....	6
1. Hadisin tanımı.....	6
2. Sahâbe sözlerine hadis denilmesi.....	10
B. Hadisle Eş Anlamli Diğer Kavramlar.....	11
1. Sünnet.....	11
a. Hadis ve sünnetin eş anlamli kullanılması.....	13
b. Hadis ve sünnetin farklı mânada kullanılması.....	14
c. Sünnetin sahâbe için de kullanılması.....	16
2. Haber.....	20
a. Sahâbe için haberin kullanılması.....	22
3. Eser.....	23
a. Eserin hadisle eş anlamli kullanılması.....	23
b. Eserin sadece sahâbe için kullanılması.....	24

II. SÖYLEYENİNE GÖRE HADİSİN ÇEŞİTLERİ.....	25
A. Kudsî Hadis.....	25
B. Merfû Hadis.....	26
1. Merfû hadisin tanımı.....	26
2. Merfû hadisin kapsamı	28
a. Merfû hadisin çeşitleri.....	28
(1). Sarih merfû hadis.....	28
(2). Hükmen merfû hadis.....	30
3. Merfû hadisle eş anlamlı kavramlar.....	35
a. Müsned	35
b. Muttasıl ve mevsul.....	37
C. Mevkuf Hadis.....	38
1. Mevkuf hadisin tanımı.....	38
2. Mevkuf hadisin kapsamı	40
D. Maktû Hadis.....	44

İKİNCİ BÖLÜM

MEVKUF HABERLERİN DEĞERİ, TEDVİN VE TASNİFİ

I. SAHÂBENİN KONUMU.....	47
A. Kur'an ve Hadislerde Sahâbe.....	47
1. Kur'an'da sahâbenin fazileti.....	47
2. Hadislerde sahâbenin fazileti.....	48
3. Hz. Peygamber devrinde sahâbenin fetva ve kazâları.....	49
II. MUHADDİSLER VE MEVKUF HABERLER.....	53
A. Mevkupların Hadisin Muhtevâsından Sayılması.....	53
B. Sıhhat Bakımından Mevkuf Haberler	54
C. Mevkuf Haberlerin Tedvîn ve Tasnifi.....	57
1. Sahâbe asrında mevkupların yazılması.....	57

2. Hadislerin tedvînine mevkufların da dâhil edilmesi.....	64
3. Mevkuf rivayetler bakımından ilk tedvîn edilen eserler	68
4. Tasnif dönemi hadis kaynakları ve mevkuf rivayetler.....	68
a. Muvatta'	69
b. Musannefler	69
c. Câmi'ler	70
(1). Buhârî'nin <i>el-Câmi 'u's-Sahîh</i> 'i.....	70
(2). Müslim'in <i>el-Cami 'u's-Sahîh</i> 'i.....	73
d. Sünenler	73
(1). Tirmizî'nin <i>es-Sünen</i> 'i	74
(2). Ebû Dâvûd'un <i>es-Sünen</i> 'i.....	76
(3). Diğer Sünenler	77
e. Müsnedler.....	78
D. Sadece Mevkuf Rivayetlerden İbaret Eserler.....	79
1. Sahâbe adlarına göre tasnif edilenler.....	80
a. Bütün sahâbeyi esas alan eserler.....	81
b. Dört halifenin mevkuf rivayetlerini esas alan eserler.....	82
c. Halifelerden birinin sözlerine ait eserler.....	83
2. Konularına göre tasnif edilenler.....	84
a. Bütün sahâbeye göre tasnif edilenler.....	84
b. Belirli sahâbîye göre tertip edilenler.....	84
III. MÜFESSİRLER VE MEVKUF HABERLER.....	86
A. Sahâbe Tefsiri.....	86
1. Mevkuf rivayetler bakımından tefsir kaynakları.....	87
IV. FAKİHLER VE MEVKUF HABERLER.....	89
A. Kavramlar ve Fakih Sahâbîler.....	89
1. Fakihlerin mevkuf için kullandıkları kavramlar.....	89
2. Fıkîh görüşleri değerlendirilen sahâbîler.....	90
B. Mezhep imamları ve mevkuf haberler.....	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MERFÛ-MEVKUF İLİŞKİSİ

I. MERFÛ VE MEVKUFUN SINIRININ BELİRLENMESİ.....	100
A. Hz. Peygamber'in Fiillerinin Dolaylı Nakledilmesi.....	105
1. Bir fiilin sünnet olarak rivayeti	105
B. Hz. Peygamber'in Sözlerinin Dolaylı Nakledilmesi.....	111
1. Hz. Peygamber'in sözlerinin doğrudan hüküm ifadesiyle nakledilmesi... ..	111
2. Hz. Peygamber'in sözlerinin dolaylı hüküm ifadesiyle nakledilmesi.....	115
3. Sahâbenin kimseye nispet etmediği sözleri	119
C. Hz. Peygamber'in Takrirlerinin Dolaylı Nakledilmesi.....	122
1. Sahâbenin takrir edildiğini belirtmediği kendi söz ve fiilleri.....	122
D. Hz. Peygamber'e Nispeti İmâ Edilen Rivayetler.....	125
E. Sahâbenin Nakle Dayanmış Olmasını Gerektiren Söz ve Fiilleri.....	128
II. MERFÛ HADİSLERİN MEVKUF OLARAK RİVAYETİ.....	134
A. Merfû Hadislerin Mevkuf Rivayetinin Sebepleri.....	134
1. Sahâbeden kaynaklanan sebepler.....	134
a. Sahâbenin genel konuşmaları.....	134
b. Sahâbenin fetvaları ve yargıda bulunmaları.....	138
c. Sahâbenin hadis rivayetinden çekinmesi.....	139
d. Halifelerin hadis rivayetini kısıtlaması.....	146
e. Sünnetin hayata hakim olması	151
f. Hadislerin rivayet şeklini sahâbenin belirlemesi.....	154
g. Hadisin yanlış anlaşılması endişesi.....	155
h. Hulefâ-i Râşidîn ve sahâbenin dindeki otoritesi.....	156
2. Daha sonraki râvilerden kaynaklanan sebepler.....	157
a. Bazı tâbînin hadis rivayetindeki hassasiyeti.....	157
b. Hata ve vehm.....	160
c. Râvinin tereddüt durumunda ihtiyatı	161

III. MEVKUFUN MERFÛ OLARAK RİVAYETİ.....	161
A. Hata Sebebiyle Mevkufun Merfû Rivayeti.....	162
1. Vehm.....	163
a. Sahâbenin vehmi.....	164
b. Sahâbeden sonraki râvilerde vehm.....	165
c. Sika râvilerin vehmi	165
2. Fuşş-ı galât.....	168
3. Sû-i hıfz.....	169
4. Tereddüt.....	171
B. Mevkufların Kasten Ref Edilmesi.....	175
1. Kasten Ref	175
2. Ref Edilen mevkufların mevzû sayılması.....	181
3. Mevkufları ref eden râvilerin özellikleri.....	185
IV. MERFÛ VE MEVKUF RİVAYETLERİN BİRBİRİNE KARIŞMASI.....	194
A. Merfû Rivayetlere Yanlışlıkla Mevkufun Karışması.....	194
1. Müdrec Hadis.....	194
2. İdracın çeşitleri.....	195
3. İdracın sebepleri.....	198
4. İdracın Tesbiti.....	200
B. Merfû Rivayetlere Kasıtlı İdrac (Mevzû).....	211

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MERFÛ VE MEVKUFUN TESBİTİ

I. SENEDE VE METNE BAĞLI TESBİT	214
A. Senede Bağlı Tesbit.....	216
1. Râvinin adalet ve zabtı.....	217
a. Râvinin adaleti.....	217
b. Râvinin zabtı.....	221
c. Raffâ‘ râvilerin belirlenmesi.....	227

2. Râvinin rivayette teferrüdü.....	227
3. Sika râvinin ziyadesi.....	229
4. Râvilerin çokluğu.....	230
5. Mevkufun başka bir sahâbî vasıtasıyla ref edilmesi.....	236
B. Metne Bağlı Tesbit.....	240
1. Merfû veya mevkufun tercihi.....	242
2. Re'yle bilinemeyecek konulardaki rivayetler.....	244
3. Mevkuf rivayetlerin sıhhatinin tesbiti	253
4. Rivayetlerin nakil şeklinin muhafazası.....	256
5. Merfû-mevkufun tesbiti ve isrâiliyat	263
C. Ravinin İhtiyatı.....	272
II. MERFÛ VE MEVKUFUN TERCİHİNDE TEVAKKUF.....	278
III. MERFÛ VE MEVKUFUN BİRLİKTE SAHİH KABUL EDİLMESİ.....	287
A. Hadisin Sonraki Eserlerde Merfû Olması.....	291
1. Hadisin sonraki eserlerde merfû olmasının nedenleri.....	293
IV. 'İLELÛ'L-HADÎS VE MERFÛ-MEVKUFUN TESBİTİ.....	308
1. Darekutnî'nin <i>el-'İlel'</i> i ve merfû-mevkufun tesbiti.....	311
2. İbn Ebû Hâtim'in <i>'İlel'</i> i ve merfû-mevkufun tesbiti.....	313
SONUÇ.....	319
KAYNAKLAR.....	324
ÖZGEÇMİŞ.....	342

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.md.	Adı Geçen Madde
a.g.tz.	Adı Geçen Tez
a.mlf.	Aynı müellif
a.s.	Aleyhi's-selâm
a.y.	Aynı yer
AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	<i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
AÜSBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	İbn, bin
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
ÇÜİFD	<i>Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı <i>İslâm Ansiklopedisi</i>
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
EÜSBED	<i>Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi</i>
haz.	Hazırlayan
HTD	<i>Hadis Tetkikleri Dergisi</i>
Hz.	Hazreti
Ktp.	Kütüphanesi
MÜİF	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
MÜSBE	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Neşr.	Neşreden
No	Numara
ö.	ölüm tarihi
s.	Sayfa
s.a.v.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
ss.	Sayfadan sayfaya
sy.	Sayı
Terc.	Tercüme eden
Thk.	Tahkik
ts.	Basım tarihi yok
UÜİFD	<i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
vb.	Ve benzeri
y.y.	Basım yeri yok

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

'	: ء
â, ā	: ا
ṣ	: ث
ḥ	: ح
ḫ	: خ
ẓ	: ذ
ṣ	: ص
ḍ, ḏ	: ض
ṭ	: ط
ẓ	: ظ
‘	: ع
ġ	: غ
ḳ	: ق
û, ū	: و
î, î	: ی

GİRİŞ

A. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI

Hız. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri anlamında kullanılan hadis, sünnet, haber ve eser kavramları sahâbe ve tâbiîn için de kullanılırken, sonraki dönemlerde hadisler kaynağına göre sınıflandırılarak Resûl-i Ekrem'e (s.a.v.) ait olanlara merfû, sahâbeye ait olanlara ise mevkuf denilmiştir. Bununla beraber bütün rivayetleri kesin çizgilerle merfû veya mevkuf diye sınıflandırmak mümkün olmamış, bazı rivayet tarzlarının kime nispet edileceğı hadis ve fıkıh usûlünde tartışmalara neden olmuştur. Daha sonraları ise ihtilafli rivayet yapısına sahip hadislere mânen merfû veya hükmen merfû denilmiştir.

Merfû ve mevkufun sınırlarının belirlenmesinin zorluğunun yanında iyi veya kötü niyetle Hız. Peygamber adına hadis uyduranlar olduğı gibi, sahâbe ve tâbiînin söz veya fiillerini kasten Hız. Peygamber'e nispet edenler de vardır. Bazı sika râviler de hata sonucu mevkuf veya maktû bir kısım rivayetleri Resûlullah'a (s.a.v.) ref etmişlerdir. Sahâbe ve daha sonraki bazı râviler ise birçok merfû hadisi farklı sebepler sonucu kendi sözleri olarak nakletmişlerdir. Bu nedenle Hız. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerle tarihî süreç içinde O'na nispet edilen başkalarının söz ve fiillerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Hadis usûlü, cerh-ta'dîl, ricâl, tabakât, ilel ve fıkıh usûlü ile ilgili birçok kaynakta muhaddis ve fakihlerin bu uğurdaki çabalarını görmek mümkündür. Hangi şekilde olursa olsun, Hız. Peygamber'e nispet edilenlerle O'na ait olanların diğerlerinden ayrılması için geçmişte yapılanların tesbiti hadisin geleceğı için de gereklidir. Yine müsteşriklerin büyük bir kısmı merfû olarak kaynaklarda yer alan hadislerin neredeyse tamamının gerçekte sahâbe veya tâbiîne ait olup sonraki râviler tarafından Hız. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edildiğini düşünmektedirler. Batılı bazı araştırmacılar ise Eski ve Yeni Ahid veya bunlara bağılı oluşan literatürlerde yer alan bilgilerle bir kısım hadisler arasındaki benzerlikten hareketle bu haberlerin râviler tarafından Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarından alınarak hadisleştirildiğini iddia etmektedirler. Bazı Müslüman araştırmacılar ise bu benzerliğı bir kısım hadislerin sıhhatinin reddedilmesinde delil olarak kullanmaktadırlar.

Hadis usûlü eserlerinde başta rivayetlerin kaynağına göre sınıflandırılması olmak üzere ilel, mevsul-mürsel, mütâbaat, cerh-ta'dîl, müdrec, rivayetlerde tercih vb.

birçok konu münasebetiyle merfû-mevkuf ilişkisi ele alınmaktadır. Bu hususta usûl kitaplarına yansımayan bazı prensipler de söz konusudur. Hadis usûlü kaynaklarından hareketle hadis tenkit sisteminin Hz. Peygamber'e ait olan ve olmayanı belirlemede yeterli olup olmadığı ve bu husustaki uygulamalar ile hadis usûlü kaynaklarının bir mukayesesi de ortaya çıkacaktır.

Bununla beraber Türkçe'de mevkuf rivayetlerle ilgili hazırlanan birkaç Yüksek Lisans çalışması dışında bir araştırma bulunmamaktadır. Mevzû hadislerle ilgili yapılan bazı araştırmaların yanında mevkuf veya maktû iken ref edilen rivayetlerle ilgili bir doktora çalışması ise *Hadiste Ref Problemi (Mevkuf ve Maktû Hadislerin Rasûlullah'a İzaresi)* adıyla Yusuf Suiçmez tarafından yapılmıştır (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, Danışman: Prof. Dr. M. Hayri Kırbaoğlu). Adı geçen çalışma sadece ref edilen mevkuf ve maktû rivayetleri esas almaktadır. Farklı nedenlerle ref edilen mevkuf veya maktû rivayetler gibi gerçekte merfû iken mevkuf veya maktû olarak nakledilen birçok rivayete rastlamak mümkündür. Bizim yaptığımız bu çalışmada ise iki husus birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.

B. ARAŞTIRMANIN METODU VE PLÂNI

Çalışma dört bölümden ibarettir. Birinci bölümde hadis ve hadisle eş anlamlı kabul edilen sünnet, haber ve eser kavramları ile daha sonraları ortaya çıkan ve rivayetlerin kaynağına göre sınıflandırılmasından ibaret olan merfû, mevkuf ve maktû kavramlarının tarihî seyri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca merfû ve mevkuf hadislerin muhtevaları ve bazı yanlış değerlendirmelere de sebep olan hükmen merfû anlayışının başlangıcı ve usûl kaynaklarındaki kullanımı ele alınmıştır.

Mevkuf Haberlerin Değeri, Tedvîn ve Tasnifi adlı ikinci bölümde ise Kur'an ve hadiste sahâbenin konumu ile muhaddis, müfessir ve fakihlerin mevkuf rivayetleri değerlendirme usûlleri, mevkuf rivayetlerin tedvîni, mevkuf rivayetler açısından tasnif dönemi eserleri ve sahâbe adlarına veya konularına göre mevkuf hadisleri tasnif çalışmaları araştırılmıştır.

Merfû-Mevkuf İlişkisi adlı üçüncü bölüm dört kısımdan ibarettir. Birinci kısımda merfû ve mevkufun sınırının belirlenmesinde muhaddis ve usûlcülerin görüşleri ele alınarak sahâbenin sünnet şöyledir, bize emredildi/yasaklandı, şu haram kılındı, biz şöyle yapıyorduk... gibi ifadelerle naklettikleri metinlerin merfû veya mevkuf kabul

edilmesi ya da hükmen merfû anlayışları araştırılmıştır. Sahâbenin yorumlarını taşıyan merfû rivayetler veya Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin dolaylı anlatımı olan bu tarz rivayetlerin merfû veya mevkuf kabul edilmesinin mümkün olup olmadığı incelenmiştir.

İkinci kısımda ise gerçekte merfû olan bazı hadislerin sahâbe veya daha sonraki râviler tarafından mevkuf olarak rivayeti ele alınmıştır. Sahâbeyi ve sonraki râvileri merfû bir hadisi mevkuf nakletmeye sevkeden sebepler ve bunların sonuçları araştırılarak sahâbenin hadis rivayetinden kaçınması, bilhassa ilk dört halifenin hadis rivayetini kısıtlaması, sahâbenin dindeki konumu ve hadislerin yanlış anlaşılması endişesi gibi hususların bundaki rolünün ortaya çıkarılmasına gayret edilmiştir.

Üçüncü kısımda ise Hz. Peygamber'e ait olmadığı halde daha sonraki râviler tarafından mevkuf rivayetlerin merfûlaştırılması araştırıldı. Râvi hatalarının ve hadis uydurmaya paralel olarak gelişen kasıtlı ref tavrının rivayetlerin ref edilmesine etkisi ve her iki düşünceyle rivayetleri ref eden râvilerin özellikleri tespit edilmeye çalışıldı.

Dördüncü kısımda idrac yoluyla mevkuf rivayetlerin ref edilmesi ve merfû hadislerdeki müdrec mevkufun belirlenmesi üzerinde durulmuştur. Merfûlara kasten yapılan ve mevzû kabul edilen idraclara da işaret edilmiştir.

Merfû ve Mevkufun Tesbiti adlı son bölümde ise merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin gerçek durumunun tesbiti gayesiyle muhaddislerce uygulanan metodlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sened ve metne bağlı tesbit, bir hadisin ilk devir kaynaklarında mevkuf iken sonraki dönem eserlerinde merfû olarak yer almasının sebepleri, İsrâiliyat'ın merfû-mevkufun belirlenmesindeki etkisi ve 'ilelü'l-hadîsin bu açıdan önemi belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, hadis usûlü kaynaklarında merfû ve mevkufun tesbitinde dikkate alındığı belirtilen prensiplerin uygulamadaki durumu ile usûl kaynaklarında yer verilmeyen prensiplerin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Müsteşriklerin merfû ve mevkuf rivayetlere genel olarak yaklaşım tarzlarına da kısmen yer verilmiştir.

Tezin yazılmasında Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzu ile beraber bilhassa Arapça kelime, isim ve eserlerin yazımında büyük ölçüde TDV *İslâm Ansiklopedisi* ile *Hadis Tetkikleri Dergisi*'nin imlâsı esas alınmıştır.

C. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmanın muhtevası hadis, tefsir, fıkıh ve tabakât gibi geniş bir alandaki kaynağa müracaatı gerektirmiştir. Doğrudan veya dolaylı birçok kavramı ele alma zorunluluğundan, çok miktarda hadis usûlü kaynağına müracaat edilmiştir. Müfessir ve fakihlerin mevkuf haberleri kullanma ve değerlendirme metodunun belirlenmesi için bir kısım tefsir ve fıkıh usûlü eserlerine başvurulmuştur. Câmi, sünen, müsned, musannef gibi temel hadis kaynakları ile beraber muhaddislerin âdâb, ilim, zühd vb. konulu rivayet eserleri de dikkate alınmıştır. Merfû ve mevkufun tesbitinde önemli bir yeri olan ilel kitapları sürekli el altında bulundurulmuştur. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl'i*, İbn Ebû Hâtim'in *İlelü'l-ḥadîş'i*, Dârekutnî'nin *el-İlelü'l-vâride fi'l-eḥâdîş'i-n-nebeviyye'si* ve İbnü'l-Cevzî'nin *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-eḥâdîş'i-l-vâhiye'si* baştan sona taranmıştır. Diğerlerinden farklı olarak Tirmizî'nin *es-Sünen'i* ile Beyhakî'nin *es-Sünen'i* gibi rivayetlerin merfû veya mevkuf olduklarıyla ilgili ek bilgilere yer veren eserler de bu açıdan sürekli müracaat edilen kaynaklar arasında yer almıştır. Mevkuf hadisleri ref eden râvilerin belirlenmesi için gerek bütün râvileri, gerekse sadece zayıf râvileri ele alan ricâl ve tabakât kaynakları ile birlikte cerh ve ta'dîl kitapları temel müracaat eserleri arasında yer almıştır. Son dönemlerde yapılan bir kısım tez ve makalelere de çalışmada yer verilmiştir. Müsteşriklerin konuyla ilgili doğrudan veya dolaylı bazı düşünceleri için batılı bir kısım yazarların çalışmaları da dikkate alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
HADİS VE SÖYLEYENİNE GÖRE HADİSİN ÇEŞİTLERİ

I. HADİS VE HADİSLE EŞ ANLAMLI KAVRAMLAR

A. Hadis

Yüce Allah insanları uyarması için son Peygamber olarak gönderdiği Hz. Muhammed'den (s.a.v.) Kur'an'ı tebliğ ve tatbik etmesini, mü'minlerden de O'na (s.a.v.) tâbi olmalarını istemiştir. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yetişemeyen insanlara O'nun şemâilini, sözlerini, emir ve yasaklarını iletme görevini üstlenen sahâbe Resûlullah'a ait her şeyi daha sonraki kuşaklara aktarmaya gayret etmişlerdir. Sahâbe ve daha sonraki râviler Hz. Peygamber'e ait olanı aktarırken bazı ifadeleri kullanmışlar ve zamanla Hz. Peygamber'le ilgili her şeyi tesbit etmek ve yeni nesillere aktarmak için belirli ilim dalları teşekkül etmiştir. Doğrudan veya dolaylı biçimde Resûl-i Ekrem'le (s.a.v.) ilgili her şey genel olarak hadis, sünnet, haber ve eser gibi terimlerle ifade edilmiştir.

1. Hadisin tanımı

Hadis, yokken var olmak, meydana gelmek¹, eski anlamındaki kadîmin zıddı olarak yeni,² az veya çok söz,³ haber,⁴ insana uyanıkken veya uykuda duyurulmak yahut vahyedilmek suretiyle iletilen söz gibi mânalarda kullanılmıştır.⁵ İslâm öncesinde de bilinen hadis kelimesi söz, haber ve kıssa gibi mânalarda Kur'an'da da geçmektedir.⁶

¹ Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s. 158.

² İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab* (I-XV), Dâru Sâdır, Beyrut, ts., II, 131; es-Süyûtî, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *Tedribü'r-râvî fi şerh-i takrîbi'n-Nevevî*, Thk.: İrfân el-Aşşâ Hassûne, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1414/1993, s. 15; Koçyiğit, Talat, *Hadis İstihlaları*, AÜİF Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1985, s. 120; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *es-Sünne kıble't-tedvîn*, Dâru'l-fikr, 5. Baskı, (y.y.), 1401/1981, s. 20; Itr, Nûreddin, *Menhecü'n-nağd fi 'ulûmi'l-ğadîs*, Dâru'l-fikr, 3. Baskı, Dımaşk, 1402/1992, s. 26.

³ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 15; Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 120; Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 20.

⁴ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 15; Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 120; Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 20; Itr, *a.g.e.*, s. 26; İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîki'l-mübekkir li's-sünne ve'l-ğadîs*, Terc. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Câmî'atü'd-dirâseti'l-İslâmiyye, Karaçi, 1990, s. 86.

⁵ Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 158; Kandemir, M. Yaşar, "Hadis", *TDV*, I- XXXII (devam ediyor), c. XV, İstanbul, 1997, ss. 27-64, s. 27. Ayrıca bkz. İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, ss. 75-94.

⁶ Hadis kelimesi Kur'an'da da fiil ve isim olarak tekil ve çoğul şekliyle farklı mânalarda birçok âyette geçmektedir. Bunlardan birkaçı için bkz. el-Bakara 2/76; en-Nisâ 4/42, 78, 87, 140; el-En'âm 6/68; el-A'râf 7/185; Yûsuf 12/6, 21, 101, 111; el-Kehf 18/6, 70; Tâ-hâ 20/9, 113; el-Enbiyâ 21/2; el-Mü'minûn 23/44; eş-Şuarâ 26/5; Lokman 31/6; el-Ahzâb 33/53; es-Sebe' 34/19; ez-Zümer 39/23; el-Câsiye 45/6; ez-Zâriyât 51/24; et-Tûr 52/34; en-Necm 53/59; el-Vâkıa 56/81; et-Talâk 65/1; et-Tahrîm 66/3; el-Kalem 68/44; el-Mürselât 77/50; en-Nâziât 79/15; el-Bürüc 85/17; el-Gâşiye 88/1; ed-Duhâ 93/11; ez-Zilzâl 99/4.

Allah'ın kelâmı olması sebebiyle bazı âyetlerde Kur'an'a söz mânasında hadis denildiği gibi,⁷ Hz. Peygamber de bazı hadislerinde Kur'an için 'أحسن الحديث' (sözün en güzeli)', 'خير الحديث' (sözün en hayırlısı)' ve 'أصدق الحديث' (sözün en doğrusu)' gibi tabirleri kullanmıştır.⁸ Hadis kelimesinin ıstılah mânası yerleştikten sonra ise Kur'an için 'Kelâmullah' ve 'Kelâm-ı Kadîm' gibi tabirler kullanılmıştır.

Hadis kelimesi, sözlük mânasıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve sahâbenin sözlerinde de geçmektedir. Resûlullah'ın (s.a.v.), amcası Hz. Abbas'a söylediği '*on güzel iş vardır ki, onları yaparsan Allah senin önceki ve sonraki, eski ve yeni günahlarını bağışlar...*'⁹ hadisinde ve Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) Ensâr için yapmış olduğu '*hem eski hem de yeni yaşantılarında Allah onları hayırla mükâfatlandırır...*'¹⁰ şeklindeki duada hadis kelimesi sözlük anlamıyla 'yeni' mânasında geçmektedir.

Hadisin ıstılah mânası Kur'an'daki söz ve haber mânasıyla irtibatlıdır. Kelime hususî bir mâna kazanarak öncelikle Hz. Peygamber'in söz, fiil ve taktirlerine hasredilmiştir.¹¹ Kısaca hadis '*Hz. Peygamber'in sözleri ve sahâbenin Hz. Peygamber hakkındaki sözleri*'dir. Sahâbenin Hz. Peygamber hakkındaki sözleri, peygamberlik

⁷ el-Kehf 18/6, ez-Zümer 39/23, en-Necm 53/59, el-Vâkıa 56/81, el-Mürselât 77/50.

⁸ Bkz. el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-şâhîh* (I-VIII), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts., "Edeb", 70; "İ'tişâm", 2; Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî, *el-Câmi'u's-şâhîh* (I-V), Thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts., "Cum'a", 43; en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünen* (I-VIII), Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, Beyrut, ts., "Şalâtü'l-'ideyn", 22; Kandemir, "Hadis", TDV, XV, 27.

⁹ Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (I-IV), Thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts., "Ta'âvuvu", 14.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned* (I-VI), el-Mektebü'l-İslâmî, 5. Baskı, Beyrut, 1405/1985, VI, 108. '*Benim için en güzel söz, en doğru olanıdır...*' (أحب الحديث... إلى أصدقته...) (Buhârî, "Vekâlet", 7; "İtq", 13; "Hibe", 24; "Megâzî", 54; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 121) ifadesinde ve İbn Mes'ûd'un naklettiği '*Sözlerin en güzeli Allah'ın Kitabıdır, en hayırlı yol, Resûlullah'ın yoludur...*' (فإن خير الحديث كتاب الله وخير الهدى هدى محمد...) (Buhârî, "İ'tişâm", 2; "Edeb", 70; Müslim, "Cum'a", 43; Nesâî, "Şalâtü'l-'ideyn", 22) hadisinde de kelime sözlük anlamında kullanılmıştır. Diğer örnekler için bkz. Buhârî, "Veşâyâ", 8; "Ferâ'iz", 2; "Nikâh", 45; "Edeb", 57, 58; "Mevâkîf", 13, 23; "Ezân", 104; "Ta'bir", 1; Müslim, "İmân", 252; "Mesâcid", 235-237; "Birr", 28, 101; "Hayz", 79; et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre, *es-Sünen* (I-X), ta'lik ve yayına hazırlayan: İzzet Ubeyd ed-Duâsî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts., "Şalât", 11; "Birr", 56; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 44; Nesâî, "Mevâkîf", 2, 16, 20.

¹¹ Bkz. İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar şerhu nuşbeti'l-fiker fi muştalâhi ehli'l-eşer*, Ta'lik ve şerh: Salâh Muhammed Muhammed Uveyda, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1409/1989, s. 23; el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed, *Tevcihü'n-nazar ilâ uşûli'l-eşer* (I-II), Neşr.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1416/1995, I, 37; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvin*, s. 20-21.

öncesi de dâhil olmak üzere O'nun fiillerinin, takrirlerinin, ahlâkının ve yaratılış özelliklerinin sahâbe tarafından söze dönüştürülmesidir. Kelimenin haber mânası tahsis edilerek Hz. Peygamber hakkındaki bütün haberler için kullanılmıştır.

İmtiyaz Ahmed, hadis kelimesinin Resûlullah'ın söz, fiil, takrir ve sıfatları şeklindeki ıstılah mânasını Kur'an'dan aldığını belirtmektedir. Kur'an, '*Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim. Size nîmetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim*' (el-Mâide 5/3) âyetinde dini nimet olarak nitelemektedir. Yine Hz. Peygamber'e hitaben '*Rabbinin nîmetini anlat*' (ed-Duhâ 93/11) âyetiyle bütün beşere öğüt vermesi ve Allah'ın nimeti olan dini anlatması emredilmektedir. Resûlullah (s.a.v.) sözleriyle ve fiilleriyle Allah'ın nimetini, yani dini anlatmış ve O'nun (s.a.v.) bütün tasarrufları hadis olarak isimlendirilmiştir.¹²

İbn Hacer, Kur'an'ın kadîm oluşundan hareketle Hz. Peygamber'in sözlerine kadîmin zıddı olarak yeni mânasında *hadis* denildiğini belirtmektedir.¹³ İmtiyaz Ahmed ise, Resûlullah'ın sözlerinin İslâm'dan önce de var olan birçok mefhumu yeni anlamlar verdiği için dolayı da yeni mânasında *hadis* denildiğine işaret etmektedir.¹⁴

Ebû Hüreyre (ö. 58/678) tarafından sorulan bir soruya verdiği cevapta bizzat Hz. Peygamber'in kendi sözlerini hadis olarak isimlendirdiği görülmektedir. Ebû Hüreyre, Resûlullah'a (s.a.v.) '*Kıyamet günü senin şefaatine nâil olacak en mesut kişi kimdir yâ Resûlellah*' diye sorduğunda Hz. Peygamber: '*Ey Ebû Hüreyre! Hadise düşkünlüğünü bildiğim için hiçbir kimsenin senden önce bu hadis hakkında bana soru sormayacağını tahmin ediyordum. Kıyamet günü benim şefaatime nâil olacak en mesut kimse, samîmî olarak Lâ İlâhe İllallah diyendir*' buyurmuştur.¹⁵ Sahâbeden nakledilen birçok rivayette de hadis kelimesinin ıstılah mânasıyla kullanıldığı görülmektedir. Kadın sahabîler Hz.

¹² İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîk*, s. 95. Hadis kelimesi Kur'an'da Hz. İbrâhim'in (a.s.) misafirlerine davranışı ('*İbrâhim'in ağırlanan misafirlerinin haberi sana geldi mi?* (هل أتاك حديث ضيف إبراهيم)') (ez-Zâriyât 51/24) ve Hz. Mûsâ'nın (a.s.) tavır ve hareketi ('*Mûsâ'nın haberi sana ulaştı mı?* (هل أتاك حديث موسى)') (Tâ-hâ 20/9; en-Nâziât 79/15) gibi genel olarak bazı peygamberlerin fiillerini tavsif etmek için de kullanılmıştır. Yani Peygamberlerin söz ve fiilleri hadis olarak ifade edilmiştir (İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, ss. 95-96.).

¹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi şerhi şahîhi'l-Buhârî* (I-XV), Dâru'l-fikr, 1. Baskı, Beyrut, 1414/1993, I, 261; Süyûtî, *Tedrib*, s. 15.

¹⁴ İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîk*, s. 86.

¹⁵ Buhârî, "İlim", 3; "Rikâk", 51; Ahmed b. Hanbel, II, 373. Ayrıca Bkz. Yardım, Ali, *Hadis* (I-II), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İzmir, 1984, I, 32; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 120; İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, s. 96.

Peygamber'den, kendilerine sohbet için bir gün ayırmasını isterken; 'Senin sözünden sadece erkekler faydalanıyor (يا رسولَ اللهُ ذَهَبَ الرَّجَالُ بِحَدِيثِكَ)¹⁶ sözleriyle hadis kelimesini istilah mânasında kullanmışlardır. Enes b. Mâlik'in (ö. 93/712) 'biz Peygamber'in (s.a.v.) yanında bulunur ve O'ndan hadis dinlerdik (نَسْمَعُ مِنْهُ الْحَدِيثَ). O'nun huzurundan ayrıldığımızda iyice ezberleyinceye kadar hadisleri aramızda müzakere ederdik'¹⁷ sözü de Hz. Peygamber'in sözlerinin hadis olarak isimlendirildiğini göstermektedir.

Hadisin kapsamı hakkında ise farklı görüşler mevcuttur. Bunun sonucu olarak fakih, muhaddis ve usûlcülerin hadis tarifleri birbirinden farklılık gösterir. Hadisçilere göre hadis, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) izafe edilen herşeydir.¹⁸ Bu nedenle O'nun (s.a.v.) sözleri, fiilleri, takrirleri, ahlâkî ve fiziksel özellikleri ile siyer kitaplarında zikredilen Hz. Peygamber'in doğduğu yer ve doğum zamanı gibi peygamberlikten önce ve sonra O'nun hayatıyla ilgili anlatılan her şey hadisin kapsamına dâhildir.¹⁹ Fıkıh usûlcüleri ise hadisi Hz. Peygamber'in sadece şer'î bir hükme delalet eden söz, fiil ve takrirleri olarak kabul etmektedirler.²⁰ Fıkıhçılar ise farz ve vacip dışında Hz. Peygamber'den sadır olan her şeyi hadisin kapsamı içinde görmektedirler.²¹ Hadisçilerin tanımları, bi'setten önce ve sonrasını esas aldığı için, tarih itibariyle diğerlerine göre daha uzun bir dönemi, şer'î bir hükme delalet etme zorunluluğunun olmaması nedeniyle de halkî/fizikî ve

¹⁶ Buhârî, "İ'tişâm", 9.

¹⁷ Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (I-II), Thk.: Muhammed Accâc el-Hatîb, Müessesetü'r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1414/1994, I, 236; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kıble't-tedvîn*, s. 60. Diğer örnekler için bkz. Buhârî, "Menâkıb", 2, 23, 28; "İlim", 34; "Ahkâm", 2; Tirmizî, "Tahâret", 58; "Tefsîr", 1; "Da'avât", 114; Ebû Dâvûd, "İlim", 7; Ahmed b. Hanbel, V, 297; ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân, *es-Sünen* (I-II), Thk.: Fevz Ahmed Zümerlî-Hâlid es-Seb'u'l-'alemî, Dâru'l-kütübi'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1407/1987, "Muqaddime", 25, 33, 42, 51; "Cihâd", 31; Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah b. Muhammed en-Nisâburî, *el-Müstedrek 'ale's-şâhihayn* (I-IV), Thk.: Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1990, I, 173-174, No: 322-326; III, 584, No: 6167, 6169; a.mlf., *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1397/1977, s. 14; Hatîb, *Şerefü aşhâbi'l-hadis*, Yayına Hazırlayan: M. Said Hatipoğlu, AÜİF Yayınları, Ankara, 1972, s. 95.

¹⁸ Bkz. en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *et-Taqrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi uşûli'l-hadis*, Dâru'l-cinân, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986, s. 27; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-naẓar*, s. 23; Süyûtî, *Tedrib*, s. 15.

¹⁹ Cezâirî, *Tevcihü'n-naẓar*, I, 37; el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn, *Qavâ'idü't-tahdis min funûni muştalâhi'l-hadis*, Thk.: Muhammed Behcet el-Baytar, Dâru'n-nefâis, 1. Baskı, Beyrut, 1407/1987, s. 62; Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 21-22; Aydın, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 63; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 121.

²⁰ Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 16.

²¹ Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 16. Fıkıh usûlcüleri ve fıkıhçıların tanımlarına göre hadis ve sünnet eş anlamlı kabul edilmekte ve sadece belirli bir alandakiler esas alınmaktadır.

hulkî/ahlâkî niteliklerinin yanında siyer ve meğâzîyi de içine alacak kadar geniş bir alanı kapsamaktadır.²²

2. Sahâbe sözlerine hadis denilmesi

Bazı muhaddisler, hadisi yalnız Hz. Peygamber'e ait haberlere tahsis ederken, çoğunluk Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerle beraber Resûlullah'a mahsus halkî ve hulkî sıfatlar ile sahâbe ve tâbiîne izafe edilen söz ve fiilleri de hadisin kapsamına dâhil etmektedirler.²³ Bu durumda hadis, haberin müradifi olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan hadisin kapsamı zamanla genişlemiş ve ilk dönemde sadece Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirleri mânasında kullanılırken sahâbeden sonra sahâbenin söz ve fiillerini, tâbiîn devrinden sonra ise tâbiîn sözlerini de ihtiva etmiştir.²⁴

Birçok muhaddisin hadis kelimesini sahâbe için de kullandığı görülmektedir. Meselâ Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652) aynı senedle biri Hz. Peygamber'e, diğeri İbn Mes'ûd'a ait iki sözü nakleden Buhârî (ö. 256/869), *'bize Abdullah b. Mes'ûd iki hadis rivayet etmiştir. Bunlardan biri Hz. Peygamber'den, diğeri ise İbn Mes'ûd'un kendisindedir'* demektedir.²⁵ Yine Buhârî'nin ezberlediği hadis sayısı ile ilgili söylediği *'yüzbin sahih hadis ezberledim, ikiyüzbin de gayr-ı sahih hadis ezberledim'* sözünden de onun hadisle, sahâbenin söz ve fiillerini de kastettiği anlaşılmaktadır.²⁶ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *'hadislerden yedi yüzbin küsur sahih olanı vardır. Ebû Zür'a (ö. 264/877) bunlardan altı yüzbinini ezberlemiştir'* sözünü değerlendiren Beyhakî (ö. 458/1065) de *'bununla Resûlullah'tan nakledilen sahih hadislerle sahih*

²² Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, 1. Baskı, Samsun, 2001, s. 154.

²³ Bkz. Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nüreddîn Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi muştalahâti ehli'l-eşer*, Takdim: Abdülfettâh Ebû Gudde, Thk. ve ta'lik: Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm, Dâru'l-kalem, Beyrut, ts., ss. 603-605; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 40; Kâsimî, *Qavâ'idü't-tahdîs*, s. 61; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kıble't-tedvîn*, ss. 21-22; el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Hindî, *Zaferu'l-emânî bi şerhi muhtaşarı es-seyyid eş-şerîf el-Cürcânî fi muştalahi'l-hadîs*, neşr.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1416/1995, s. 24; Itr, *Menhecü'n-naqd*, s. 29; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 63; Karataş, Mustafa, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2006, s. 35.

²⁴ Bkz. İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîk*, s. 99; Itr, *a.g.e.*, s. 27; Ünal, *a.g.e.*, ss. 154-155. Sahâbe ve tâbiîn sözlerinin de hadisin kapsamına dahil edilmesinin hadislerin sayısının artmasına etkisi hakkında bkz. Karataş, *a.g.e.*, s. 41.

²⁵ Buhârî, "Da'avât", 4.

²⁶ Târık b. İvazullah, Ebû Mu'âz b. Muhammed, *Şerhu lügati'l-muhaddis*, Mektebetü İbn Teymiyye, Cize, 1422/2002, s. 84.

sahâbe sözleri ve fetvalarını kastetmektedir' diyerek bu hususa işaret etmektedir.²⁷ Zehebî (ö.748/1347) de Ebû Zür'a'nın Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 290/903) söylediği '*baban bir milyon hadis ezberlemişti...*' sözüyle muhaddislerin mükerrer hadisleri, sahâbe sözlerini, tâbiînin fetvalarını, tefsir ve açıklamalarını da kastettiklerini belirtmektedir. Yoksa Resûlullah'tan (s.a.v.) nakledilen sahih hadisler bu rakamın onda birine bile ulaşmaz.²⁸

Ebû Hanife'nin (ö. 150/767) en önemli öğrencilerinden biri olan Şeybânî (ö. 189/804) de hadis kelimesini hem Resûlullah'tan, hem de sahâbeden nakledilen rivayetler için kullanmaktadır.²⁹ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise hadisin önemini ve muhtevasını belirtirken kapsamını oldukça geniş tutmaktadır. Onun bir tarifine göre hadis âdetâ İslâm'la ilgili bütün sözleri kapsamaktadır.³⁰ Hadis kavramının hem Hz. Peygamber, hem de sahâbe için kullanılmış olması daha sonra sahâbenin söz ve fiillerinin *mevkuf hadis* diye isimlendirilmesinde etkili olmuştur.

B. Hadisle Eş Anlamlı Diğer Kavramlar

1. Sünnet

Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri, halkî ve hulkî özellikleri ile sahâbe ve tâbiînin söz, fiil ve takrirlerinin hadis olarak nitelendirilmesiyle beraber, eş veya benzer mânalı başka ıstılahlar da hadisin yerine kullanılmıştır. Bunların başında sünnet, haber ve eser kelimeleri gelmektedir. Bununla beraber bütün âlimler bu kavramları ortak bir mânada kullanmamışlardır. Hadis, sünnet, haber ve eser kelimelerini birbirinin mürâdifi olarak kullananlarla beraber tamamen farklı anlamda kullananlar da mevcuttur. Bu tabirlerin müşterek kullanımının en önemli sebebinin '*Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili olan herşeyin –velev ki sahâbî sözü olsun- rivayeti*' olduğu anlaşılmaktadır.

²⁷ el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl* (I-XXXV), Thk. ve ta'lik: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1400/1980, XIX, 96-97; Târik b. İvazullah, *Şerhu lügati'l-muḥaddiṣ*, s. 84.

²⁸ ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (I-XXV), Thk. ve tahrîc: Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Nuaym, Müessesetü'r-risâle, 9. Baskı, Beyrut, 1413/1992, XI, 187; Târik b. İvazullah, *a.g.e.*, s. 85.

²⁹ Bkz. eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan, *el-Hucce 'alâ ehl-i'l-Medîne* (I-IV), Thk.: Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kâdirî, Dâru'l-fikri'l-muâsır, 3. Baskı, Beyrut, 1403/1982, II, 513-514; Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, s. 259. Özafşar, Şeybânî ile beraber ayrıca Ebû Yûsuf ve İmam Mâlik'in eserlerinde de hadisin sadece Resûlullah'ın sözleri için kullanılmadığını belirtmekte ve bunlarla ilgili örneklere yer vermektedir (Bkz. *a.g.e.*, ss. 29-32).

³⁰ Bkz. Hatîb, *Şerefü aşḫâbi'l-ḥadiṣ*, s. 8.

Hadisle eş mânalı kullanılan kavramlardan biri olan sünnet, iyi veya kötü yol, kâide, kanun, şekil, hal, tavır, sîret ve hayat tarzı gibi anlamlara gelmektedir.³¹ İslâm öncesi dönemde de aynı mânalarda kullanılan kelime, Kur'an'da on altı yerde kanun, âdet ve hayat tarzı gibi anlamlarda geçmektedir.³² Sünnet kelimesinde örneklik ve devamlılık mânası öne çıkmaktadır. Bu açıdan sünnet örnek alınan ve devam edilen davranış ve âdettir. Yine kelimenin sağlam yol, tâbi olunan yol ve dümdüz yol mânası ön plândadır. Daha sonra ise kelime, davranış tarzı ve sîret mânasında kullanılmaya başlanmıştır.³³ Sünnet kelimesi, İslâm'ın bidayetinden itibaren hususî bir mâna kazanmış, yol ve sîret mânalarını muhafaza ederek sadece Hz. Peygamber'in yol ve sîretine tahsis edilmiştir.³⁴ 'Peygamber sünneti' ifadesi de Yüce Allah Müslümanlara Peygamber'e itaat etmelerini ve O'nun hayatını kendilerine model olarak almalarını emrettiği zamandan itibaren Hz. Peygamber'in hayatı boyunca kullanım sahasına girmiştir. Bu deyim bizzat Hz. Peygamber tarafından da kullanılmıştır.³⁵

Sünnet, İslâm'ın başlangıcında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tarîk ve sîretine tahsis olunmakla beraber, tedvîn devrinin başlamasından ve çeşitli ilimlerin ortaya çıkıp tedvîn edilmesinden sonra, her ilmin konusu yönünden değişik tarifleri yapılmış ve böylece farklı istilâh mânaları kazanmıştır. Bu nedenle İslâm âlimlerinin gaye ve mensub oldukları ilim dalına göre sünnet tarifleri değişiklik göstermektedir. Hadisçiler

³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, XV, 161; İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîk*, ss. 14-17, 20; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 14.

³² Bkz. en-Nisâ 4/26, el-Enfâl 8/38, el-Hicr 15/13, el-İsrâ 17/77, el-Kehf 18/55, el-Ahzâb 33/38, 62, el-Fâtır 35/43, ez-Zuhruf 43/35, el-Feth 48/23. Ömer Özsoy, İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemde, sünnet kelimesinin çeşitli türevlerinin yüze yakın kullanılışı bulunduğunu söylemektedir (Bkz. Özsoy, Ömer, *Sünnetullah* s. 48; Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet-Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara Okulu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2000, s. 55).

³³ Bkz. İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, ss. 17-22; Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, Terc. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1997, ss. 24-25; Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, s. 55; Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, ss. 27-28. Fazlurrahman ise sünneti nebevî sünnet, yaşayan sünnet ve ideal sünnet gibi ifadelerle ele almaktadır. Bkz. Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 266, 272-278; a.mlf., "Hadis ve Sünnet Terimlerine Farklı Bir Yaklaşım: Fazlurrahman'ın Hadis ve Sünnet Ayırımı", *Marife*, c. I, sy. 1, Yıl, 1, (2001-Bahar), ss. 33-47; Ünal, İ. Hakkı, "Fazlurrahman'ın Sünnet Anlayışı ve Yaşayan Sünnet Kavramı Üzerine", *İslâmî Araştırmalar*, c. IV, sy. 4, Ankara, 1990, ss. 285-294.

³⁴ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 400; a.mlf., *Hadis Usûlü*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1998, ss. 1-2.

³⁵ A'zamî, Muhammed Mustafa, *İslâm Fıkhi ve Sünnet* (Oryantalist J. Schacht'a Eleştiri), Terc. Mustafa Erirtürk, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss. 47-48. İmtiyâz Ahmed, ilk devirlerden itibaren izafetsiz 'السنة' ifadesinin kullanıldığını ve bununla Resûlullah'ın sünnetinin kastedildiğini örnekleriyle birlikte zikreder (*Delâ'ilü't-tevşîk*, ss. 50-53).

sünneti hadisin müradifi kabul edip Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri, O'nun ahlâkî sıfatları, sîreti, megâzîsi ve kendisine vahiy gelmeden önce ibadet etmek için çekildiği Hira mağarasındaki yaşayışı gibi nübüvvetten önce ve sonra O'nunla ilgili her şeyi sünnet olarak kabul ederler. Buna göre Resûlullah'ın sıdk ve emanet gibi ahlâkî özellikleri ile ilgili hususlar ve O'nun nübüvvetini ispat eden Hirakl'in haberleri de sünnet/hadis sayılmaktadır. Fıkıh usûlcüleri ise; sünneti hadis gibi Hz. Peygamber'in şer'î bir hükme delil olabilecek söz, fiil ve takrirleri olarak kabul ederken, fıkıhçılar Resûlullah'tan (s.a.v.) farz ve vacip dışında sâdır olan her şeyi sünnet olarak kabul ederler. Bütün hadisçilerin, usûlcülerin ve fakihlerin tarifleri de aynı değildir.³⁶

a. Hadis ve sünnetin eş anlamlı kullanılması

Hadis ve sünneti tamamen ayrı mânada kullananlar olduğu gibi eş anlamlı kabul edenler de vardır. Hadisi Resûlullah'ın sadece sözlerine hasredip, sünneti daha umumî kabul edenlerle beraber, sünneti hususî mânada sadece Resûlullah'ın fiillerine hasrederek hadisi daha umumî kabul eden âlimler de mevcuttur.

Hadisin söz, sünnetin ise davranış anlamı öncelikli olmakla beraber Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından sonra sünnetin hadisle eş mânalı olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Farklı disiplinlerin hadis ve sünnet tanımlarında görülen bu durumu bir kısım rivayetlerde de görmek mümkündür. Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/719) tedvîn emrini bildiren meşhur rivayetin bir tarîkinde, 'sünnet-i mâziye'nin de toplanması istenmektedir.³⁷ Bu rivayete göre halife, bilgisine güvendiği ve sünnet-i mâziyeyi en iyi

³⁶ Bkz. Ebû Zehv, Muhammed, *el-Ĥadîs ve'l-muĥaddîsîn*, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1404/1984, ss. 9-10; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne ħable't-tedvîn*, ss. 17-18; Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, ss. 400-401; a.mlf., *Hadis Usûlü*, s. 2; Karadavî, Yûsuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, Terc. Bünyamin Erul, Rey Yayıncılık, 3. Baskı, Kayseri, 1998, s. 24; Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 40; Itr, *Menhecü'n-naĥd*, s. 26. Fıkıh usûlcülerinin sünnet tanımları için ayrıca bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, *el-İĥkâm fi uşûli'l-aĥkâm* (I-VIII), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, ts., I, 149; es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Uşûl* (I-II), Thk.: Ebû'l-Vefâ el-Efğanî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1372, I, 113-115; el-Âmidî, Seyfüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Ali b. Muhammed, *el-İĥkâm fi uşûli'l-aĥkâm* (I-IV), Thk.: İbrâhîm el-Acûz, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, ts., I, 145; eş-Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ, *el-Muvâfaħât fi uşûli's-şeri'a* (I-IV), Neşr. Abdullah Dıraz, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts., IV, 1-5; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşâdü'l-füĥûl ilâ taĥħîki'l-ĥaħħ min 'ilmi'l-uşûl*, Matbaatü Mustafa el-Halebî, 1. Baskı, Mısır, 1356, s. 68. Fıkıhçıların tanımı için bkz. Şevkânî, *a.g.e.*, s. 67.

³⁷ Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Basrî, *Kitâbü't-Tabaħâti'l-kübrâ* (I-IX), Dâru Sâdır, Beyrut, ts., II, 387; Hatîb, *Taħyîdü'l-'ilm*, Thk.: Yûsuf el-Aş, el-Ma'hed el-Firansî bi Dımaşħ li'd-dirâsâti'l-'Arabîyye, Dimeşħ, 1949., s. 105; İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevsîħ*, s. 56; Özşenel, Mehmet, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Re'y-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî, MÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1999, s. 12.*

bilen kişi olarak nitelediği ez-Zührî'ye (ö. 124/742) müracaat etmiş ve ondan sünnetleri toplamasını istemiştir. Bu olayı ez-Zührî şöyle nakletmektedir: “Ömer b. Abdilazîz bize sünnetleri cem etmemizi emretti. Biz de ona defter defter yazıp gönderdik. O da hükmü altında bulunan bütün bölgelere bunlardan birer defter (nüsha) gönderdi.”³⁸

Sünnetin hadisle eş mânalı kullanıldığı, Hz. Ömer'in (ö. 23/643) hadisleri yazma hususunda ashabla yaptığı istişare ile ilgili rivayette de görülmektedir. Urve'den (ö. 94/712) nakledilen rivayete göre: “Hz. Ömer, sünnetleri yazmak istedi (أراد أن يكتب السنن) ve bu hususta Resûlullah'ın ashabi ile istişarede bulundu. Sahâbe de sünnetleri yazması yönünde görüş bildirdi. Hz. Ömer bir ay bu konuda istihârede bulundu. Sonunda bir gün sahâbeye dönerek ‘ben süneni yazmayı düşünmüştüm. Fakat sizden önce kitaplar yazan ve sonunda sadece onunla meşgul olan ve Allah'ın Kitabı'nı terk eden topluluğu hatırladım. Allah'a yemin ederim ki ben, Allah'ın Kitabı'na hiçbir şeyi karıştırmam (takdim etmem)’ demiştir.”³⁹

b. Hadis ve sünnetin farklı mânada kullanılması

Bu görüşte olanlara göre sünnet hadisle eş anlamlı değildir. Sünnet, lügat mânasından hareketle Resûlullah'ın (s.a.v.) günlük yaşayışında takip ettiği dinî yol anlamında kullanılmıştır. Hadisin Resûlullah'ın (s.a.v.) söz ve fiillerini ihtiva eden umumî mânasına mukabil, O'nun fiilleri anlamındaki sünnetin daha hususî bir mânası vardır.⁴⁰ Buna göre sünnet, sadece Hz. Peygamber'in fiillerine indirgenmektedir. Hadis ve sünneti ayrı mânada kabul eden Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), ‘Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) hadiste imamdır, sünnette değildir. Evzâî (ö. 157/773) sünnette imamdır, hadiste değildir. Mâlik (ö. 179/795) ise, hem hadiste hem de sünnette imamdır’ demektedir.⁴¹ Ahmed b. Muhammed el-Mervezî'nin (ö. 275/888) Kitâbü's-

³⁸ İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî, *Câmi'ü beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbeğî fî rivâyetihî ve hamlihî*, Takdim: Abdülkerîm el-Hatîb, Dâru'l-kütübî'l-İslâmiyye, Kahire, 1402/1982, s. 127; Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme, s. 12.

³⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, (Abdürrezzâk'ın *el-Muşannef'i* içinde), Thk.: Habiburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983, XI, 257-258, No: 20484; İbn Abdülber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, s. 109; Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *eş-Şabağât*, III, 287. Özşenel, Şeybânî'nin de sünneti hadisle müteradif olarak kullandığını ve sünnetle geniş mânada merfû, mevkuf ve maktû hadisleri kastettiğini belirtmektedir (Bkz. Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme, s. 145).

⁴⁰ Subhî es-Sâlih, *'Ulûmü'l-hadîş ve muşâlahuhû*, Matba'tü câmi'ati Dımaşk, 2. Baskı, Dımaşk, 1383/1963, s. 6.

⁴¹ ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvaftâ'i'l-imâm Mâlik (I-IV)*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991, I, 4; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*,

sünen bi şevâhidi'l-hadîs adlı kitabı da bu ayrımı gösterir.⁴²

Sünnetin hadise göre daha umumî olduğunu kabul edenler de mevcuttur. Bu görüşe göre sünnet Hz. Peygamber'in bütün uygulamaları, hadis ise O'nun sadece sözlerinden ibarettir. Çünkü hadis söz demektir ve sadece sünnetin rivayetidir. Bazı âlimler ise hadisi Hz. Peygamber'den nakledilenler, sünneti de ilk dönemdeki uygulamalar olarak görmektedirler. Bunun için uygulanmakta olan sünnete muhalif hadisler rivayet edilmiş olabilir. Abdurrahman b. Mehdî'nin (ö. 198/813) '*sünneti ve sünnete dâhil olan hadisi Hammâd b. Zeyd'den daha iyi bilen birini bilmiyorum*'⁴³ sözü de bu mânadadır.⁴⁴ İbn Melek (ö. 797/1394) de sünneti Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri ve sahâbenin uygulamaları şeklinde kabul ederken, hadisi sünnetten daha hususî kabul ederek sadece Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirlerine hasretmektedir.⁴⁵

Hadis ve sünnet kavramları arasında ayırım yapılmasının zorunlu olduğunu söyleyen Fazlurrahman ise hadisi; kelime olarak, hikâye, rivayet, haber anlamında, ıstılahta ise, aynı adı taşıyan İslâmî disiplinin bir birimi olarak, genellikle çok kısa olan, ve Hz. Peygamber'in söyledikleri, yaptıkları, tasvip ya da reddettikleri veya sahâbenin, özellikle yaşlı olanların ve daha özel olarak da, ilk dört halife hakkında bilgi vermeyi amaçlayan ve sözlü hale gelmiş haber şeklinde tarif etmiştir.⁴⁶

Mevdûdî ise sünneti '*Hz. Peygamber'in peygamberlik misyonu*' olarak ifade eder ve geleneksel hadis ve sünnet tanımlarını tekrarlamak yerine, bu kavramlara

ss. 19-20; Rifat Fevzî, Abdülmuttalib, *Tevşîku's-sünne fi'l-ğarnî's-şânî el-hicrî*, Mektebetü'l-hancî, Kahire, 1981, s. 20. Hadisle sünneti eş anlamlı kabul etmeyen Goldziher de bu haberi delil olarak nakletmektedir. Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien* (I-II), Max Niemeyer, Halle A.S., 1889, II, 12.

⁴² İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk b. Muhammed, *el-Fihrist*, ta'lik ve yayına hazırlayan: İbrâhim Ramazân, Dâru'l-ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 1415/1994, s. 281; Subhî es-Sâlih, '*Ulûmü'l-hadîs ve muştalahuhû*', s. 6. Ayrıca bkz. İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîk*, ss. 102-110; Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, ss. 27-42.

⁴³ İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs et-Temîmî er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl* (I-IX), Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1271/1952, I, 176; III, 138; Zehabî, *Siyer*, VII, 458; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (I-XII), Dâiretü'l-me'ârif, 1. Baskı, Haydarâbâd, 1325/1907, III, 10, No: 13.

⁴⁴ Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 19. Ayrıca bkz. Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 40; Itr, *Menhecü'n-nağd*, s. 26; Karataş, *Hadislerin Artması ve Sayısı*, s. 31.

⁴⁵ Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 24-25.

⁴⁶ Fazlurrahman, *İslâm*, Terc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1981, s. 66; Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, s. 270. Fazlurrahman muhteva açısından da hadisleri teknik hadis, tarihî/biyografik hadis ve dinî hadis adıyla üç başlık altında açıklamıştır. Bu hususta bkz. Hatiboğlu, *a.g.e.*, ss. 270-272.

dinamik bir anlam kazandırmayı tercih eder. O hadisleri fakîhin anlama ve yorumlama çabalarının ‘tartışmaya açık malzemesi’ olarak görürken, sünneti, ‘Allah Resûlü’nün, insanların öğrenmesi ve devam ettirmesi amacıyla uyguladığı amelî yol’ şeklinde tanımlamış, bu şekilde, Hz. Peygamber’in özel hayatına dair uygulamaları ve âdetlerini sünnet tanımının dışına çıkarmıştır. Dolayısıyla, mü’minler tarafından uyulması gereken sünnet, Hz. Peygamber’in peygamber sıfatı ile söylediği sözler veya bu sıfat gereği kendisinden sâdır olan fiillerdir.⁴⁷

Hadis ve sünneti ayrı mânalarda kabul edenler, her iki kavramın sözlük mânasını esas alarak kullanmaktadırlar. Buna göre hadis söz ve haber demektir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in sözlerini ihtiva etmektedir. Fakat sahâbenin Hz. Peygamber’in fiil ve takrirlerini sözlü forma dönüştürmeleri, yani sünnetin sözlü nakli de artık hadis olarak ifade edilmektedir. Sünnet ise davranış, âdet ve yol demektir. Bu nedenle sünnet, Hz. Peygamber’in uygulamaları ve O’nun uygulama ve sözlerine dayanan sahâbenin tatbikatlarıdır. Sünnet, ancak nakledilen bu sözlerden belirlenebilir. Bu mânada hadis sünnetten daha umumîdir.

c. Sünnetin sahâbe için de kullanılması

Sünnet kavramı Resûlullah’ın söz, fiil ve takrirleri ile beraber bazıları tarafından sahâbenin söz ve fiilleri için de kullanılmaktadır. Serahsî ‘bize göre şeriatla sünnetten murad, Resûlullah’ın ve ondan sonra sahâbenin sünnet kıldığıdır’ demektedir.⁴⁸ Halifelerin ve sahâbenin uygulamalarının da ‘sünnet’e dâhil edilmesinin sebebi, onların Resûlullah’ın sünnetine sıkıca sarılmış olmaları ve yapmış oldukları şer’î değişikliklerin Resûlullah’ın sünnetinin ruhuna uygun olmasıdır.⁴⁹

Resûlullah’tan (s.a.v.) nakledilen bazı rivayetlerde sünnetin sahâbe için de kullanıldığı görülür. Bu rivayetlerden biri ‘size benim sünnetime ve Hulefâ-i Râşidîn’in sünnetine uymanızı tavsiye ederim. Onlara olanca gücünüzle sarılın’ hadisidir.⁵⁰ Bu

⁴⁷ Hatiboğlu, İbrahim, “Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî’nin Dinamik Sünnet Yorumu”, *UÜİFD*, c. XII, sy. 1, Bursa, 2003, ss. 29-49, s. 42-43.

⁴⁸ Serahsî, *el-Uşûl*, I, 113-114 (ما سنّه رسول الله صلى الله عليه وسلم والصحابة بعده عندنا). Ebû Yûsuf da sünneti sahâbenin söz ve fiilleri için kullanmaktadır (Bkz. Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme, s. 11).

⁴⁹ İmtiyâz Ahmed, *Delâ’ilü’t-tevşîk*, s. 71. Ayrıca bkz. Rifat Fevzî, *Tevşîku’s-sünne*, s. 13; Uraler, Aynur, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, Işık Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 279-280.

⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 5; Tirmizî, “İlim”, 16; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen* (I-II), Thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, (y.y.), 1395/1975,

rivayete dayanarak bazı muhaddis ve fıkıh usûlcüleri, ister Kur'an'da yer alsın, ister Resûlullah'tan nakledilsin veya edilmesin, sahâbenin uygulamalarına da sünnet demişlerdir.⁵¹ Diğer bir rivayette ise Resûlullah'ın (s.a.v.) Muâz b. Cebel'in (ö. 18/639) bir fiili için bu ifadeyi kullandığı görülmektedir. Muâz b. Cebel, bir gün namaza geç kalmıştı. Eksik kalan rekâtları imam namazı tamamladıktan sonra kıldı. Daha önceleri namaza geç kalanlar önce imamla kılamadıkları rekâtları kırlarlar, sonra imama uyarlardı. Muâz'ın bu uygulaması üzerine Resûlullah (s.a.v.), *'Muâz sizin için bir sünnet kıldı. Bundan sonra böyle yapınız'* buyurmuş⁵² ve sahâbînin yaptığı uygulama için *'sünnet kıldı'* sözünü kullanmıştır.⁵³

Hz. Ömer (ö. 23/643) de kendisinden sonra halife belirlenmesini isteyenlere; *'Eğer halife belirlerseniz bu sünnete uygun olur. Eğer halife belirlenmezse yine sünnete uygun olur. Resûlullah (s.a.v.) halife belirlemeden vefat etti. Ebû Bekir ise halife tayin edip öyle vefat etti'* sözüyle cevap vermiştir.⁵⁴ Hz. Osman (ö. 35/655) halife seçilince insanlar ona *'sana Allah'ın Kitabı'na, Resûlü'nün sünnetine, Ebû Bekir ve Ömer'in sünnetine tâbi olman şartıyla itaat ederiz'* demişlerdir.⁵⁵ Hz. Ali (ö. 40/660) de *'Resûlullah (s.a.v.) (içki içenlere) kırk celde vurdu. Ebû Bekir (ö. 13/634) de kırk celde vurdu. Ömer ise seksen celde vurdu. Hepsi sünnettir'* demektedir.⁵⁶ Yine Hz. Hasan (ö. 50/670) ile Hz. Muâviye (ö. 60/379) arasında hilâfetle ilgili anlaşmada Hz. Hasan Muâviye'ye hilâfeti *'Allah'ın Kitabı'na, Peygamberi'nin ve Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine uygun hareket etmek şartıyla'* bırakmıştır.⁵⁷ Bunlar ilk dönemlerden itibaren sahâbenin söz ve fiillerinin sünnetin kapsamına dâhil olduğunu göstermektedir.

“Muḳaddime”, 6; Ahmed b. Hanbel, IV, 126-127; Dârimî, “Muḳaddime”, 16. Hadisle ilgili geniş açıklama için bkz. Uraler, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, ss. 334-342.

⁵¹ Şâtübî, *el-Muvâfaḳât*, IV, 4. Ayrıca bkz. Accâc el-Hatîb, *es-Sünne ḳable't-tedvîn*, ss. 18-19.

⁵² Ahmed b. Hanbel, V, 246 (قَدْ سَنَّ لَكُمْ مَعَاذَ فَهَكَذَا فَاصْنَعُوا).

⁵³ İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîḳ*, s. 30 (İmtiyâz, “سَنَّ” sözünün bir fiili ilk defa yapma mânasında olduğunu söyler). Sahâbenin sünnetiyle sabit olan bazı hükümler için bakınız. Şâtübî, *el-Muvâfaḳât*, IV, 4-6; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne ḳable't-tedvîn*, ss. 17-18. Benzer bir ifadenin de Ebû Hüreyre tarafından Hubeyb b. Adî (ö. 4/626) için kullanıldığını gösteren diğer bir rivayet için bkz. Buhârî, “Cihâd”, 170; “Megâzî”, 10, 28; Ahmed b. Hanbel, II, 295.

⁵⁴ İbn Sa'd, *eḫ-Ṭabaḳât*, III, 343; İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîḳ*, s. 70. Sünnetin Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e nispeti ile ilgili örnekler için bkz. İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁵ İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁶ Müslim, “Ḥudûd”, 38; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 213.

⁵⁷ İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, s. 56 (Meclisî, *Biḫâru'l-envâr*, X, 124'den naklen). Serahsî de selefî Ebû Bekir ve Ömer'in tavır ve uygulamalarına sünnet adını verdiklerini ve ilk iki halifenin sünneti üzere biat aldıklarını belirtmektedir (Serahsî, *el-Uşûl*, I, 114). Sünnet mefhumundan başlangıçta sadece

Bununla beraber sadece Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uygulamalarını sünnet kapsamı içinde görenler olduğu gibi⁵⁸ ilk dört halife ile birlikte İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Enes b. Mâlik (ö. 93/712), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Ömer (ö. 73/692) ve İbn Abbas (ö. 68/688) gibi ilim alanında temâyüz etmiş sahâbîlerin söz ve fiillerini sünnet kabul edip diğerlerini sünnete dâhil etmeyenler de vardır.⁵⁹

Hadisin tedvîni hakkında Zührî (ö. 124/742) ile Sâlih b. Keysân (ö. 140/757) arasında geçen şu hâdise de sahâbenin söz ve fiillerinin sünnet kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir. Sâlih b. Keysân nakletmektedir: “Zührî ile ben, ilim (hadis) talep etmek için bir araya geldik ve sünnetleri yazalım dedik. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelenleri yazdık. Zührî, O'nun ashabından gelenleri de yazalım, çünkü onlar da sünnettir dedi. Ben, hayır onlar sünnet değildir, onları yazmayalım dedim. Fakat o yazdı, ben yazmadım ve neticede o kazandı, ben kaybettim.”⁶⁰

Sünnet kavramı hakkında müsteşriklerin değerlendirmeleri ise farklıdır. Goldziher, Schacht ve Juynboll gibi bir kısım müsteşrikler bu kavramla ilgili geniş değerlendirmelerde bulunmuşlar ve hadisle ilgili görüşlerinin bir kısmını bu kavramların tarihî gelişimi hakkındaki düşüncelerine dayandırmışlardır. Müsteşriklerin temel hareket noktaları ise bu kavramların daha sonraki dönemlerde uydurulduğu şeklindedir. Goldziher, çeşitli fırkalara mensup kişilerin otoritelerini güçlendirmek için hadis ve sünnet terimlerini önce Hz. Peygamber'in söz ve fiilleri anlamında kullandıklarını, daha sonra ise kendi düşüncelerini bu kavramların içine dâhil ederek bunları din olarak sunduklarını ileri sürer. Schacht ise, ilk sünnet anlayışının eski fıkıh ekollerinin anladığı *yaşayan gelenek* olduğunu iddia eder. Onun hadisler hakkındaki düşüncesini büyük ölçüde sünnet kavramına verdiği anlam belirlemektedir. Ona göre bu

Resûlullah'ın (s.a.v.) sünneti anlaşılırken Resûlullah'ın vefatından sonra sahâbenin ve halifelerin sünnetini de kapsamı ve bunun gerekçeleri hakkında bkz. İmtiyâz Ahmed, *a.g.e.*, ss. 64-72.

⁵⁸ Serahsî, *el-Uşûl*, I, 114.

⁵⁹ Bkz. Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 60; Karataş, *Hadislerin Artması ve Sayısı*, s. 43.

⁶⁰ Abdürrezzâk, Ebû Bekir b. Hemâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Muşannef* (I-XI), Thk.: Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983, XI, 258-259; İbn Sa'd, *eş-Şabâkât*, II, 388-389; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, ss. 127-128; Hatîb, *Ta'şîdü'l-'ilm*, ss. 106-107; a.mlf., *el-Câmi'*, II, 190. Bu rivayeti sahâbî kavlinin sünnet kapsamında sayıldığına delil olarak kaydeden Hatîb el-Bağdadî, şu açıklamayı yapmaktadır: '*Birçok fukahâ mevkuf hadisleri, kendisiyle amelin lüzumu, kıyasa tercih edilmesi ve sünnetlere ilhak edilmesi hususunda Peygamber'in (s.a.v.) merfû hadisleri derecesinde saymışlardır*' (Hatîb, *el-Câmi'*, II, 190).

kavramın Hz. Peygamber'in hayat tarzı ile hiç bir ilgisi yoktur.⁶¹ Hadis ve sünnet kavramları hakkında son yüzyılda birçok araştırmanın yapılmasının en önemli sebebinin müsteşriklerin bu kavramlar hakkındaki olumsuz iddialarının olduğu söylenebilir.

Müsteşriklerin sünneti Resûlullah'tan ayrı düşünmeleri ve ilk dönem Müslümanlarının uygulamaları gibi kabulleri ile İslâm âlimlerinin sahâbenin söz ve fiillerini de sünnet kavramı içinde değerlendirmesi arasında fark vardır. Sahâbenin söz ve fiillerinin sünnet sayılması, bunların Resûlullah'a dayanmasından dolayıdır.

Müsteşriklerin yoğunlaştıkları diğer bir kavram ise *Peygamber'in sünneti* ifadesidir. Schacht *Peygamber'in sünneti* kavramının hicrî II. yüzyılda Iraklı fakihler tarafından uydurulduğunu savunur. Ona göre '*Peygamber'in sünneti*' diye uyulması gereken bir şey yoktur. Toplumun sünneti (yaşayan gelenek) vardır ve daha sonra toplumun sünnetine bunları Hz. Peygamber söylemiş veya yapmış gibi '*Peygamber'in sünneti*' denilerek dinî meşrûiyet kazandırılmıştır. O bu görüşünde Morgolioth'a dayanmaktadır. Schacht, dinî ve hukukî anlamda *Peygamber'in sünneti* ifadesinin Şâfîî'den önce olmadığını da savunur ve ilk metinlerde geçen '*Peygamber'in sünneti*' ifadelerinin de uydurma olduğunu iddia eder.⁶²

Juynboll ise Peygamber'in fiillerinin sahâbe için ilham kaynağı olmakla beraber '*Peygamber'in sünneti*' ile birlikte başka kişilere ait sünnetlerin de olduğunu ve Peygamber'in sünnetinin O'nun ölümünden sonra veya ilk 150 yıl boyunca diğerlerinin sünnetini gölgede bırakmadığını savunur. Juynboll'a göre Peygamber hayatta iken O'nun sünneti başkalarının sünnetinden önde olabilir. Ancak aynı durum vefatından sonra geçerli değildir. O bu hususta hadislerin ölçü olmaması gerektiğini ileri sürer. Çünkü ona göre hadis literatüründeki haberlerin pek çoğunun Hz. Peygamber'e mi, yoksa daha sonraki otoritelere mi dayandığını tesbit etmek neredeyse imkânsızdır. Hz. Peygamber'e ait olmadığı halde O'na nispet edilen rivayetlerin ref edildiğini gösteren deliller, merfû hadislere mevkuf ve maktûlardan daha fazla önem veren sonraki dönem

⁶¹ Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, s. 1-27, 88-131; a.mlf., "Kämpfe um die Stellung des Hadît im Islam", *Gesammelte Schriften*, V, 86-98; Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London, 1959, s. 58-81; Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 52-62; A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, s. 45.

⁶² Schacht, *Origins*, s. 58, 76. Schacht, sünnetin farklı anlamlarda kullanılmasından hareketle aslî olan Peygamber'in sünnetinin yerine talî olanı yerleştirmektedir. Schacht'ın bu görüşlerinin eleştirisi için bkz. A'zamî, *a.g.e.*, s. 54-72; İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevsiq*, ss. 53-58. O ilk devirlerde 'مسنة النبي' ifadesinin kullanımı ile ilgili örneklere yer vermektedir

muhaddisler tarafından başarıyla ortadan kaldırılmıştır.⁶³ Juynboll, ‘Peygamber’in sünneti’ tabirinin ilk defa Ömer b. Abdülazîz tarafından vurgulandığını iddia eder ve bu tabiri ilk önce Ömer b. Abdülazîz’in kullandığını onun hadisleri toplama teşebbüsüyle de delillendirir.⁶⁴ O ilk dönemlerde Peygamber’in sünnetinin önemli olmadığına delil olarak Muvattta’da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin merfû rivayetlerinin az, mevkuf rivayetlerinin ise çok olmasını ileri sürmekte ve halifelerden nakledilen merfû rivayetlerin ise Irak’ta uydurulduğunu savunmaktadır.⁶⁵

İlk dönemlerde ‘Peygamber’in sünneti’nin ihmal edilmesi söz konusu değildir. Allah Teâlâ’nın Müslümanlara Hz. Peygamber’e itaat etmelerini ve O’na tâbi olmalarını emretmesi sebebiyle ‘Peygamber’in sünneti’ ifadesi, Resûlullah’ın (s.a.v.) hayatı boyunca kullanılmış ve mutlak olarak sünnet zikredilince O’nun sünneti anlaşılmıştır. Bununla beraber sünnetin sadece Resûlullah (s.a.v.) veya aynı zamanda sahâbe için de kullanılması, sahâbenin ‘sünnet şöyledir’ ifadesiyle naklettiği rivayetlerin merfû veya mevkuf sayılması gerektiği şeklinde ihtilaflara da sebep olmuştur.

2. Haber

Hadisle eş anlamlı ve farklı mânada kullanılan kavramlardan biri de öncekilere ait her türlü bilginin aktarılması mânasındaki *haber* kelimesidir. Resûlullah’ın hayatının her yönüyle daha sonraki nesillere aktarılması, bütün insanların O’ndan haberdar edilmesi gerekmektedir. Önce sahâbe, sonra tâbiîn ve diğerleri Resûlullah’ın tebliğ ettiklerini başkalarına haber vermekle sorumludurlar.

Kelime Kur’an’da ‘haber’ şeklinde müfred olarak iki yerde⁶⁶ ve ‘ahbâr’ şeklinde çoğul olarak üç yerde geçmektedir.⁶⁷ ez-Zilzâl Sûresinin dördüncü âyetinde ise

⁶³ Ertürk, Mustafa, “Hadis Oryantalisti G.H.A. Juynboll: Hadis/Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları” Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batıda İslâm Çalışmaları Sempozyumu, DİB Yayınları, Ankara, 2003, ss. 251-270, s. 260. (Juynboll, “Some New Ideas on the Developmet of Sunna as a Technical Term in Early Islam”, JSAI, 10 (1987), ss. 97-118, s. 100-101’den naklen).

⁶⁴ Bkz. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 47, 56.

⁶⁵ Juynboll, *a.g.e.*, s. 48-51. ‘Peygamberin Sünneti’ kavramı hakkında ayrıca bkz. Guraya, M. Yusuf, *Sünnetin Neliği Sorununa Metodik Bir Yaklaşım-Malik’in Muvatta’ı* Özelinde, Terc. M. Emin Özafşar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1991, s. 32-48; İmtiyaz Ahmed, *Delailü’t-Tevsîk*, s. 14-136; A’zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, s. 45-116; Erul, Bunyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 39-65; Köktaş, Yavuz, “Peygamberin Sünneti Tabiri İle İlgili Oryantalist Bir Yaklaşım Oryantalist Bir İtiraz: Bravmann örneği”, Oryantalizmi Yeniden Okumak, Batıda İslâm Çalışmaları Sempozyumu, DİB Yayınları, Ankara, 2003, ss. 229-246.

⁶⁶ en-Neml 27/7; el-Kasas 28/9.

⁶⁷ et-Tevbe 9/94; Muhammed 47/31; ez-Zilzâl 99/4-5.

hadis ve haber kelimesi ‘O gün yer, Rabbinin ona vahyetmesiyle *haberlerini anlatacaktır* (يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا)’ şeklinde beraber zikredilmektedir. Bazı âyetlerde ise ‘*hadîs*’ kelimesi ‘*haber*’ mânasında geçmektedir.⁶⁸

Haberin hadisle eş mânalı kullanımının erken devirlere dayandığı söylenebilir. Hz. Ömer (ö. 23/643), komşusuyla nöbetleşe Resûlullah’ın yanına gelip öğrendiklerini birbirlerine anlattıklarıyla ilgili ‘*ben ve Ensâr’dan bir komşum Medine’nin biraz dışında bulunan Benî Ümeyye b. Zeyd mahallesinde oturuyorduk. Resûlullah’ın yanına sırayla bir gün o gidiyor, ertesi gün ise ben gidiyordum. Gittiğim gün inen âyetleri ve diğer olaylar ile ilgili haberleri getirirdim* (جِئْتُهُ بِخَبَرِ ذَلِكَ الْيَوْمِ). *Komşum da aynı şekilde yapardı*’ demektedir⁶⁹ İki sahâbînin birbirine anlattıkları haberler Kur’an’ın nüzûlü ile Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirleridir. Bu nedenle erken dönemlerden itibaren Hz. Peygamber’in söz ve fiillerine hadisle beraber haber denildiği anlaşılmaktadır.

Birçok muhaddis de hadis mânasında haber kelimesini kullanmıştır. Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Sehl b. Sa’d es-Sâ’idî’nin (ö. 88-91/706-709) merfû bir rivayeti için ‘*خَيْرٌ*’ ifadesini kullanmaktadır.⁷⁰ Ebû Dâvûd bazı bab başlıklarında da haber kelimesine yer vermektedir.⁷¹ Nesâî (ö. 303/915) de merfû bir hadisin değerlendirmesinde ‘*bu zayıf bir haberdir*’ diyerek merfû için haber kelimesini kullandığı gibi,⁷² bazı bab başlıklarında da hadis mânasında haber kelimesini kullanmaktadır.⁷³ Beyhakî (ö. 458/1065), namazda dua yaptıktan sonra elin yüze sürülmesi ile ilgili ‘*o, ne sahîh bir haberle ve ne de sabit bir eser ve kıyasla sabittir*’ derken merfû için haber, mevkuf için

⁶⁸ Bkz. el-Gâşiyê 88/1, Tâ-hâ 20/9, en-Nâziât 79/15, ez-Zâriyât 51/24, el-Bürüc 85/17. Haberin hadisle müteradif kabul edilmesi, bu âyetlerdeki mânaya dayanmaktadır. Hadisle eş anlamlı kullanılan *haber* kelimesi yerine haberle eş anlamlı olan ve nebî ile aynı kökten gelen *nebe*’ kelimesinin kullanılmaması ise dikkat çekicidir. Nebî Allah’tan aldığı bilgileri insanlara *haber verendir*. Kelime Kur’an’da ‘*nebâ*’ şeklinde Hz. Peygamber’in sözü olarak da geçmektedir (وَإِذْ أَسْرَأَ النَّبِيُّ إِلَىٰ بَعْضِ أَزْوَاجِهِ حَدِيثًا) (فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضِ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ أَلَسْتُ بِرَسُولِ اللَّهِ الْعَلِيمِ الْحَسْبِيرِ) *Peygamber, eşlerinden birine gizlice bir söz söylemişti. Fakat eşi, o sözü başkalarına haber verip Allah da bunu Peygamber’e açıklayınca, Peygamber bir kısmını bildirmiş, bir kısmından da vazgeçmişti. Peygamber bunu ona haber verince eşi: Bunu sana kim bildirdi? dedi. Peygamber: Bilen, her şeyden haberdar olan Allah bana haber verdi, dedi.* (et-Tahrîm 66/3).

⁶⁹ Buhârî, “İlim”, 27 (Bu rivayette daha sonraki râvilerin tasarrufları da muhtemeldir).

⁷⁰ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 30.

⁷¹ Bkz. Ebû Dâvûd, “Hârâc”, bab, 23 (باب في خبر النضير), 25 (باب ما جاء في خير مكة), 26 (باب ما جاء في خير الطائف).

⁷² Nesâî, “Eşribe”, 48.

⁷³ Bkz. Nesâî, “Kitâbü’ş-Şiyâm”, bab: 14, 15, 16, 17, 35, 39, 44, 50, 54, 67, 68, 70, 71, 72, 75, 76, 77, 78, 83, 84. Nesâî, bazı bab başlıklarında ise hadis kelimesini kullanır. Bkz. “Kitâbü’ş-Şiyâm”, bab: 8, 10, 11, 12, 13, 19, 23, 33, 36, 41, 42, 43, 47, 51, 56, 57, 82.

de eser kelimesini kullanmaktadır.⁷⁴ İbn Hibbân ise *eş-Şaḥîḥ*'inde hadis kelimesini yok denecek kadar az kullanırken, hadis yerine 'haber' ve 'ahbâr' tabirini yaygın olarak kullanmaktadır.⁷⁵ İbn Hazm (ö. 456/1064) ise haberi Resûlullah'tan nakledilen sünnet diye tarif etmektedir.⁷⁶

Diğer taraftan hadisler râvilerinin çokluğu açısından ele alınırken, *hadis* yerine *haberin* kullanımı yaygınlık kazanmıştır. Bu meâlde *mütevâtir haber* ve *âhad haber* kullanımları öne geçmiştir.⁷⁷ Hadislerin mütevatir veya âhad haber şeklinde ifade edilmesi de, hadisle haber kelimesinin müşterek mânada kullanımının ilk dönemlerde mevcut olduğunu göstermektedir. Haberlerin mütevatir ve âhad olarak taksiminde sadece Resûlullah'tan nakledilen söz, fiil ve takrirlerin göz önünde bulundurulduğu, haberin bu bağlamda sahâbe ve tâbiîn söz ve fiillerini de içine alan hadis tarifine değil, sadece Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirlerine hasredildiği söylenebilir.

Şâfiî (ö. 204/819) ise haberi Kur'an ve hadisin ikisi için kullanır. Ona göre ilmin bir tek kaynağı vardır ve o da haberdir. haberin de iki kaynağı vardır: Kitap ve hadis-sünnet. İcma ve kıyas ise bunlara dayanmaktadır.⁷⁸

a. Sahâbe için haberin kullanılması

Haber kavramını hadisin müteradifi olarak kullanıp bununla merfû, mevkuf ve maktû bütün rivayetleri kastedenler olduğu gibi, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelenlere hadis, sahâbe ve tâbiîn gibi başkasından gelenlere ise haber diyenler de mevcuttur. Hadis ve haber arasında umum ve husus münasebeti görüp, her hadisi haber kabul ettiği halde, her haberi hadis kabul etmeyenler de vardır. Horasan fukahâsı ise mevkufu eser olarak isimlendirip sadece merfû olana haber ve hadis derler. Resûlullah'ın sözlerine

⁷⁴ el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ, *es-Sünenü'l-kübrâ* (I-X), Thk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mektebetü dâri'l-bâz, Mekke, 1414/1994, II, 212, No: 2968.

⁷⁵ Bkz. İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî, *eş-Şaḥîḥ* (I-XVIII), Thk.: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1993, I, 185, 188, 193, 205, 211, 213, 220, 228, 230, 241, 254.

⁷⁶ İbn Hazm, *el-İḥkâm*, I, 93.

⁷⁷ Haberlerin Taksimi için bkz. Hatîb, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, Thk.: Ahmed Ömer Hâşim, Dâru'l-kütübî'l-'Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1406/1986, s. 32. *DİA*'da 'Haber' maddesinde sadece Kelâm açısından bilgi verilmekte, hadisle irtibatına değinilmemektedir. Bkz. Yavuz, Y. Şevki, "Haber", *DİA*, XIV, ss. 346-349. 'Haber-i Vâhid' maddesinde de haberin hadisle mâna irtibatı yer almamaktadır.

⁷⁸ eş-Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs el-Muttalibî, *er-Risâle*, Thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Kâhire, 1358/1939, ss. 39-40, 503. Şâfiî'nin merfû rivayetler için *haber* ifadesini kullanması hakkında bkz. *a.g.e.*, s. 141, 160, 217, 404, 424, 446, 544.

hadis, O'nun dışındakilerin sözlerine haber diyenler de vardır.⁷⁹ Leknevî ise hadisi Resûlullah, sahâbî ve tâbîünden nakledilenler, haberi de başkalarından nakledilenlere hasredenlerin olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı tarihle meşgul olanlara ahbârî, sünnetle meşgul olanlara ise muhaddis denilir.⁸⁰ Haberin âlimler tarafından ortak bir kullanımı yoktur. Muhtevanın farklı şekillerde belirlendiği görülmektedir.

3. Eser

Haber ve hadis mânasında kullanılan eser, kendisinden nakilde bulunulan kişiden geriye kalan bakiye mânasındadır.⁸¹ Bu mânada eser, masdar olarak rivayetin karşılığıdır. 'أُتِرَ الْحَدِيثَ' denildiği zaman 'رواه' (onu başkasına nakletti, rivayet etti)' mânası anlaşılır.⁸² Kelime, Kur'an'da fiil ve masdar olarak değişik şekillerde benzer mânalarda geçmektedir.⁸³ Fukahâ ise eseri selevin sözü mânasında kullanırken, haberi de Resûlullah'ın hadisi mânasında kullanmaktadır.⁸⁴ Eser kelimesini hadisle eş mânalı kullananlar olduğu gibi ayrı mânalarda kullananlar da vardır. Eser, merfû ve mevkuf için kullanıldığı gibi sadece mevkuf ve maktû rivayetler için de kullanılmaktadır.

a. Eserin hadisle eş anlamlı kullanılması

Eser çoğunlukla hadisle eş anlamlı kullanılmakta ve bununla bütün hadisler kastedilmektedir. Taberî'nin (ö. 310/923) sadece merfûlara tahsis ettiği, mevkufuları ancak tâbî olarak zikrettiği kitabını *Tehzîbü'l-âşâr* olarak isimlendirmesi ve Tahâvî'nin (ö. 321/993) *Şerhu me'âni'l-âşâr* adlı eserinin merfû ve mevkuf rivayetleri birlikte ihtiva etmesi, eserin hadisle eş anlamlı kullanıldığını göstermektedir.⁸⁵ İbn Hacer (ö.

⁷⁹ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetu'n-nazar*, s. 23; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 15-16; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuḥbeti'l-fiker*, ss. 153-154; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 24; Aydınli, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 62.

⁸⁰ Leknevî, *a.g.e.*, s. 24.

⁸¹ es-San'ânî, Ebû İbrâhîm Muhammed b. İsmâîl b. Salâh b. Muhammed el-Emîr, *Tavzîhu'l-efkâr li ma'ânî tenkıhi'l-enzâr* (I-II), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1997, I, 237; el-Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *Kâmus Tercümesi* (I-IV), Terc. Âsım Efendi, Bahriye Matbaası, İstanbul, 1305, II, 116; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 101.

⁸² Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 102; Subhî es-Sâlih, 'Ulümü'l-ḥadîş ve muṣtalahulhû, s. 10.

⁸³ Tâ-hâ 20/84, 96, el-Feth 48/29, er-Rûm 30/50, el-Mü'min 40/21, 82, Yâsîn 36/12, el-Mâide 5/46, el-Kehf 18/6, 64, es-Sâffât 37/70, ez-Zuhruf 43/22, 23, el-Hadîd 57/27, el-Ahkâf 46/4.

⁸⁴ Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 153.

⁸⁵ Bkz. Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 148; San'ânî, *a.g.e.*, I, 238; Itr, *Menhecü'n-naḥd*, ss. 28-29; Leknevî, *a.g.e.*, s. 25; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 176; el-Gazefî, Saîd Abdurrahmân Mûsâ, "Eser", *DİA*, XI, 372. Tahâvî'nin eser kelimesini merfû hadis mânasında kullandığı örnekler için bkz. et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme, *Şerhu me'âni'l-âşâr* (I-IV), Thk.: Muhammed Zührî en-Neccâr, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1399/1979, I, 150, 187, 346; II, 57, 195; IV, 345.

852/1448) de hadis istılahları ile ilgili eserini *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* şeklinde isimlendirmiştir. Onun maksadı muhaddislerdir. Irâkî (ö. 806/1403) ise kendisini *Elfiyyetü'l-ḥadîs*'in girişinde 'el-eşeri' diye isimlendirmekte ve bunu muhaddis mânasında kullanmaktadır.⁸⁶

Müslim'in (ö. 261/874), '*fâsıkın haberinin nakledilmeyeceğine Kur'an delalet ettiği gibi, sünnet de münker haberlerin rivayet edilmesini nefyeder. Bu da Resûlullah'tan rivayet edilen şu meşhur eserdir (الأثر المشهور): Kim yalan olduğu bilinen bir sözü benden naklederse, o kimse de yalancılardan biridir*'⁸⁷ şeklindeki ifadesinde ise eser, Hz. Peygamber'in hadisi mânasında kullanılmıştır. Hâzımî'nin (ö. 584/1188) *el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsihi ve'l-mensûh mine'l-âsâr* adlı eserinde de 'âsâr' ile Resûlullah'a ait hadisler kastedilmektedir. Zira mevkuf rivayetlerde nesih yoktur.

b. Eserin sadece sahâbe için kullanılması

Eseri bütün rivayetler için kullananlarla beraber⁸⁸ Horasan fukahâsı, özellikle bir kısım Şâfiîler sadece sahâbeden gelen haberler için kullanmışlar, Hz. Peygamber'den gelen rivayetlere ise haber ve hadis demişlerdir. Horasan'lı Şâfiî fakihlerinden Ebü'l-Kâsım el-Fûrânî (ö. 461/1069), '*haber Resûlullah'tan rivayet edilen, eser ise sahâbeden rivayet edilenlerdir*' demektir.⁸⁹ Bu görüşü savunanlara göre haber ve eser tamamen ayrı mânadadır. İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1209) Garîbü'l-hadîsle ilgili eserini *en-Nihâye fî*

⁸⁶ Bkz. el-İrâkî, Zeynüddîn Abdürrahîm b. Hüseyin, *Fetḥu'l-muğîs bi şerḥi elfiyyeti'l-ḥadîs*, Thk.: Mahmûd Rebî', 'Âlemü'l-kütüb, 2. Baskı, (y.y.), 1408/1988, s. 4.

⁸⁷ Müslim, "Muḥaddime", I, I, 9.

⁸⁸ Eser kelimesini bütün hadisler hakkında kullananlar için bkz. Şeybânî, *el-Hucce*, I, 24, 222, 377; II, 236, 664, 730; III, 500; İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî, *Kitâbü'l-muṣannef fî'l-eḥadîs ve'l-âsâr* (I-VII), Thk.: Kemal Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1409/1989, VIII, 363; Dârimî, "Muḥaddime", 17; Tahâvî, *Şerḥu me'âni'l-âsâr*, I, 474, 475; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, s. 472; Serahsî, *el-Uşûl*, I, 314; Beyhakî, *es-Sünen*, II, 279, No: 3330.

⁸⁹ İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân, '*Ulümü'l-ḥadîs*, (*Muḥaddimetü İbni's-Salâh*), Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, (y.y.), ts., s. 46; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer, *İhtişâru 'ulümü'l-ḥadîs* (I-II), (Ahmed Muhammed Şakir'in *el-Bâ'ışı'l-hasîs*'i ile beraber), Mektebetü'l-me'ârif, 1. Baskı, Riyad, 1417/1996, I, 147. Mevkuf rivayetler için eser ifadesinin kullanıldığı pekçok kaynakta görülür. Bkz. Saîd b. Mansûr, b. Şu'be el-Horasânî, *es-Sünen* (I-V), Dirâsât ve thk.: Sa'd b. Abdullah b. Abdülazîz, Dâru'l-usaymî, 1. Baskı, Riyad, 1414/1994, V, 249, No: 1014; el-Heysemî, Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id* (I-X), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1408/1988, I, 171, 149 ; II, 86; III, 31; Beyhakî, *es-Sünen*, II, 31, No: 2169; II, 191; II, 212, No: 2968. İbn Hacer, ise '*mevkuf eser*' şeklinde bir tamlamaya yer vermekte, Sa'lebe b. Süheyl et-Temîmî hakkında bilgi verirken '*Tirmizî, Kitâbü'l-vuḍû'da ondan mevkuf bir eser (موقوفاً أثرًا) rivayet etmiştir*' demektir (*Tehzîb*, II, 23, No: 34). İbn Hacer eseri hadis mânasında kullanmaktadır. Bkz. *Tehzîb*, I, 511, No: 949; I, 514, No: 956; II, 165, No: 295.

garîbi'l-hadis ve'l-eser şeklinde isimlendirmesi de hadis ve eserin ayrı mânada kullanıldığını göstermektedir. İbn Hacer, mevkuf ve maktû her ikisine eser denildiğini belirtir. Muhaddislerin çoğunluğuna göre ise merfû, mevkuf ve maktû hepsi eserdir.⁹⁰ Bu kavramın da muhaddis, fakih ve usûlcüler arasında ortak bir kullanımı yoktur.⁹¹

II. SÖYLEYENİNE GÖRE HADİSİN ÇEŞİTLERİ

Bazı farklılıklarla beraber birçok muhaddis tarafından hadis, eser ve haber müteradif olarak kullanılıp Resûlullah'a, sahâbeye ve tâbiîne ait söz, fiil ve takrirleri ihtiva ederken, daha sonraki dönemlerde söz ve fiiller ait olduğu kaynağa göre farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiînden nakledilen bütün rivayetler için sözün kime ait olduğunu daha kesin ifadelerle belirtme açısından sonraki dönemlerde mânası Allah'a, lafzı Hz. Peygamber'e ait olan rivayetler için '*kudsî hadis*', Resûl-i Ekrem'e (s.a.v.) ait söz, fiil ve takrirler için '*merfû hadis*', sahâbeye ait olanlar için '*mevkuf hadis*' ve tâbiîne ait olanlar için ise '*maktû hadis*' tabiri kullanılmıştır. Bu ayırım, Hz. Peygamber'e ait olanla başkalarına ait olanların kesin çizgilerle belirlenmesi ve birbirinden ayrılması gayreti olarak görülebilir.

A. Kudsî Hadis

Manası İlahî kaynaklı, ifade şekli ve lafızları ise Hz. Peygamber'e ait hadislere kudsî hadis denilmektedir. Kudsî hadisler mâna yönüyle Kur'an'a, lafız ve rivayet yönüyle hadislere benzer.⁹² Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirleri nakleden sahâbe olmasına rağmen Resûlullah'a aidiyetini belirtmek için bunlara merfû hadis denildiği gibi, Resûlullah'ın da Allah Teâlâ'dan naklettiği sözler ayrı bir şekilde değerlendirilmiş

⁹⁰ İbn Hacer, *Nüzhethü'n-naẓar*, s. 92; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuḥbeti'l-fiker*, s. 604; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 26; Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Mukaddime), DİB Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1982, s. 135; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 101; el-Gazefî, Saîd Abdurrahman Mûsâ, "Eser", *TDV*, XI, 372.

⁹¹ Sünnet, haber ve eser kavramlarıyla beraber ilim, hikmet, merviyât, metin ve fıkıh gibi kelimeler de hadisle eş anlamlı kullanılmaktadır. Bu ifadelerin hadisle eş mânalı kullanılması hakkında bkz. İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevşîk*, ss. 110-146; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 28; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muḥaddiṣîn ve'd-ḍu'afâ' ve'l-metrûkîn* (I-III), Thk.: Mahmûd İbrâhîm Zâyd, Dâru'l-va'y, 1. Baskı, Halep, 1396, I, 21-23.

⁹² Bkz. Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, ss. 123-125; Ebû Zehv, *el-Ḥadiş ve'l-muḥaddiṣîn*, ss. 16-18; Kâsımî, *Ḳavâ'idü't-taḥdîş*, ss. 64-69; Başaran, Selman-Sönmez, M. Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Bursa, 2001, ss. 95-96; Yardım, *Hadis*, I, 42-46; Yücel, Ahmet, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (Hicrî İlk Üç Asır), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 153. Hz. Peygamber'in Cebrâil'den naklettiği bazı rivayetler ise merfû olarak değerlendirilmiştir. Bu tarz bazı rivayetler için bkz. Müslim, "İmân", 153, 259, 263; "Cihâd", 65; "Birr ve's-şıla", 140, 141.

ve kudsî hadis diye isimlendirilmiştir. Fakat kudsî hadislerin lafızları Hz. Peygamber'e ait olduğundan rivayet yapısı bakımından bunlar kavli merfû hadisler gibidir. Kudsî hadislere İlahî veya Rabbânî hadis de denilmektedir.

B. Merfû Hadis

1. Merfû hadisin tanımı

Merfû kelimesi, bir şeyi bulunduğu yerden yukarı yükseltmek, sesi yükseltmek, binayı yükseltmek, adını, şanını, derecesini, şeref ve faziletini yüceltmek gibi mânalara gelen⁹³ ve Kur'an'da birçok âyette bu mânalarda geçen⁹⁴ 'رَفَعَ' fiilinden ism-i mef'ûldür. Merfû ise yukarı kaldırılmış, yükseltilmiş ve yüceltilmiş anlamına gelmektedir.⁹⁵ Yüce, şerefli ve yükseltilmiş anlamı öne çıkan kelimenin ıstılah mânasını öncelikle Allah Teâlâ'nın Resûlullah (s.a.v.) için buyurduğu 'Senin şanını yükseltmedik mi?' (el-İnşirâh 94/4) âyetinden almış olması kuvvetli bir ihtimaldir. Kelime, lügat mânasındaki yüce, şerefli ve yükseltilmiş mânasından hareketle Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait hadislerin sıfatı olarak kullanılmıştır. Bu mânada *merfû*; kısaca Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirlerdir. Onu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) izâfe edenin sahâbî, tâbî veya daha sonraki râvilerden biri olması ve senedinin muttasıl olup olmaması arasında bir fark yoktur.⁹⁶ Buna göre merfû her zaman muttasıl olmaz. Senedden sahâbînin düşmesiyle mürsel, isnadından bir kişinin düşmesiyle veya senedde mübhem bir kişinin bulunmasıyla münkati', iki veya daha çok ravînin düşmesiyle de mu'dal olur.⁹⁷ Mutlak olarak hadis denildiğinde merfû hadis anlaşılır. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise merfû hadisi 'sahâbenin, Resûlullah'ın söz ve fiileri ile ilgili verdiği haberler' şeklinde tarif

⁹³ Bkz. Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 291; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VIII, 129.

⁹⁴ Bkz. el-Bakara 2/63, 127, 253; el-En'âm 6/83, 165; er-Ra'd 13/2; en-Nâziât 79/28; en-Nisâ 4/154; Meryem 19/57; er-Rahmân 55/7; el-Hucurât 49/2; Yûsuf 12/76; el-Mücâdele 58/11; el-Fâtır 35/10; en-Nûr 24/36.

⁹⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, VIII, 130; Fîrûzâbâdî, *Kâmus Tercümesi*, III, 264; Yardım, *Hadis*, I, 36. Merfû ifadesi Kur'an'da da şerefli, yüceltilmiş, yüksek ve yükseltilmiş mânalarında 'المرفوع' (et-Tûr 52/5) ve 'مرفوعة' şeklinde (el-Vâkıa 56/34; Abese 80/14; el-Gâşiye 88/13) geçmektedir.

⁹⁶ Irâkî, *Fetħu'l-muğîs*, s. 52; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 91; es-Sehâvî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahmân, *Fetħu'l-muğîs bi şerħi elfiyyeti'l-ħadîs li'l-'Irâkî* (I-IV), Thk.: Ali Hüseyin Ali, Dâru'l-imâm et-Taberî, 2. Baskı, (y.y.), 1412/1992, I, 118; San'ânî, *Tavzîh*, I, 230; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 210; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 175; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 128; el-Cevâbî, Muhammed Tâhir, *Cühûdü'l-muħaddišin fi naħdi metni'l-ħadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf*, Müessesetü Abdülkerîm b. Abdullah, Tunus, 1991, s. 256.

⁹⁷ İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-ħadîs*, s. 50; Nevevî, *İrşâdü'llâbi'l-ħakā'ik ilâ ma'rifeti süneni ħayri'l-ħalâ'ik*, Thk.: Nureddîn İtr, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1411/1991, s. 75.

etmektedir.⁹⁸ Bu tarifile Hatîb, tâbiîn ve sonrakilerin Resûlullah'a izafe ettiklerini merfû dışında tutmuştur. Hatîb, ayrıca takriri de merfû diye zikretmemiştir.⁹⁹ Fakat meşhur olan tarife göre merfû, sahâbe, tâbiîn veya daha sonrakilerin Resûlullah'a izafe ettikleri söz, fiil ve takrirlerdir.¹⁰⁰

İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) '*Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğim her hadis merfûdur*'¹⁰¹ ve Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın (ö. 131/748) kendi arkadaşlarından Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ebü'l-Âliye (ö. 90/709) ve adını zikretmediği bir başkası olmak üzere üç kişi için '*onlar hadisi işittikleri zaman merfû olarak rivayet ederler*'¹⁰² şeklindeki açıklamalardan hareketle, merfû teriminin hicrî I. asrın sonlarından itibaren tâbiîn tarafından ıstılâhî mânasıyla kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁰³ Buhârî'nin (ö. 256/869) Şu'be (ö. 160/776)→Amr b. Mürre (ö. 118/736)→Ebû Vâil (ö. 82/701)→İbn Mes'ûd (ö. 32/652) senediyle naklettiği bir rivayette İbn Mes'ûd '*mü'minleri Allah'tan ziyade kötülüklerden koruyan bir kimse yoktur. Mü'minlerin en büyük koruyucusu olduğu için Allah gizli-açık bütün kötülükleri ve çirkin işleri haram kılmıştır (...)*' demiştir. Râvi Amr b. Mürre Ebû Vâil'e: *Sen bu hadisi Abdullah b. Mes'ûd'dan duydun mu?* diye sorunca Ebû Vâil: *Evet, ben bunu Abdullah'tan işittim* demiş, Amr: *Abdullah b. Mes'ûd bunu ref etti mi?* diye sorunca, Ebû Vâil *evet* demiştir.¹⁰⁴ Şa'bî de (ö. 104/722) Muğîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) naklettiği bir rivayet için '*Muğîre b. Şu'be'den bunu minberde Resûlullah'a (s.a.v.) ref ettiğini işittim* (سمعتُ المغيرةَ بن شعبة على المنبر يُرفعه إلى رسول الله)' demektedir.¹⁰⁵ Muğîre b. Şu'be'nin hicrî elli yılında vefat ettiği dikkate alındığında tâbiîn'in sahâbenin kendilerine ait olmayıp Resûlullah'a (s.a.v.) nispet ettikleri sözlerini erken dönemlerden itibaren ref ettiklerini belirttikleri anlaşılmaktadır.

⁹⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 37.

⁹⁹ Nevevî, *İrşâd*, s. 75; San'ânî, *Tavzîh*, I, 230; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 210; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 176.

¹⁰⁰ Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, s. 546, 604. Irâkî merfû kavramının senedin değil metnin sıfatı olduğunu da genişçe ele almaktadır (A.y.).

¹⁰¹ el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, *el-Ma'rife ve't-târîh* (I-III), Thk.: Halil Mansûr, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, ts., III, 134; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 153.

¹⁰² Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, II, 26; Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, s. 154.

¹⁰³ Yücel, *a.g.e.*, s. 154.

¹⁰⁴ Buhârî, "Tefsîr Sûre 6", 7; "Tefsîr Sûre 7", 1; "Nikâh", 107; Tevhîd", 15, 20; Müslim, "Li'ân", 17; "Tevbe", 32-35; Tirmizî, "Da'avât", 95; Dârimî, "Nikâh", 37; Ahmed b. Hanbel, I, 381, 426, 436.

¹⁰⁵ Müslim, "Îmân", 312; Tirmizî, "Tefsîr Sûre 32", 3.

2. Merfû hadisin kapsamı

Muhaddislerin, usûlcülerin ve fakihlerin sünnet ve hadisle ilgili farklı tarifleri, merfû hadisin kapsamının belirlenmesinde de etkili olmaktadır. Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin merfû hadis olarak kabulünde herkes müttetikken, Resûlullah'ın (s.a.v.) nübüvvet öncesi haberleri, şemâîli, halkî ve hulkî özellikleri, niyet ve tasavvurları (hemm) ve sahâbenin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini dolaylı rivayetlerinin hangilerinin merfû hadis kapsamında değerlendirileceği hakkında farklı görüşler mevcuttur. Fakat en geniş şekliyle merfû, Resûlullah'a (s.a.v.) izafe edilen söz, fiil, takrir, yaratılış ve ahlâkî vasıflar şeklinde ifade edilmektedir.¹⁰⁶

a. Merfû hadisin çeşitleri

Merfû hadisler sarîh merfû ve hükmen merfû olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hz. Peygamber'e açıkça izafe edilen hadisler sarîh merfû kabul edilirken, O'na nispeti açıkça olmayıp dolaylı olanlar ise hükmen merfû kabul edilmektedir.¹⁰⁷

(1). Sarîh merfû hadis

Bunlar söz, fiil ve takrir olarak Hz. Peygamber'e ait oldukları râviler tarafından açık bir şekilde ifade edilen hadislerdir. Merfû rivayetler sarîh merfû sözler, sarîh merfû fiiller, sarîh merfû takrirler ve sarîh merfû vasıflar olmak üzere dört guruptur.

(a). Sarîh merfû sözler: Sahâbenin '*Resûlullah'ın şöyle dediğini işittim*', '*Resûlullah bize şunu söyledi*' veya sahâbe ve başkalarının '*Resûlullah dedi ki*', '*Resûlullah'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir*' gibi ifadelerle naklettiği rivayetlerdir.¹⁰⁸ Sarîh merfû sözler sadece Hz. Peygamber'in kendisine ait sözleri değildir. Resûlullah'ın

¹⁰⁶ İtr, *Menhecü'n-nağd*, s. 29; Necm Abdurrahmân Halef, *eş-Şinâ'atü'l-ḥadîşîyye fi's-süneni'l-kübrâ li'l-imâm el-Beyhaḳî*, Dâru'l-vefâ, Mansûre, 1402/1992, s. 321. Hz. Peygamber'i konu edinmeleri bakımından hadisle beraber her biri Hz. Peygamber'in farklı yönlerini kendilerine alan olarak belirleyen Siyer, Megâzî, Şemâil ve Delâ'il hakkında bkz. Yardım, *Hadis*, I, 2-15.

¹⁰⁷ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, ss. 83-85; Süyûtî, *Tedrib*, s. 123; Ali el-Kârî, *Şerḫu şerḫi nuḥbeti'l-fiker*, ss. 546-555; Nâfiz Hüseyin Hammâd, "Ta'bîru's-şahâbi bi siyâḡi'z-zemâni'l-mâzî beyne'r-ref'i ve'l-vaḳf", *Mecelletü'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, c. X, sy. 1, yıl, 2002, ss. 93-123, s. 98. Merfû hadislerle hükmen merfû diye bir çeşidin ilave edilmesi sonraki dönemlere aittir.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 83; Süyûtî, *Tedrib*, s. 123; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 546. Örnekler için bkz. Müslim, "İmân", 8, 12, 26, 37, 50, 118, 134; "Mesâcid", 260. Yusuf Suiçmez, "سمعتُ رسولَ الله يقول" *Resûlullah'ın şunu dediğini işittim* ve "حدثنا رسول الله" *Resûlullah (s.a.v.) bize şunu anlattı* şeklindeki rivayetlerin sözlü sarîh merfû kabul edildiğini belirtmekte ve "قال رسول الله" *Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi* ve "عن النبي" *Resûlullah (s.a.v.) şöyle yaptı* gibi ifadelerle nakledilen rivayetlerin sarîh merfû kabul edilmemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bkz. Hadiste Ref Problemi, AÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005, ss. 28-35.

(s.a.v.) başkalarından naklettiği sözler de O'nun sözleri gibi kabul edilmektedir. Hz. Peygamber'in Cebrâil'den, diğer meleklerden, önceki milletlerden, diğer peygamberler ve nübüvvet öncesi yaşayanlardan naklettiği sözler de merfûdur.¹⁰⁹

(b). Sarih merfû fiiller: Sahâbenin '*Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle yaptığını gördüm*' demesi veya sahâbe ve başkalarının '*Resûlullah (s.a.v.) şöyle yapardı*' gibi ifadelerle naklettiği rivayetlerdir. '*Resûlullah'ın iki şeyden en son yaptığı, ateşte pişen bir şeyden dolayı abdest almayı terk etmesidir*'¹¹⁰ rivayeti sarih merfû fiile bir örnektir.

(c). Sarih merfû takrirler: Sahâbenin '*Resûlullah'ın yanında şöyle yaptım*' demesi veya sahâbe ve başkalarının '*filan kimse Resûlullah'ın yanında şöyle yaptı*' deyip, '*Resûlullah'ın sofrasında keler yenildi*' rivayetinde görüldüğü gibi,¹¹¹ O'nun itiraz ettiğini zikretmediği rivayetlerdir.

(d). Sarih merfû vasıflar: Bunlar, sahâbenin Resûlullah'ın şemâili, vücut yapısı ve ahlâkî güzellikleri ile ilgili '*Resûlullah (s.a.v.) şöyle idi*' şeklindeki rivayetleridir. Bu vasıflar ister yaratılışla ilgili, ister ahlâkıyla ilgili olsun, cibillî veya hususî hepsi buna dâhildir.¹¹² Vasfî merfûlar Resûlullah'ın (s.a.v.) halkî, hulkî, cibillî ve nübüvve dayalı özelliklerini ihtiva etmektedir.

(i). Yaratılışla ilgili (halkî) özellikler: Sahâbenin Hz. Peygamber'in fizikî özelliklerini belirttiği rivayetleridir. Hz. Ali'nin '*Resûlullah (s.a.v.) ne kısa ne de uzun idi (orta boylu idi)*'¹¹³ şeklindeki açıklamaları buna örnektir.

(ii). Ahlâkî (hulkî) özellikler: Sahâbenin Hz. Peygamber'in ahlâkî özelliklerini haber verdiği rivayetlerdir. Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) şöyle demiştir: '*Resûlullah (s.a.v.) bir genç kızdan daha hayalî (edebî ve utangaç) idi. Bir şeyden hoşlanmadığını*

¹⁰⁹ Resûlullah'ın meleklerin sözlerini naklettiği bir rivayet için bkz. Buhârî, "Tefsîr", 151.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 83; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuḥbeti'l-fiker*, s. 547. Hadis için bkz. Ebû Dâvûd, "Ṭahâret", 1; Tirmizî, "Ṭahâret", 1. Diğer önkler için bkz. Müslim, "Şalât", 148, 157, 168, 170, 267, 268; Buhârî, "Gusl", 25; "İstiskâ", 2, 17. Resûlullah'ın (s.a.v.) kendi fiillerini söze dönüştürdüğü rivayetler ise hem sarih merfû söz, hem de sarih merfû fiil kabul edilebilir. Örnek için bkz. Müslim, "İmân", 259, 263, 271.

¹¹¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 84; Süyûtî, *Tedrib*, s. 124; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 548; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 217. Hadis için bkz. Buhârî, "İ'tişâm", 24; Tirmizî, "Eṭ'ime", 23.

¹¹² Necm Abdurrahman, *eş-Şinâ'atü'l-ḥadîşîyye*, s. 321. Yusuf Suiçmez ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sıfatları ile ilgili bütün rivayetlerin merfû kabul edilmemesi gerektiğini söylemekte, Resûlullah'ın sıfatlarından sahâbenin haber verdiklerinin mevkuf, Resûlullah'ın kendisinin haber verdiklerinin ise merfû kabul edilmesi gerektiği kanaatini taşımaktadır. Bkz. Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 17, 24.

¹¹³ Ahmed b. Hanbel, I, 96; Necm Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 321.

*biz O'nun yüzünden anlardık*¹¹⁴ Enes b. Mâlik (ö. 93/712) ise şöyle der: *'Resûlullah (s.a.v.) insanların en güzeli idi. İnsanların en cömerdi ve en cesuru idi.*¹¹⁵

(iii). Cibillî tabîî özellikler: Sahâbenin Resûlullah'ın fitrî özellikleri ile ilgili rivayetleridir. Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) *'Resûlullah (s.a.v.) güzel kokuyu severdi, Kına kokusunu sevmezdi.*¹¹⁶ sözü buna örnektir.

(iv). Resûlullah'ın nübüvvetten kaynaklanan özellikleri: Resûlullah'tan başkasında bulunması mümkün olmayan sıfatlardır. Beyhakî, bu çeşit merfû ile ilgili yüze yakın hadis zikreder.¹¹⁷ Hz. Peygamber'in uyuduğu halde abdestinin bozulmaması, hanımlarının mü'minlerin annesi kabul edilmesi, dört kadından fazlasıyla evliliğine izin verilmesi ... gibi rivayetler bu kısma örnektir.¹¹⁸

Merfû, Resûlullah'ın (s.a.v.) söz, fiil, takrir, yaratılış ve ahlâkî özellikleridir. Fakat Resûlullah'ın sözlerinin (kavlî merfû) dışındakiler, sahâbenin sözleri olmasına rağmen bu sözler Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili olduğundan dolayı merfû olarak nitelenmektedir. Hâlbuki sahâbenin sözlerine mevkuf denilmektedir.

(2). Hükmen merfû hadis

Bunlar sahâbenin açıkça Hz. Peygamber'e nispet etmediği söz, fiil ve takrirlerdir. Ancak ileride genişçe ele alınacak olan bu çeşit rivayetler hakkında bir kısım ihtilâflar mevcuttur. Bunları merfû kabul edenler olduğu gibi, mevkuf olduklarını ileri sürenler de vardır. Bu tarz rivayetler muhteva açısından merfû, rivayet şekilleri bakımından ise mevkuf gibidir. Bu kavram sonraki dönemlere mahsustur.

Hadislerin söyleyenine göre merfû ve mevkuf olarak isimlendirilmesi de ihtilâfî tamamen ortadan kaldırmamıştır. Zira bu kavramlar, hadislerin rivayet sürecini tamamlamasından ve kitaplarda yerini almasından sonra kullanılmıştır. Rivayetler belirli yapıya sahip olarak nakledilmiş ve eserlerde yerlerini almış, daha sonra bunların muhtevaları veya nakil özellikleri dikkate alınarak merfû, mevkuf, fiilî, kavlî ve takriirî gibi sıfatlarla anılmaya başlanmıştır. Bunun bir sonucu olarak merfû ve mevkuf

¹¹⁴ Buhârî, "Menâkıb", 23; "Edeb", 72, 77; Müslim, "Fezâ'il", 67; İbn Mâce, "Zühd", 17; Ahmed b. Hanbel, III, 71, 77, 79, 88, 91, 92.

¹¹⁵ Müslim, "Fezâ'il", 48. Bu hadis hem halkî hem de hulkî vasıf ihtiva etmektedir.

¹¹⁶ Beyhakî, *es-Sünen*, V, 61, No: 8905. Hz. Peygamber'in vasıf ve fiilleriyle ilgili rivayetlerin hadislerin sayısının artmasına etkisi için bkz. Karataş, *Hadislerin Artması ve Sayısı*, s. 35.

¹¹⁷ Bkz. Beyhakî, *es-Sünen*, VII, 54-76, No: 13129-13221.

¹¹⁸ Necm Abdurrahman, *eş-Şinâ'atü'l-hadîşiyye*, s. 319-323.

arasındaki sınırı belirlemek çok kolay olmamaktadır. Çünkü Resûlullah'a ait söz, fiil, takrir ve şemâil gibi her şeyi sahâbe sözlü forma aktarmış, bunu yaparken bazen Resûlullah'ın sözünü olduğu gibi naklederken, bazen de söz ve fiilin muhtevasını '*bize emredildi/nehyedildi, şöyle yapıyorduk, şu sünnettir...*' gibi diğer bir ifade tarzına aktarmakta veya mâna ile rivayet edebilmektedir. Sarih kavli merfûların dışındaki bütün merfû rivayetlerin sözleri tamamen sahâbeye aittir. Kavli merfû rivayetlerde de mâna ile rivayet, ihtisar ve dolaylı anlatım gibi sebeplerle sahâbenin tasarrufu bulunmaktadır.

Hükmen merfû olan, yani Hz. Peygamber'e aidiyetleri açıkça belirtilmeyen, bununla beraber nakledilen haberlerin mahiyetinden O'na ait olabileceği düşünülen ve bazılarınca merfû hükmünde kabul edilen hadisler de söz, fiil ve takrirlerden ibarettir.

(a). Hükmen merfû sözler: En geniş tanımlamaya göre İsrâiliyattan alınmamış, bir ictihadla, bir lügatin beyânı veya garîb bir kelimenin şerhi ile ilgisi olmayan, fakat yaratılışın başlangıcı ve gelip geçmiş peygamberler hakkında mâziye, harpler, fitneler, kıyamet gününün ahvâli gibi geleceğe ait sahâbî haberleriyle, bir fiilin yapılması halinde kazanılacak sevab veya bir başka fiilin yapılması halinde maruz kalınacak ıkâbla ilgili sahâbî sözleri merfû hükmünde kabul edilmiştir. Çünkü sahâbînin bu konulardaki sözleri, bunları ona haber veren bir başkasının bulunmasını gerektirir. O da Hz. Peygamber'dir.¹¹⁹ Hükmen merfû terimi bir bakıma mevkufların muhteva açısından sınıflandırılması olarak görülebilir. Zira hükmen merfû, merfû demek değildir.

İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) '*kim bir sihirbaza veya arrâfa giderse Muhammed'e (s.a.v.) indirilene inkar etmiş olur*'¹²⁰, Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) '*kim davete icabet etmezse Allah'a ve Resûlüne isyan etmiş olur*'¹²¹ ve Ammâr b. Yâsir'in (ö. 38/658) '*kim yevm-i şekte oruç tutarsa Ebû'l-Kâsım'a (s.a.v.) isyan etmiş olur*'¹²² şeklindeki sözleri hükmen merfû olarak değerlendirilmektedir.

(b). Hükmen merfû fiiller: Sahâbînin ictihada dayanmayan konulardaki bir takım hareketleridir. Sahâbî bunları Hz. Peygamber yaparken gördüğünü söylemese de,

¹¹⁹ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 84; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuḥbeti'l-fiker*, ss. 548-552; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, ss. 217-218.

¹²⁰ et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb, *el-Mu'cemü'l-kebir* (I-XX), Thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, *Mektebetü'l-'ulüm ve'l-hikem*, 2. Baskı, Musul, 1404/1983, X, 76, No: 10005; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, V, 117-118; Ahmed b. Hanbel, II, 429.

¹²¹ Müslim, "Nikâh", 110; İbn Mâce, "Nikâh", 25; Ahmed b. Hanbel, II, 267.

¹²² Buhârî, "Şavm", 11 (muallâk olarak); Ebû Dâvûd, "Şavm", 10; Tirmizî, "Şavm", 3.

onların Hz. Peygamber'e ait olabileceği düşünülmektedir. Şâfiî (ö. 204/819), Hz. Ali'nin (ö. 40/660) kûsûf namazını her rekâta ikiden fazla rükû ile kıldığını haber vermiştir. Onun bunu Hz. Peygamber'den öğrendiğine hükmedilerek bu rivayet hükmen merfû kabul edilmiştir.¹²³

(c). Hükmen merfû takrirler: Sahâbînin Hz. Peygamber zamanında bir işi şu veya bu şekilde yaptıklarını haber vermesidir. Sahâbînin '*biz Hz. Peygamber zamanında şöyle yapardık*' diyerek naklettiği hadisler hükmen merfû takrir kabul edilmektedir. Sahâbenin devamlı yaptıkları bir fiilden Hz. Peygamber'in haberdar olduğu düşünülmekte ve yasak olan bir fiili sahâbenin tekrarlamayacağı kabul edilmektedir.¹²⁴ Câbir'in (ö. 78/697) '*Biz azilde bulunuyorduk ve Ku'ran inzâl olmaktadır*'¹²⁵ ve '*Biz Resûlullah (s.a.v.) zamanında at etini yiyorduk*'¹²⁶ rivayetleri buna örnektir.¹²⁷

Hükmen merfû, hadisleri anlama ve yorumlamaya yönelik bir kavramdır ve mevkuf rivayetleri muhtevasına göre bir değerlendirmedir. Muahhar muhaddislerin kullandığı bu tâbir, fakihlerin *sahâbe kavli* ifadesine benzemektedir. Ancak sahâbe kavlini delil kabul edenler onların bütün söz ve fiillerini bağlayıcı kabul etmemişlerdir. Muhaddisler de bazı mevkûf rivayetlerin muhtevâlarına ve onlarla aynı mânada nakledilen diğer merfû rivayetlere bakarak sahâbenin bazı sözlerini merfû hükmünde kabul etmişlerdir. Diğer taraftan ise hükmen merfû anlayışı hadislerin rivayet sîgalarına göre tasnifinin bir sonucudur. Hadisler merfû ve mevkûf diye ayrılırken, bir kısım rivayetler ihtilaflara sebep olmuş ve bazıları bu rivayetleri merfû kabul ederken bazıları ise mevkûf olduğunu söylemiştir. Bu rivayet yapılarının başkaları tarafından merfû hadis tarzlarıyla da nakledilmiş olması bunların merfû kabul edilmesi düşüncesini

¹²³ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, ss. 84-85; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, s. 554; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 218.

¹²⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 85; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 555; Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 218.

¹²⁵ Buhârî, "Nikâh", 96; Müslim, "Nikâh", 136, 137; Tirmizî, "Nikâh", 39.

¹²⁶ Nesâî, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 42; İbn Mâce, "Zebâ'ih", 12, 14; Beyhakî, *es-Sünen*, IX, 327; ed-Dârekutnî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *es-Sünen* (I-IV), Thk.: Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî, Dârü'l-ma'rife, Beyrut, ts., IV, 288. Bu ve benzeri rivayetleri Hâkim ve diğer bazı muhaddisler merfû kabul ederken el-İsmâîlî (ö. 371/981) ise mevkuf olduğunu söylemiştir (Ali el-Kârî, *a.g.e.*, ss. 555-556).

¹²⁷ Nâfiz Hammâd ise hükmen merfû rivayetleri nakil sîgalarına göre sınıflandırmıştır. Bunlar *kavl ve an'ane, emir ve nehiy, sünnet, mâzî kipi sîgaları* ve *ref'ten kinâye sîgaları*dır. O 'قال رسول الله' ve 'عن رسول الله' ifadelerini de hükmen merfû içinde değerlendirmiştir (Bkz. Nâfiz Hammâd, "Ta'biru's-şahâbi", *Mecelletü'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, c. X, sy. 1, yıl 2002, s. 98-99). Bu ifadeler sahâbe mürseli olarak görülebilirse de sarîh merfû sayılmaması isabetli değildir.

kuvvetlendirmiştir. Bu nedenle hükmen merfû, merfû ve mevkuf arasında üçüncü bir hadis türü oluşturma düşüncesidir. Dolayısıyla hükmen merfû, merfû demek değildir. Tesbit edildiğine göre bu kavram İbn Hacer'e ait olup daha sonrakiler tarafından da kullanılmıştır. Onun hükmen merfû kabul ettiği rivayetler önceleri merfû veya mevkuf olduğu tartışmalı olan hadislerdir. Bu kavram mevkûfların ref edilmesinde değil, rivayetlerin merfû kabul edilmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla, hükmen merfû kavramının doğuşu, kullanımı ve tarihî seyrinin göz önünde bulundurulması gerekir.

Hadis usûlü hakkında ilk eser sahiplerinden biri olan Hâkim (ö. 405/1014), '*biz şöyle yapardık, şöyle denilirdi, kim bir sihirbaza giderse... gibi hadisler, şöyle yapmamız bize emredildi/nehyedildi, bize emrediliyordu/nehyediliyordu, şöyle yapıyorduk, Resûlullah aramızda iken şöyle diyorduk, bunda beis görmüyorduk, şöyle deniliyordu, şu sünnettir*' vb. ifadeler sohbeti marûf sahâbî tarafından söylendiğinde bunlar müsned hadistir demektir.¹²⁸ Hatîb (ö. 463/1071) de sahâbînin doğrudan Resûlullah'a nispet etmediği rivayetleri sadece merfû veya mevkuf olabilecekleri ve takrir sayılıp sayılamayacağı yönüyle ele almış, merfû ve mevkuf kavramı dışında bir terim kullanmamıştır.¹²⁹

İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ise Resûlullah'a nispeti açık olmayan bir kısım rivayetlerin bazısının merfû-müsned olduğunu söylerken bazıları için *merfû kabîlinden* (إِنَّ ذَلِكَ مِنْ قَبِيلِ الْمَرْفُوعِ) ifadesini kullanır. İbnü's-Salâh, ayrıca *lafzen merfû* ve *mânen merfû* tabirlerini kullanmıştır. O, Hâkim'in '*Resûlullah'ın ashabı parmaklarıyla O'nun kapısına vuruyorlardı*' rivayetini mevkûf kabul etmesini şöyle yorumlar: "*O bunun lafzen müsned olmadığını, bilakis lafzen mevkûf olduğunu kastetti. Diğer zikredilenler de lafzen mevkuftur. Biz bunu mâna açısından merfû kabul ettik.*"¹³⁰ İbnü's-Salâh ayrıca sahâbînin sebab-i nüzûlle ilgili tefsirlerinin ve isnadında "يَرْفَعُ الْحَدِيثَ" ve "يُنْفَعُ بِهِ" gibi ifadeler bulunan hadislerin de merfû kabîlinden olduğunu belirtir. Bu rivayetler için İbnü's-Salâh *sarih merfû* ifadesini kullanır. O bu rivayet şekillerinin sahâbînin hadisi

¹²⁸ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, ss. 21-22 (Hâkim'in bu bölüme verdiği isim ' معرفة الأسانيد التي لا يذكر ' şeklinde 'سندها عن رسول الله صلى الله عليه وسلم' şeklindedir).

¹²⁹ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 460-463. Hatîb'in çağdaşı İbn Abdülber ise reyle bilinmesi mümkün olmayan bazı mevkuf hadislerin merfû olduğunu söylemiştir. Ancak bunlar genelde merfû olarak da nakledilen hadislerdir. Bu daha çok fikhî bakış açısına uymaktadır. Örnekler için bkz. İbn Abdülber, *et-Temhîd*, IV, 18; VII, 252; XII, 198, 200; XIII, 202; XV, 74; XVI, 37, 149; XXIV, 83, 212.

¹³⁰ İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-ḥadîs*, ss. 51-52 (وأتينا جعلناه مرفوعا من حيث المعنى والله أعلم). وكذلك سائر ما سبق موقوف لفظا. وكذلك سائر ما سبق موقوف لفظا.).

Resûlullah'a ref etmesinden kinâye olduğunu ve bunların hükmünün ilim ehli nezdinde sarîh merfû hükmünde olduğunu söyler.¹³¹ Nevevî (ö. 676/1277) ise bu tarz rivayetleri kaynağına göre tasnif ederken merfû-mevkuf dışında bir değerlendirme yapmamıştır. Ona göre bu rivayetler ya merfû veya mevkuftur.¹³²

İbnü's-Salâh'tan sonra *hükmen merfû* kavramı ilk defa gelişmiş bir şekilde İbn Hacer'de görülmektedir. O merfû hadisleri *sarih merfû* ve *hükmen merfû* diye ikiye ayırmakta, bunları da sarîh merfû söz, sarîh merfû fiil ve sarîh merfû takrir; hükmen merfûları ise hükmen merfû söz, hükmen merfû fiil ve hükmen merfû takrir diye nitelendirmektedir. İbn Hacer bu tasnifle daha önceki hadis ve fıkıh usûlcülerinin merfû ve mevkufta ihtilaf ettikleri rivayet şekillerini merfû ve mevkufta arasında ayrı bir sınıf belirleyerek *hükmen merfû* diye nitelendirmiştir. İbn Hacer ayrıca hükmen merfû rivayetlerin alanını genişleterek, sahâbenin isrâiliyattan almadığı ve ictihada mecâl olmayan hususlardaki sözleri, lügat açıklamaları veya garîb kelime şerhleri dışında geçmişten ve yaratılışın başlangıcından ve peygamberlerden haber veren sözleri, fiten ve melâhim gibi gelecekte ve kıyamet ahvâlinden bahseden sözleri hükmen merfû olarak zikretmiştir. Yine bir fiilin sevap veya günah olduğunu belirten sahâbe sözleri de merfû hükmündedir. Bunları sahâbe doğrudan veya biri vasıtasıyla işitmiş gibidir. Hükmen merfû fiiller de sahâbînin ictihad ihtimali olmayan fiilleridir. İbn Hacer'e göre hükmen merfû takrirler ise sahâbînin *biz Resûlullah zamanında şöyle yapardık* gibi sözleri ve “يُرْفَعُ الْحَدِيثُ” vb. ifadelerdir. İbn Hacer, devamla merfû ve mevkufta olma ihtimali olan sîgalar (مِنْ الصَّيِّغِ الْمُحْتَمَلَةِ) başlığı altında ise *şu sünnettendir, bu bize emredildi/yasaklandı, biz şöyle yapardık* ifadelerini ve sahâbenin *itaat/isyân* olarak belirttiklerini zikretmekte ve bunların merfû hükmünde olduğunu söylemektedir.¹³³ Süyûtî (ö. 911/1505) de bu ifadeleri merfû-mevkuf bağlamında değerlendirir ve İbn Hacer'in hükmen merfû ve sarîh merfû taksimine işaret eder.¹³⁴

¹³¹ (حَكْمٌ ذَلِكَ عِنْدَ أَهْلِ الْعِلْمِ حَكْمُ الْمَرْفُوعِ صَرِيحًا). İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-ĥadîs*, ss. 53-54. Buradan onun *sarih merfû hadis* ve *sarih olmayan merfû hadis* düşüncesine sahip olduğu söylenebilir.

¹³² Nevevî, *et-Taĥrîb*, s. 28; a.mlf., *İrşâd*, ss. 76-78. İbn Kesîr (ö. 774/1372), İbn Mülakkin (ö. 804/1401) ve İrâkî (ö. 806/1403) de mezkûr sahâbe sözlerini merfû-mevkuf bağlamında ele almışlar, hükmen merfû değerlendirmesi yapmamışlardır. Bkz. İbn Kesîr, *İĥtişâru 'ulûmi'l-ĥadîs*, ss. 149-152; İbn Mülakkin Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî, *el-Muĥni' fi 'ulûmi'l-ĥadîs* (I-II), Thk.: Abdullah b. Yûsuf, Dâru Fevvâz, 1. Baskı, Suûdî Arabistan, 1413/1992, I, 116-128; İrâkî, *Fetĥu'l-muĥîs*, ss. 56-63.

¹³³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, ss. 84-88; Ali el-Kârî, *Şerĥu şerĥi nuĥbeti'l-fiker*, ss. 548-573.

¹³⁴ Bkz. Süyûtî, *Tedrib*, ss. 117-124.

Bu husus Fıkıh usûlünde hadis usûlü ile tamamen aynı ölçüde olmasa da daha ziyade hükmen merfû kabul edilen rivayet tarzları ile nakledilen hadislerin merfû olup olmadıkları ve hangi durumlarda delil veya hüccet olacağı noktasından ele alınmıştır. Hükmen merfû anlayışı, fakihlerin *sahâbî kavli* ile ilgili değerlendirmelerinin hadis usûlüne yansımaları hissettirmektedir.¹³⁵

3. Merfû hadisle eş anlamlı kavramlar

Müsned, muttasıl ve mevsul gibi bir kısım kavramlar da bazı muhaddisler tarafından merfû hadisi belirtmek maksadıyla kullanılmaktadır. Bazıları ise bu kavramları sadece belirli özelliklerdeki merfû hadisler için kullanmışlardır. Bu istilahlara merfû hadisle eş anlamlı kullanımından ziyade, merfû bir hadisin özelliklerinin vurgulanması maksadıyla kullanıldığı söylenebilir. Bu nedenle bir muhaddisin bu kavramları hangi mânada kullandığının bilinmesi gerekmektedir.

a. Müsned

Hicrî II. ve III. yüzyıllarda çoğunlukla merfû mânasında kullanılan¹³⁶ müsned hakkında üç farklı görüş mevcuttur. Bunlardan birincisi Hâkim'e (ö. 405/1014) aittir. Ona göre müsned hadis muhaddisin şeyhinden, onun da kendi şeyhinden muttasıl olarak Resûlullah'la sohbeti bilinen sahâbî vasıtasıyla Resûlullah'tan naklettiği rivayettir.¹³⁷ Senesinde kopukluk olan ve olmayan iki rivayeti örnek veren Hâkim'in, müsnedi senesinde kopukluk olmadan Resûlullah'tan yapılan merfû rivayetlere hasrettiği anlaşılmaktadır. Hatta Hâkim müsned için bazı şartlar daha ileri sürmektedir: Ona göre müsnedin mevkuf, mürsel veya mu'dal olmaması ve râvilerinin müdellis olmaması gerektiği gibi senesinde *حَدَّثْتُ عَنْ فُلَانٍ* (filandan bana haber verildi)', *أَخْبَرْتُ عَنْ فُلَانٍ*

¹³⁵ Rivayetlerin merfû-mevkuf bakımından tesbitinde hadis usûlü kaynaklarında rastlanmayan, ancak rivayetlerin merfû veya mevkuf olduğunun belirlenmesinde kullanılan bazı ifadeler daha bulunmaktadır. Bu, hadis usûlü kaynaklarında bulunmayan bazı kaidelerin de hadisin merfû-mevkuf durumunun tesbitinde kullanıldığını ve hadis usûlünün kitaplarda yazılı olanlardan ibaret olmadığını göstermektedir. Rivayet tarzından hareketle hadisin merfû ve mevkuf dışında değerlendirildiği farklı bir kavram erken dönem eserlerde görülmektedir. Meselâ Dârekutnî merfû-mevkuf olduğunda ihtilaf edilen ve hükmen merfû denilen rivayet tarzları için *'onu merfûya benzetti (نَحَا بِهِ نَحْوَ الْمَرْفُوعِ)*' ve *'merfû olduğunu sarih bir şekilde söylemedi'* gibi ifadeler kullanılmaktadır. Hâlbuki bu kavram hadis usûlü kaynaklarında görülmemektedir. Dârekutnî'nin kullandığı bu kavram rivayetlerin nakil şeklinin muhafazası başlığı altında daha geniş ele alınacaktır.

¹³⁶ Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 156.

¹³⁷ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, ss. 17-18; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-ḥadîs*, s. 49; Nevevî, *İrşâd*, s. 74; İrâkî, *Fetḥü'l-muğîs*, ss. 52-53; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 92; Süyûtî, *Tedrib*, s. 115.

(filandan bana tahdis edildi)', 'بَلَّغْنِي عَنْ فُلَانٍ (filandan bana ulaştı)', 'رَفَعَهُ فُلَانٌ (filan onu ref etmiştir)', 'أَظَنَّهُ مَرْفُوعًا (bunun merfû olduğunu zannediyorum)' gibi senede zarar veren unsurların olmaması da şarttır.¹³⁸ Hâkim'e göre müsned, merfûların bir kısmıdır. Yani merfûdan daha hususîdir. Çünkü mürsel, münkatı' ve mu'dal gibi senedi muttasıl olmayan merfû rivayetler hariç tutulmaktadır. Her merfû müsned değildir. Fakat her müsned merfûdur. İkinci görüş ise Hatîb el-Bağdâdî'ye (ö. 463/1071) aittir. Ona göre müsned, ilk râviden kaynağına kadar muttasıl olan rivayettir. Buna göre merfû, mevkuf ve maktû her çeşit rivayeti ihtiva etmekle beraber ekseriyetle Resûlullah'tan nakledilen hadisler için kullanılır.¹³⁹ Hatîb el-Bağdâdî müsnedi '*senedi kesintisiz biçimde ilk kaynağına ulaşan hadis*' şeklinde tanımlamış, bu tarifte muttasıl olma şartını ön plâna çıkarmakla birlikte merfû olma şartına temas etmemiş, sadece hadisçilerin müsned terimini daha çok Hz. Peygamber'e kesintisiz ulaşan hadis için kullandığını belirtmiştir.¹⁴⁰ Hatîb'e göre müsned, mevkuf ve maktû da olabilir. Buna göre müsned, metne ait bir özellik değil, senede ait bir özelliktir ve muttasıl demektir. Üçüncü görüş İbn Abdülberr'e (ö. 463/1071) aittir. Ona göre müsned, muttasıl veya münkatı' olarak sadece Hz. Peygamber'e ref edilen hadislerdir.¹⁴¹ Bu durumda müsnedle merfû müsâvidir. O, müsnedi metne ait bir özellik olarak görmektedir. Dolayısıyla metin merfû ise, mürsel, mu'dal ve münkatı' da olsa müsned kabul edilir. Ancak muhaddislerin dilinde '*bu müsned bir hadistir*' denildiğinde muttasıl bir isnadla Hz. Peygamber'den nakledilen merfû rivayetler anlaşılmaktadır.

Müsned, merfû ve muttasıl mânasında kullanıldığı gibi, '*senedli*' mânasında da kullanılır. Buhârî'nin (ö. 256/870) *eş-Şahîh*'i, Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'i ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *et-Tekâsîm*'inin müsned olarak isimlendirilmesi bu mânadadır. Aynı şekilde Kudâî'nin (ö. 454/1062) *Müsnedü's-Şihâb*'ı ve Deylemî'nin (ö. 558/1163) *Müsnedü'l-firdevs*'i de aynı müelliflerin eserlerindeki hadislerin senedli

¹³⁸ Bkz. Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, ss. 18-19; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, s. 130.

¹³⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 37; İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-ḥadîs*', 49; Nevevi, *İrşâd*, s. 74; İbn Mülakkin, *el-Muḳnî' fî 'ulûmi'l-ḥadîs*, I, 109; Irâkî, *Fetḥu'l-muḡîs*, ss. 52-53; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 92; Süyûtî, *Tedrib*, 115; Ahmed Naim, *a.g.e.*, ss. 129-130.

¹⁴⁰ Hatiboğlu, "Müsned", *TDV*, XXXII, 99.

¹⁴¹ İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvaḫḫa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* (I-XXIV), Thk.: Mustafa b. Ahmed el-Ulvî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vizâretü 'umûmi'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, el-Mağrib, 1387, I, 21; İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 49; Nevevî, *a.g.e.*, s. 74; İbn Mülakkin, *a.g.e.*, I, 109; Irâkî, *a.g.e.*, ss. 52-53; el-Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, Thk.: İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, 1405/1985, s. 131; Süyûtî, *a.g.e.*, 115.

olduğu mânasındadır. Müsned, aynı zamanda bir tasnif şekli olarak da kullanılmaktadır. Hadisler konularına göre (‘ale’l-ebvâb) tasnif edilirken, hicrî III. yüzyıldan itibaren bir de aynı sahâbînin rivayet ettiği bütün hadisleri bir araya getirmek suretiyle (‘ale’r-ricâl) yapılan tasnifler mevcuttur. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin (ö. 204/819) *Müsned*’i ile Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’i bu mânadadır.¹⁴²

Merfû hadislerin doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi için bütün sahâbîlerin merfûlarla beraber mevkuf rivayetlerini de ihtiva eden yeni müsnedlerin oluşturulmasına ihtiyaç vardır. Bu tarz müsnedler ilk asırlarda olduğu gibi merfû rivayetlerin anlaşılmasına yeniden katkı sağlayacaktır.

b. Muttasıl ve mevsul

Merfû ile eş anlamlı ve farklı mânalarda kullanılan diğer bir kavram da muttasıldır. Muttasıla mevsul da denir ve mutlak olarak zikredildiğinde hem merfû hem de mevkuf kastedilir. Muttasıl, senedi Resûlullah’a veya mevkuf ise sahâbeye kadar muttasıl olarak ulaşan rivayettir.¹⁴³ Muttasıl ve mevsul, metnin durumunu belirtmek için değil, senedin durumunu belirtmek için kullanılmaktadır. Ancak tâbiînin sözü muttasıl olarak onlara ulaşsa da buna muttasıl denilmemektedir. Fakat mukayyed olarak kime ittisal ettiğini belirtmek için meselâ ‘*bu Saîd b. Müseyyeb’e muttasıldır*’ denilir. Muttasıl ve mevsul sadece merfû ve mevkuf için kullanılmaktadır. Mevsul ise ayrıca mürselin karşıtı olarak da kullanılmaktadır. Bu çerçevede irsâl ve vasıldan bahsedilir. Muttasılın mukabili olarak da münkatı‘ kullanılmaktadır.¹⁴⁴

Merfû ile ilişkisi bakımından muttasıl, merfû bir rivayetin senedinin durumunu belirtme açısından söz konusu olmaktadır. Buna göre hadisin senedindeki râvilerinden hiç biri düşmeksizin rivayet edilmişse buna muttasıl veya mevsul denilmektedir. Senedindeki râvilerin düşüş durumuna göre, hadisin senedinden sahâbî râvisi düşmüşse mürsel, hadisin sahâbî ve tâbiî râvileri birlikte düşerse münkatı‘, sahâbîden sonra senedde iki veya daha fazla râvi düşmüşse mu‘dal, sened muttasıl zannedilecek şekilde bir râvi düşürülmüşse hadis müdelles olmaktadır. Eğer râvinin düşüşü musanniften

¹⁴² Bkz. Hatiboğlu, “Müsned”, *TDV*, XXXII, 99-101. Müsned adını taşıyan diğer eserler ve farklı tasnif çeşitleri için bkz. Hatiboğlu, a.g.md., *TDV*, XXXII, 100-101.

¹⁴³ İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-ḥadîs*, s. 50; Irâkî, *Fetḥu’l-muğîs*, s. 53; Süyûtî, *Tedrib* s. 115; Ali el-Kârî, *Şerḥu şerḥi nuḥbeti’l-fiker*, s. 605; San‘ânî, *Tavzîh*, I, 236.

¹⁴⁴ Bkz. Nevevî, *İrşad*, s. 75; San‘ânî, *Tavzîh*, I, 236; Accâc el-Hafîb, *Uşûlü’l-ḥadîs* (‘Ulûmühû ve Mustalahuhû), Dâru’l-Menâre, 6. Baskı, Mekke, 1414/1994, s. 380; Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, s. 210.

sonra olursa hadise muallâk denir. Metin Hz. Peygamber'e nispet edilmek şartıyla sened muttasıl veya mevsul, mürsel, münkatı', mu'dal veya muallâk da olsa, merfûdur.¹⁴⁵

Hâkim (ö. 405/1014) ve diğer bazı muhaddisler merfû, müsned ve muttasılı birbirinden ayrı kabul etmişlerdir. Merfûda sened dikkate alınmaksızın sadece metnin durumuna bakılır ve metnin Resûlullah'a izafesi sahih olduğunda, senedi muttasıl olsun veya olmasın, hadis merfû kabul edilir. Muttasıl ise, metin dikkate alınmaksızın sadece senedin durumuna bakılır. Hadis ister merfû, ister mevkuf olsun fark etmez. Müsnede gelince, onda her ikisine birden, hem senede hem de metne beraber bakılır ve ittisal ve ref şartı birlikte aranır. Müsnedle merfû ve muttasıl arasında umum husus mutlak bulunur. Her müsned merfû ve muttasıldır. Fakat aksi söz konusu değildir.¹⁴⁶ Buna göre merfû metnin, muttasıl senedin, müsned ise hem metnin hem de senedin durumunu belirtmektedir.

C. Mevkuf Hadis

1. Mevkuf hadisin tanımı

Mevkuf, durmak, durdurmak, ayakta durmak ve bir malı Allah rızası için vakfetmek anlamlarına gelen 'وَقَفَ' fiilinden ism-i mef'ûldür.¹⁴⁷ Hadis ıstılahı olarak mevkufu Hatîb el-Bağdâdî 'râvinin sahâbîye isnad edip ileri geçmediği rivayetler' şeklinde kısaca tarif eder.¹⁴⁸ İbnü's-Salâh'a göre ise mevkuf 'sahâbenin söz, fiil ve benzeri durumlarına dair rivayet edilen haberler'dir.¹⁴⁹ Bunlar Resûlullah'a ulaşmayıp sahâbede durduğu için mevkuf olarak isimlendirilmiştir.¹⁵⁰ Mevkuf, mutlak olarak

¹⁴⁵ Bkz. Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 128-129; Sehâvî, *Fetħu'l-muğîs*, I, 122-123.

¹⁴⁶ San'ânî, *Tavzîh*, I, 235; Accâc el-Hatîb, *Uşûlü'l-ħadîs*, s. 380; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 211; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 175.

¹⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IX, 359; Fîrûzâbâdî, *Kâmus Tercümesi*, III, 762; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 156.

¹⁴⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 37.

¹⁴⁹ İbnü's-Salâh, 'Ulümü'l-ħadîs, ss. 41-42; Süyutî, *Tedrib*, ss. 116-117; Ali el-Kârî, *Şerħu şerħi nuħbeti'l-fiker*, s. 605. Ali Yardım mevkufun hadis ıstılahı olarak ilk tarifinin İbnü's-Salâh'ta görüldüğünü söyler (*Hadis*, I, 37). İbn Hacer ise 'sahâbeye ulaşanlar (ما ينتهي إلى الصحابي)' şeklinde kısa bir tarif yapmaktadır (*Nüzhetü'n-nazar*, s. 91). Ebû Dâvûd ise *es-Sünen*'inde bir yerde mevkuf terimi yerine 'maksûr' kelimesini de kullanmıştır (Bkz. Ebû Dâvûd, "Şalât", 212).

¹⁵⁰ Bkz. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 306; Cezâirî, *a.g.e.*, I, 176; Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 134; Koçyiğit, *Hadis İstilahları*, s. 224. Ali Yardım, merfû ve mevkuf kavramlarının senedin değil, sözün sıfatı olduğuna dikkat çeker ve şöyle der: "Esasen, Hazreti Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri nasıl merfû sıfatı ile ifade edilmek istenmişse; ashabın söz ve fiilleri de mevkuf sıfatı ile ifadelendirilmek istenmiştir. Bu sıfat da, merfûda olduğu gibi, senedin değil, sözün sıfatıdır. Bu sebeple, bazı kaynakların kaydettiği, 'sahâbe sözlerine mevkuf denilmesi, isnad'ın sahâbede son bulması ve Hazreti Peygamber'e

sahâbîye ait söz ve fiiller için kullanılırken, mukayyed olarak sahâbe dışında tâbiîn ve diğerleri için de kullanılmaktadır.¹⁵¹

Sahâbenin Hz. Peygamber'in fiil ve takrirlerini belirten sözlerine merfû denildiği belirtilmişti. Bunlar sahâbenin 'Hz. Peygamber'le ilgili sözleri'dir. Buradan hareketle mevkuf için 'sahâbenin Hz. Peygamber'le ilgili olmayan sözleri ve fiilleri' denilebilir.

Ali Yardım, İbnü's-Salâh'ın tarifindeki 'نحوها=benzeri durumlar' ifadesinin Süyûtî tarafından takrir olarak şerhedildiğini¹⁵² ve daha sonrakilerin tarifin içine takrir unsurunu da aldıklarını, sahâbenin takririnin mevkuf hadis sınırı içine girip girmediğinin şüpheli ve tahkike muhtaç olduğunu belirtir.¹⁵³ İbnü's-Salâh'ın, mevkufun muhtevasının muhaddisler tarafından farklı değerlendirilmesi ve sahâbenin mevkuf kabul edilen rivayetleri arasında onların rivayet ettiği, ancak kendilerine ait olmayan söz ve fiillerin de bulunması nedeniyle 'نحوها -ve benzerleri' gibi bir ifade kullanmış olması da mümkündür. Zira sahâbe, önceki milletler vb. başkalarına ait söz ve fiilleri de nakletmekte ve bunlar da mevkuf sayılmaktadır.

Hâkim (ö. 405/1014) mevkufun senedinin sahâbîye kadar münkatı' olmamasını şart koşarsa da bu hususta kimse ona muvafakat etmez.¹⁵⁴ Onun bu değerlendirmeyi mevkufun sıhhati açısından yapmış olması mümkündür. Hâkim ayrıca, mevkuf için de mürsel tabirini kullanır ve mevkuf mürselleri de hadisçinin bilmesi gereken mevkulardan sayar.¹⁵⁵ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ise mevkufu ikiye ayırır ve

ulaşmamış olması dolayisiyledir' ifadesi de, üzerinde düşünülmesi gereken bir görüştür" (Yardım, *Hadis*, I, 37-38). Mevkufun tarifinde, 'sahâbe sözlerine mevkuf denilmesi, isnad'ın sahâbîde son bulması ve Hz. Peygamber'e ulaşmamış olması'nın vurgulanması, merfû ve mevkufun sözün değil de senedin sıfatı gibi görülmesinden değil, daha önce merfû ve mevkufun hepsine hadis denilirken, bu iki kaynağa ait olanı ayırma bakımından Hz. Peygamber'e ulaşanlara merfû, sahâbeye ulaşana ise mevkuf denildiğini belirtmek için söylenmiş olması muhtemeldir.

¹⁵¹ Bkz. İbnü's-Salâh, 'Ulümü'l-ḥadîs, s. 51; Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 54; Nevevî, *İrşâd*, 75; Süyûtî, *Tedrib*, s. 116; San'ânî, *Tavzîh*, I, 238; Accâc el-Hatîb, *Uşûlü'l-ḥadîs*, s. 405.

¹⁵² Süyûtî, *Tedrib*, ss. 116-117.

¹⁵³ Yardım, *Hadis*, I, 37. Sahâbenin takrirlerinin mevkuf sayılıp sayılmayacağı ile ilgili ihtilâflarla beraber bazı müelliflerin sahâbenin takrirlerini mevkularda değerlendirildikleri görülmektedir (Bkz. Irâkî, *et-Taḥvîd ve'l-izâh limâ 'uḥlika ve uḡlika min muḥaddimeti İbni's-Salâh* (İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si ile beraber), Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, (y.y.), ts., s. 54; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 176; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 162).

¹⁵⁴ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulümi'l-ḥadîs*, s. 19; San'ânî, *a.g.e.*, I, 237; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 176.

¹⁵⁵ Hâkim, *a.g.e.*, s. 20-21.

merfûlarda olduğu gibi, senedi sahâbeye kadar muttasıl olanı ‘*mevsul mevkuf*’, senedi sahâbeye ulaşmayanları ise ‘*gayr-ı mevsul mevkuf*’ olarak isimlendirir.¹⁵⁶

2. Mevkuf hadisin kapsamı

Sahâbenin takrirleri hakkındaki ihtilâf bir yana bırakılacak olursa, mevkuf kısaca onların söz ve fiillerini içine almaktadır. Merfû hadislerin çeşitleri ve muhtevası bakımından yapılan değerlendirmeleri, mevkuf rivayetler için de yapmak mümkündür. Sahâbenin söz ve fiilleri ile beraber takrirlerini de mevkufun bir çeşidi olarak kabul etmek ve sahâbenin yaratılış ve ahlâkî özellikleri, müslüman olmadan önceki söz ve fiilleri, fikhî açıklamaları, yorumları, Kur’an tefsirleri, devirlerinin sosyo-kültürel yapısı hakkındaki açıklamaları ve önceki asırlarla ilgili tarihî ve kültürel birikimi aktarmaları mevkuf rivayetler kapsamındadır. Hatta hükmen merfû kabul edilen rivayetler de sahâbenin söz ve fiilleri olması bakımından mevkuftur. Bununla beraber muhaddis, fakih ve usûlcüler kendi alanları ve Hz. Peygamber’in konumuna bakışları nedeniyle merfû rivayetleri farklı değerlendirdikleri gibi mevkuf rivayetlere bakışları da farklılık göstermektedir. Meselâ, mevkuf hadisleri sahâbe kavli olarak isimlendiren fakihler, sahâbenin sadece fikhî konulardaki söz ve fiillerini esas almışlardır.

Mevkuf rivayetlerin hepsi aynı değerde değildir. Zira sahâbî sözleri çok farklılık göstermektedir. Yine mevkuf olarak sahâbeye nispet edilen bütün sözler onlara ait değildir. Sahâbe sadece bu sözlerin bir kısmının nakledicisi durumundadır. Mevkuf rivayetlerin yapısı incelendiğinde şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Bir sahâbî, diğer bir sahâbînin sözünü naklettiğinde bu sözler ilk sahâbînin sözü olarak kabul edilmektedir. Fakat bir sahâbî, geçmişe ait bir olay anlattığında, bir müşrikten, meselâ Ebû Süfyân’ın (ö. 31/651) Hirakl’dan nakilde bulunduğu gibi, yabancı birinden naklettiği sözler birinci kişilere ait de olsa bunlar nakleden sahâbeye ait kabul edilip mevkuf şeklinde değerlendirilmektedir. Hâlbuki sahâbe bu sözlerin sadece nakledicisi durumundadır. Meselâ Necâşî (ö. 9/608) ve Varaka b. Nevfel’in (ö. 12/611) sözleri

¹⁵⁶ İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-ḥadîs*, s. 51; Nevevî, *İrşâd*, s. 75; Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar*, I, 176. Ahmet Yücel, mevkuf tabirinin hicrî II. yüzyılda bir sözün kime ait olduğunu belirtmek için sözlük anlamında kullanıldığını, terim olarak kullanımının ise hicri III. yüzyılda yaygınlaştığını belirtmektedir (*Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 156). Nureddin İtr ise, hicrî I. yüzyıl sona ermeden merfû, mevkuf, maktû, muttasıl, mürsel ve münkâtî gibi hadis kavramlarının mevcut olduğunu söylemektedir (*Menhecü’n-naḳd*, s. 57). Mevkuf kavramının merfû ile beraber I. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlamış olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

sahâbe mevkufu olarak kabul edilmektedir. Ebû Cehil (ö. 2/624) ve Ebû Leheb (ö. 2/624) gibi İslâm düşmanlarının bazı sözleri sahâbe vasıtasıyla bize nakledildiğinden bunlar da mevkuf içinde yer almaktadır. Kısaca sahâbenin söz ve fiillerinden ibaret mevkuf rivayetlerdeki sözlerin bir kısmı esasen sahâbeye ait değildir. Diğer taraftan sahâbenin Hz. Peygamber'den naklettikleri söz, fiil ve takrirler aslî sahibine nispet edildiği halde aynı durum diğerlerine uygulanmamakta, nakledici durumundaki sahâbeye nispet edilerek mevkuf olarak isimlendirilmektedir. Benzer bir durum merfûlar için de geçerlidir. Hz. Peygamber'in Cebrâil'den, önceki peygamberlerden ve diğer kişilerden naklettiği sözler de nakledicisine nispet edilip merfû sayılmaktadır.

Sahâbenin müslüman olmadan önceki söz ve fiilleri ile naklettikleri câhiliye devri şiirleri de mevkuf kapsamındadır. İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) mevkuf tarifinde yer alan '*ve benzerleri* (نحوها)' ifadesinin Süyûtî tarafından sahâbenin takrirleri şeklinde değerlendirilmesi ile beraber İbnü's-Salâh'ın bu ifadeyle sahâbenin çok farklı konulardaki sözlerini de kastetmesi mümkündür. Dolayısıyla bütün mevkufar aynı değerde değildir. Mevkuf rivayetler genel olarak şöyle sınıflandırılabilir:

1. Sahâbenin kendisine ait söz ve fiilleri: Bunlar doğrudan sahâbeye aittir. Onların fetvaları, ictihatları ve tefsirleri gibi birçok sözleri bu kısımda değerlendirilir.

2. Sahâbenin diğer sahâbeden naklettikleri mevkuf rivayetler: Sahâbeden kendilerine ait söz ve fiiller nakledilmekle beraber, ayrıca onlar birbirlerinin söz ve fiillerini de nakletmektedir. Bu durumda bir rivayet, bir sahâbînin fiili iken diğerinin sözü olabilmektedir. Bilhassa erken dönemde dünyadan ayrılan sahâbenin hayatları ve devrin sosyal yapısı diğer sahâbîlerin rivayetleri sayesinde öğrenilmektedir. Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) Zeyd b. Sâbit'i (ö. 45/665) çağırıp ona Hz. Ömer'in (ö. 23/643) Kur'an'ın cem edilmesini istediği sözlerini naklettiği rivayet¹⁵⁷ buna örnektir. Bu, Zeyd b. Sâbit'in mevkuf bir rivayeti iken diğer iki sahâbînin söz ve fiillerini de içermektedir.

3. Sahâbenin tâbiünden rivayetleri: Sahâbe→tâbiîn→sahâbe senediyle sahâbenin tâbiünden naklettiği birçok merfû rivayet bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî (ö.

¹⁵⁷ Buhârî, "Tefsîr Sûre 9", 20; "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 3; "Ahkâm", 37; Tirmizî, "Tefsîr Sûre 9", 18; Ahmed b. Hanbel, I, 13. Enes b. Malik'in Hz. Osman'ın sözlerini ve diğer iki sahâbînin fiillerini naklettiği rivayetler için bkz. Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 2; "Menâkıb", 3; "Şalât", 79; "Menâkıbü'l-Enşâr", 13; "Menâkıb", 28; Tirmizî, "Tefsîr Sûre 9", 18.

463/1071) *Rivâyetü ş-şahâbe 'ani't-tâbi'in* adıyla bir eser telif etmiş, Irâkî (ö.806/1403) de onun bu eserinden istifade ederek yirmi kadar rivayet zikretmiştir.¹⁵⁸

Sahâbenin tâbiîn vasıtasıyla diğer bir sahâbeden merfû olarak naklettikleri rivayetlerin mevcudiyeti aynı zamanda mevkuların olduğu gibi muhafaza edilip merfûlaştırılmamasına dikkat edildiğini gösteren hususlardan birisidir. Zira seneden tâbiîn kaldırılmamıştır. Hâlbuki sahâbe, diğer bir sahâbeden duyduğunu sahâbe mürseli olarak doğrudan Hz. Peygamber'den rivayet etmiştir. Buradan, sahâbenin merfû bir rivayeti başka bir sahâbeden bizzat duymamışsa bunları sahâbe mürseli olarak rivayet etmediği anlaşılmaktadır. Yine sahâbe, bir başka sahâbeden duyduğu bütün merfû rivayetleri mürsel olarak doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmemişler, duydukları sahâbeyi de rivayetle beraber zikretmişlerdir. Sahâbenin sahâbeden rivayetinin önemini belirten Süyûtî, senesinde dört ve beş sahâbî bulunan rivayetlere örnekler verir.¹⁵⁹

Sahâbenin tâbiînden naklettiği merfû hadislerin dışında başka rivayetler de vardır. Bunlar maktû kabul edilmelidir. Çünkü sahâbe bunların sadece nakledicisi durumundadır. Sahâbenin tâbiînden rivayetleri arasında İsrâiliyat ve dönemin sosyal ve kültürel yapısı hakkında haberler de bulunmaktadır. Kâ'bu'l-Ahbâr'dan (ö. 32/652) rivayette bulunan sahâbîler mevcuttur. Eğer tâbiîne ait bir söz ona nispet edilmeden bir sahâbî vasıtasıyla nakledilmişse bu çeşit rivayetler mevkuf durumundadır. Bu nedenle mevkuf rivayetler muhteva açısından da dikkate alınarak değerlendirilmelidir.

Bir kimsenin sahâbe olup olmadığı ile ilgili ihtilâflar ve sahâbînin tarifi etrafındaki tartışmalar da bir rivayetin mevkuf veya maktû kabul edilmesini etkilemekte, sahâbîliğinde ihtilâf edilen bir kimsenin söz ve fiilleri bunun sonucu olarak farklı değerlendirilmektedir.

4. Önceki milletler hakkındaki mevkuf rivayetler: Sahâbe, eski topluluklara ve peygamberlere ait bilgileri de nakletmektedir. Bu sözler esas itibariyle başkalarına

¹⁵⁸ Irâkî, *et-Taқыid*, ss. 60-61; Süyûtî, *Tedrib*, s. 501. Sahâbe→tâbiîn→sahâbe→Hz. Peygamber senediyle nakledilen bazı rivayetler için bkz. Buhârî, "Cihâd", 31; "Tefsîr Sûre 4", 18; Tirmizî, "Tefsîr Sûre 4", 19; "Cum'a", 56; "Zekât", 12; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", 65, 67; "Zekât", 82; Müslim, "Müsafirîn", 142; "Hayz", 89; Ebû Dâvûd, "Ta'avvuv", 19; İbn Mâce, "İkâme", 177; Dârimî, "Şalât", 167.

¹⁵⁹ Süyûtî, *Tedrib*, s. 500. Senesinde dört sahâbînin yer aldığı bir rivayet için bkz. Müslim, "Fiten", 1-3; Tirmizî, "Fiten", 23; İbn Mâce, "Fiten", 9. Yûsuf b. Halîl ed-Dımaşkî (ö. 648/1250) senesinde dört sahâbî bulunan hadislerle ilgili *Cüz'ün fihi ehadîşü'l-leti iceme'a fi isnâdihâ erbe'atün mine ş-şahâbe vervî ba'đuhüm 'an ba'đ* adlı bir eser telif etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, XXIII, 153.

aittir ve sahâbe bunların sadece râvisidir. Sahâbe Resûlullah'a ait sözleri naklettiğinde bunlar onlara nispet edilmemekte ve merfû kabul edilmektedir. Yine sahâbînin başka bir sahâbîden naklettiği mevkuf bir metin de ilk sahâbîye nispet edilmektedir. Sahâbenin kendilerine ait sözlerle nakledicisi durumunda oldukları sözleri ayrı değerlendirmek gerekir. Meselâ önceki peygamberlere ait bir sözü Hz. Peygamber naklettiğinde merfû kabul edilirken,¹⁶⁰ sahâbenin naklettikleri mevkuf kabul edilmektedir. Hz. Peygamber'in bunları vahiyle bilmesi mümkün iken, sahâbenin bunları diğer insanlardan duymuş olması muhtemeldir ve doğruluk dereceleri aynı değildir. Sahâbenin İslâm öncesine ait söz ve fiilleri de bu kapsamdadır.

5. Sahâbî şiirleri: Şairlik yönleri öne çıkan birçok sahâbî vardır. Onların şiirleri de mevkuftur. Bununla beraber sahâbenin şiirlerinin çok az bir kısmı hadis kaynaklarında yer almıştır. Sahâbenin şiirleri daha çok tarih ve edebî eserler vasıtasıyla nakledilmiştir.

Diğer taraftan sahâbîlerin rivayet ettikleri hadisler belirlenirken sadece merfû rivayetler esas alınmıştır. Resûlullah'ın şairi ünvanına sahip olan Hassân b. Sâbit (ö. 60/680) sadece iki merfû hadis rivayet etmiştir.¹⁶¹ Hâlbuki kendisinin birçok şiiri mevcuttur. Aynı zamanda çok az miktarda merfû rivayeti bulunan bazı sahâbîlerin birçok mevkuf haberleri bulunabilir. Hz. Ali (ö. 40/660) ve Hz. Ömer'in (ö. 23/643) merfû rivayetlerinin birkaç misli mevkuf rivayetleri bulunmaktadır. Bu açıdan sahâbîlerin naklettikleri merfû rivayet sayıları ile beraber kendilerinden nakledilen mevkuf rivayet sayılarının da belirlenmesi faydalı olacaktır.

6. Sahâbenin Hirakl, Bahîra, Ebû Leheb ve Ebû Cehil gibi müslüman olmayan kimselerden naklettikleri rivayetler: Bunlar sahâbe vasıtasıyla nakledilmiş olduğundan mevkuftur. Ancak sahâbenin tefsir, ictihad ve fetvaları gibi olmadığı muhakkaktır. Sahâbenin söz ve fiillerinden bir kısmı muhteva bakımından hükmen merfû kabul edildiği gibi, yine muhteva bakımından onların sözlerinin bir kısmının mevkuf gibi değerlendirilmemesi gerekir. Tarihî, kültürel ve sosyal yapı hakkında bilgi kaynağı olması bakımından ise sahâbenin nakledilen her sözünün değeri vardır.

¹⁶⁰ Hz. Peygamber'in önceki Peygamberlerin sözünü naklettiği bir rivayet için bkz. Buhârî, "Fardu'l-humus", 8; Müslim, "Cihâd ve's-siyer", 32.

¹⁶¹ Ahmed b. Hanbel, III, 442; V, 222. Aynı hadisler diğer kaynaklarda da yer almaktadır.

7. Sahâbenin fetva ve kazâları: Resmî görevle çeşitli bölgelere gönderilen vâli ve kadıların uygulamadaki fiilleri ve yaptıkları yazışmalar bunların başında gelir. Bunlar, aynı zamanda hükmen merfû kabul edilen rivayet tarzındadır. Öncelikle dört halifenin ve bazı fakih sahâbîlerin fetva ve kazâlarını toplayan eserler bu çeşit rivayetleri bir araya getirmişlerdir.

D. Maktû Hadis

Maktû, tâbiînden nakledilen söz ve fiillerdir.¹⁶² Hadis ıstılahlarının tamamen yerleşmediği dönemde İmam Şâfiî (ö. 204/819), Taberânî (ö. 360/970), Ebû Bekir el-Humeydî (ö. 219/834) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi bazı muhaddisler maktû kavramını mevsul olmayan münkatı‘ mânasında kullanmışlardır.¹⁶³ el-Berdeî (ö. 301/914) ise tam aksine tâbiînin sözlerine münkatı‘ demektedir. Maktû kavramını tâbiîne ait söz ve fiillerle beraber daha sonrakilerin söz ve fiilleri için de kullananlar vardır.¹⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) de bazı hadisçilerden münkatı‘ı ‘*tâbiîn ve daha sonrakilere ait nakledilen söz ve fiiller*’ şeklinde anladıklarını nakletmektedir. İbnü’s-Salâh (ö. 643/1245) ise bunun garîb ve uzak bir tevil olduğunu söyler.¹⁶⁵ Ahmed Naim (ö. 1934) de tâbiîn, tebeu’t-tâbiîn ve daha sonrakilere dayanan rivayetleri maktû saymaktadır.¹⁶⁶ Tâbiîn için sadece söz ve fiiller maktû olarak ifade edilip takrirlerden hiç bahsedilmezken, Cezâirî ise tâbiînin takrirlerini de maktû kabul etmektedir.¹⁶⁷

Hiz. Peygamber’in hadisleriyle sahâbe söz ve fiillerini doğru bir şekilde anlamada önemli bir yeri olan maktû rivayetler, hadis, tefsir ve fıkıh kaynaklarında bol miktarda bulunmaktadır. Hatta ilk dönem bazı musannefâtta merfû ve mevkuftan çok maktû rivayetler yer almaktadır. İbn Ebû Şeybe’nin (ö. 235/849) *el-Muşannef*’inde 7.500 merfû ve 11.250 mevkuftan rivayet yer alırken 16.000 maktû rivayet mevcuttur.¹⁶⁸

¹⁶² İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-ḥadîs*, s. 51; Irâkî, *Fetḥu’l-muğîs*, s. 52; Süyûtî, *Tedrib*, s. 124; Ali el-Kârî, *Şerḥu şerḥi nuḥbeti’l-fiker*, s. 607; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 210; a.mlf., *Hadis Usûlü*, s. 115.

¹⁶³ İbnü’s-Salâh, *a.g.e.*, s. 51; Irâkî, *a.g.e.*, s. 52; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 124; San’ânî, *Tavzîḥ*, I, 241; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 135.

¹⁶⁴ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, s. 91; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 605; Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁶⁵ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 38; İbnü’s-Salâh, *a.g.e.*, s. 51; Irâkî, *a.g.e.*, s. 52; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, ss. 606-608; San’ânî, *a.g.e.*, I, 241; Cezâirî, *Tevciḥü’n-naẓar*, I, 177; Accâc el-Hatîb, *Uşûlü’l-ḥadîs*, s. 407. Maktû ile münkatı‘ arasındaki karıştırılmaya Ali Yardım da dikkat çekmektedir (Bkz. *Hadis*, I, 42).

¹⁶⁶ Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁶⁷ Cezâirî, *a.g.e.*, I, 177; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 115.

¹⁶⁸ Tartı, “Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu”, *İslâmiyât*, c. VI, 2003, sy. 2, Ankara, 2003, ss. 148-149. Aynı durum Taberî ve İbn Ebû Hâtim’in tefsirleri gibi rivayet tefsirleri için de geçerlidir.

İmam Mâlik'in *Muvaṭṭa*'ı ile Saîd b. Mansûr, Dârimî ve Beyhakî'nin *Sünen*'leri de çok miktarda maktû rivayete yer vermektedir.

İlk dönemde merfû, mevkuf ve maktû bütün rivayetlere hadis denilirken Resûlullah, sahâbe veya tâbiîne ait sözler birbirine karıştırılmamıştır. Merfû, mevkuf ve maktû gibi sözün kime ait olduğunu belirten ifadeler kullanılmazken de rivayet formlarında bunların ayrı kimselere ait olduğu belirtilmiş, rivayetlerin hepsine hadis, eser veya haber denilmesinden hareketle sahâbeye ait bir söz, Resûlullah'a nispet edilmemiştir. Sonraki dönemlerde sözler söyleyenine göre isimlendirilirken mevkuf ve maktû için de hadis kelimesi kullanılarak *mevkuf hadis* veya *maktû hadis* denilmiştir. Bu kavramların yerleşmesinden sonra da hadis, haber ve eser kelimelerinin kullanımı devam etmiş ve merfû, mevkuf ve maktû tabirlerinin kullanımı bakımından muhaddisler arasında önemli bir fark yokken, hadis, sünnet, haber ve eser kelimeleri çok farklı şekillerde kullanılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
MEVKUF HABERLERİN DEĞERİ, TEDVİN VE TASNİFİ

I. SAHÂBENİN KONUMU

A. Kur'an ve Hadislerde Sahâbe

1. Kur'an'da sahâbenin fazileti

Sahâbînin tarifinde hadisçiler ve usûlcüler farklı düşünmektedir. Usûlcülere göre tanımın çerçevesini daha geniş tutan muhaddisler arasında en yaygın kabul edileni ise Buhârî'nin (ö. 256/869) tanımıdır. Buna göre sahâbî; Hz. Peygamber'i (s.a.v.) mü'min iken gören ve mü'min iken ölen kimsedir.¹ Usûlcüler ise Resûlullah (s.a.v.) ile uzun süre beraber kalmayı da şart koşmuşlar, kısa süre görüşmeyi yeterli görmemişlerdir.

Kur'an, birçok âyette sahâbenin iman, cihad, samimiyet, takvâ, ibadete düşkünlük, Allah'ın rızasına nâil olma, adalet, fedakârlık... gibi üstün özelliklerine işaret etmiş, isimlerini zikretmeksizin onların hayatlarından kesitler sunmuş, sahâbenin bazı soruları üzerine âyetler nâzil olmuş ve Peygamber (s.a.v.) tarafından Kur'an'ın emirleri ilk defa onlarda uygulanmış ve birçok âyette Kur'an onları övmüştür.² Ayrıca Yüce Allah, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sahâbe ile istişare etmesini emretmiş (Âl-i İmrân 3/159) ve dinî-dünyevî birçok hususta Resûlullah (s.a.v.) onlarla istişarede bulunmuştur.³ Birçok âyet onların söz ve eylemleriyle ilgili nâzil olduğu gibi, bazı âyetler onların sözlerinin tekrarı şeklinde veya onların sözüyle aynı mânada nâzil olmuştur.⁴ 'يسألونك' (Sana şunu soruyorlar...)' şeklindeki âyetlerin bir kısmı,⁵ sahâbenin Resûlullah'a (s.a.v.) sordukları sorular üzerine nâzil olmuştur. Birçok âyetin nüzûl sebebi sahâbenin soruları ve davranışlarıdır.

¹ Buhârî, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 1; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 69; İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-ḥadis*, s. 251; İbn Hacer, *Nüzhetu'n-naẓar*, s. 88; Süyûtî, *Tedrib*, s. 374. Sahâbenin tanımı ile ilgili farklı değerlendirmeler için bkz. İbn Hazm, *el-İḥkâm*, I, 217-219; Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2000, ss. 1-14; Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, ss. 15-23; Çapan, Ergün, *Kur'an-ı Kerim'de Sahâbe*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002, ss. 19-34; Kırbasoğlu, M. Hayri, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1999, ss. 59-67.

² Sahâbenin üstünlüklerinden bahseden âyetler için bkz. el-Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/110; en-Nisâ 4/95-96; el-A'râf 7/157; el-Enfâl 8/64, 74, 75; et-Tevbe 9/88, 99, 100, 102, 117; el-Feth 48/18-21, 29; el-Hucurât 49/7-8; el-Hadîd 57/10; el-Haşr 59/8-10.

³ Resûlullah'ın ashabıyla istişareleri ve onların görüşüne uyduğu hususlar için bkz. Serahsî, *el-Uşûl*, II, 131; Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, ss. 237-240; 255-259; Muranyi, Miklos, *Die Prophetengenossen in der frühislamischen Geschichte*, Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1973, s. 101-104. Muranyi, Hz. Peygamber'in sahâbeyle istişaresinin zorunlu olduğunu iddia etmektedir ki, bu bir delile dayanmamaktadır.

⁴ Süyûtî, *'Bazı sahâbenin sözü şeklinde nâzil olan âyetler'* başlığıyla bu âyetleri zikretmektedir. Bkz. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an* (I-II), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1398/1978, I, 46.

⁵ el-Bakara 2/215, 217, 220, 219, 222; el-Mâide 5/4; el-A'râf 7/187; el-Enfâl 8/1; el-İsrâ 17/85; el-Kehf 18/83; Tâ-hâ 20/105; en-Nâziât 79/42.

Kur'an'ın nüzûlüne şâhid olan sahâbe, tefsir ve te'vili doğrudan Resûlullah'tan öğrenmişlerdir. Allah (c.c.) onları Resûlü'ne yardımcı ve arkadaş diye seçmiş, dini onlarla ikame etmiş, hakkı onlarla ortaya koymuş, onlardan razı olmuş ve sahâbeyi bizim için de örnek ve rehber kılmıştır. Sahâbe Resûlullah'ın Allah'tan tebliğ ettiklerini, sünnetini, hükümlerini, emirlerini ve yasaklarını ezberlemişler ve muhafaza etmişlerdir. Onlar dinde fakih olmuşlar, Resûlullah'ın Kur'an'ı tefsirini müşahede etmişler ve Allah onları âdil olarak vasıflandırmıştır.⁶

Kur'an başta önceki peygamberlerin olmak üzere birçok kimsenin sözlerini nakletmesine rağmen, Hz. Peygamber'in sözlerini birkaçı dışında bize nakletmemiş, onun dediklerinden ziyade ne demekle emredildiğini bildirmiştir. 'فل' (de ki) ifadesiyle başlayan birçok âyet ve sûre mevcuttur.⁷ Dolayısıyla Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) sözlerini bize aktaran tek kaynak sahâbedir.

2. Hadislerde sahâbenin fazileti

Hz. Peygamber (s.a.v.) birçok hadisinde ashabının faziletini dile getirmiş ve ümmetinden onlara karşı saygılı olmalarını istemiştir. *'Ashabım hakkında uygunsuz söz söylemeyin! Eğer sizden birinizin Uhud dağı kadar altını olsa ve bunun tamamını Allah yolunda harcasa, bu sahâbenin bir-iki avuçluk sadakasına, hatta yarısına bile denk gelmez',⁸ 'Ümmetimin en hayırlısı, benim asırdaşlarım, sonra onlardan sonra gelenler, sonra onları takip edenlerdir'⁹ ve 'Ashabıma saygılı olunuz. Çünkü onlar sizin en hayırlılarınızdır. Sonra onlardan sonra gelenler, sonra da onlardan sonra gelenlerdir'¹⁰ rivayetleri bunlardan sadece birkaçıdır.*

⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, I, 7.

⁷ Kur'an'da Resûlullah'ın (s.a.v.) sözüne yer veren şu âyetler zikredilebilir: "(...) Hani O (s.a.v.) arkadaşına 'üzülme çünkü Allah bizimledir' diyordu." (et-Tevbe 9/40); "(...) Peygamber bunu eşine haber verince o, bunu Sana kim bildirdi dedi. Peygamber: 'bunu bana hakkıyla bilen ve hakkıyla haberdar olan Allah haber verdi' dedi." (et-Tahrîm 66/3) "Hani Allah'ın nimet verdiği, Senin de kendisine iyilik ettiğin kimseye 'eşini yanında tut, Allah'tan kork' diyordun. Allah'ın açığa vuracağı şeyi, insanlardan çekinerek içinde gizliyordun..." (el-Ahzâb 33/37). "O zaman Sen, mü'minlere şöyle diyordun: İndirilen üç bin melekle Rabbinizin sizi takviye etmesi, sizin için yeterli değil midir?" (Âl-i İmrân 3/123).

⁸ Buhârî, "Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebî", 1; Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 221; Tirmizî, "Menâkıb", 58.

⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 87, No: 19996; Buhârî, "Fezâ'ilü aşhâbi'n-nebî", 1; "Şehâdât", 9; "Rikâk", 7; "Eymân", 10, 27; Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 210-215; Tirmizî, "Fiten", 45; "Şehâdât", 4; "Menâkıb", 56; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 9; İbn Mâce, "Aşkâm", 27.

¹⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 341, No: 20710. Sahâbe hakkındaki âyet ve hadislere dayanarak daha sonraki devirlerde *Fezâ'ilü's-şahâbe* adıyla birçok eser kaleme alınmıştır. Vekî b. Cerrâh, Esedü's-Sünne, İbn Habîb es-Sülemî, Ahmed b. Hanbel, Bakî b. Mahled, Nesâî, Hayseme b.

3. Hz. Peygamber devrinde sahâbenin fetva ve kazâları

Sahâbenin sözlerinin sonraki dönemlerde Kur'an ve sünnetin anlaşılmasında temel esaslardan biri kabul edilmesi ve hadisin muhtevası içinde değerlendirilmesinde Kur'an ve hadislerde onların üstünlüğüne işaret edilmesi ile beraber, Hz. Peygamber'in hayatta olduğu zamanda sahâbenin uygulamalarına değer vermesi, bazı sahâbîye fetva ve hüküm verdirmesi ve onları kadı olarak tayin etmesi de etkili olmuştur. Sahâbe Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken kendi anlayışlarıyla bazı dinî uygulamalarda bulunmuş ve bunlar Resûlullah (s.a.v.) tarafından tasvip görmüştür. Hatta Hz. Peygamber onlardan iki kişi veya bir gurubun farklı tatbikatlarının her birini kabul edip doğru yaptıklarını söylemiştir. Zikredilen hususlar, onların Kur'an ve sünneti en iyi bir şekilde anlayıp kararlarında bu iki kaynağın ruhuna uygun davranabildiklerini göstermektedir.

Birçok sahâbînin Hz. Peygamber'in huzurunda fetva ve hüküm vermesi, aynı zamanda onları alıştırma ve öğretmeye yönelikti. Amr b. el-Âs (ö. 43/664) ve Ukbe b. Âmir (ö. 58/677) bunlar arasındadır. Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) rivayetine göre Amr b. el-Âs şöyle demektedir: "Resûlullah'a (s.a.v.) iki hasım geldi. Resûlullah bana dedi ki: Ey Amr! Bunlar arasında hüküm ver. Ben de; yâ Resûlellah! Bu hususta Siz benden daha layıksınız dedim. Resûlullah dedi ki: Eğer onlar arasında verdiğin hükümde isabet edersen, sana on sevap vardır. Eğer hata edersen, sana bir sevap vardır."¹¹ Yine bir topluluk, kamyân yapılmış bir kulübe hakkında anlaşmazlığa düşmüş ve meselenin çözümü için Resûlullah'a müracaat etmişlerdi. Hz. Peygamber, haklarında hüküm vermesi için onları Huzeyfe'ye (ö. 36/656) gönderdi. Huzeyfe verdiği hükmü Hz. Peygamber'e gelerek haber verince Resûlullah, *'isabet ettin ve güzel yaptın'* buyurarak memnuniyetini açıklamıştır.¹²

Resûlullah (s.a.v.) sahâbeden bazılarını Medine dışına da kadı ve vâli olarak göndermiştir. Meselâ, Hz. Ali (ö. 40/660) ve Muâz b. Cebel (ö. 18/639) Yemen'e

Süleyman, Dârekutnî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Beyhakî, Fahreddin er-Râzî, İbn Kudâme el-Makdisî ve İbn Cemâa el-Makdisî fezâ'ilü's-şahâbe konusunda eserleri olan kimselerdir. Sahâbeden herhangi biri hakkında yazılan fezâ'il kitapları da mevcuttur. Ayrıca bazı hadis kitaplarında sahâbenin faziletinin anlatıldığı 'Fezâ'ilü's-şahâbe' ve 'Menâkıb' bölümleri yer almıştır.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, IV, 205; el-Kureşî, Gâlib b. Abdülkâfi, *Evveliyyâtü'l-Fârûk fi'l-İdâre ve'l-Kazâ* (I-II), Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990, II, 565. Hadis Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*'inin matbû kısımlarında bulunamadı.

¹² İbn Mâce, "Ahkâm", 18. Hz. Âişe de Resûlullah'ın yanında açıklamalarda bulunmaktadır. Buna örnek olarak bkz. Buhârî, "Hayz", 13; Müslim, "Hayz", 60.

gönderilenler arasındadır.¹³ Bu kişiler buldukları yerde her türlü dinî uygulamaları yerine getiriyor, fetva ve hüküm veriyor ve ictihadda bulunuyordu.

Sahâbenin fetva ve icihadlarında birbirinden farklı kararlarının her ikisinin de Resûlullah tarafından onaylandığı görülür. Hendek gazvesinin hemen akabinde harekete geçilen Benî Kureyzâ gazvesine ashâbı alelacele harekete geçirmek düşüncesiyle Resûlullah, *'kimse Benî Kureyzâ'ya ulaşmadan ikindi namazını kılmamasın'* buyurmuş, sahâbeden bir kısmı namaz vakti çıkmadan namazlarını yolda kılmışlar, diğer bir kısmı ise Resûlullah'ın sözünün zâhirine göre hareket ederek namazlarını Benî Kurayzâ'ya ulaşınca (vaktinden sonra) kılmışlardır.¹⁴ Resûlullah bu iki guruptan hiç birinin yaptığını yanlış bulmamıştır. Bu hâdisede her iki gurup sahâbe, Resûlullah'ın aynı emri karşısında farklı davranmışlardır. Bu hâl, sahâbenin Resûlullah'ın irtihâlinden sonraki farklı fetvaları için de geçerlidir. Herhangi bir âyet veya hadisi iki sahâbînin farklı anlayarak birbirine muhalif fetva vermeleri de buna benzemektedir. Fakat bunlarda Resûlullah'ın (s.a.v.) takriri bulunmamaktadır.

Diğer bir rivayete göre iki sahâbî beraber sefere çıkmışlardı. Namaz vakti geldiği halde yanlarında su yoktu. Her ikisi de temiz toprakla teyemmüm ettiler ve namazlarını kıldılar. Sonra namaz vakti çıkmadan su buldular. Onlardan biri namazını iade etti, diğeri ise iade etmedi. Daha sonra Resûlullah (s.a.v.) ile karşılaştıklarında bu durumu O'na anlattılar. Resûlullah (s.a.v.) namazını iade etmeyene *'sünnete uygun davrandın ve namazın tamam oldu'* dedi. Diğeri ise *'sana da iki kat sevap vardır'* buyurdu.¹⁵ Bu hâdisede iki sahâbî, Kur'an ve sünnet bilgilerine dayanarak farklı uygulamada bulunmuşlardır. Resûlullah ise her ikisinin yaptığını da yanlış bulmamış, sadece birinin daha çok sevap kazandığına işaret etmiştir.

Sa'd b. Muâz (ö. 5/626) Benî Kureyzâ hakkında Resûlullah'ın huzurunda hüküm vermiş ve Resûlullah bunu onaylamıştır.¹⁶ Bütün bunların sonunda Resûlullah'ın onayı

¹³ Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fârûk*, II, 568-571.

¹⁴ Buhârî, "Havf", 5; "Teyemmüm", 7; "Meğâzî", 30; Müslim, "Cihâd ve's-siyer", 69. Müslim'in rivayetinde bunun ögüle namazı olduğu belirtilmektedir.

¹⁵ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 126; Nesâî, "Gusl", 27; "Tahâret", 204; Dârimî, "Vuğû", 65.

¹⁶ Müslim, "Cihâd", 64-66; Buhârî, "Cihâd", 168; Menâkıb", 12; "Meğâzî", 30; İstîzân", 26; Tirmizî, Siyer", 28; Ahmed b. Hanbel, III, 22; VI, 142. Yine birçok sahâbenin Resûlullah (s.a.v.) zamanında fetva verdikleri nakledilmektedir. Bu hususta bkz. İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, II, 334-335, 340, 348, 350; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 407-409; el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed el-Hasenî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar) (I-IV),

olduğundan dolayı son hüküm O'na ait olsa da sahâbenin ictihat ve hükümlerinde isabet etmeleri ve Resûlullah tarafından onaylanmaları onların sünnetin ruhunu çok iyi bildiklerini göstermektedir. Yine Resûlullah, hayatta iken bazı sahâbileri kadılıkla görevlendirmiştir.¹⁷ Bu durum, Resûlullah'tan sonra sahâbe kavlinin ve onların verdiği kararların değeri açısından önemlidir.

Kur'an'ın nüzûlüne şâhid olan, Hz. Peygamber'in uygulamalarının arka plânını çok iyi değerlendirebilen ve O'nu en küçük ayrıntılara kadar takip ve taklid eden sahâbe, kendilerinin takip edilmesi gerektiğinin de farkındaydı. Meselâ, İmrân b. Husayn (ö. 52/672), etrafındaki tâbiîne “*Kur'an nâzil oldu ve Resûlullah (s.a.v.) sünnetleri belirledi. Siz bize uyun. Vallâhi, bize tâbi olmazsanız dalâlete düşersiniz*” demektedir.¹⁸ Hz. Ömer (ö. 23/643) de bu gerçek doğrultusunda insanların sahâbeyi takip ettiklerinden dolayı, onların uygulama ve yaşayışlarında dikkatli olmalarını istemekte ve ihramlı iken boyalı elbise giydiğini zannettiği Talha b. Ubeydullah'ı (ö. 36/656) uyarmaktadır. Talha bunun boya olmadığını söyleyince, Hz. Ömer câhil birinin bunu fark edemeyip Talha'nın ihramlı iken boyalı elbise giydiğini söyleyebileceğini belirtmekte ve ‘*ey sahâbe topluluğu! Sizler insanların iktidâ ettiği imamlar durumundasınız*’ demektedir.¹⁹ Yine Hz. Ömer umre yolculuğunda ihtilâm olduğunda elbisenin sadece kirli kısımlarını yıkadığını gören Amr b. el-Âs'ın (ö. 43/664) beraberlerinde başka elbise olduğunu söylemesi üzerine ‘*ey Amr! Sen başka elbise bulabiliyorsun ama herkes bunu bulabilir mi? Eğer ben öyle yaparsam bu sünnet olur (herkes benim yaptığımı tatbik eder)*’ diyerek insanlar tarafından kendilerine ittibâ edildiğini ifade etmektedir.²⁰

İbn Ömer (ö. 73/692) de kendisine Hâlid b. Esîdoğullarından biri, ‘*ey Ebû Abdurrahman! Biz Kur'an'da korku namazını ve mukîmken kıldığımız namazı*

Terc. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993, I, 138-140. Sahâbe fetvaları hakkında Bakî b. Mahled'in *Fetâvâ 'ş-şahâbe ve 't-tâbi'in ve men dühüm* ve Abdülmelik b. Habîb el-Kurtubî'nin *Tabağâtü'l-fukahâ mine 'ş-şahâbe ve 't-tâbi'in* adlı eserleri mevcuttur.

¹⁷ Hz. Peygamber'in görevlendirdiği kadılar için bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 327-328, No: 20673; Fesevî, *el-Ma'rife ve 't-târîh*, I, 257; A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, ss. 37-38.

¹⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 445.

¹⁹ Muvatta', “Hac”, 10; İbn Sa'd, *eş-Tabağât*, III, 219; Beyhakî, *es-Sünen*, V, 60, No: 8899; a. mlf., *el-Medhal ile 's-süneni'l-kübrâ*, Thk.: Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî, Dâru'l-hulefâ li'l-kütübî'l-İslâmî, Kuveyt, 1404/1984, s. 336, No: 546.

²⁰ Muvatta', “Tahâret”, 83.

bulduğumuz halde, sefer namazını bulamıyoruz’ diye sorduğunda ‘*ey yeğenim! Biz hiçbir şey bilmezken Allah bize Muhammed’i (s.a.v.) gönderdi. Biz O’nun ne yaptığını görmüşsek, öyle yapıyoruz*’ sözüyle hayatlarında her hususta Hz. Peygamber’i takip ettiklerini belirtmektedir.²¹ Fazlurrahman’ın ifadesiyle; “(...) sahâbîler, daha sonraki hadis kitaplarının arasına verdiği izlenimin aksine, Hz. Peygamber’in ‘öğrencileri’ olmayıp, onun takipçileri ve müridleri idiler. Mürid, şeyhinden sadece ‘öğrenmekle’ ve onun söylediklerini yazıya geçirmekle kalmaz, şeyhinin öğrettiklerini yaşamaya ve kendisinde toplamaya da çalışır. İşte bu nedenle Hz. Peygamber’in söyledikleri ve yaptıklarının sahâbîlerin zihinlerinde çoğunlukla ayırdedilemeyecek ölçüde birbirine girmiş olması, hatta daha sonraki nesillerin kafalarında, bu durumun daha da büyük bir ölçüde ortaya çıkması ve bunu da davranışlarıyla göstermeleri kaçınılmazdı. Bu gerçeğin hatırda tutulması gerekir, çünkü bu, ilk yüzyılın sonlarında hadisçilerin ve daha sonraki nesillerin kesinlikle Hz. Peygamber’e ait olan unsuru sahâbîlere ait olduğu iddia edilen söz ve eylemlerden ayırdetmelerinin neden güç olduğunu açıklamaktadır. Bu gerçek aynı zamanda hadisin, hadisçilerce ilk olarak tedvîn edilmeğe başladığı sıralarda, niçin Hz. Peygamber’den ziyade sahâbîlere isnad edildiğini de kısmen açıklamaktadır.”²²

Mûsâ Cârullah Bigiyef ise Hz. Peygamber’e uymaları sebebiyle sahâbenin sünnetinin de merfû sünnet içerisinde yer aldığını, hakikatte sahâbe ve tâbiîn tarafından uygulanarak nakledilen bu sünnette uydurma unsurların varlığını iddia etmenin mümkün olamayacağını ifade etmiştir.²³ Bigiyef’e göre sahâbe sünnetinin merfû hadis hükmünde kabul edilmesinin en önemli gerekçesi, sahâbenin her an fiilen Hz. Peygamber’in örnekliğine uymalarıdır. Bigiyef, sahâbe ve tâbiîn’in Hz. Peygamber’in getirdiği şeriati yaşayıp bir sonraki nesle nakletmedeki ismetlerinin, vahyin muhatabı Hz. Muhammed’in Cebrâil’den yaptığı nakil anındaki ismeti derecesinde olduğunu söylemiştir. Bu sebeple sahâbe sünneti de Hz. Peygamber’in sünneti gibi muteberdir.²⁴

Ali Yardım da sahâbe ile beraber tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn’in söz ve fiillerinin ümmet için delil kabul edilmesinin gerekçesi olarak şöyle demektedir: “Kaydetmek

²¹ Muvatta’, “Sefer”, 7; Nesâî, “Taşîru’ş-şalât”, 1; İbn Mâce, “İkâmetü’ş-şalât”, 73.

²² Fazlurrahman, *İslâm*, s. 72.

²³ Bigiyef, Mûsâ Cârullah, *Kitâbü’s-sünne*, Terc. Mehmet Görmez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998, ss. 111-112; Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, s. 181, 189.

²⁴ Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 181, 189.

gerekir ki ‘bu üç neslin söz ve fiilleri’ ifadesi ile, cemiyetin gelişigüzel insanları kastedilmemektedir. Bunlar; ilmî hüviyetleri, davranışlarındaki tutarlılıkları, ahlâkî meziyetleri ve kemal yolunda aldıkları mesafeleri ile efkâr-ı umumiyede kendilerini kabul ettirmiş şahsiyetler olup, devirlerinin maddî ve mânevî yönden sorumluluk yüklenmiş aktif unsurları, sözleri ve davranışları ile Kur’an ahlâkını temsil eden seçkin simalarıdır. İşte, o mümtaz şahsiyetlerin söz ve davranışları, diğer insanlarınkinden farklı mütalaa edilmiştir. Bunlar, Kur’an ve hadisi, aslına uygun olarak en doğru şekilde tefsir etmişlerdir. Onların söz ve tutumları -tabir caizse- bugünün modern anlayışı ile, yargıtay Kararları ve Mahkeme İctihadları gibi bağlayıcı bir durum arz etmektedir.”²⁵

Hz. Peygamber’in uygulamalarını doğru bir şekilde anlamaları ve O’nun söz ve fiillerinin ruhuna vakıf olmaları sebebiyle sonraki nesiller için sahâbenin söz ve uygulamaları da sünnetin muhtevasına dâhil edilmiş ve mevkuf haberler de merfû hadisler gibi ümmet için yol gösterici kabul edilmiştir. Bunun tabiî bir sonucu olarak başta hadis, tefsir ve fıkıh olmak üzere temel İslâm kaynaklarında merfû hadislerle beraber mevkuf rivayetler de yer almıştır.

II. MUHADDİSLER VE MEVKUF HABERLER

A. Mevkufaların Hadisin Muhtevasından Sayılması

Muhaddisler sahâbenin söz ve fiillerini de hadis olarak değerlendirmişler ve hadisi Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirleri ile beraber sahâbenin ve tâbiînin söz ve fiillerinden ibaret saymışlardır. Bütün hadis kitaplarında miktar itibarıyla farklı olmakla beraber mevkuf ve maktû rivayetler de yer almıştır. Kur’an’ın anlaşılması için nasıl Hz. Peygamber’in hadislerine ihtiyaç varsa, Hz. Peygamber’in hadisleri ve sünnetinin anlaşılması için de sahâbenin uygulamalarının, yaşayışlarının, söz ve davranışlarının, fetva ve icthadlarının bilinmesine ihtiyaç vardır.

Hz. Peygamber adına herşeyi rivayet etme imkânına sahip olamayan sahâbîler kendi sözlerinin muhtevasına Resûlullah’ın (s.a.v.) sözlerini, kısmen atıfta bulunmayarak karıştırmış veya kendi sözlerinin muhtevasında Hz. Peygamber’in sözlerinden bir kısmını eritmiş olabilirler. Sahâbe sözleri ile Hz. Peygamber’in söz ve fiilleri arasında kesin bir ayırım yapmak mümkün değildir. Bu nedenle sahâbenin söz ve

²⁵ Yardım, *Hadis*, I, 36 (Dipnot).

fiillerine sonraki nesiller tarafından büyük değer verilmiştir.²⁶ Sahâbîlerin sözleri ve fiilleri içinde hadis olma ihtimali bulunan kaviller veya davranışlar bulunabileceğini hesaba katan muhaddisler, hadis terimini ıstılahî mânada Resûlullah'ın (s.a.v.) söz, fiil ve davranışları için kullanmalarına rağmen, sahâbe kavillerine de hadis demişlerdir.²⁷

Muhaddisler, sahâbî ve tâbînin hadislerin yorumu hakkında söyledikleri bilgileri de nakletmişlerdir. Hatta hadisin vürûd ortamının müşâhidi ve tarihen en yakını olan bu insanların sözlerine sünnetin anlaşılması için son derece önem verilmiştir. Arap dilinin bozulmadığı bir dönemde yaşamış, ilk kaynağa yakın sahâbîlerin ve tâbînin, hadisler hakkındaki yorumlarının daha isabetli olacağını düşünmüşlerdir. Bu nedenle hadislerin daha iyi anlaşılması ve hadislerdeki müşküllerin çözümlenmesi için sahâbî ve tâbînin sözlerinden istifade etmeye önem vermişlerdir.²⁸ Hatta İbn Kuteybe, sahâbenin hadisler hakkındaki te'villerinin hepsi nakledilseydi daha az sayıda hadisin müşkil olacağını söylemiştir.²⁹ Hadis usûlünde şâhid ve mütâbaat diye değerlendirilen rivayetler arasında da mevkuflar dikkate alınmıştır. Muhaddisler itibar için sadece merfû rivayetlerle iktifa etmemişler, aynı babta rivayet edilen mevkuflara da bakmışlardır.³⁰

B. Sıhhat Bakımından Mevkuf Haberler

Mevkuf rivayetler de merfûlar gibi sıhhat şartları açısından aynı esaslara tâbidir. Ancak senedleri sahih de olsa bazı muhaddis ve usûlcüler mevkuflar ve maktû rivayetleri zayıf hadisler arasında saymışlardır.³¹ Bir rivayetin sadece mevkuflar olduğu için zayıf

²⁶ Bkz. Taştan, Osman, "İslâm Hukukunda Sahâbî Otoritesinin Kaynağı ve Niteliği", *İslâmî Araştırmalar*, c. VIII, sy. 2, Ankara, 1995, ss. 115-121, s. 119.

²⁷ Toksarı, Ali, "Hadis İlmî Açısından Sahâbî Kavli ve Değeri", *EÜİFD*, c. II, Kayseri, 1985, ss. 339-357, s. 345.

²⁸ Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002, s. 97.

²⁹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, Thk.: Abdülkâdir Ahmed Atâ, Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, I. Baskı, Beyrut, 1408/1988, s. 180.

³⁰ Târik b. İvazullah, *Şerhu lügati'l-muhaddîs*, s. 301.

³¹ Mevkufların zayıf kabul edilmesi hakkında bkz. Accâc el-Hatîb, *Uşûlü'l-hadîs*, s. 405; Kâsımî, *Ķavâ'idü't-tahdîs*, s. 133; M. Edîb Sâlih, *Lemhât*, ss. 220-222, 274; Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Terceme ve Şerhi* (I-XI), Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1977, I, XLI; Yılmaz, Muhammed, "Mevkuf Hadisler ve Hükmen Merfû Kavramı", *ÇÜİFD*, c.1, sy. 1, Adana, 2001, ss.159-179, s. 166-167. Abdullah Aydınlı ise sahih hadisin birinci özelliği olarak; *hadis Hz. Peygamber'e nispet edilecek yani 'merfû' olacak* derken, zayıf hadislerden bahsederken mevkuftan bahsetmemektedir (*Sünen-i Dârimî, Tercüme ve Tahkik*, (I-VI), Madve Yayınları, İstanbul, 1994, I, 46-47). Muhammed Yılmaz, mevkufların zayıf hadisler içerisinde yer almasının en büyük sebebinin hadisin senedinin Resûlullah'a (s.a.v.) ulaşmamış olmasına dayandığını belirtmekte ve şöyle demektedir: "Oysa mevkuflar, zaten senedi sahâbede kalan rivayetler için kullanılan bir terimdir. Başka bir deyişle, mevkuflar hadis denildiğinde, bununla kastedilen, o rivayetin sahâbeye ait olduğudur. Dolayısıyla, senedin Hz.

kabul edilmesi doğru değildir. Bir hadisin sıhhati, merfû, mevkuf veya maktû olmasıyla değil, kaynağına nispetinin doğruluğu ile ilgilidir. Sıhhat durumu açısından mevkufun da merfû gibi değerlendirilmelidir.

Sahih veya hasen hadisin şartlarını taşıyan mevkuf bir hadise ‘*sahih*’ veya ‘*hasen*’ denildiğinde bunun Hz. Peygamber’e ait olmayıp sahâbînin sözü olduğu açıkça belirtilmektedir. Mevkuf bir hadisin sahih veya hasen kabul edilmesi onunla amel edilmesini gerektirmez. Bir rivayet mevkuf olduğu için zayıf olmaz. Zayıflık hadisteki şâz, illet, ıztırab gibi durumlardan ileri gelmektedir. Mevkuf hadislerin sened ve metinlerine bakarak, merfû hadisler gibi sahih, hasen veya zayıf demek mümkündür.³²

Mevkufun sıhhat durumu hakkında ilk dönemden itibaren değerlendirmelerin yapıldığı görülür. Müslim’in (ö. 261/875) rivayetine göre İbn Abbas (ö. 68/688), Hz. Ali’ye (ö. 40/660) atfedilen fetva ve hükümlerin yazılı olduğu kitabın büyük bir kısmını imha etmiştir. Bunun sebebi ise İbn Abbas’ın Hz. Ali’nin böyle hükmetmesinin mümkün olmadığını düşünmesidir. ‘*Allah’a yemin ederim ki Ali böyle hükmetmemiştir. Aksi takdirde sapıtmış olurdu.*’³³

Hâkim (ö. 405/1014) de mevkufun sıhhati açısından mürsel olmamasını şart koşturmaktadır. O, Câbir b. Abdullah’tan (ö. 78/697) nakledilen mevkuf bir rivayetin senedindeki kopukluğa işaret eder ve mevkufun hakkında muhaddisin buna dikkat etmesini ister.³⁴ Bu ise mevkufun sıhhat bakımından merfû gibi değerlendirilmesidir.

Mevkuf haberleri, merfû hadislerdeki gibi sahih, hasen ve zayıf ölçülerine göre değerlendiren Beyhakî (ö. 458/1065), zikrettiği bazı rivayetlerin akabinde ‘*bu, isnadı sahih olan mevkuf bir rivayettir*’ değerlendirmesinde bulunur.³⁵ Beyhakî, zekâtın bir beldeden başka bir beldeye çıkarılmaması ile ilgili İbn Mes‘ûd’un (ö. 32/652) bir rivayetinden sonra ise, ‘*mevkufur ve isnadında za’f vardır*’ demektedir.³⁶ Çünkü isnadında yer alan Sevvâr b. Mus‘ab el-Hemedânî (ö. 170-180/780-790) münkeru’l-

Peygamber’e ulaşmaması mevkuf rivayet için tabii bir durumdur” (Yılmaz, *a.g.m.*, s. 167). Mevkufun zayıf sayılamayacağı ve zayıf sayılma gerekçelerinin doğru olmadığı hakkında ayrıca bkz. Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, ss. 319-321; Yardım, *Hadis*, I, 42.

³² Subhî es-Sâlih, ‘*Ulûmü’l-ḥadîs ve muşṭalahuhû*, s. 209.

³³ Müslim, “Muḳaddime”, 7, I, 13, 14.

³⁴ Hâkim, *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-ḥadîs*, ss. 20-21; San‘ânî, *Tavzîḥ*, I, 237; Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar*, I, 176.

³⁵ Bkz. Beyhakî, *es-Sünen*, IX, 318; X, 195; IV, 54.

³⁶ Beyhakî, *es-Sünen*, VII, 10.

hadistir ve hadis imamları tarafından terk edilmiştir.³⁷ Beyhakî isnadı bakımından değerlendirdiği bir rivayet için ise ‘*bu mevkuf, bu babta hasendir*’ demektedir.³⁸ Beyhakî, senedindeki kopukluktan dolayı mevkuf rivayetler için ise ‘*münkati‘ mevkuf*’ ifadesini kullanmaktadır.³⁹ Bazı mevkuf haberlerin mevzû sayılması ise ‘mevkufların merfû olarak rivayeti’ bahsinde ele alınacaktır.

Nevzat Tartı ise, hadis ilminin sadece merfû rivayetlerle ilgilendiğini, mevkufun sadece merfû olma ihtimali bulunduğu hadis ilmini ilgilendirdiğini ve mevkufun hadis sayılmadığını söylemektedir.⁴⁰ Tartı’nın bu değerlendirmesi hadis usûlü kitapları dikkate alındığında büyük ölçüde doğrudur. Ancak hadis usûlü kaynakları muhaddislerin hadislerin muhtevasının belirlenmesi, sıhhatinin tesbiti, ricâl tenkidi gibi hadis tenkid sisteminde uyguladıkları kaidelerin tamamını yansıtmamaktadır. İlk bölümde de görüldüğü üzere hadis ve sünnetin muhtevasına sahâbe söz ve fiilleri de dâhil edilmiştir. Hicrî III. yüzyılın başlarına kadar mevkufun da merfûlar gibi değerlendirilirken, III. yüzyıl başlarından itibaren merfû rivayetlerin revac

³⁷ Bkz. İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Abdullah el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du‘afâi‘r-ricâl* (I-VIII), Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru’l-fıkr, 3. Baskı, Beyrut, 1409/1988, III, 1292-1294; Zehebî, *el-Muğnî fi‘d-du‘afâ‘*, Thk.: Nureddîn İtr, (y.y.), ts., II, 290. Beyhakî’nin senedinde za‘f olduğunu belirttiği diğer bir örnek için bkz. *es-Sünen*, VII, 448. Beyhakî bazı mevkufunların za‘fını belirtirken de *غير قوى* (*kavî degîldir*)’ ifadesini kullanmaktadır (Bkz. *es-Sünen*, IV, 132).

³⁸ Beyhakî, *es-Sünen*, III, 410 (هذا الموقف حسن في هذا الباب). Beyhakî’nin bu rivayeti hasen olarak değerlendirmesinin sebebi senedde yer alan Nuaym b. Hammâd el-Huzâ‘î’dir. Nuaym b. Hammâd hakkında bkz. Zehebî, *el-Muğnî fi‘d-du‘afâ‘*, II, 700; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 458-463, No: 831.

³⁹ Beyhakî, *es-Sünen*, VIII, 238. Beyhakî’nin ‘*mutlak mevkuf*’ tabiri hakkındaki değerlendirme için bkz. Necm Abdurrahmân, *es-Şinâ‘atü’l-‘hadîsiyye*, ss. 330-333. Ebû Gudde de, zayıf hadislerle amel meselesini ele alırken, Buhârî’nin *el-Edebü’l-müfred*’de senedi zayıf olan merfû ve mevkuf rivayetlere işaret etmekte ve bu sebeple bazı rivayetlerdeki zayıf râvileri belirtmektedir. O, bu rivayetleri mevkuf olduğundan dolayı değil, diğer kriterler dolayısıyla zayıf kabul etmiştir (Bkz. Leknevî, *Zaferu‘l-emânî*, ss. 182-183 (12, 14, 23, 45, 51, 94, 170 nolu mevkuf rivayetler).

⁴⁰ Tartı şöyle demektedir: “Hadis ilminin tanımlandığı ve muhteva tahlilinin yapıldığı yerlerde, onun kapsam ve amacının, ‘merfû’ rivayetlerin gerçekte sahibine ait olup olmadığını tesbitle ilgili olduğunu görmek mümkündür. Hadis ilminin usûlüne ilişkin eserlerde ve konuya yer veren ilim tarihi kitaplarında böyle bir belirleme açık bir biçimde yer almaktadır. (...) Hadis usûlüne ilişkin eserlerde mevkufa, merfû olma ihtimali nedeniyle yapılan kısa vurgular dışında, fazla yer verilmemektedir. Diğer yandan, hadis ilimindeki tartışma konuları ve problemleri, tamamen ‘merfû’ rivayetlerle ilişkili ve onları tesbite yönelik iken, diğer ikisine bu anlamda yer verilmediğini söyleyebiliriz. Örneğin, ‘sahih-hasen-zayıf/mevzû hadis’ tartışmasında sahâbe veya tâbiine isnad edilen rivayetler gündeme gelmemektedir. Yine, ihtilâfu’l-hadîs, nesh, muttasıl, müsned, müşkilü’l-hadîs, garîbü’l-hadîs, cerh-ta‘dîl gibi terimler, geleneksel olarak hadis ilminin kapsamında görüldükleri halde, bunlar ‘mevkuf ve ‘maktû’ rivayetler bağlamında kullanılmamaktadır.” (Tartı, “Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu”, *İslâmiyât*, c. VI, sy. 2, Ankara, 2003, ss. 141-150, s. 142-143). Tartı, mevkuf ve maktû rivayetlerin hadis ilmi açısından bir öneminin olmadığını ileri sürmektedir (*a.g.m.*, s. 148).

bulmasıyla yeni tasnif edilen temel eserlerde mevkuf lar yer almamaya başlamıştır. Ancak Saîd b. Mansûr, Dârimî ve Beyhakî'nin *Sünen*'leri gibi bunun dışında kalan kaynaklar da mevcuttur. III. asırda oluşmaya başlayan müsnedlerle beraber mevkuf rivayetler hadis külliyyâtında kısmen ikinci plâna itilmekle beraber fıkıh ve tefsir kaynaklarında yer almaya devam etmiştir. Hatta muhaddislerin temel eserleri dışındaki tasniflerinde de mevkuf lar mevcuttur. Hadis usûlü kitapları bu dönemden sonra yazıldıklarından, genel olarak III. yüzyıldan sonraki uygulamayı sistemleştirmişler ve bunu yaparken de sadece muhaddislerin geniş kapsamlı kitaplarını esas almışlar, onların meselâ tek konulu eserlerini dikkate almamışlardır. İlgi genel olarak sadece *Cami*, *Sünen* ve *Müsned* gibi eserlere yönelmiştir. Hâlbuki muhaddisler umumiyetle bu eserleriyle diğerlerinde aynı kuralları uygulamışlardır. Bu nedenle hadis literatüründe uygulanan kaidelerle hadis usûlü kitaplarında görülen kurallar tamamen birbiriyle örtüşmemektedir. Tartı'nın hadis usûlü kitaplarını esas alarak yaptığı tesbitler doğrudur. Ancak uygulanan hadis usûlü dikkate alındığında aynı sonuca ulaşılmamaktadır.

Diğer taraftan mevkuf rivayetlerin sıhhatinin tesbiti başlığı altında ele alınacağı üzere mevkuf rivayetler için hadis usûlü eserlerinde az da olsa merfû hadisler için uygulanan sahih, hasen, zayıf hatta mevzû nitelendirmeleri görülmektedir. Tartı'nın iddialarının aksine muttasıl, müsned, garîbü'l-hadîs, cerh-ta'dîl gibi terimler mevkuf ve maktû rivayetler bağlamında da kullanılmıştır. Beyhakî ve Tirmizî'nin *Sünen*leri bunun birçok örneğini sunmaktadır.

Günümüzde merfû rivayetlerin anlaşılması ve yorumlanması için hadisleri sonraki kuşaklara nakleden sahâbenin ilk yorumları olan mevkuf rivayetlerin yeniden ilk iki asırdaki gibi aktif kılınması zarûrîdir. Bunun için merfûlarla beraber her sahâbînin mevkuf larını da ihtiva eden yeni tarz müsnedler oluşturulmalıdır. Yine her sahâbînin merfû ve mevkuf rivayetlerinin konularına göre tasnif edilmeleri de hadislerin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

C. Mevkuf Haberlerin Tedvîn ve Tasnifi

1. Sahâbe asrında mevkuf ların yazılması

Sahâbeden bazılarının Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken O'nun bir kısım hadislerini yazdıkları bilinmektedir. Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Abbas (ö. 68/688) ve Abdullah b. Amr (ö. 65/684) hadis yazarların başında gelmektedir. Sözlü rivayetle

beraber bazı sahâbîlerin Hz. Peygamber zamanında ve O'nun irtihalinden sonra belirli konularda oluşturdukları *Sahîfeler*, daha sonra tedvîn ve tasnif edilen eserlerin en önemli kaynaklarını oluşturmaktadır. Hadisleri yazan ilk sahâbîlerin eserlerinde sadece merfû rivayetlerin yer alması kuvvetle muhtemeldir. Bununla beraber merfû bir rivayet içinde, bilhassa fiilî ve takrirî merfûlarda sahâbeye ait söz ve fiiller de yer alabilmektedir. Sahâbenin yazdıkları sahîfelerde yer alan bazı haberler, daha sonra hadis rivayet sistemi içinde ihtisar edilerek yapılan rivayetlerde mevkuf şekliyle yer almış olabilir. İlk tedvînlerden birisi olarak elimizde bulunan Hemmâm b. Münebbih'in (ö. 132/748) *eş-Şahîfe*'si hiç mevkuf rivayete yer vermemektedir.⁴¹ Ancak vâli veya kadı olarak değişik şehirlere gönderilen kimselerin yazdıkları resmî yazılar ve onlara cevap olarak yazılanlar, farklı hususları ihtiva ediyordu. Onların Hz. Peygamber'den nakilde bulunmadıkları resmî yazıları da mevkuftur. Bu nevi yazılı vesikalardan birçoğu daha sonraki tedvîn ve tasnif dönemi eserlerinde yer almaktadır.

Resûlullah'tan (s.a.v.) duyduklarını yazan ve *eş-Şahîfetü's-şâdika* adıyla bilinen bir sahîfeye sahip olan Abdullah b. Amr'ın (ö. 65/684) zikredilen *Şahîfe*'ye sadece Resûlullah'ın hadislerini -muhtemelen sadece sözlerini- yazdığı anlaşılmaktadır. İbn Sa'd'ın (ö. 230/844) rivayetine göre Abdullah b. Amr, *eş-Şahîfetü's-şâdika*'ya bakmak isteyen Mücâhid'e (ö. 103/721) şöyle demektedir: '*Bu, benim Resûlullah'tan (s.a.v.) işittiğim eş-Şahîfetü's-şâdika'dır. Benimle Resûlullah (s.a.v.) arasında bu hadisleri bana ulaştıran başka bir kimse yoktur.*'⁴² Bu rivayetten onun *eş-Şahîfe*'yi doğrudan Resûlullah'tan dinlediği hadislerden teşekkül ettirdiği anlaşılmaktadır. Bazı rivayetler onun bu *Sahîfe*'nin dışında da bir kısım hadisleri yazdığını göstermektedir. Abdullah b. Amr'ın Hz. Ömer'in fetvalarını da topladığı nakledilmektedir ki, bunların mevkuf

⁴¹ Ebû Hüreyre'nin, talebesi Hemmâm b. Münebbih'e yazdırdığı hadislerden meydana gelen *eş-Şahîfe* 138 hadis ihtiva etmektedir. Tedvîn öncesi hadislerin yazıldığı gösteren önemli bir vesîka durumundaki *Sahîfe*, Muhammed Hamidullah'ın tahkikiyle ilk defa Şam'da 1953 yılında basılmıştır. Hemmâm b. Münebbih'in *eş-Şahîfe*'si olarak bilinen bu vesîkadaki hadislerin önemli bir özelliği, tamamının kavli hadislerden ibaret olmasıdır. Bütün rivayetler 'قال رسول الله (Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki)' şeklinde başlamaktadır. Sadece bir hadisi (No: 136) Ebû Hüreyre Resûlullah'tan dolaylı anlatımla 'نهى رسول الله (Resûlullah (s.a.v.) nehyetti' ifadesiyle nakletmektedir. Buhârî, Hübeyre b. Abdurrahman'dan Enes b. Mâlik'in onlara hadis rivayet ederken yazılı bir kitap çıkarıp '*bunlar Resûlullah'tan duyduğum ve O'na arz ettiğim hadislerdir*' dediğini nakletmektedir (Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (I-IX), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts., VIII, 240, No: 2858). Buradan Enes b. Mâlik'in *Şahîfe*'sinin de öncelikle sadece kavli merfû hadislerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

⁴² İbn Sa'd, *eş-Tabağât*, II, 373.

olduğu açıktır.⁴³ A‘zamî, ayrıca onun Hz. Peygamber’in hayatı ile megâzî ve kadîm tarih üzerine bazı risaleler de tedvîn ettiğini nakletmektedir.⁴⁴ Bu risalelerde mevkuf rivayetlerin de yer aldığı anlaşılmaktadır.

Amr b. Şu‘ayb (ö. 118/736) ve Behz b. Hakîm’in (ö. 160/770) *eş-Şahîfe*’leri de ilk tedvîn edilen eserlerde mevkuf rivayetlerin bulunduğunu göstermektedir. Muhammed Ali b. es-Sıddîk, *Şahîfetü ‘Amr b. Şu‘ayb ve Behz b. Hakîm ‘inde’l-muhaddişin vel-fuḫahâ*’ adlı çalışmasında iki *Sahîfeyi* araştırmıştır. Müellif *Şahîfetü ‘Amr b. Şu‘ayb ‘an ebîhi ‘an ceddihî* adlı sahîfesinde 203 merfû hadisten sonra on yedi mevkuf rivayet zikretmektedir.⁴⁵ *Şahîfetü Behz b. Hakîm ‘an ebîhi ‘an ceddihî* adlı *Şahîfe*’de ise otuz merfû rivayet yer almakta ve sadece bir adet mevkuf rivayet bulunmaktadır.⁴⁶

Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) bir rivayetine göre Ebü’d-Derdâ’nın (ö. 32/652) sözlerinin yazılı olduğu bir *Şahîfe* mevcut idi. Abdurrahman b. Esved’in (ö. 99/717) babasından naklettiğine göre yanında Ebü’d-Derdâ’nın sözleri ve kıssaları yer alan bir *Şahîfe* bulunan Şam’lı bir adam İbn Mes‘ûd’a (ö. 32/652) gelmiş ve ‘*Ey Ebü Abdurrahman! Bu Şahîfe’de kardeşin Ebü’d-Derdâ’nın sözlerinden neler var bakmaz mısın?*’ demiştir.⁴⁷

Muâz b. Cebel’in (ö. 18/639) de fetvalarının yazılı olduğu bir kitabının olduğu anlaşılmaktadır. Zira Tâvus’un (ö. 106/724), onun fetvalarını ihtiva eden kitabından nakillerde bulunduğu rivayet edilmektedir.⁴⁸ Muâz b. Cebel’in fetvaları Yemen’de kaydedildiği gibi, Şam’da da kayda geçirilmiştir.⁴⁹ Aynı şekilde, Hz. Ömer (ö. 23/643) ve Hz. Ali’nin (ö. 40/660) fikhî görüşleri tedvîn edilmiş, İbn Mes‘ûd, İbn Abbas ve İbn Zübeyr’in (ö. 73/692) fikhî görüşleri kayda geçirilmiştir. Urve b. Zübeyr (ö. 94/712) için oğlu, ‘*babam, Harre günü, sahip olduğu fıkıh kitaplarını yaktı*’ demiştir.⁵⁰ Hz.

⁴³ Bkz. A‘zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, Terc. Hulusi Yavuz, İz Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 43-44.

⁴⁴ A‘zamî, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁵ Bkz. Muhammed Ali İbnü’s-Sıddîk, *Şahîfetü ‘Amr b. Şu‘ayb ve Behz b. Hakîm ‘inde’l-muhaddişin ve’l-fuḫahâ*, Vezâretü’l-evkâf ve’ş-şu’ûni’l-İslâmiyye, Rabat, 1412/1992, ss. 177-200.

⁴⁶ Sıddîk, *a.g.e.*, ss. 396-399.

⁴⁷ Hatîb, *Taḳyîdû’l-‘ilm*, s. 54 (ومعه صحيفة فيها كلام من كلام أبي الدرداء وقصص من قصصه).

⁴⁸ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, X, 373-374. Ayrıca bkz. Beyhakî, *es-Sünen*, VI, 39; A‘zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, s. 41.

⁴⁹ Bkz. A‘zamî, “Müsteşrik Schacht ve Nebvî Sünnet”, *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar*, s. 46.

⁵⁰ Bkz. A‘zamî, *a.g.m.*, *Oryantalist Yaklaşımına İtirazlar*, ss. 45-46.

Ömer'in hukukî konulara ait resmî mektupları ise, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö. 44/664) ve diğerlerine gönderilmiştir.⁵¹ Yine Hz. Ali'ye ait hukukla ilgili sahîfelerin, İbn Abbas, Hasan b. Ali (ö. 50/670), Hucr b. Adî (ö. 51/671) ve Muhammed (b. Amr b. Hazm)'ın (ö. 63/682) da aralarında bulunduğu birçok âlimin ellerinde mevcut olduğu rivayet edilmektedir.⁵² İbn Mes'ûd'a ait *Şahîfe*'ler, oğulları Âmir (ö. 83/701) ve Abdurrahman (ö. 79/697) vasıtasıyla nakledilmiştir.⁵³ Bütün bu sahîfelerde bulunanların sadece merfû rivayetlerden ibaret olmadığı, adı geçen sahâbîlere ait fetva ve görüşlerin de bulunduğu, yani mevkuf rivayetler ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.

Dârimî'nin (255/869) bir rivayetinde, İbn Mes'ûd'un oğlu Abdurrahman'ın (ö. 79/697) yanında bulunan bir kitaptan bahsedilmekte ve İbn Mes'ûd'un, zikredilen kitapta yer alan bir sözünden nakilde bulunulmaktadır. Mis'ar (ö. 155/772) der ki: "Ma'n b. Abdurrahman (ö. 198/814) bana bir kitap çıkardı ve Allah'a yemin ederek kitabın, babası (Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd) tarafından yazıldığını söyledi."⁵⁴

Müslim (ö. 261/875), içinde Hz. Ali'nin hükümleri bulunan bir kitaptan bahsetmektedir. Bu kitap onun öğrencisi sayılan İbn Abbas'ın yanında bulunmaktaydı. Tâbiînin imamları bunu İbn Abbas'tan istiyorlardı.⁵⁵ Bu rivayete göre İbn Ebû Müleyke (ö. 119/736) der ki: "İbn Abbas'a mektup yazdım. Bana bir nâme yazmasını ve bazı şeyleri benden gizli tutmasını istiyordum. Bunun üzerine benim hakkımda: '*O samimî çocuktur; ben onun namına her şeyi iyice/dikkatlice seçiyor, bazılarını da kendisinden gizliyorum*' demişti. Râvi diyor ki: Bir ara Hz. Ali'nin mahkeme kararlarını istedi ve onlardan bazı şeyler yazmaya başladı. Bazen bir şeye takılıyor ve 'vallâhi bu hükmü Ali vermemiştir; meğer ki sapmış ola!..' diyordu."⁵⁶ Bu rivayet Hz. Ali'nin bazı kazâlarının yazılı olduğunu açıkça göstermektedir.

⁵¹ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 206, 291-295, 296, 535, 537, 552, 556 II, 104, 552 IV, 15, 16, 17, 40, 62, 88, 163, 225, 394, 487; A'zamî, *İslâm Fıkhi ve Sünnet*, s. 41.

⁵² Bkz. A'zamî, *a.g.e.*, s. 41.

⁵³ A'zamî, *a.g.e.*, s. 41.

⁵⁴ Dârimî, "Muqaddime", 19. Mis'ar kitaptan İbn Mes'ûd'un '*Kendisinden başka hiçbir tanrı olmayan Allah'a yemin olsun ki, aşırılığa kaçanlara karşı Resûlullah kadar sert hiç kimse görmedim. Onlara karşı Ebû Bekir kadar çetin hiç kimse görmedim. Ben Ömer'in ise, onlara karşı veya onları daha çok korkutucu olduğunu görüyorum*' sözünü nakletmektedir (a.y.).

⁵⁵ Mahmûd Saîd Memdûh, *et-Ta'rif bi evhâmi men kasseme's-sünen ilâ şahîh ve zaif* (I-VI), Dârü'l-buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-türâs, Dubai, 1421/2000, I, 50.

⁵⁶ Müslim, "Muqaddime", 7, I, 13; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 45. Tâvus da şöyle demiştir: İbn Abbas'a, Hz. Ali'nin hükümlerini ihtiva eden bir kitap getirdiler. Ancak şu kadar yeri

İbn Sa'd (ö. 230/844), Hz. Ali'nin yakın arkadaşlarından biri olan Hucr b. Adî el-Kindî'nin (ö. 51/671) biyografisinde, Hucr'un hizmetçilerinden birinin şöyle dediğini nakleder: Ben Hucr'a 'oğlunun tuvalete girdiğini ve (sonra) abdest almadığını gördüm' dedim. Hucr, 'duvardaki baca deliğinden bana *Şahîfe*'yi getir' dedi ve okudu: 'Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu, Ali b. Ebû Tâlib'den duyduğumdur. O şöyle der: 'Temizlik imanın yarısıdır.'⁵⁷ İbn Sa'd'ın rivayetinde '*temizlik imanın yarısıdır*' ifadesi Hz. Ali'nin sözü olarak nakledilmiştir. Bununla beraber hadis merfû olarak sahih kaynaklarda sadece Ebû Mâlik el-Eş'ârî'den (ö. 18/639)⁵⁸ ve Hassân b. Atıyye'den (ö. 130/748) rivayet edilmektedir.⁵⁹ İbn Sa'd'ın Hz. Ali'den rivayetini benzer şekilde Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903)⁶⁰ ve İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) de nakletmektedir.⁶¹ Hadis rivayet tekniği açısından sahih kabul edilmeyen bu rivayet, yazılı bir eserde mevkuf olarak yer alması açısından önemlidir. Zikredilen hadisin Hz. Ali'den sahih kaynaklarda merfû olarak yer almaması da dikkat çekicidir.

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), Hadîse şehrinde⁶² gördüğü pek zengin bir kütüphaneden bahsederken, bu kütüphanede hiçbir yerde olmayan çoklukta kitap bulunduğunu, Hz. Hasan (ö. 50/670) ve Hüseyin'in (ö. 61/680) hattıyla yazılanları, Emîru'l-mü'minîn Hz. Ali'nin hattıyla yazılmış emânât ve uhûd (sözleşme ve ahidnâmeler) ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kâtiplerinin ve diğerlerinin hattıyla yazılanları gördüğünü söylemektedir.⁶³

müstesna olmak üzere, İbn Abbas onu hemen yok etti. Râvi Süfyân b. Uyeyne, istisna edilen yerin bir arşın olduğuna kolu ile işaret etmiştir (Müslim, "Muḳaddime", 7, I, 14).

⁵⁷ İbn Sa'd, *eḫ-Ṭabaḳât*, VI, 220; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, III, 77.

⁵⁸ Bkz. Müslim, "Ṭahâret", 1; Tirmizî, "Da'avât", 86; İbn Mâce, "Ṭahâret", 5; Nesâî, "Zekât", 1; Dârimî, "Vuḏû", 2; Ahmed b. Hanbel, IV, 260; V, 342, 343, 344, 363, 365, 370, 372. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *eḫ-Ṭabaḳât*, IV, 438; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 14, 156, No: 37, 1803; VI, 171, No: 30430.

⁵⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 156, No: 1803; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân* (I-VII), Dâiretü'l-ma'rif en-nizâmîyye el-Hind, Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât, 3. Baskı, Beyrut, 1406/1986, III, 443, No: 1728.

⁶⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne* (I-II), Thk.: Muhammed Saîd Sâlim el- Kahtânî, Dâru İbni'l-Kayyim, 1. Baskı, Demmâm, 1406/1986, s. 370, No: 801, 802.

⁶¹ İbn Ebû Hatim, *İlel*, I, 34, No: 69.

⁶² Hadîse şehri için bkz. Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh b. Abdullâh, *Mu'cemü'l-büldân* (I-V), Dâru'l-fikr, Beyrut, ts., II, 230-232. Cezâirî, buranın Musul yakınlarında bir yer olduğunu tercih eder (*Tevcihü'n-nazar*, I, 53).

⁶³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 63 (ورأيتُ فيها بخطوط الإمامين الحسن والحسين ورأيتُ عنده أمانات وعهودا بخط أمير المؤمنين) (عليّ عليه السلام وبخط غيره من كتاب النبي صلى الله عليه وسلم); Cezâirî, *a.g.e.*, I, 53; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 45. Kettânî '*İslâm'ın İlk Zamanlarında bir Şey Tedvînde Bulunup Bulunmadıkları, Ashabın Herhangi bir İlim Dalında Bir Şey Derleyip Derlemediği veya Kendi Zamanlarında Ashab ve*

Abdurrahman b. Ebû Leylâ (ö. 82/701), Hz. Hasan'ın babasının hıyâr-ı meclis hakkındaki kanaatini öğrenmek istediğinde, bir sandık getirtirip içerisinde Hz. Ali'nin hıyâr-ı meclisle ilgili fikirlerini ihtiva eden sarı bir defter çıkardığını bildirmektedir.⁶⁴

İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) öğrencilerinin de onun fetvalarını ve fikhî görüşlerini yazdıkları nakledilmektedir.⁶⁵ İbn Abbas (ö. 68/688) da kendisine sorulan sorulara verdiği fetvaları yazmıştır.⁶⁶ İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), onun fetvalarının yedi cilt oluşturduğunu bildirmesi de İbn Abbas'ın mevkuf rivayetlerinin miktarını göstermektedir.⁶⁷ Garîbü'l-Kur'ân konusunda ilk eser yazan Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) da eserini Nâfi' b. el-Ezrak'ın (ö. 65/685) İbn Abbas'a sorduğu sorulardan almıştır. Dolayısıyla onun Garîbü'l-Kur'ân'ı öncelikle İbn Abbas'a ve onun tefsirle ilgili mevkuf rivayetlerine dayanmaktadır.⁶⁸

Nakledilen örneklerden de anlaşılacağı üzere daha sahâbe döneminde kayda geçirilen çok sayıda mevkuf rivayet mevcuttur. Bunların muhtemelen büyük bir kısmı aynı zamanda ilk musannefâta intikal etmişti. Ancak III. yüzyılın başlarından itibaren oluşturulan tasniflere mevkuf rivayetler tamamen dâhil edilmediğinden Hz. Peygamber'i en iyi anlama ve O'nun söz ve fiilinin gayesini daha doğru yorumlama imkânına sahip sahâbenin söz ve fiillerinden mahrum bırakılan merfû rivayetlerle ilgili ihtilaflar da artmıştır. Bir sahâbinin merfû rivayetlerinin, ilk yorumu sayılabilecek aynı sahâbinin mevkuf rivayetleriyle beraber değerlendirilmesi sünnetin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle ister sahâbiye göre, isterse konularına göre olsun, mevkuf rivayetlerin de musannefâtının oluşturulması gerekmektedir. İlk asırlarda kaynaklarda yer alan, ancak sonraları tasnif sistemi anlayışı sebebiyle temel hadis kaynaklarında yer almayan mevkuf rivayetleri tefsir, fıkıh, tasavvuf gibi eserlerde görmek mümkündür.

Tâbiüne Tedvîn ve Tasnîfin Nispet Edilip Edilmediği' başlığı altında tefsir, fıkıh, tarih, tıp vb. konularda ilk tedvîn ve teliflere yer vermektedir (Bkz. *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, III, 69-82).

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlâh ve ma'rifetü'r-ricâl* (I-III), Thk.: Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1408/1988, I, 104.

⁶⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî, *İ'lâmü'l-muvaqqı'in 'an Rabbi'l-âlemin* (I-IV), Dâru'l-cil, Beyrut, 1973, I, 20.

⁶⁶ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, II, 71 (*Tedvîn konusunda bilinen ilk şey İbn Abbas'ın kendisine sorulan sorulara verdiği fetvaları yazışdır*).

⁶⁷ Kettânî, *a.g.e.*, III, 210. (İbn Kayyim, *el-Vâbilü's-ş-şayyib*, s. 70'den naklen)

⁶⁸ Süyûtî, *el-Vesâ'il fi müsâmerati'l-evâ'il*, Thk.: Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986, s. 99, No: 723; Kettânî, *a.g.e.*, III, 71-72.

Hatta bazı muhaddislerin fikhî yönü olan veya müstakil konulu eserlerinde ilk asırlardakine yakın bir oranda mevkuf haberlere rastlanmaktadır. Bu durum Kütüb-i Sitte musanniflerinin *Cami'* ve *Sünen*'lerinin dışındaki diğer eserlerinde de görülmektedir. Meselâ, Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'i, *Halķu ef'âli'l-'ibâd*'ı, *Ref'u'l-yedeyn*'i ve *el-Kırâatü ħalfe'l-imâm*'ı, Nesâî'nin *Fezâ'ilü's-şahâbe*'si ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Eşribe*'si bunlar arasındadır.⁶⁹ Ayrıca *Zühd*, *Âdâb*, *Eşribe*, *Birr ve's-şıla* ... gibi konulu bütün eserlerde III. yüzyıldan sonra tasnif edilmiş olsalar bile merfû, mevkuf ve maktû rivayetler birlikte bulunmaktadır.

Rivayetleri açısından Taberî'nin Tefsîr'i ile ilgili yapılan bir araştırma da bu hususta ilginç bir sonucu göstermektedir. Heribert Horst, araştırmasında Taberî'nin Tefsîr'inde çokça tekrarladığı yirmi isnadından hiçbirinin Hz. Peygamber'e dayanmadığını söylemektedir. Şâfiî'nin sadece Hz. Peygamber'e ulaşan hadisleri kabul ettiği kuralı, Şâfiî'nin kendi eserlerinde olduğu gibi, onun vefatından elli yıl sonra oluşan temel hadis musannefâtında bir prensip olarak bulunmaktadır. Daha da şaşırtıcısı, Şâfiî'den yüz yıl sonra vefat eden Taberî'nin en önemli isnadları Hz. Peygamber'e ulaşmadığı gibi onların büyük bir kısmı sahâbeye de ulaşmamaktadır. Buna göre Şâfiî'nin şart koştuğu husus Tefsir rivayetleri için geçerli değildir. Taberî'nin kendi dönemindeki teamüle aykırı davrandığını kabul etmek için ise hiçbir sebep yoktur. Buhârî'nin Tefsîr bölümünde sadece Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri nakletmiş olması da bu gerçeğe aykırı değildir. Çünkü Taberî topladığı bütün rivayetleri alırken Buhârî kendisine nakledilen birçok hadisten bir seçim yaparak eserine sadece sahih olanları almıştır. Şâfiî'nin iddia ettiği '*Hz. Peygamber'in sünnetinin elde edileceği tek kaynak O'nun davranışlarıdır*' prensibi tefsir ve aynı zamanda tarih kaynaklarında gerekli görülmemektedir.⁷⁰

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel'in *el-Eşribe*'sinde 150 mevkuf ve maktû, 92 merfû hadis mevcuttur. Maktûlar ise oldukça azdır. Nesâî'nin *Fezâ'ilü'l-Kur'an*'ında 12 mevkuf, 114 merfû rivayet vardır. Nesâî'nin *Tefsîr*'inde ise 735 rivayet bulunmakta, bunun yaklaşık % 25'ini mevkufolar oluşturmaktadır. Buhârî'nin *el-Kırâatü ħalfe'l-imâm* adlı eserinde ise 70 mevkuf ve maktû (bunların çoğu mevkuftur) ve 230 merfû rivayet yer almaktadır. Ayrıca merfû rivayetler arasında da sahâbî görüşleri zikredilmektedir.

⁷⁰ Horst, Heribert, "Zur Überlieferung im Korankommentar at-Tabarîs", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1953 (103), ss. 290-307, s. 305. Horst, tefsir rivayetlerinin daha sonraları artmasını ise tefsire duyulan ihtiyaca bağlamaktadır. "Hz. Peygamber Kur'an'ı tefsir etmekle görevli idi fakat şu da dikkate alınmalıdır ki, iki kuşak sonra anlaşılması zorlaşan Kur'an'ın büyük bir kısmını O'nun ashâbı başkası olmaksızın anlıyorlardı" (a.y.).

Buradan hareketle şunu söylemek mümkündür. Muhaddislerin sadece temel eserleri esas alınarak hadis kitaplarında muhteva daraltması yapılmış, sonra da sadece merfû rivayetler dikkate alınarak aslında bütün rivayetler için uygulanan hadis tesbit sistemi sadece merfû rivayetler için uygulanmış gibi değerlendirilmiştir. Buhârî'nin *eş-Şahîh*'ine aldığı hadisler için uyguladığı kuralları diğer eserlerinde yer verdiği hadisler için bazı istisnalarla beraber hiç uygulamadığı söylenemez. İster 'ale'r-ricâl, isterse konularına göre câmi, sünen ve müsned tasnif eden bazı muhaddislerin diğer eserlerinde yoğun bir şekilde mevkuf veya maktû rivayetlere yer verirken temel eserlerinde bunlara daha az yer vermelerinin sebeplerinin araştırılması gerekmektedir.

2. Hadislerin tedvînine mevkufların da dâhil edilmesi

Sahâbenin fazileti hakkındaki âyetler, Hz. Peygamber'in ashabıyla ilgili tavsiyeleri, onların Resûlullah'a ait hadisleri daha sonrakilere nakleden şahıslar olmaları, vahye şahidlik etmeleri, sünnetin gayesini en iyi bilmeleri ve sahâbenin söz ve uygulamalarının merfû hadislerin doğru anlaşılmasına katkısından dolayı, Hz. Peygamber'in hadisleriyle beraber sahâbeye ait mevkuf rivayetler de hadislerin tedvînine dâhil edilmiştir. Nasıl Kur'an'ın anlaşılması ancak Peygamber (s.a.v.) ile mümkünse, Allah Resûlü'nün doğru bir şekilde anlaşılması da ancak O'nun ashabı vasıtasıyla mümkündür. Sahâbe nesli yavaş yavaş dünyadan ayrılmaya başlayıp bir kısmı da çeşitli şehirlere dağılınca dinin temeli olan hadislerin toplanıp kaydedilmesine ihtiyaç daha da artmıştır. Bunun sonucu ilim talebi için yapılan yolculuklar ve hadislerin yazıya geçirilmesi zaruret halini almış, ferdî gayretler yanında halife Ömer b. Abdülazîz devlet eliyle tedvîn faaliyetlerini başlatmıştır.

Sistemli ve en geniş çaplı tedvîn faaliyetlerinin Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/719) hilâfeti zamanında onun bütün vâililere gönderdiği talimatla başladığı kabul edilmektedir.⁷¹ Fakat onun öncelikle Hz. Peygamber'e ait hadislerin toplanmasını

⁷¹ Accâc el-Hatîb, resmî kabul edilebilecek ilk tedvînin Ömer b. Abdülazîz'in hilâfeti zamanında değil, onun babası olan Abdülazîz b. Mervân'ın (ö. 85/704) Mısır vâililiği zamanındaki bir teşebbüsüyle başladığını savunur. Resûlullah'ın (s.a.v.) hadislerini toplamaya çalışan Abdülazîz b. Mervân, Kesîr b. Mürre el-Hadramî'ye (ö. 70/690) bir mektup yazmış, Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabından işittiklerini yazmasını, fakat Ebû Hüreyre'nin hadislerini yazmamasını söylemiştir. Çünkü onun hadisleri zaten yanında mevcuttu (Bkz. İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, VII, 448; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 429, No: 766; Zehebî, *Siyer*, IV, 46-47; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 373). İbn Hacer, Abdülazîz'in Ebû Hüreyre'nin hadislerini doğrudan Ebû Hüreyre'nin kendisinden işittiğini söyler (*Tehzîb*, VI, 356, No: 679; Accâc el-Hatîb, *Uşûlü'l-hadîs*, s. 182-183, 225-227; a.mlf., *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 373-375). Abdülazîz'in bu talebinin sadece Kesîr b. Mürre ile sınırlı kaldığı düşünülebilir. Bununla

düşündüğü anlaşılmaktadır. Ömer b. Abdülazîz, Medine vâlisi Ebû Bekir b. Hazm'a (ö. 120/738) yazdığı mektupta *'bak, araştı, Resûlullah'ın hadisinden bulduklarını yaz. Ben ilmin yok olmasından ve âlimlerin göçüp gitmesinden korkuyorum. Peygamber'in sözünden başkasını kabul etme. İlmi yayınız, bilmeyenlerin öğrenmeleri için ilim meclisleri oluşturunuz. İlim gizli bir şey haline getirilmedikçe yok olmaz'* demektedir⁷²

Buhârî'nin (ö. 256/869) *eş-Şaḥîḥ*'inde muallâk olarak yer alan *'Peygamber'in hadisi dışındakilerin kabul edilmeyeceği'* kaydının bazı nüshalarda bulunmadığı, ayrıca Buhârî'nin bu ta'likinin tesbit edilen mevsul tarîklerinde söz konusu kaydın yer almadığı belirtilmektedir. Bunlara dayanılarak muasır müelliflerden Nu'mânî tarafından *'Peygamber hadisi dışındakilerin kabul edilmeyeceği'* kaydının Buhârî'nin sözü ve ilâvesi olduğu iddia edilmiştir. Müellife göre emrin en önemli muhataplarından olan Medine vâlisi Ebû Bekir b. Hazm'ın, sadece merfû hadisleri toplamakla emre imtisal etmesi makul görülmemektedir. Buna göre onun bütün hadisleri toplama emrine rağmen sadece merfûları toplamakla yetindiği düşünülemez. Yine ona göre, II. asırda tasnif edilen eserlerin muhteviyatı da tedvîn emrinin sadece merfû hadislerle sınırlı kalmadığını, sahâbe kavlinin sünnete dâhil edildiğini, hatta maktû hadislerin de bu eserlerde tasnif edildiğini göstermektedir. Sahâbe kavlini kabul etmeme görüşü ise III. asrın başlarında ortaya çıkmıştır.⁷³

Dârimî'nin (ö. 255/868) bir rivayeti ise Ömer b. Abdülazîz'in merfû rivayetlerle beraber Hz. Ömer'in hadislerinin de yazılmasını istediğini göstermektedir. Abdullah b. Dînâr (ö. 127/745) şöyle demektedir: *"Ömer b. Abdülazîz, Ebû Bekir b. Hazm'a; Resûlullah'tan rivayet edilen hadislerden senin yanında sabit olanları, ve Ömer'in hadislerini bana yaz! Çünkü ben ilmin yok olup gitmesinden korkuyorum* diye bir

beraber tedvînin daha erken yıllardan başladığını göstermesi açısından bu rivayet önem arz etmektedir. Reşid Rızâ ise hadisi ilk tedvîn edenin tâbiünden Hâlid b. Ma'dân el-Hımsî (ö. 103-4/721-2) olduğunu, onun yetmiş sahâbî ile karşılaştığını ve onlardan aldığı hadislerden bir musanef hazırladığını savunmaktadır (*Menâr*, X, 754-755; Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, s. 224). Reşid Rızâ ilk tedvîn eden kişi olarak İbn Şihâb'ın bilinmesini ise onun devlet ricâline yakınlığından kaynaklandığını savunmaktadır. Bkz. Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 224 (Mersafî, Sa'd, *es-Sünnetü'n-nebeviyye beyne enşârihâ ve ḥuşûmihâ*, s. 435'den naklen).

⁷² Buhârî, "İlim", 34. Diğer bir rivayet ise şöyledir: *'Allah Resûlü'nün hadislerini araştı ve yaz. Çünkü ben ilmin yok olmasından ve âlimlerin ölüp gitmesinden korkuyorum. Araştırmanı da sadece Resûlullah'ın hadislerine hasret'* (İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳât*, VIII, 480; Dârimî, "Muḳaddime", 43; Hatib, *Taḳyîdü'l-ilm*, s. 105).

⁷³ Bkz. Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme*, ss. 34-35 (Nu'mânî, *Mâ temessû ileyhi'l-ḥâce*, s. 9'dan naklen).

mektup yazdı.”⁷⁴ *Muvaṭṭa*’ın Şeybânî rivayetinde de ‘Ömer’in hadisini ve benzerlerini de yaz’ ifadesi geçmektedir.⁷⁵

Bazı rivayetlerde ise Peygamber’in hadisi veya sünnet-i mâziye veya Amra’nın (ö. 98/716) hadisinin araştırılıp yazılması istenmektedir.⁷⁶ Bu rivayet, Peygamber’in merfû hadisleri yanında sünnet-i mâziyenin yani sahâbe ve tâbiûn tarafından nesilden nesile intikal ettirilen uygulamaların da tedvîn kapsamında olduğunu göstermektedir.⁷⁷ Hz. Peygamber’in hadisinden ayrı olarak sünnet-i mâziyenin yazılması istenmektedir. Sünnet-i mâziye ise daha ziyade sahâbenin uygulamalarını ihtiva etmektedir.

Sâlih b. Keysân’ın (ö. 140/757) naklettiği ilk tedvîn faaliyetleri hakkında Zührî (ö. 124/742) ile aralarında geçen konuşma da mevkuf haberlerin erken dönemden itibaren tedvîn edildiğini göstermektedir. Sâlih b. Keysân der ki: “Zührî ve ben beraber ilim öğrenmek için bir araya geldik. Birlikte ‘sünnetleri yazalım’ dedik ve Hz. Peygamber’den gelenleri yazdık. Daha sonra Zührî ‘sahâbeden gelenleri de yazalım. Çünkü onlar da sünnettir’ dedi. Ben ise ‘onlar sünnet değildir, sahâbeden gelenleri yazmayalım’ dedim. Zührî sahâbeden gelenleri de yazdı, ben ise yazmadım. Sonunda ben kaybettim, Zührî ise kârlı çıktı.”⁷⁸ Bu, Zührî’nin Ömer b. Abdülazîz’in (ö. 101/719) sünnet-i mâziyenin de yazılmasını emrettiği rivayetler doğrultusunda, sahâbeden gelenleri de sünnet olarak değerlendirip mevkufuları da yazdığını göstermektedir.

⁷⁴ Dârimî, “Muḳaddime”, 43.

⁷⁵ Bkz. *Muvaṭṭa*’ (Şeybânî Rivayeti) (I-III), (Leknevî’nin *et-Ta’lîku’l-mümecced*’i ile birlikte), Thk.: Takıyyüddîn en-Nedvî, Dâru’l-kalem, 1. Baskı, Dimaşk, 1413/1992, III, 428, No: 935 (أن عمر بن عبد العزيز كتب إلى أبي بكر بن عمرو بن حزم: أن انظر ما كان من حديث رسول الله أو سنته أو حديث عمر أو نحو هذا فاكتبه لي فإني قد خفت دروس العلم وذهاب العلماء. Buradaki ‘ve benzerleri’ ifadesi ‘diğer halifelerin ve ashabin hadisleri’ olarak yorumlanmıştır (Leknevî, *Ta’lik*, III, 460; Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme, s. 33). Abdullah Aydınlı, bu rivayette Hz. Ömer’in merfû rivayetlerinin kastedilmesinin daha kuvvetli bir ihtimal olduğunu belirtir. Aydınlı şöyle demektedir: “Yukarıdaki haberde Hz. Ömer’in hadislerinin yazılmasının istenmesinden, ilk dönemlerde mevkuf hadislerin delil olarak kabul edilmekte olduğu neticesine varan âlimler vardır (Bkz. Nu’mânî, *Mâ temessû ileyhi’l-hâce*, s. 34). Ancak bu haberin çoğu rivayetinde Hz. Ömer’in ismi yerine, tâbiûndan bir hanım âlim olan Amra bint Abdurrahman’ın isminin geçmesi de göz önüne alınırsa, burada Hz. Ömer’in rivayet etmiş olduğu merfû hadislerin söz konusu olması kuvvetle muhtemeldir. Herhalde Ömer b. Abdülazîz, sahih olan merfû hadislerin yazılmasını genel olarak istedikten sonra bâhusus, rivayetteki titizliği ile bilinen Hz. Ömer’in rivayet ettiği merfû hadislerin yazılmasını istemişti” (Aydınlı, *Sünen-i Dârimî, Tercüme ve Tahkik*, I, 481).

⁷⁶ İbn Sa’d, *eḫ-Ṭabaḳât*, II, 387; Hatîb, *Taḳyîdü’l-’ilm*, ss. 105-106.

⁷⁷ Özşenel, Sünnet ve Hadisi Değerlendirme, s. 35.

⁷⁸ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’ (el-Muşannef)*, XI, 258, No: 20487; İbn Sa’d, *eḫ-Ṭabaḳât*, II, 388; Fesevî, *el-Ma’rife ve’t-târîḫ*, I, 355, 358; Hatîb, *Taḳyîdü’l-’ilm*, s. 107; İbn Abdülber, *Câmi’u beyânî’l-’ilm*, ss. 127-128; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 448, No: 732; Kettânî, *et-Terâtîbü’l-idâriyye*, III, 79.

Yine Ebü'z-Zinâd'ın (ö. 130/748) '*Biz sadece helâl ve haram olanları yazardık, İbn Şihâb ise duyduğu herşeyi yazardı. Kendisine muhtaç olduğunda, onun insanların en bilgisi olduğunu anladım*'⁷⁹ sözü de Zührî'nin mevkufları yazdığını ortaya koymaktadır. Buna göre İbn Şihâb önce merfû sünnetleri ayrı olarak yazmış, sonra bunları ayrı kitap haline getirince ashabtan gelen haberleri yazmıştır.⁸⁰

Ebü'z-Zinâd, Zührî'nin helâl ve haramla beraber her şeyi yazdığını belirttiikten sonra '*kendisine muhtac olduğunda*' ifadesini kullanmaktadır. Buradan Zührî, Sâlih b. Keysân ve Ebü'z-Zinâd'ın mevkufaları da yazmasının Ömer b. Abdülazîz'in tedvînle ilgili tamiminden önce olduğu anlaşılabilir. Zira tedvîn emriyle beraber Zührî'nin yanında bunların hazır olduğu anlaşılmaktadır. Toplanan bilgilerin yazıldığı, sadece şifahî bir toplamanın yapılmadığı da açıkça anlaşılmaktadır. Tâbiînden Şa'bî'nin (ö. 103/712) '*Hz. Peygamber'in ashabından rivayet edilenleri al, re'y olanları ise bırak*'⁸¹ şeklindeki tavsiyesi ve Zührî'nin Hz. Peygamber'in hadisleri ile birlikte ashabtan gelen rivayetleri de toplaması, hicrî I. asırdan itibaren merfû hadislerin yanında mevkuf hadislerin de toplandığını göstermektedir.⁸² Netice itibariyle tedvîn, Hz. Peygamber'in hadislerinin sahâbe sözleri ve tâbiîn fetvalarıyla birlikte derlenmesiyle sonuçlanmıştır.

Mevkuf rivayetlerin de tedvîniyle hadislerin sayısında önemli bir artış meydana gelmiştir. Erken dönemlerden itibaren hadis, eser ve haber tabirlerinin içine sahâbe ve tâbiînin söz ve fiillerinin de dâhil olduğu daha önce ifade edilmişti. Bunun neticesi olarak merfûlarla beraber toplanması, ezberlenmesi, rivayet edilmesi ve kaydedilmesi gereken malzemeye mevkufklar da dâhil olmuş ve hadislerin sayısı büyük miktarda bir artış göstermiştir. Hadislerin sayısının sonraki dönemlerde artmasını, Beyhakî (ö. 458/1065) merfû hadislerle beraber sahâbe sözlerinin ve tâbiîn fetvalarının da merviyâta dâhil edilmesine bağlamaktadır.⁸³

⁷⁹ İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, s. 123; Zehebî, *Siyer*, V, 332; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 448; Accâc el-Hatîb, *Uşûlü'l-ḥadîs*, s. 186; a.mlf., *es-Sünne ḳable't-tedvîn*, s. 491.

⁸⁰ Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, III, 79.

⁸¹ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 280.

⁸² Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, s. 156.

⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XIX, 96-97; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 41. Ahmed b. Hanbel'in '*hadislerden yediyüz bin küsuru sahihtir. (Ebû Zur'a'yı kastederek) şu genç yediyüz bin hadisi ezberlemiştir*' sözü hakkında Beyhakî şöyle der: Ahmed b. Hanbel, bununla sahâbe ve tâbiîn sözlerinden sahih olanları kastetmiştir (Süyûtî, *Tedrib*, s. 12; Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, III, 28). Alfred von Kremer de, Hz. Peygamber'in vefatında İslâm hukukunun iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnetin mevcut olduğunu ve Hz. Peygamber'in en güvendiği kişilerden sayılan ilk dört halifenin

3. Mevkuf rivayetler bakımından ilk tedvîn edilen eserler

Resmî ve gayr-ı resmî devam eden tedvîn faaliyetleri çerçevesinde birçok kişi sünen ve âsârı toplama gayretine girmiştir. Zührî (ö. 124/742), Şa‘bî (ö. 103/712) ve Ebû Bekir b. Hazm (ö. 120/738) başta olmak üzere pek çok kimse, insanların hâfızalarındaki rivayetleri yazıya geçirdiler. Sonra tedvîn daha da yaygınlaştı ve Câmi denilen eserler tasnif edilmeye başlandı. Mekke’de Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc (ö. 150/767), Medine’de Zührî, Muhammed b. İshâk (ö. 151/768), Mâlik (ö. 179/795) ve (Mâlik’in *Muvaţta*’ından daha büyük bir Muvatta’ tasnif etmiş olan) Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Zi‘b (ö. 158/774), Basra’da Rebî‘ b. Sabîh (ö. 160/776), Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/772), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Kûfe’de Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Şam’da Evzâî (ö. 157/773), Vâsıt’ta Huşeym b. Beşîr (ö. 183/799), Yemen’de Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770), Rey’de Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/803), Horasan’da Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Mısır’da Leys b. Sa‘d (ö. 175/791) ve Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) gibi şahıslar Câmi ismiyle eserler meydana getirip bu eserlerde sadece merfû rivayetleri değil, aynı zamanda mevkufuları da cem etmişlerdir.⁸⁴

İlk tedvîn edilen eserlerin, merfûlarla beraber mevkuf hadisleri de ihtiva etmesi, tedvînin her iki rivayetleri de toplamayı hedef edindiğini göstermektedir. Tedvîn faaliyetlerinin sonucu olarak mevkuf rivayetler de tasnif dönemi için kaynak durumundaki bu eserlerde yerini almış ve bütün hadisler belirli bölümlerde toplanmıştır.

4. Tasnif dönemi hadis kaynakları ve mevkuf rivayetler

Tedvîn faaliyetleriyle sözlü olarak nakledilen hadisler yazıya geçirilmiş, fakat dağınık bir şekilde cem edilmişti. Tedvîni müteakip toplanan rivayetler, muhaddislerin

bununla uygulamada bulunduğunu, bunların yetmediği yerde ise Hz. Peygamber’in görüşlerine uygun hukukî kararlar verdiğini, sahâbîlerin de ihtiyaca göre Hz. Peygamber’den nakledilen bilgilere yenilerini ilave ettiğini ve tâbiîn nesli de sahâbe gibi hareket ettiğinden sünnetin bir süre sonra bir hayli genişlediğini söyler (Motzki, Harald, *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudens: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts*, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Kommissionsverlag Franz Steiner, Stuttgart, 1991, s. 11 (Von Kremer, Alfred, *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (I-II), Wien, 1875, I, 470-504, s. 470-474’den naklen). Hz. Peygamber’in ilk üç neslin fazileti ile ilgili söylediği ‘*insanların en hayırlısı benim aralarında yaşadığım, sonra onlardan sonra gelen, sonra da onlardan sonra gelenlerdir*’ (Buhârî, “Fezâ’ilü aşhâbi’n-nebî”, 1; “Riğâk”, 7; Müslim, “Fezâ’ilü’s-şahâbe”, 210-214; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 9; Tirmizî, “Menâkıb”, 56) sözü de merfû hadislerle beraber mevkufaların da yazılmasının sebeplerinden biridir.

⁸⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve’t-ta’dîl*, I, 10-11; Süyûtî, *Tedrib*, s. 40; M. Accâc el-Hafîb, *es-Sünne kable’t-tedvîn*, s. 337-338; Mahmud Saîd, *et-Ta’rif*, I, 49; Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü*, s. 56-60; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 267-269; Karataş, *Hadislerin Artması*, s. 42.

farklı hedefleri nedeniyle değişik usullerde tasnif edilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede teşekkül eden gerek hadis, gerek tefsir ve fıkıh musannefâtı olsun, bütün sahalardaki eserler farklı oranlarda da olsa mevkuf rivayetler ihtiva etmektedir. İlk dönemlerde neredeyse mevkuf hadislere hiç yer vermeyen eser yoktur. İlk tasnif edilen eserlerle beraber başta muvatta', musannef, câmi, sünen ve müsned tarzındaki hadis kaynakları olmak üzere tefsir, fıkıh ve tasavvuf kaynakları da mevkuf haberler ihtiva etmektedir.

a. Muvatta'

Merfû, mevkuf ve maktû rivayetlere birbirine en yakın oranda yer veren ve tasnif döneminin ilk eserlerinden olan Muvatta'lar, mevkuf rivayetler açısından oldukça zengindir. Hatta ilk muvatta'lardan biri olan Abdülazîz b. el-Mâcişûn'un (ö. 164/780) *Muvaţta'*ının hiç merfû rivayetlere yer vermediği belirtilmektedir. Kâdı İyâz'ın bildirdiğine göre Abdülazîz b. el-Mâcişûn hadisleri zikretmeden, sadece sözlerden ibaret ilk Muvatta'ı yazmış, İmam Mâlik (ö. 179/795) bu eseri görünce; '*ne güzel olmuş, ben olsaydım âsârı da dâhil ederdim*' demiştir.⁸⁵

İmam Mâlik'in *Muvaţta'*ı ise günümüze kadar gelen ve merfû rivayetlerle beraber sahâbe sözlerine, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn fetvalarına yer veren bir eserdir. Süyûtî'nin tesbitine göre *Muvaţta'*da 600'ü müsned ve 222'si mürsel olan 822 merfû, 613 mevkuf ve 285 maktû olmak üzere toplam 1720 hadis bulunmaktadır.⁸⁶ Şeybânî rivayeti *Muvaţta'* ise 429 merfû, 628 mevkuf ve 112 maktû rivayet ihtiva etmektedir.⁸⁷

b. Musannefler

Muvatta' neviyle beraber ilk tasnif çeşitlerinden biri olan musannefler, en çok mevkuf rivayet ihtiva eden eserlerdendir. Bunlardan Abdürrezzâk (ö. 211/826) ve İbn

⁸⁵ Mahmud Saîd, *et-Ta'rif*, I, 50-51 (Kâdı İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 75'den naklen). Ayrıca bkz. İbn Abdülber, *et-Temhîd*, I, 86. Kâdı İyâz, bu kitabın bir kısmını gördüğünü ve onu kendisine tahdis edenden dinlediğini söylemektedir (Mahmud Saîd, *a.g.e.*, I, 51 (Kâdı İyâz, *a.g.e.*, II, 75'den naklen).

⁸⁶ Süyûtî, *Tenvîru'l-ḥavâlik* (I-II), el-Mektebetü't-ticâriyye, Mısır, 1389/1969, I, 9.

⁸⁷ A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünneti*, s. 101. *Mevsû'atü'l-hadîsi's-şerîf* CD'sine göre ise Muvatta'da 736 merfû, 599 mevkuf ve 248 maktû rivayet olmak üzere toplam 1579 rivayet yer almaktadır. '*Mevsû'atü'l-hadîsi's-şerîf*' CD'sine göre *Muvaţta'*da 599 mevkuf rivayete yer veren Mâlik, bunları otuz sekiz sahâbeden nakletmekte ve bunlardan on beşinin sadece birer mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Ondan fazla mevkuf rivayeti bulunan sahâbî sayısı ise ondur. Bunlardan Hz. Ömer 155, Hz. Ali altı, Hz. Osman yirmi sekiz, Ebû Hüreyre otuz bir, Hz. Âişe kırk iki, Zeyd b. Sâbit on yedi, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Amr hepsi birlikte 264 mevkuf rivayete sahiptir. (CD'yi hazırlayanlar fihristte bütün Abdullah'ları aynı isim altında toplamışlar ki, bu büyük bir eksikliktir. Ayrıca Ebû Bekir'in rivayetlerine fihristte yer verilmemiştir). İmam Mâlik, 599 mevkuf rivayetin 539 adedini on, kalan altmış adedini ise yirmi sekiz sahâbeden nakletmektedir.

Ebû Şeybe'ye (ö. 235/849) ait olan ikisi günümüze ulaşmıştır. İmam Mâlik'in öğrencisi olan Abdürrezzâk, ilk dönem diğer muhaddisler gibi *el-Muşannef*'inde çok miktarda mevkuf rivayete yer vermiştir. Onun hocası İmam Mâlik'ten etkilenmesi tabiidir.⁸⁸

En çok mevkuf rivayete yer veren eserlerden biri olan İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Muşannef*'inde ise toplam 34.800 rivayet yer almaktadır. Bunlardan 7.500'ü merfû, 11.250'si mevkuf, 16.000'i ise maktûdur.⁸⁹ Ayrıca Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) gibi diğer muhaddislerin günümüze ulaşamayan musannefleri de mevkuf rivayetler ihtiva etmekteydi. Kendilerinden istifade edilerek tasnif edilen başka eserlerde ise bunların içeriğinin bir kısmı yer almıştır. Çok miktarda mevkuf ve maktû rivayet ihtiva eden eserlerden biri de İbn Münzir'in (ö. 319/931) *el-Evsat* adlı eseridir. Mevkuf rivayetler ihtiva eden iki musannef ve diğerlerine göre bu eser, rivayetlerin sahih, zayıf, veya sahâbeye nispetinin doğru olup olmadığını da açıklaması bakımından önemlidir. İbn Hazm (ö. 456/1064) da *el-Muḥallâ* adlı eserinde Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Abdullah b. Vehb (ö. 197/813), İsmâil b. İshâk el-Kâdî (ö. 282/895) ve diğerlerinin eserlerinden birçok nakilde bulunmaktadır.⁹⁰

c. Câmi'ler

(1). Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*'i

Mevsû'atü'l-hadîsi's-Şerîf CD'sine göre Buhârî'nin (ö. 256/869) *eş-Şaḥîḥ*'i tekrarlarla beraber 461 mevkuf rivayet ihtiva etmekte ve bunlar elli altı sahâbîye

⁸⁸ Abdürrezzâk'ın *el-Muşannef*'inde *'Kitâbü't-talâk'* bölümündeki 1.034 rivayetten sadece 50 tanesi merfûdur (Tartı, "Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu", *İslâmiyat*, VI, 2003, sy. 2, s. 148). Abdürrezzâk, diğer bir eseri *'el-Emâlî fi âşâri's-Şaḥâbe'*de ise 201 rivayete yer vermiştir. Bunların elli dokuzu merfû, altmış ikisi mevkuf, geri kalan sekseni ise tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve daha sonrakilere aittir. Eser Mecdî es-Seyyid İbrâhim'in tahkikiyle (Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire, 1989) basılmıştır.

⁸⁹ Tartı, "Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu", *İslâmiyat*, VI, 2003, sy. 2, s. 148-149. Tartı, hadis kitabı olarak meşhur olan bir eserde merfû hadislerin bu kadar az olmasını düşündürücü bulmakta ve bazı bablarda hiç merfû hadis bulunmadığını da belirterek böyle bir eserin hadis kitabı olarak isimlendirilmesinin ne derece doğru olduğunu tartışmaktadır (Tartı, a.y.). Tartı, hadis usûlü kaynaklarına bakarak çok miktarda mevkuf ve maktû haberler ihtiva eden eserlerin aslında hadis kitabı sayılmamasını ileri sürmektedir. Hadis usûlü kitaplarına göre hadis kitaplarının içeriğinin belirlenmesi yerine ilk asırlardan itibaren teşekkül etmiş olan hadis kitaplarının tamamını kuşatan hadis usûlü inşa etmek daha isabetli olacaktır. Bunun yollarından biri de geçmişte uygulanan usûlün iyice tesbit edilmesidir. Bu çalışma esnasında, hadisin sıhhati vb. hususlarda uygulanan bazı usûl kaidelerinin hadis usûlü kaynaklarında bulunmadığı ve hadis usûlü kitaplarında yer alan bazı kaidelerin de hadislerin tesbitinde kullanılmadığı görülmüştür. Başta hükmen merfû kavramı ve merfû-mevkufun tesbiti gibi konularda kullanılan bazı uygulamalar hadis usûlü kitaplarındakilerle tamamen örtüşmemektedir. Usûl kitaplarında bulunmayan bazı kaideler de vardır.

⁹⁰ Erki, Nur Muhammed b. Muhyiddîn, *Akziyetü'l-ḥulefâ'i'r-râşidîn* (I-II), Mektebetü dâri's-selâm, 1. Baskı, Riyad, 1423/2003, I, 10-11.

dayanmaktadır.⁹¹ Buhârî *eş-Şaḥîḥ*'ini öncelikle merfû rivayetlerden oluşturmayı hedef edinmiştir. Ancak, onun bunu mevkuf ve maktû rivayetlerin değeri açısından yapmadığı anlaşılmaktadır. Zira Buhârî diğer bir eseri *el-Edebü'l-müfred*'de 383 mevkuf hadise yer vermiştir. Tamamı 1322 metin ihtiva eden eserde mevkufun oranı üçte bire yakındır. *el-Edebü'l-müfred*'de bu kadar çok mevkufun bulunması, Buhârî'nin *eş-Şaḥîḥ*'inde çok miktarda mevkufa yer vermemesinin esas sebebinin mevkufun değeri ile ilgili olmadığını göstermektedir. Yine Buhârî, namazda ellerin kaldırılması ile ilgili *Ref'u'l-yedeyn* adlı eserinde 122 rivayete yer vermektedir. Bunların altmışı merfû, kırkı mevkuf ve yirmi ikisi ise maktûdur. Eserdeki rivayetlerin ancak yarısı merfûdür. Buhârî'nin 628 rivayete yer verdiği *Halḳu ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde ise sadece 246 merfû hadis vardır.

Buhârî, *eş-Şaḥîḥ*'inde birçok babda sahâbe, tâbiîn ve sonrakilerin fetvalarına yer verir.⁹² *eş-Şaḥîḥ*'te en çok mevkuf hadis, toplam 481 rivayetin yer aldığı 'Kitâbü't-tefsîr'de bulunmaktadır. Buhârî bu bölümde 126, 'Fezâ'ilü'l-Ḳur'ân'da ise altı mevkuf rivayet nakletmektedir. Tirmizî'nin 'Kitâbü't-tefsîr'de sadece 2 mevkuf rivayete yer verdiği⁹³ göz önüne alındığında Buhârî'nin tefsir için mevkufun nakletmesi daha da anlam kazanmaktadır. Buhârî'nin birçok yerde sahâbe ve tâbiîn görüşlerine yer verdiği, bilhassa ihtilâf durumlarında sahâbe görüşlerini zikrettiği, tefsir bablarında neredeyse sadece sahâbe görüşlerine itimat ettiği görülür.⁹⁴ Buhârî, bilhassa ihtilâf durumlarında sahâbe görüşlerini zikretmektedir. Meselâ, *koyun eti ve sevikten dolayı abdest almayanlar babı*'nda, 'Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r.a.) bunlardan yediler ve abdest almadılar' dedikten sonra Hz. Peygamber'in koyun eti yedikten sonra abdest almadığına dair iki merfû rivayete yer vermektedir.⁹⁵

Buhârî, bazı bablarda ise hiç merfû hadis zikretmez. Sadece görüşünü zikrettiği terceme ile iktifa eder ve onu sahâbe ve tâbiîn sözleriyle takviye eder. Buhârî 'Kitâbü't-

⁹¹ Buhârî'nin *eş-Şaḥîḥ*'inde on ve üzeri mevkuf rivayeti bulunan sahâbî ise on iki kişidir. Bunlardan yirmi beş sahâbînin ise sadece birer mevkuf rivayeti vardır. Sekiz sahâbe ise ikişer rivayete sahiptir. Hz. Âişe'nin altmış yedi rivayeti yer alırken, Hz. Ömer'in otuz bir, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin sekiz, Enes b. Mâlik'in yirmi sekiz, Câbir b. Abdullah'ın on altı, Berâ b. Âzib ve Huzeyfe'nin ise onar rivayeti yer almaktadır. Abâdile'nin ise 183 rivayeti vardır.

⁹² Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara, 2001, s. 138.

⁹³ Hıdır, Özcan, Tirmizî'nin Sünen'indeki Mevkuf ve Maktû Rivayetler ve Değerlendirilmesi, MÜSBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995, s. 121.

⁹⁴ Abdülmecîd Mahmûd Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fıḳhiyye 'inde aşḥâbi'l-ḥadîs fi'l-ḳarni's-şâliḳ el-hicrî*, Mektebetü Hancî, Kahire, 1979, ss. 273-274.

⁹⁵ Buhârî, "Vuḍû", 53.

talâk'ta Nikahtan önce talâk yoktur. Allah Teâlâ'nın "ey mü'minler! Mü'min kadınları nikahladığınızda..." (el-Ahzâb 33/49) âyeti babı içinde 'İbn Abbas (ö. 68/688) dedi ki: Allah, talâkı nikahtan sonra zikretti. Bu konuda Hz. Ali (ö. 40/660), Saîd b. Müseyyeb (ö. 96/714), Urve b. Zübeyr (ö. 94/712) (...) ve Şa'bî'den (ö. 103/712) nikâhtan önce kadının boş olmayacağını söyledikleri rivayet edilir' demekte ve bu babta sadece sahâbe ve tâbiînin görüşlerini zikretmekle yetinmektedir.⁹⁶ Yine ondördüncü bab olan Cariye, kölenin nikâhı altında iken hürriyete kavuştuğunda muhayyer kılınması babı'nda da sadece mevkuf rivayetlere yer verir.⁹⁷

Buhârî, sahâbî sözüne merfû hadis değeri vermekte ve bunları, zikrettiği bablarda delil olarak kullanmaktadır. O, tilâvet secdesi ile ilgili 'Allah (c.c.) tilâvet secdesini vacip kılmamıştır görüşünde olanlar babı' münasebetiyle önce bab başlığı içinde sahâbeden İmran b. Husayn (ö. 52/672), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656), Osman b. Affân (ö. 35/655), Sâib b. Yezîd (ö. 91/709) ve tâbiînden İbn Şihâb ez-Zühri'nin (ö. 124/742) tilâvet secdesi hakkındaki görüşlerini zikreder ve daha sonra 'Hz. Ömer (ö. 23/643) bir Cuma günü minber üzerinde en-Nahl sûresini okumuş, secde âyetine geldiği zaman minberden inmiş ve secde etmiş, insanlar da onunla beraber secde etmişlerdir. Ertesi Cuma Hz. Ömer aynı sûreyi tekrar okumuş ve secde âyetine geldiği zaman, 'ey insanlar! Biz secde (âyetini) okuyup geçiyoruz. Kim secde ederse, doğru yapmıştır. Kim de secde etmezse ona da günah yoktur' demiştir. Hz. Ömer kendisi de secde etmemiştir. Nâfi' (ö. 117/735), İbn Ömer'in (ö. 74/693) 'Allah Teâlâ tilâvet secdesini farz kılmamıştır. Ancak istersek secde yapabiliriz' dediğini de nakletmiştir.'⁹⁸ Buhârî bu babta başka bir rivayete yer vermemektedir. Bu hadiste Hz. Ömer'in sözünden başka Resûlullah'ın bir sözüne veya ameline izafe söz konusu değildir. Hz. Ömer bunu insanların huzurunda söylemekte ve kimse ona itirazda bulunmamaktadır.⁹⁹

⁹⁶ Buhârî, "Talâk", 8; Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fi'khiyye*, s. 275.

⁹⁷ Buhârî, "Talâk", 14.

⁹⁸ Buhârî, "Ebvâbü sücûdi'l-Şur'ân", 9 (باب من رأى أن الله عز وجل لم يوجب السجود).

⁹⁹ Abdülmecîd, *a.g.e.*, s. 276. İbn Hacer, Buhârî'nin *eş-Şaḥîḥ*'inde bab başlıklarında zikrettiği mütâbaat ve mevkufuları *Tagliku't-talik* adlı eserinde senedleriyle beraber nakletmiştir. Ramazan Yıldırım tarafından 'Sahîh-i Buhârî'nin Bab Başlıklarındaki Mevkuf Rivayetler' adıyla bir Yüksek Lisans çalışması yapılmıştır (MÜSBE, İstanbul, 1996). Buhârî'nin ayrıca '*Kazâya's-şahâbe ve't-tâbi'in*' adlı bir eserinin olduğundan bahsedilmektedir (Bkz. A'zamî, "Buhârî", *DİA*, VI, 371).

(2). Müslim'in *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'i*

Müslim'in (ö. 261/875) *eş-Şaḥîḥ'i* mevkuf hadislere yer vermemekle öne çıkmaktadır. Ahmed Naim'in (ö. 1934), mevkuf rivayet olmadığını söylediği¹⁰⁰ Müslim'in *eş-Şaḥîḥ'i*nde tekrarlarla beraber seksen yedi mevkuf ve üç maktû rivayet mevcuttur. Buhârî ile Müslim'in üstünlükleri açısından birbirleriyle karşılaştırması yapılırken, Müslim'in mevkuf hadislere yer vermeyip sadece müsnedlerle ilgilendiği vurgulanmaktadır.¹⁰¹ İbn Hacer (ö. 852/1448) ise Müslim'in *eş-Şaḥîḥ'i*ndeki mevkuf rivayetleri bir araya getirdiği *el-Vuḳūf 'alâ mâ fî Şaḥîḥi Müslim mine'l-mevḳūf* adlı eserinde 192 mevkuf rivayete yer vermektedir. Bunların arasında az da olsa maktû rivayetler de vardır. İbn Hacer'in zikrettiği mevkuf rivayetlerin birçoğu merfû rivayetler arasında geçen mevkuf ifadelerden ibarettir.

İlk tasnif edilen eserlerden biri olan Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi'i* de merfû, mevkuf ve maktû rivayetlere birlikte yer vermektedir. Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826) *el-Muşannef* ile birlikte basılan ve toplam 1615 hadis ihtiva eden *el-Câmi'*de 904 merfû, 493 mevkuf ve 218 maktû rivayet yer almaktadır.¹⁰² Abdullah b. Vehb el-Kuraşî'nin (ö. 197/813) *el-Câmi'i* de 717 hadis ihtiva etmekte ve içinde merfû, mevkuf ve maktû rivayetler bulunmaktadır.¹⁰³

d. Sünenler

Genel olarak musanneflerin merfû, mevkuf ve maktû haberleri, câmi'lerin merfû, mevkuf ve maktû haberlerin özellikle sahih olanlarını, sünenlerin ise sadece

¹⁰⁰ Bkz. Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, s. 225 ('Müslim, eserine mevkuf ve maktû hiç bir hadis almamayı esas almıştır'). İ. Lütfi Çakan da Müslim'in *eş-Şaḥîḥ'i*nin özellikleri arasında 'Müslim'in Sahîh'inde Sünenler gibi mevkuf ve maktû hadis yoktur' demek ve Dipnotta 'Câmi sayılmak istenmeyişin bir sebebi de bu olabilir. İhtiva ettiği hadislerin niteliği açısından Sünen çerçevesinde kalmıştır' değerlendirmesini yapmaktadır (Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 55). Bir başka yerde ise, 'Müslim'de sadece merfû hadislerin bulunması da onu câmi saymamak eğilimini kuvvetlendiren bir başka sebep olsa gerektir' demektedir (*Hadis Edebiyatı*, s. 56).

¹⁰¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî muḳaddimetü fetḥi'l-bârî bi şerḥi şaḥîḥi'l-Buḥârî*, Dâru'l-fikr, 1414/1993, s. 13; Sezgin, *Buḥârî'nin Kaynakları*, s. 212.

¹⁰² Ma'mer b. Râşid ve Câmi'i ile ilgili ayrıca bkz. Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu, I. Rivayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in el-Camii", *AÜİFD*, c. XLIII, sy. 1, Ankara, 2002, ss. 27-63; "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu, II. Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in el-Camii", *AÜİFD*, c. XLIII, sy. 2, Ankara, 2002, ss. 57-90.

¹⁰³ Abdullah b. Vehb, *el-Câmi' fi'l-hadis* (I-II), Thk.: Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr, Dammam, Dâru İbni'l-Cevzî, 1416/1996, I, 28. Diğer bir Câmi' ise Rebî' b. Habîb'in (ö. 160/776) 1005 rivayet ihtiva eden eseridir (Eser 1349'da Kahire'de ve 1415'de Beyrut'ta basılmıştır).

merfû haberleri ihtiva ettiği düşünölmektedir. Sünenlerin fikhî düşünöyle tasnif edildikleri için, genellikle Hz. Peygamber'in merfû hadislerini ihtiva edip mevkuf ve maktû haberlere pek yer vermedikleri belirtilmektedir.¹⁰⁴

Câmi'lerden Buhârî ile Müslim'in *eş-Saħîh*'leri arasında mevkuf haberler açısından görölen büyük fark, sünenler arasında da görölmektedir. Saïd b. Mansûr (ö. 227/842), Beyhakî (ö. 458/1065) ve Dârimî'nin (ö. 255/868) *es-Sünen*'leri çok miktarda mevkuf ve maktû rivayet ihtiva ederken, Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/886) *es-Sünen*'leri oldukça az miktarda mevkuf habere yer vermişlerdir. Bu nedenle bir genellemede bulunmak isabetli değildir.

Abdölfettah Ebû Gudde, Kettânî'nin '*sünenlerde mevkuf haber bulunmaz*' ifadesini değerlendirirken şu açıklamayı yapmaktadır: '*Yani hadisçiler mevkuf hadisi babda bağlayıcı temel malzeme olarak zikretmemişlerdir. Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin Sünen'leri böyledir. Ancak onlar, mevkuf hatta maktû haberleri, gerektiğinde tamamlayıcı bir unsur olarak kullanmışlardır.*'¹⁰⁵ Sünenlerin hatta Câmilerin bu açıdan yeniden değerlendirilmesi gerektiğini belirten Yavuz Ünal ise sünenler hakkında ne '*mevkuf ve maktû haberlere yer vermezler*' şeklindeki bir genellemenin, ne de '*merfûnun dışındaki haberler, ikinci derecede bir yerde ya da ara söz olarak zikredilirler*' şeklindeki değerlendirmenin isabetli olmadığına dikkat çekmektedir.¹⁰⁶

(1). Tirmizî'nin *es-Sünen*'i

Cemâlüddîn Kâsımî (ö. 1913), Buhârî ve Müslim'in *eş-Saħîh*'leri Hz. Peygamber'in hadislerinin yanında sahâbe ve tâbiûn sözlerini de ihtiva ettiği gibi, Tirmizî'nin de onların usûlünü benimseyerek, sahâbe ve tâbiûnun görüşlerini ve meşhur fakihlerin fetvalarını eserine alarak '*câmi*' nevi bir eser meydana getirdiğini belirtmektedir.¹⁰⁷ Tirmizî'nin eserinin câmi' veya sünen sayılması gerektiği ile ilgili tartışmalar bir tarafa bırakılarak *Sünen*, ihtiva ettiği mevkufklar açısından ele alınacaktır.

¹⁰⁴ Kettânî, *er-Risâletü'l-müsteşrafe*, s. 32; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 70, 91. Kettânî bunun sebebini onların nezdinde mevkufa sünnet denilmeyip hadis denilmesine bağlamaktadır. Buna göre hadis ve sünnet farklı mânada kabul edilmektedir (bkz. a.y.).

¹⁰⁵ Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişimi*, s. 184 (Abdölfettâh Ebû Gudde, *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânü medlûlihe's-şer'î*, ss. 21-22'den naklen). Ünal, ayrıca Sünenlerde bu haberlerin oldukça fazla ve etkin kullanıldıklarını belirtmektedir.

¹⁰⁶ Ünal, *a.g.e.*, s. 185.

¹⁰⁷ Kâsımî, *Ķavâ'idü't-taħdîş*, s. 353.

Tirmizî, diğer müelliflerin 'Kitâb' ismini verdiği bölümlere 'ebvâb' başlığını koymuş ve bu ifadeyi 'من رسول الله صلى الله عليه وسلم' ifadesiyle tamamlamıştır. Tirmizî bununla zikredeceği hadislerin 'merfû' karakterine işaret eder.¹⁰⁸ 'Ebvâb' kelimesiyle de hadisler üzerinde yapacağı usûlî ve fikhî değerlendirmelere zemin hazırlamayı hedefler. Mevkuf ve maktû hadisler Tirmizî'de merfû hadislerin değerlendirilmesi sadedinde sevk edilmişlerdir. Buhârî bu iki çeşit hadisi bab başlıklarında muallâk olarak verir. Müslim ise bu iki çeşit hadise hiç yer vermez denilse de¹⁰⁹ bu şahısların mevkuf ve maktû rivayetleri eserlerinde aslî unsur olarak da kullandıkları görülmektedir.

Fakih sahâbe ve tâbiînin görüşlerini de nakleden Tirmizî, hasen li gayrihî hakkında 'bu kitapta zikrettiğimiz sahih hasen hadislerden, bize göre senedinin hasen olduğunu kastettik. İsnadında kizble itham edilen bir râvi bulunmayan, şâz olmayan, başka vecihlerle benzer bir şekilde rivayet edilen (وَيُرَوَّى مِنْ غَيْرِ وَجْهِ نَحْوِ ذَلِكَ) her hadis bize göre hasen hadistir' demektedir. Tirmizî'nin 'başka vecihlerle rivayet edilen' ifadesinden merfû ve mevkufu kastettiği anlaşılmaktadır. Pek çok merfû hadis, mevkuf hadisle takviye bulmaktadır.¹¹⁰ Tirmizî'nin zikredilen ifadelerini İbn Receb ise şöyle anlamaktadır: Tirmizî 'başka vecihlerle benzer bir şekilde rivayet edilen' sözüyle sadece Resûlullah'tan (s.a.v.) nakledilenleri kastetmeyebilir. O bu sözüyle 'velev ki mevkuf da olsa' şeklinde, bununla merfû rivayetinin bir aslının olup mevkufu takviye edildiğine istidlalde bulunmuş olabilir. Zira Şâfiî (ö. 204/819) de mürseli sahâbî kavli takviye ettiğinde veya fetva ehlinin çoğu onunla amel ettiğinde sahih kabul etmiştir.¹¹¹

Tirmizî, *es-Sünen*'inin sonunda mevkufu ilgili bir eserinden bahsetmektedir.¹¹²

¹⁰⁸ Bu ifadenin Sünen'in bazı baskılarında 'Kitâb' olarak değiştirildiği ile ilgili bkz. Çakan, "el-Câmi'u's-Sahîh", *DİA*, VII, 129.

¹⁰⁹ İtr, *el-İmâm et-Tirmizî ve'l-müvâzene beyne câmi'ihî ve beyne's-şâhîhâyn*, Matba'atü lecneti't-te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, I. Baskı, (y.y.), 1390/1970, ss. 214-219; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 63.

¹¹⁰ Mahmud Saîd, *et-Ta'rîf*, I, 65.

¹¹¹ İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Şerhu 'ileli't-Tirmizî* (I-II), Thk.: Nureddin İtr, Dârü'l-mellâh, Dımaşk, 1978, I, 387; Mahmud Saîd, *a.g.e.*, I, 66. III. asra gelindiğinde 'ale'l-ebvâb tasnif olan sünenlerde sadece merfû hadislere yer vermek ve sahâbe kavilleri ve tâbiîn fetvalarının isnadlarının ta'lîki şeklinde öncekinden farklı bir metod takip edilmiştir. Sadece merfû isnadların eserlerde yer alması, mevkuf ve maktû'a yer verilmemesi, ahkâm hadislerinin onları açıklayan, takviye eden ve uygulamayı gösteren kısımlarını kaybetmesine sebep oldu. Merfû ile onları takviye eden mevkuf ve maktû birbirinden ayrıldı. Şüphesiz ki, senedi zayıf da olsa, bir hadisin uygulanmış olmakla takviye bulması hadise güveni artırır (Mahmud Saîd, *a.g.e.*, I, 54).

¹¹² Tirmizî, Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. İbrâhim'den rivayet edilenlerin senediyle ilgili bilgi verirken 'bunu içinde mevkufun bulunduğu Kitapta açıkladık (وقد بيّنا هذا على وجهه في الكتاب الذي فيه الموقف)' demektedir (Tirmizî, "İle", 6, X, 435). Nureddin İtr bu eseri 'mevkuf eserlerle ilgili bir kitab (كتاب في

Onun bu eserinde *es-Sünen*'inde atıfta bulunduğu sahâbe sözlerini zikrettiği ve *es-Sünen*'e göre daha çok mevkuf ve maktû'a yer verdiği düşünülebilir.¹¹³

(2). Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i

Ebû Dâvûd (ö. 275/888), *es-Sünen*'inde çok az denilebilecek bir miktarda 163 mevkuf ve seksen maktû habere yer vermiştir. O, *es-Sünen*'ini tanıttığı *Risâletü Ebî Dâvûd li ehl-i Mekke*'de şöyle der: “Bir kimsenin (Mâlik ve Şâfî'nin) kitaplarıyla beraber Resûlullah'ın ashabının görüşlerini ve Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/777) *el-Câmi*'ini de yazmasından hoşlanırım. Çünkü o, câmi'ler arasında insanlar için gerekli olanı en güzel şekilde toplamıştır.”¹¹⁴ Zira Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi*'i çok miktarda mevkuf ihtiva eden eserlerden biridir.

Ebû Dâvûd'un merfûlarla beraber mevkufaların da toplanmasını tavsiye ettiği halde *es-Sünen*'ine mevkufaları almamış olmasının sebebi, Mahmud Saîd'e göre onun hocası Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) yolundan gitmesidir. Tirmizî, Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvaṭṭa*'da ve Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmi*'de yaptığı gibi fakihlerin sözlerini de zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel ise bunu hoş görmez ve yapılmamasını söylerdi. Ebû Dâvûd *es-Sünen*'ine sahâbe kavillerini ve tâbiîn fetvalarını da almak istiyordu. Fakat hocasının yoluna tâbi olarak bunu yapmadı.¹¹⁵ Ebû Dâvûd'un eserinde mevkufalara yer vermemesinin tek sebebi hocasını takip düşüncesi olamaz. Zira sünenlerle müsnedler farklı hedefler göz önünde tutularak tasnif edilen eserlerdir. Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin mevkuf haberleri delil açısından kabul ettikleri halde *es-Sünen*'lerinde bu haberlere az

(الأثر الموقوفة) şeklinde zikretmektedir (Itr, *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 29; Mahmud Saîd, *et-Ta'rif*, I, 63). Özcan Hıdır *Tirmizî'nin Câmi'indeki Mevkuf ve Maktû Rivayetler ve Değerlendirilmesi* adıyla bir Yüksek Lisans çalışması yapmıştır (MÜSBE, İstanbul, 1995). Hıdır, Tirmizî'nin *es-Sünen*'de 112 mevkuf ve yetmiş iki maktû rivayete yer verdiği sonucuna ulaşmıştır (a.g.tz., s. 123).

¹¹³ Tirmizî'nin *Sünen*'inde *وفي الباب (bu babta)* deyip o hususta rivayette bulunan sahâbîlere de işaret etmesi, *es-Sünen*'in üstün özelliklerindedir. Irâkî, İbn Hacer ve Muhammed Yûsuf el-Bennûrî *es-Sünen*'deki *fi'l-bâb* içindeki rivayetleri toplamayı hedef edinmişlerdir. Fakat bu hususta en güzel eser, Muhammed Habîbullah el-Muhtâr'ın (ö. 1418/1997) *Keşfü'n-niḳâb ammâ yeḳülühü't-Tirmizî ve fi'l-bâb* adlı kitabıdır. Müellif bu eserde önce bir fasılda babtaki hadisleri zikretmiş, sonra iki fasıl açarak birinci fasılda o bapta zikredilmeyen merfû rivayetlere, ikinci fasılda ise bapta zikredilmeyen mevkuf rivayetlere yer vermiş, ancak kitap tamamlanamamıştır. Beş cilt olan eser, *باب ما جاء في كثرة*، *الركوع والسجود* (Salât, 169. bab) kısmına kadar gelmiştir. Bu, *es-Sünen*'in çok az bir kısmını ihtiva etmektedir (Mahmud Saîd, a.g.e., I, 66-67). İbn Hacer'in *el-Lübâb fî şerḫi ḳavli't-Tirmizî ve fi'l-bâb* adlı çalışması ise günümüze ulaşmamıştır.

¹¹⁴ Ebû Dâvûd, *Risâletü ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke ve gayrihim fî vaṣfi sünenihî*, Thk.: Mahmûd es-Sabbâğ, Dâru'l-'Arabiyye, Beyrut, ts., s. 28. Ayrıca bkz. Mahmud Saîd, a.g.e., I, 55.

¹¹⁵ İbn Receb, *Şerḫü 'ileli't-Tirmizî*, I, 41; Mahmud Saîd, a.g.e., I, 56, 62.

yer vermeleri, Buhârî'nin *el-Câmi*'inde öncelikle merfû rivayetlere yer verdiği halde diğer eserlerinde bunu aramaması ile aynı gerekçeler olmalıdır. Sünenlerin bu açıdan araştırılması gerektiği de açıktır.

(3). Diğer sünenler

Mevsû'atü'l-ḥadîsi's-şerîf CD'sine göre *Sünen*lerinde Ebû Dâvûd 163, Tirmizî seksen dört, Nesâî (ö. 303/915) 214 ve İbn Mâce (ö. 273/886) seksen iki mevkuf rivayete yer vermektedir. Dârimî'nin (ö. 255/868) *es-Sünen*'inde ise 571 mevkuf haber bulunmaktadır. Mevkuf, maktû ve mürsel haberlere fazla yer vermekle sünenlerin dışına taşıdığı belirtilen¹¹⁶ Dârimî'nin *es-Sünen*'inin Mukaddime kısmı ise % 80-90 oranında mevkuf ve maktû rivayetlerden ibarettir.¹¹⁷

Sünenlerin mevkuf ve maktû haberlere yer vermediğine dair değerlendirmenin doğru olmadığını gösteren diğer bir sünen de birçok sahâbe fetvasına yer veren Beyhakî'nin (ö. 458/1065) *es-Sünen*'idir. Bu gerçeğe işaret eden Çakan, 'Beyhakî'nin *es-Sünen*'inde sahâbe, tâbiîn ve sonraki devir imamlarından yapılmış nakiller (âsâr), başka eserlerde görülmeyen ölçüde bol bulunmaktadır. Aslında sünenler merfû hadisleri ihtiva etme özelliği ile bilinirler. Burada sünen çerçevesinin dışına taşılış olduğu görülmektedir' demektedir.¹¹⁸

Mevkuf hadislerin sened ve metin açısından değerlendirilmesi, sıhhat durumu, zayıf veya sahih olması, ittisal ve inkıta' gibi değerlendirmeler açısından Beyhakî'nin *es-Sünen*'inin önemi büyüktür. Beyhakî mevkufuları da sahih, hasen, zayıf gibi guruplara ayırır. O Kitap, sünnet ve icmadan sonra sahâbenin muhalefet edilmeyen sözlerini ve ihtilâf halindeki görüşlerini delil olarak kabul eder.¹¹⁹ *es-Sünen*'inde çok miktarda mevkuf rivayete yer veren, hatta bu şekilde birçok mevkufu toplama gayreti içinde

¹¹⁶ Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 260; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 81.

¹¹⁷ Abdullah Aydınlı'nın tesbitine göre Dârimî'nin *es-Sünen*'inde 304 mükerrer, 1319 mevkuf ve maktû, 1883 merfû hadis vardır (*Sünen-i Dârimî, Tercüme ve Tahkik*, I, 64). Hıdır'ın, Dârimî'nin *es-Sünen*'inde nâdir de olsa mevkuf ve maktû rivayetler bulunur şeklindeki değerlendirmesi ise gözden kaçan bir hata olmalıdır (Tirmizî'nin *Cami*'indeki Mevkuf ve Maktû Rivayetler ve Değerlendirilmesi, s. 40). Dârimî'nin *es-Sünen*'ine fihrist hazırlayan Ahmed Abdülkadir er-Rıfâî, sahâbîlere göre tertip ettiği ikinci kısımda önce her sahâbînin merfû rivayetlerini, daha sonra da mevkuf rivayetlerini fihristte belirtmiştir (Bkz. *Fihrisü eḥâdîsi ve âşârü süneni'd-Dârimî*, I. Baskı, Beyrut 1988/1409).

¹¹⁸ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 87. Ayrıca bkz. Erkî Nur Muhammed, *Akzîyetü'l-ḥulefâi'r-râşidîn*, I, 11; Necm Abdurrahmân, *eş-Şinâ'atü'l-ḥadîsiyye*, s. 324. Bu durumun sünen çerçevesinin dışına taşılması şeklinde kabulü yerine, sünenlerin çerçevesinin bu muhtevaya göre belirlenmesi daha isabetlidir.

¹¹⁹ Necm Abdurrahmân, *a.g.e.*, ss. 335-336.

olan¹²⁰ ve *es-Sünen*'i için '*Allah'ın yardımıyla Resûlullah'ın sünenini (sünenü'l-Muṣtafâ) ve muhtaç olduğumuz O'nun ashabının âsârını topladım*' diyen¹²¹ Beyhakî'nin *es-Sünen*'indeki bazı bablarda mevkuf lar merfûlardan daha çoktur.¹²²

Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) *es-Sünen*'inde de çok miktarda mevkuf rivayet bulunmasına rağmen, bu eserin çok az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Onun *es-Sünen*'i başka eserlerde bulunmayan mevkuf rivayetler de ihtiva etmektedir. 'Fezâ'ilü'l-Ḳur'ân' ve 'Tefsîr' bölümlerini ihtiva eden Sa'd b. Abdullah tahkikli *es-Sünen*, seksen ikisi mevsul, altmış dokuzu mürsel olmak üzere 151'i merfû, 325'i mevkuf, 436'sı ise maktû olmak üzere 869 hadis ihtiva etmektedir. Maktûların çoğu ise tâbiîndendir.¹²³

e. Müsnedler

Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisleri sahâbe isimlerine göre tasnif eden ve mevkuf ve maktû haberlere yer vermediği düşünölen müsnedlerde de mevkuf rivayetler bulunmaktadır. En çok sahâbenin hadisine yer veren Bakî b. Mahled (ö. 276/889), *Müsned*'inde 1300'den fazla sahâbeden rivayette bulunmuştur. Onun, her sahâbînin hadislerini konularına göre tertip ettiği *Müsned*'inin mevkuf ve maktû rivayetler açısından durumu bilinmemektedir. Ancak Kettânî (ö. 1927), Bakî b. Mahled'in *el-Muşannef*'inde sahâbe, tâbiîn ve sonrakilerin fetvalarına yer verdiğini belirtmektedir. İbn Hazm (ö. 456/1064), onun bu eserinde İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), Abdürrezzâk (ö. 211/826) ve Saîd b. Mansûr'un (ö. 227/842) eserlerindekiinden daha fazla rivayete yer verdiğini söylemektedir.¹²⁴ Buna göre onun merfû ve mevkuf rivayetleri ayrı ayrı tasnif ettiğini söylemek mümkündür.

Müsned denilince ilk akla gelen Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'inde *Mevsû'atü'l-ḥadisî ş-şerîf* CD'sine göre 25.589 merfû, 313 mevkuf ve

¹²⁰ Necm Abdurrahmân, *eş-Şinâ'atü'l-ḥadisîyye*, s. 324.

¹²¹ Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, Thk.: Seyyid Kürdî Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1991, I, 142; Necm Abdurrahmân, *a.g.e.*, s. 324.

¹²² Meselâ Beyhakî, 'Kitâbü'l-Ḥudûd'da 'Hadlerin şüphe halinde kaldırılması babı'nda on iki rivayet zikretmiştir. Bunlardan üçü merfû, dokuzu mevkuf tur (Bkz. Beyhakî, *es-Sünen*, VIII, 238-239).

¹²³ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen* (I-V), (Dirasât ve Thk.: Sa'd b. Abdullah b. Abdülazîz), I, 189. Sünendeki merfû, mevkuf ve maktû hadis numaraları için bkz. I, 190-193. *es-Sünen*, günümüze ulaşmamış kaynaklarda yer alan rivayetler de ihtiva etmektedir. Habîbürrahman el-A'zamî'nin tahkîk ve ta'lîkiyle basılan diğer iki ciltlik kısım ise 2978 rivayet ihtiva etmekte olup Ferâ'iz, Nikâh, Talâk ve Cihâd bölümlerini içermektedir (Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, I. Baskı, Beyrut 1405/1985).

¹²⁴ el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî, *er-Risâletü'l-müsteṭrafe*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s. 41; Kandemir, "Bakî b. Mahled", *DİA*, IV, 542.

yirmi dokuz maktû rivayet bulunmaktadır. İlk musannefâtta biri olan ve müsned diye isimlendirilen İmam Zeyd'in (ö. 122/739) *el-Müsned*'i de burada zikredilmelidir. Tamamını İmam Zeyd'in tasnif ettiği kesin olmamakla birlikte bu eserde, 228 merfû hadisle beraber Hz. Ali'den (ö. 40/660) 320 ve Hz. Hüseyin'den (ö. 61/680) iki mevkuf haber yer almaktadır.¹²⁵ Buhârî'nin (ö. 256/869) hocası Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned*'i ise 1150 merfû, 118 mevkuf rivayet içermektedir.¹²⁶ Müsnedler mevkuf haberlere hiç yer vermeyen eserler olarak değil, en az yer veren eserler arasında sayılabilir. Hicrî X. asırdan itibaren görülen alfabetik hadis kitapları ise sadece kavli merfû hadisleri esas almışlar, mevkufalara yer vermemişlerdir.

Musannef, câmi, sünen, müsned gibi belirli usullere göre tasnif edilen hadis kitaplarının yanında sünnet, âdâb, ilim, zühd ve ahlâk gibi alanlarda tasnif edilen eserlerde de çok miktarda mevkuf haberler görmek mümkündür. Bu çerçevede belirli konuları esas alan Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'i ve *Ref'u'l-yedeyn*'i, Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) *ez-Zühd ve'r-rekâk* ve *el-Cihâd*'ı, Nesâî'nin (ö. 303/915) *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*'si, Beyhakî'nin (ö. 458/1065) *el-Âdâb ve ez-Zühd*'ü, İbn Ebi'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) *eş-Şamt ve âdâbü'l-lisân*'ı merfû hadislerle beraber çok miktarda sahâbe ve tâbiîn sözlerini ihtiva etmektedir. Konularına göre tasnif edilmiş câmi, musannef ve sünen gibi hadis kaynaklarında birer kitap adıyla bulunan edeb, zühd, riqâk, birr ve'ş-şıla, eşribe, e'time, libâs, fezâ'il ve ilim gibi adlarla yazılan müstakil eserler de mevkuf haberler açısından önemli kaynaklardır.

D. Sadece Mevkuf Rivayetlerden İbaret Eserler

Hicrî III. asrın başında tedvînden sonra sadece merfû hadisleri sahâbî râvilerine göre bir araya getirme faaliyeti olarak değerlendirilebilecek müsned eserlerin varlığına rağmen, tasnif devrinde sadece mevkuf rivayetleri bir araya getirme şeklinde bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Ancak mevkufaların tedvîni ile ilgili kısımda görüldüğü üzere mevkuf rivayetlerden ibaret bazı sahîfelerin oluşturulduğu anlaşılmakta ise de

¹²⁵ Bkz. Zeyd b. Ali, b. Hüseyin b. Ali *el-Müsned*, Derleyen: Abdülazîz b. İshâk el-Bağdâdî, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2. Baskı, Beyrut, 1983, s. 9; Accâc el-Hatîb, *Uşûlü'l-hadîs*, s. 224. Nevzat Tartı, hadis kitapları olarak sadece müsned, mu'cem ve etrâf kitaplarının kabul edilebileceğini, bir eserde mevkuf ve maktû rivayetlerin bulunmasının onu salt hadis kitabı olmaktan çıkaracağını ileri sürmektedir. Bu durumda onlar, sadece hadisçilerin değil, diğer pek çok branşın sahiplenmesi gereken kitaplar durumundadır (Tartı, "Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu", *İslâmiyât*, VI, sy. 2, Ankara, 2003, s. 149).

¹²⁶ Evgin, Abdülkadir, *Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî ve Müsnedi*, Ankara, 2004, s. 62.

bunların akıbetleri bilinmemektedir. Her ne kadar musannefler merfûdan çok mevkuf ve maktû rivayetlerden ibaret olsa da bunlar sadece mevkuf rivayetleri hedef edinmiş çalışmalar değildir. Hadislerin tedvîninde önemli bir yeri olan ve merfû rivayetlerle beraber mevkuf rivayetleri de yazdığı anlaşılan İbn Şihâb'ın (ö. 124/742) merfû ve mevkufu ayrı ayrı tedvîn etmiş olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

Tedvînden sonra sadece mevkuf rivayetleri bir araya getirme çalışmalarına müsnedlere göre oldukça geç denilebilecek dönemde rastlanmaktadır. Bu bağlamda daha ziyade Hz. Ali'nin (ö. 40/660) ve az miktarda da diğer halifelerin edebî sözlerinin, kazâ ve fetvalarının toplandığı ve bazı sahâbîlerin şiirlerinin bir araya getirildiği görülür. Derleme çalışmalar olarak görülebilecek bu eserlerin bir kısmı sahâbe adlarına göre, bir kısmı ise konularına göre tertip edilmiştir. Sadece bir sahâbînin veya Hulefâ-i Râşidîn gibi bir gurubun mevkuf rivayetlerini bir araya getiren eserler de mevcuttur.

1. Sahâbe adlarına göre tasnif edilenler

İbn Hazm (ö. 456/1064), sahâbîlerin mevkuf rivayetleri ile ilgili tahminî bir miktar değerlendirmesi yapmıştır. Ancak bu bütün mevkufu kapsamayıp onların sadece fetvalarını ve fikhî konulardaki sözlerini esas almaktadır. Sahâbenin zühd, ilim, âdâb, ahlâk gibi hususlardaki mevkuf rivayetleri göz önünde bulundurulmamıştır.

Sahâbenin fetvalarını değerlendiren İbn Hazm, ashabtan her konuda en çok fetva veren yedi kişinin Hz. Ömer (ö. 23/643), Hz. Ali (ö. 40/660), İbn Mes'ûd (ö. 32/652), İbn Ömer (ö. 73/692), İbn Abbas (ö. 68/688), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ve Âişe (ö. 58/677) olduğunu söyler. Bunlardan her birinin verdiği fetvaların kalın bir cilt oluşturacağını belirten İbn Hazm, onları şu yirmi kişinin takip ettiğini belirtir: Ebû Bekir (ö. 13/634), Osman (ö. 35/655), Ebû Mûsâ (ö. 44/664), Muâz (ö. 18/639), Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Enes (ö. 93/712), Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684), Selmân (ö. 36/656), Câbir (ö. 78/697), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693), Zübeyr (ö. 36/656), Talha (ö. 36/656), Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Ebû Bekre (ö. 51/671), Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Muâviye (ö. 60/379), İbn Zübeyr (ö. 73/692) ve Ümmü Seleme (ö. 20/640). Bunların her birinin verdiği fetvalarla küçük birer cüz oluşturmak mümkündür. Sahâbeden son derece az

sayıda fetva verenler ise yüz yirmi dolayındadır.¹²⁷ İbn Hazm, bu fetvalar hakkında ise bilgi vermemektedir.

Her bir sahâbînin ne kadar merfû rivayeti olduğuna dair değerlendirmeler yapılırken onların mevkuf rivayetleri dikkate alınmamıştır. Ancak bunun da bilinmesinde fayda vardır. Hatta hiç merfû rivayeti olmadığı halde mevkuf rivayeti bulunan sahâbe de olabilir. Son dönemde ise sahâbenin mevkuf rivayetlerini bir araya getirme çabaları görülür. Bunlardan bazısı bütün sahâbeyi esas alırken bir kısmı belirli gurubu esas almaktadır.

a. Bütün sahâbeyi esas alan eserler

Günümüze gelinceye kadar bütün sahâbeyi esas alarak mevkuf rivayetlerin bir araya getirilmesi şeklinde bir çalışma tesbit edilemedi. Bu nevi için güzel bir örnek Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan tarafından hazırlanmış ve yayınlanmış olan *Mevsû'atü âşâri's-şahâbe* adlı çalışmadır.¹²⁸ 215 farklı kaynaktan istifade edilerek hazırlanan eser, 341 sahâbenin rivayetlerine yer vermekte ve 8610 mevkuf rivayet ihtiva etmektedir. Eserde ayrıca 168 tâbiînin 585 maktû rivayetlerine de yer verilmekte olup toplam 9195 rivayet bulunmaktadır. Kitap on bölüm halinde plânlanmış ve her sahâbenin mevkufuları alfabetik tasnif edilmiştir. Aşere-i mübeşşere'ye ayrılan birinci bölümde 5949 rivayet yer almaktadır. Bunlardan Hz. Ebû Bekir 490, Hz. Ömer 3134, Hz. Osman 308 ve Hz. Ali 1880 rivayete sahip olup 5812'si dört halifeye aittir. Kalan 137 rivayet aşere-i mübeşşere'den diğer altı sahâbeye aittir. İkinci bölümde 328 adetten beş adede kadar rivayeti bulunan sahâbe sıralanmıştır. Bunlardan İbn Abbas 328, İbn Ömer 288, İbn Mes'ûd 263, Hz. Âişe 173, Ebû Hüreyre 128 ve Enes b. Mâlik 122 rivayete sahiptir. Bu gurupta otuz iki sahâbî yer almaktadır. Üçüncü bölümde beşer rivayeti bulunan dokuz, dördüncü bölümde dörder rivayeti bulunan on dört, beşinci bölümde üçer rivayeti bulunan on dört, altıncı bölümde ikişer rivayeti bulunan yirmi

¹²⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 86-90; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-muvaqqi'în*, I, 12; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, s. 26-27.

¹²⁸ Eser Beyrut'ta Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye tarafından 1997/1418 yılında üç cilt olarak basılmıştır. Müellif her sahâbî için '*Müsnedü âsâri fîlan*' ifadesini kullanmakta ve her sahâbînin rivayetlerini '*qavli*' ve '*fiili*' diye iki bölümde ele almaktadır. Bazı sahâbîlerin ise hiç fiilî mevkufuları bulunmamaktadır. Müellif her sahâbînin rivayetlerini alfabetik sıralarken, yirmiden az rivayeti olanların rivayetlerini alfabetik vermemiştir. Bir sahâbînin fiilini diğer bir sahâbînin rivayet edebildiği için eserde tekrarlanan rivayetler söz konusudur. Ayrıca eserde adı geçen her sahâbînin bütün rivayetlerinin tesbit edilebildiğini söylemek mümkün değildir. Buna rağmen bu rakamlar önemlidir.

altı, yedinci bölümde ise birer rivayeti bulunan 215 sahâbî yer almaktadır. Merfû hadislerde olduğu gibi mevkuf hadislerin de büyük bir kısmı az miktarda sahâbîden nakledilmiştir. Bunların % 67.5'i dört halifeye aittir. Son üç bölüm ise tâbînin rivayetlerine ayrılmıştır.

b. Dört halifenin mevkuf rivayetlerini esas alan eserler

Sadece dört halifenin mevkuf haberlerini cem eden eserlerin öncelikle fikhî ve edebî açıdan telif edildiği görülmektedir. Bu sebeple halifelerin ya fetva, kazâ ve icihadları toplanmış, ya da zühd, ilim, ahlâk, âdâb vb. öğütleri ve hikmetli sözleri esas alınmıştır. Dört halifenin hepsinin fetva ve kazâlarını toplayan eserlerle beraber halifelerden sadece birinin kazâ veya hikmetli sözlerini toplayan eserler de mevcuttur.

Dört halifenin kazâ ve hükümlerini toplamayı hedefleyen eserlerden biri Erkî Nur Muhammed b. Erkî Muhyiddin tarafından doktora çalışması olarak hazırlanan *Akzıyetü'l-Hulefâi'r-râşidîn* adlı eserdir.¹²⁹ Dört halifeye ait 897 mevkuf rivayet bulunan eser, konularına göre tertip edilmiş ve her konuda fetva ve kazâsı olan dört halife birlikte zikredilmiştir. Nakledilen her rivayetin tahriri yapılmış ve sıhhat durumu hakkında da bilgi verilmiştir.

Hulefâ-i Râşidîn'in hikmetli sözlerini cem etmeyi hedefleyen bir çalışma ise Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi Mehmet Yılmaz tarafından hazırlanan *Dört Halifeden Vecîzeler Sözlüğü* adlı eserdir. 3.600'ü aşkın vecizeye yer veren eser, edebî mülahazalarla kaleme alınmıştır. Bu gaye, eserde yer alan sözlerin muhtevasını da doğrudan belirlemektedir. Çalışmanın kaynakları, büyük ölçüde yazma olan ve Hulefâ-i Râşidîn'in her birinin veya dördünün sözlerini toplayan eserlerdir. Kitabın büyük bir kısmı Hz. Ali'nin (ö. 40/660) sözlerinden oluşmaktadır. Sözler numaralanmadan alfabetik sırayla kaydedilmiş, Türkçe ve Arapçaları beraber zikredilmiştir. Eserde Ebû Bekir'in (ö. 13/634) 129, Hz. Ömer'in (ö. 23/643) 347, Hz. Osman'ın (ö. 35/655) 112 ve Hz. Ali'nin ise 3.000 civarında vecizesine yer verilmiştir.¹³⁰ Fikhî gayelerle yazılan eserlerde en fazla Hz. Ömer'in sözleri yer alırken, edebî maksatlarla tasnif edilen kitaplarda daha çok Hz. Ali'nin rivayetleri yer

¹²⁹ Eserin ilk baskısı Muhammed Ziyaurrahmân el-A'zamî'nin takdimiyle iki cilt halinde Riyad'da Dâru's-selâm tarafından 1423/2003 yılında yapılmıştır.

¹³⁰ Kitap, Şule Yayınları tarafından 2003'te İstanbul'da basılmıştır.

almaktadır. Bahsedilen iki çalışmada bu gerçek açıkça görülmektedir. Edebiyat çevrelerince yazılan bu nevi eserlerdeki rivayetlerin hadis tenkit sistemi içinde ele alınmasına ihtiyaç vardır. Bu tarzda yazılan kaynaklarda rivayetlerin sıhhat durumuna dikkat edilmemektedir. Aynı şekilde Yılmaz da zikredilen eserde vecizelerin kaynaklarını belirtirken hadis kaynaklarında bulunup bulunmadığını belirtmeksizin, edebî kaynaklardaki yerlerini göstermekle yetinmiştir. Bu nevi eserler üzerinde yapılacak tahrir çalışmaları, öncelikle Hulefâ-i Râşidîn'e nispet edilen mevkuf rivayetlerin mevsûkiyetini belirleme açısından önem arz etmektedir. Bunların büyük bir kısmının onlara nispeti sahih olmayabilir. Bir kısmı ise merfû hadislerden ibarettir. Şair sahâbîler bir tarafa bırakılırsa, edebî eserlerde sadece dört halifenin sözlerine yer verildiğini söylemek mümkündür. Diğer sahâbîlerin sözleri ile ilgili eserler nâdirdir.¹³¹

c. Halifelerden birinin sözlerine ait eserler

Dört halifenin hepsinin sözlerini toplayan eserlerle beraber, bunlardan sadece birinin sözlerine yer verenler de bulunmaktadır. Bunlar daha ziyade edebî eserlerdir ve örnekleri çoktur. Ayrıca dört halifeden her birinin kırk veya yüz adet, belirli bir miktar sözlerini bir araya getirenler de olmuştur. Büyük bir kısmı Hz. Ali'nin sözlerinden meydana getirilmiş olan bu tarz eserlerden Türkçe olarak hazırlananlar da vardır. Ayrıca dört halifenin şiirlerinden meydana getirilmiş eserler de görülmektedir.

Abdülkadir Karahan, kırk hadis cüzleri arasında dört halifenin ve özellikle Hz. Ali'nin 40 sözünü ihtiva eden kitapların da kaleme alındığını söyler.¹³² Hz. Ali'nin sözlerini ihtiva eden Şerîf Radî'nin (ö. 406/1015) derlediği *Nehcü'l-belâğa*'sı ve İbn Ebi'l-Hadîd'in (ö. 656/1258) ona yazdığı şerh ise en kapsamlı ve meşhur olanıdır. Hz. Ali'nin sözlerini ihtiva eden başka eserler de vardır.

¹³¹ Dört halifenin sözlerini toplayan diğer bazı eserler şunlardır: Mustafa b. Muhammed Kastamonulu'nun *Şerh-i Sad Kelime-i Hz. Ebû Bekir es-Siddik, Ömer el-Faruk, Osman zi'n-Nüreyn, Ali el-Mürtezâ*'sı (Yazma, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, No: 1351; Nur-u Osmaniye Ktp., No: 3469); Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed en-Nisâburî'nin *Mie Kelime-i Ebû Bekir Siddik, Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. Ebû Tâlib*'i (Yazma, Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, No: 128).

¹³² Karahan, Abdülkadir, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, DİB Yayınları, Ankara, 1991, s. 9. Karahan buna örnek olarak da Hüseyin b. Seyfeddin el-Herevî'nin *Terceme-i Çihl Kelâm-ı İmam Ali*' adlı eserini zikreder. Bu eser Süleymaniye Âşir Efendi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Karahan, Farsça Kırk Hadisler hakkında bilgi verirken de Hz. Ali'nin faziletleriyle ilgili kırk hadislerle beraber, Onun kırk veya yüz vecizesinden ibaret çihl yahut sad kelime-i İmam Ali tercüme ve şerhlerinin çoğaldığını ifade eder. Karahan, bu çeşit eserlerden İstanbul Kütüphanelerinde bulunanların bir kısmına da işaret etmektedir (Bkz. *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, s. 94).

Kırk hadisler arasında dört halifenin -bilhassa Hz. Ali'nin- sözleri dışında mevkuf rivayetlere mahsus bir eser tesbit edilemedi. Ancak, kırk rivayete sınırlama olmaksızın -genellikle yüz- Hulefâ-i Râşidîn'in sözlerini toplayan birçok edebî eser mevcuttur. Bu nevi eserlerin sadece kavli mevküfları esas aldıkları da belirtilmelidir.

2. Konularına göre tasnif edilenler

a. Bütün sahâbeye göre tasnif edilenler

Bütün sahâbeyi esas alarak yapılan bir çalışma, Zekeriya b. Gulâm Kadir Pâkistânî'nin üç ciltlik *Mâ şahha min âsâri's-şahâbe fi'l-fikih* adlı eseridir. Kitap hadis, fıkıh, tabakât, tarih, tefsir, hadis cüzleri, garîbü'l-hadis, şerh kitapları, zevâid, mu'cem ve müsned gibi doksan sekiz kaynaktan taranarak yazılmıştır. *Kitâbü't-tahâret* ile başlayan eser, fıkıh kitapları ve sünenler tarzında kaleme alınmıştır. Kitabın tertibi iyi yapılmamış ve rivayetler numaralanmamıştır. Bu nedenle eserde kaç rivayet bulunduğu ve kaç sahâbenin rivayetine yer verildiği tesbit edilemedi. Müellif, ilk sahâbî râvisini belirterek naklettiği her rivayetten sonra sıhhat durumuna işaret etmiş, sahih ve hasen kabul ettiği rivayetlere yer vermiştir. Nakilden sonra ise genelde sadece bir kaynağa atıfta bulunmuş, nâdiren ikinci veya üçüncü bir kaynağı zikretmiştir. Müellif 'من السنة' ve 'كنا فعل' gibi çoğunluk tarafından merfû kabul edilen rivayet formlarına yer vermemiş, bunları merfû kabul etmiştir.¹³³

b. Belirli sahâbiye göre tertip edilenler

Son dönemlerde belirli sahâbenin fikhî görüşlerini esas alan çalışmalar yapılmakla beraber bu çalışmaların tamamen mevküflardan ibaret olduğu söylenemez. Muhammed Ravvâs Kal'acî, bazı sahâbîlerin fikhî görüşlerini toplayarak ayrı kitaplar halinde neşretmiştir. Kal'acî, Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/643), Hz. Osman (ö. 35/655), Hz. Ali (ö. 40/660), İbn Mes'ûd (ö. 32/652), İbn Abbas (ö. 68/688), İbn Ömer (ö. 73/692) ve Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) fikhî görüşlerini konularına göre incelemiştir.¹³⁴ Mevkuf rivayetlerin karşılaştırmalı ele alınması, sıhhat durumlarının belirlenmesi ve merfûlar gibi tetkiki mânasına gelmektedir ve bu önemlidir.

¹³³ Üç cilt halinde, 1338 sayfadan ibaret olan eser Beyrut'ta 1421/2000'de Dâru İbn Hazm tarafından basılmıştır. Ayrıca Cidde'de Daru'l-Harraz tarafından da bir baskısı yapılmıştır. Zekeriya b. Gulâm daha sonra neşredilecek kaynakları ve sonradan muttali' olduğu yazmaları da göz önünde bulundurarak eserine zeyl yazacağını belirtmektedir.

¹³⁴ *Mevsû'atü fikhî Ebî Bekr es-siddîk*, Dimaşk, 1403/1983, *Mevsû'atü fikhî 'Umer b. Haţţâb*, Kuveyt 1401/1981, *Mevsû'atü fikhî 'Usmân b. 'Affân*, Kahire, 1404/1983, *Mevsû'atü fikhî 'Ali b. Ebî Tâlib*,

Edebî maksadlarla mevkuf rivayetleri bir araya getiren bazı çalışmalar da mevcuttur. Hassân b. Sâbit (ö. 60/680), Abdullah b. Revâha (ö. 8/629), Nu'man b. Beşîr (ö. 44/664) ve Abdullah b. Cahş (ö. 3/624) gibi şairlik yönleri öne çıkan sahâbîler vardır. Bu nedenle bazı edebî eserlerde bir kısım sahâbenin şiirleri yer almaktadır ve bunlar da mevkuftur. Sahâbenin şiirlerinin büyük çoğunluğu hadis eserleri vasıtasıyla bize ulaşmamış, tarih ve edebiyat eserlerinde yer almıştır. Mevkuf haberlerin ortaya konulmasında sahâbe şiirlerinin önemli olduğu muhakkaktır. Bu nevi eserlerin de hadis açısından genişçe araştırılması gerekmektedir.

Şair sahâbîlerin şiirlerini ele alan eserlerle beraber¹³⁵ onların hikmetli sözlerine yer veren edebî eserler de bulunmaktadır. Bu nevi edebî eserlerden biri, aynı zamanda hattat olan Yâkut b. Abdullah el-Müsta'sımî'nin (ö. 698/1299) kaleme aldığı *Kitâbü esrâri'l-ḥukemâ' min kelâmi's-şahâbe ve'l-mülûk vel-ümerâ'* adlı kitaptır. Eserde sahâbeden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Hz. Âişe ve diğer bazı sahâbenin sözleri yer almaktadır. Senedsiz olarak 455 adet hikmetli söz bulunan eserde birçok sözün ise kime ait olduğu belirtilmemiştir.¹³⁶

Dımaşk, 1403/1983, *Mevsû'atü fiḫhi 'Abdillâh b. Mes'ûd*, Kahire, 1404/1984, *Mevsû'atü fiḫhi 'Abdillâh b. Abbâs* (I-II), Mekke, 1403/1983, *Mevsû'atü fiḫhi 'Abdillâh b. 'Umer*, Beyrut, 1406/1986. Mûsâ b. Ali b. Muhammed Emir ise Câbir b. Abdullah'ın fiḫhî görüşlerini araştırmıştır (*Câbir b. 'Abdillâh ve fiḫhuhû* (I-II), Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1421/2000). Merfû rivayeti bulunan sahâbîler mûsnedler vasıtasıyla öğrenilebilmektedir. İbn Hazm'ın *Esmâü's-şahâbeti'r-ruvât ve mâ li külli vâḥidin mine'l-'aded* gibi eserlerde, sahâbîlerin rivayet ettikleri hadislerin sayısını belirlerken sadece merfû rivayetler esas alınmış, mevkufun bunlara dâhil edilmemiştir. Hangi sahâbînin ne kadar mevkuf rivayeti olduğu bilinmemektedir. Bu nedenle sahâbeye göre mevkufun toplama faaliyetleri aynı zamanda mevkuf rivayetleri bulunan sahâbe miktarını ve isimlerini de belirtmiş olacaktır. Sahâbe adlarına göre düzenlenen *Mevsû'atü âsâri's-şahâbe*'nin sadece 341 sahâbînin rivayetini bir araya getirdiği yukarıda zikredilmişti. Ayrıca *Mevsû'atü'l-ḥadîsi's-şerîf* CD'sine göre Ahmed b. Hanbel almış üç, Buhârî elli yedi, Dârimî kırk dört, İmam Mâlik otuz dokuz, Ebû Dâvûd otuz yedi, Nesâî otuz yedi, İbn Mâce otuz bir, Tirmizî yirmi yedi ve Müslim yirmi bir sahâbîden mevkuf rivayette bulunmaktadır. Kütüb-i Tis'a'da ise toplam 123 sahâbînin mevkuf rivayeti mevcuttur. Bunlardan kırk dokuz sahâbînin birer rivayeti bulunurken, doksan sekiz sahâbînin onun altında rivayeti mevcuttur.

¹³⁵ Bu çerçevede Abdülazîz b. Abdurrahman'ın *Amr b. Ma'dikerb ez-Zübeydî eş-şahâbî el-Fârisî's-şâ'ir* (Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad, 1415/1994), Abdülazîz er-Rifâî'nin *Dirâr b. el-Ezver eş-şâ'iru's-şahâbî el-Fâris* (Daru'r-Rifâî, Cidde, 1977) ve Muhammed Ali Kâtibî'nin *eş-Şahâbî eş-şâ'ir Abdullah b. Ziba'ra* (Daru'l-Kalem, Dımaşk, 1419/1999) adlı eserleri zikredilebilir. Birçok sahâbenin şiirlerini ele alan eserlerden biri ise Hersek müftülüğü ve Dâru'l-Fünûn'da Arap Edebiyatı hocalığı yapmış olan Mostar'lı Câbizâde Ali Fehmî'nin (ö. 1337/1918) iki ciltlik *Husnü's-şahâbe fi şerḫi eş-âri's-şahâbe* adlı eseridir. İstanbul'da Ruşen matbaası tarafından 1324/1906'da basılan eserde başta dört halife olmak üzere Hassân b. Sâbit, Abdullah b. Revâha, Adî b. Hâtem, Kâ'b b. Mâlik... gibi birçok sahâbînin şiirleri ve şerḫleri yer almaktadır.

¹³⁶ Eser İbrâhim Sâlih ve Semih Sâlih'in tahkikiyle tekrar basılmıştır (1. Baskı, Dâru'l-Beşâir, 1994).

III. MÜFESSİRLER VE MEVKUF HABERLER

A. Sahâbe Tefsiri

Kur'an'ın anlaşılmasında Resûlullah'tan (s.a.v.) sonra en mühim rol Kur'an'ın nüzûlüne şahid olan sahâbeye aittir. Tefsirle ilgili rivayetlerin büyük bir kısmı mevkuf rivayetlerdir. Resûlullah'tan (s.a.v.) bütün âyetler hakkında nakledilen tefsir mevcut değildir. Fakat rivayet tefsirleri incelendiğinde âdetâ her âyetle ilgili bir sahâbî veya tâbiînin sözüne rastlamak mümkündür. Ahmed Naim, nukûl-ü İslâmiye'nin kaynaklarını belirlerken, Kur'an ve hadis kitaplarından sonra üçüncü sırada tefsir kaynaklarını zikreder ve Kur'an'ın doğrudan Arapça nazımından anlaşılacak mânasından başka sebep-i nüzûl ve umum mânası olan bazı Kur'an kelimelerinin bir mânaya tahsisi gibi sadece dil bilgisiyle bilinemeyecek nakil ve rivayete muhtaç şeylerin de olduğunu, bunların da ancak Kur'an'ın nüzûlüne şahid olan fakih sahâbeden veya onlara uzun süre öğrencilik yapan tâbiînden öğrenilebileceğini ve bunların hadis kabul edilip hadis kaidelerine göre sahih olanlarının makbul, olmayanların ise reddedileceğini söyler.¹³⁷

Tefsirle ilgili bilgiler, rivayet olması nedeniyle başlangıçta hadis ilmi esaslarına göre nakledilmekte idi. Bu nedenle Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim'in (ö. 261/875) *eş-Şahîh*'i ile Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde tefsir bölümleri bulunduğu gibi¹³⁸, ilk tefsirleri kaleme alanlar aynı zamanda muhaddis olan kişilerdir. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Abdürrezzâk (ö. 211/826) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) tefsirleri bunlar arasındadır.¹³⁹

¹³⁷ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, s. 97. Ahmed b. Hanbel'in 'üç çeşit kitabın aslı yoktur: megâzî, melâhim ve tefsir' sözü hakkındaki değerlendirmeler için bkz. ez-Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah, *el-Bürhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (I-IV), Thk.: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dârü'l ma'rife, Beyrut, 1391/1971, II, 156; Süyûtî, *el-İtķân*, II, 228; Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 98.

¹³⁸ Buhârî'nin *eş-Şahîh*'inin 'Kitâbü't-Tefsîr' bölümünde 465 merfû hadis bulunmaktadır. Tirmizî de *es-Sünen*'in Tefsîr bölümünde 470 hadis zikreder. Müslim ise *eş-Şahîh*'inde Kitâbü't-Tefsîr'de on sekiz hadise yer vermektedir. Hâkim ise *el-Müstedrek*'te Kitâbü't-tefsîr ve Kitâbü'l-ķıraât içinde 1000 civarında hadise yer verir.

¹³⁹ Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'i dört cilt halinde Mustafa Müslim Muhammed'in tahkikiyle (Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, I. Baskı 1410/1989) basılmıştır. Fakat bu baskıda hadisler numaralanmamış ve sahâbe adlarına göre bir fihrist konulmamıştır. Rivayetler Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîne dayanmaktadır. Nesâî'nin *Tefsîr*'inde ise 735 rivayet yer almaktadır. Nesâî'nin teferrüd ettiği rivayet ise 177'dir (Nesâî, *et-Tefsîr* (I-II), Thk. ve ta'lik: Sabri b. Abdülhâlık eş-Şâfi'î ve Seyyid b. Abbas, Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990, I, 144). Eserin yaklaşık % 25 kadarının mevkufardan ibaret olduğu söylenebilir. Tefsiri müstakil bir eser sayanlarla beraber muhakkik, onu *es-Sünen*'in bir bölümü kabul edenlerin görüşünün daha doğru olduğunu ileri sürmektedir (Bkz. Nesâî, *Tefsîr*, I, 94-96). Nesâî'nin *Tefsîr*'i Sabri b. Abdülhâlık ve Seyyid b. Abbas'ın tahkik ve ta'likıyla iki cilt halinde basılmıştır (Müessesetü'l-Kütübi's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990).

Hadis rivayetinde bulunan ve fikhî görüşleri nakledilen sahâbîler farklı olduğu gibi, Kur'an tefsiri hususunda da bütün sahâbîler aynı durumda değildir. Tefsirle ilgili en çok rivayetleri bulunan sahâbîler Hz. Ebû Bekir, (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/643), Hz. Osman (ö. 35/655), Hz. Ali (ö. 40/660), İbn Mes'ûd (ö. 32/652), İbn Abbas (ö. 68/688), Übey b. Kâ'b (ö. 19/640), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö. 44/654) ve Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692)'dir.¹⁴⁰ Müfessir sahâbîler arasında en önemlileri ise İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Übey b. Kâ'b'dır.¹⁴¹

İbn Ebû Hâtim'in tefsirinin günümüze ulaşan ve Kur'an'ın yaklaşık yarısını oluşturan kısmı dikkate alındığında Hz. Peygamber'in sözleri tefsirin % 4'ünü oluşturmaktadır. Bu tefsirin % 22'si ise sahâbe sözüne dayanmaktadır. Bunlar içinde İbn Abbas'ın ayrı bir yeri vardır. İbn Ebû Hâtim'in tefsirinin bütün rivayetlerinin % 18.5'i İbn Abbas'a aittir. Bütün sahâbîlerin tefsiri esas alındığında ise bu eserdeki sahâbî tefsirinin % 80'i İbn Abbas'a dayanmaktadır.¹⁴² Ancak İbn Abbas'ın tefsirinin tamamı kendisine ait olmayıp bir kısmı diğer sahâbîlere dayanmaktadır. İbn Abbas'ın ilmi üç otoriteden gelmektedir. Bunlar Hz. Ömer, Hz. Ali ve Übey b. Kâ'b'tır.¹⁴³ Kendilerinden tefsirle ilgili mevkuf rivayet nakledilen sahâbî sayısının da fikhî görüşleri nakledilen sahâbî gibi sınırlı olduğu görülmektedir.

1. Mevkuf rivayetler bakımından tefsir kaynakları

Hicrî I. ve II. asır boyunca tefsirle ilgili merfû hadislerle beraber mevkuf ve maktû rivayetler de tasnif edilmiştir. Sahâbe ve tâbiîn tefsirlerini toplayarak Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Abdürrezzâk (ö. 211/826), Âdem b. Ebû İyâs (ö. 220/835), İshâk

¹⁴⁰ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (I-II), (y.y.), 1976, I, 63. Kendilerinden tefsirle ilgili çok az haber nakledilen sahâbîler ise Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Amr b. Âs ve Hz. Âişe'dir (a.y.).

¹⁴¹ Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, ss. 53-54.

¹⁴² Koç, M. Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât, Ankara, 2003, ss. 116-117, 158, 159. Koç, İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîrinin* günümüze kadar gelen kısmında kendilerinden rivayette bulunulan kırk kadar sahâbînin ismini zikretmektedir (Bkz. *a.g.e.*, ss. 122-123). İbn Abbas'ın tefsiri için bkz. Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, III, 73; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, ss. 145-150. Sezgin, Buhârî'nin sahâbe ve tâbiînden Kur'an'a dair filolojik malzeme rivayet ettiği kişilerin isim ve rivayet adetlerini verirken, Hz. Ömer'den üç, İbn Mes'ûd'dan iki, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ve Abdullah b. Zübeyr'den bir ve İbn Abbas'tan ise 187 adet nakilde bulunduğu zikretmektedir. Buhârî'deki 194 filolojik rivayetin 187'si İbn Abbas'a aittir (Bkz. *a.g.e.*, ss. 147-148).

¹⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (I-XIV), Mektebetü'l-me'ârif, Beyrut, ts., VIII, 298-299; Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968, s. 98.

b. Râhûye (ö. 238/852), Rûh b. Ubâde (ö. 205/820), Abd b. Humeyd (ö. 249/863), Saîd b. Ebû Şeybe (ö. 156/772), Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849) ve diğeri tarafından tefsirler yazılmıştır. Bunlardan sonra da Taberî (ö. 310/922), İbn Münzir (ö. 319/931), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), İbn Hibbân (ö. 354/965) Hâkim, (ö. 405/1014) ve İbn Merdûye (ö. 416/1025) tefsirlerini yazmışlardır.¹⁴⁴ Zerkeşî (ö. 794/1391) de tefsirin temelini Resûlullah'tan nakledilenler, sahâbe kavli, lûgat ve müfessirlerin açıklamalarından ibaret olduğunu söylemektedir.¹⁴⁵

İlk tefsirlerden biri olan İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) eserinin adının *Tefsîru'l-
Kur'âni'l-a'zîm müseneden 'an Rasûlillahi ve's-şahâbe ve't-tâbi'in* şeklinde olması bu gerçeği göstermektedir. İlk tefsir kaynakları büyük ölçüde mevkuf ve maktû rivayetlere dayanmakta olup merfû rivayetler oldukça azdır.¹⁴⁶ İlk dönemde yazılan İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Cami'u'l-beyân 'an te'vîli'l-Kur'ân*'ı ve daha sonraki dönemlerde yazılan Sa'lebî'nin (ö. 427/1036) *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*'ı, Beğâvî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzil*'i, Kurtubî'nin (ö. 671/1277) *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, İbn Kesîr'in (ö. 774/1372) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-a'zîm*'i ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîri bi'l-me'sûr*'u gibi rivayet tefsirleri merfû hadislerle beraber sahâbe ve tâbiîn'in tefsirlerine geniş yer vermektedir. Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Âkile el-Mekkî (ö. 1150/1737) ise sadece merfû rivayetlere yer vererek *Cevheru'l-manzûm fi't-tefsîri bi'l-merfû' min kelâmi seyyidi'l-mürselîn* adıyla bir tefsir yazmıştır. Süleymaniye Kütüphanesinde birkaç adet yazması bulunan bu eserde müellif, merfû rivayetlerin sıhhat durumlarını ise göz önünde bulundurmamıştır.

Sahâbe tefsiri hakkında son zamanlarda kaleme alınan farklı bir tasnif şekli de bir sahâbenin tefsirle ilgili rivayetlerini bir araya toplama şeklinde görülmektedir. Bu

¹⁴⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, II, 243.

¹⁴⁵ Zerkeşî, *el-Bürhân*, II, 156; Süyûtî, *el-İtkân*, II, 228-229.

¹⁴⁶ Meselâ, İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîr*'inde yer alan yaklaşık 16.283 rivayetin 589'u Hz. Peygamber'in sözü iken 3.865 rivayet sahâbeye aittir. Kalan 11.829 isnad ise tâbiîn ve sonrasına ait haberlerdir. Buna göre tefsirdeki rivayetlerin yaklaşık % 4'ü merfû, % 22'si mevkuf, % 74'ü ise tâbiîn ve sonrasına ait maktû haberlerdir (Koç, *Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, ss. 102-103). Ahmed b. Hanbel'in *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinde ise 120 bin hadis bulunduğu nakledilmektedir (Zehebî, *Siyer*, XIII, 522). Bunların da büyük bir kısmı mevkuf ve maktû rivayetler olmalıdır.

usûlle Hz. Âişe (ö. 58/677) ve Hz. Ömer'den (ö. 23/643) nakledilen merfû ve mevkuf rivayetler iki eserde bir araya toplanmıştır.¹⁴⁷

IV. FAKİHLER VE MEVKUF HABERLER

A. Kavramlar ve Fakih Sahâbiler

1. Fakihlerin mevkuf için kullandıkları kavramlar

Hadis musannefâtı gibi ilk dönemde yazılan fıkıh kitapları da merfû rivayetlerle beraber mevkuf haberlere birlikte yer vermektedir. Başta dört mezhep imamı sahâbe fetvalarını ve icthatlarını belli şartlar dâhilinde delil kabul ederek merfû rivayetlerin yanında eserlerine kaydetmişlerdir. Bazı farklı değerlendirmelerle beraber sahâbe kavli hüccet kabul edilmiş ve ilk dönemlerden itibaren fıkıh kitaplarında delil olarak zikredilmiştir. Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbü'l-ḥarâc*'ı ve *el-Âşâr*'ı, Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-emvâl*'i, İmam Şâfi'nin (ö. 204/819) *el-Ümm*'ü, İmam Muhammed'in (ö. 189/804) *el-Huce*'si ve *el-Âşâr*'ı bunlar arasındadır. Ebû Yûsuf'un *el-Âşâr*'ı 189 merfû rivayet ihtiva ederken, 372 mevkuf ve 549 maktû rivayete yer vermektedir. İmam Muhammed'in *el-Âşâr*'ında ise 131 merfû, 284 mevkuf ve 550 maktû rivayet bulunmaktadır.¹⁴⁸

Öncelikle sahâbenin fetvalarından oluşturulmuş fıkıh kitapları da telif edilmiştir. Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) *Fetâvâ's-şahâbe ve't-tâbi'in ve men dûnehüm* adlı eseri bunlardan biridir. Bunun en çok sahâbe kavline yer veren eser olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun ashab, tâbiîn ve başkalarının fetvaları konusunda kaleme aldığı eserinde İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) ve Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826) *Muşanneflerini*, Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) ve diğerlerinin *Sünen*'lerini aştığı ve bu eserlerde hiç yer almayan rivayetleri topladığı söylenmektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Bunlardan biri Su'ûd b. Abdullah el-Füneysân'ın *Merviyâtü ümmi'l-mü'minîn 'Âişe fi't-tefsîr* adlı çalışmasıdır. Müellif tefsir ve hadis kitaplarını esas alarak Hz. Âişe'nin tefsirle ilgili merfû rivayetlerini toplamıştır. Rivayetler sûreler esas alınarak tertip edilmiştir. Mektebetü't-Tevbe tarafından Riyad'da basılan (I. Baskı, 1992/1413) eserde toplam 747 rivayet yer almaktadır. Bunun büyük bir kısmı merfûdür. Bir diğer çalışma ise İbrâhim b. Hasan tarafından yapılan *et-Tefsîru'l-me'sûr 'an 'Umer b. el-Ḥaṭṭâb* adlı eserdir (Dâru'l-Arabiyyeti'l-Kitâb, (y.y.), 1994). Sûre sûre rivayetleri ele alan müellif 853 rivayete yer vermiş ve bunların her birini eser olarak zikretmiştir. Nakledilen rivayetlerin büyük bir kısmı mevkuf olmakla beraber kaç adet mevkuf ve merfû rivayet bulunduğu belirtilmemiştir.

¹⁴⁸ A'zamî, *İslâm Fıkıhı ve Sünneti*, ss. 101-102.

¹⁴⁹ Kettânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye*, III, 210.

Fakihler muhaddislerin kullandığı mevkuf hadis yerine *sahâbî kavli-sahâbî sözü*, *sahâbî fetvası*, *sahâbî hükmü*, *sahâbî kazâsı*, *sahâbî mezhebi* ve *sahâbî re'yi* gibi kavramları kullanmaktadır. Bununla beraber fakihler *sahâbe kavli* ifadesiyle onların sadece sözlerini değil, aynı zamanda fiillerini de kastetmektedir.¹⁵⁰

Diğer taraftan onların sahâbenin bütün söz ve fiilleri yerine fikhî konulardaki söz ve fiillerini değerlendirdikleri, dolayısıyla bütün mevkuf rivayetleri esas almadıkları görülmektedir. Fakihlerin sahâbe tarifinde de fakih sahâbîleri esas aldıkları söylenebilir. Onlar, görüş ve fetvalarıyla fıkha katkısı olan sahâbînin sözlerini değerlendirmişlerdir. Bu nedenle fakihlerin eserlerinde daha az sahâbenin söz ve fiilleri ve onların da bütün söz ve fiilleri yerine sadece fikhî olanları yer almaktadır.

Hâkim konumunda olan sahâbînin bir dava hususunda vermiş olduğu yargı kararı demek olan *sahâbî hükmü* ise genelde diğer ifadelerle eş anlamlı olarak kullanılmakla beraber zaman zaman onlardan ayrı tutulmuştur. Meselâ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) sahâbenin fetva ve hükmünden hangisinin amel bakımından tercihe şayan olduğu konusunda Şâfiî'den (ö. 204/819) iki farklı görüş nakletmiştir. Buna göre Şâfiî bir defasında, daha fazla özen gösterileceği noktasından hareketle, sahâbî hükmünün daha evlâ olduğunu söylemiş, bir defasında ise, sahâbînin hükmü karşısında, diğer sahâbenin susmalarının itaata hamledileceği gerekçesiyle, sahâbî fetvasının daha evlâ olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹ Fakihler bu kavramlarla sahâbenin sınırlı sözlerini kastetmişlerdir. Bu ifadeler fikhî çerçevede zikredilmekte, dolayısıyla sahâbenin bütün sözlerini kapsamamaktadır.

2. Fikhî görüşleri değerlendirilen sahâbîler

Fakihler merfû rivayetlerde olduğu gibi, mevkuf rivayetlerin de sadece ahkâmla ilgili olanlarını esas almışlardır. Serahsî (ö. 483/1090), '*Haberleri hüccet olan râviler*' adlı bölümde sahâbîyi *ma'rûf* ve *mechûl* diye iki guruba ayırdıktan sonra *ma'rûf* olanları da dört halife, Abâdile, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Muâz (ö. 18/639), Ebû Mûsâ (ö. 44/664), Hz. Âişe (ö. 58/677) gibi *fıkah, re'y ve ictihadiyle bilinenler* ve Ebû Hüreyre

¹⁵⁰ Sahâbî kavliyle ilgili geniş bilgi için bkz. Dervîş, Abdurrahmân b. Abdullah, *eş-Sahâbî ve mevkûfû'l-ulemâ' mine'l-ihticâc bi kavlihî*, Mektebetü'r-Rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1413/1992; Şa'ban Muhammed İsmail, *Qavli's-sahâbî ve eşeruhû fi'l-fikhi'l-İslâmî*, Dârü's-selâm, 1. Baskı, Medine, 1408/1988.

¹⁵¹ Apaydın, Yunus, "Sahâbî Sözü'nün Hukûkî Değeri", *EÜSBED*, sy. 4, Kayseri, 1990, ss. 323-353, s. 324; Râzî, *el-Maḥşûl*, II, 183; Gazzâlî, Şâfiî'nin bu görüşlerinden vazgeçtiğini belirtir (*el-Müstaşfâ*, I, 176-177; Apaydın, a.g.m., s. 348).

(ö. 58/678) ve Enes (ö. 93/712) gibi *fıkhı az olup adalet, iyi zabt ve hıfzıyla bilinenler* diye ikiye ayırmaktadır. Serahsî *mechûl* olanları ise uzun süre sohbeti bilinmeyen, *bir-iki hadis rivayet edenler* şeklinde tanımlamaktadır.¹⁵²

Sahâbîlerin fetvalarıyla ilgili önemli eserlerden biri İbn Hazm'ın *Aşhâbü'l-fütyâ mine's-şahâbe ve't-tâbi'in ve men ba'dehüm 'alâ merâtibihim fî keşreti'l-fütyâ* adlı eseridir.¹⁵³ İbn Hazm'a göre ilk 20 fakih sahâbî şunlardır: Hz. Âişe (ö. 58/677) (2210 hadis), Hz. Ömer (ö. 23/643) (537 hadis), Hz. Ali (ö. 40/660) (536 hadis), İbn Mes'ûd (ö. 32/652) (840 hadis), İbn Ömer (ö. 74/693) (2630 hadis), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) (92 hadis), İbn Abbas (ö. 68/688) (1660 hadis), Hz. Osman (ö. 35/655) (146 hadis), Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675) (271 hadis), Ebû Bekir (ö. 13/634) (142 hadis), Ebû Bekre Nüfey' b. el-Hâris (ö. 51/671) (132 hadis), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) (1540 hadis), Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656) (220 hadis), Cerîr b. Abdullah (ö. 51/671) (100 hadis), Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö. 44/664) (360 hadis), Abdullah b. Zübeyr (ö. 72/691) (33 hadis), Osman b. Maz'ûn (ö. 2/623) (4 hadis), Câbir b. Semüre (ö. 74/693) (142 hadis), Abdullah b. Üneys (ö. 54/674) (24 hadis), Abdullah b. Ebû Evfâ (95 hadis). Buna göre çok hadis rivayet eden Enes b. Malik (ö. 93/712) yirmi beşinci, Ebû Saîd el-Hudrî kırk yedinci ve Ebû Hüreyre kırk sekizinci sırada yer almaktadır. Bunlardan ilk yedisi en çok fetva nakledilen kişilerdir ve İbn Hazm'a göre her birinin fetvalarından büyük bir kitap oluşturulabilir.¹⁵⁴ Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Sa'd b. Ebû Vakkâs, Ebû Hüreyre, Enes b. Malik ve Abdullah b. Amr (ö. 65/684) gibi sahâbîler ise orta derecede fetva nakledilenlerdir ve bunların her birinin fetvalarından küçük bir cüz oluşturmak mümkündür.¹⁵⁵

Übey b. Kâ'b (ö. 32/652), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652), Ebû Talha (ö. 34/654), Mikdâd (ö. 33/653), Ebû Zer (ö. 32/652) ve Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) gibi yüz

¹⁵² Serahsî, *el-Uşûl*, I, 338-345.

¹⁵³ Eser Seyyid Kesrevî Hasan'ın tahkikiyle Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından Beyrut'ta basılmıştır (1. Baskı, 1415/1995). Müellif ilk bölümde fetvalarının çokluğuna göre sahâbîleri saymakta ve 146 isim zikretmektedir. Devamla Mekke, Medine, Basra, Kûfe, Şam ve Mısır'daki tâbiîni ve İmam Mâlik, Ebû Hanife ve Şâfiî Mezhebine bağlı olan fakihleri zikretmektedir.

¹⁵⁴ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 86-89; İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-muvaḳḳâ'in*, I, 12; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 26-27. İbn Hazm Halife Me'mûn'un (ö. 218/833) torunu Ebû Bekir Muhammed b. Mûsâ tarafından İbn Abbas'ın fetvalarının yirmi kitapta toplandığını da belirtmektedir (İbn Hazm, *a.g.e.*, II, 89).

¹⁵⁵ Orta derecede fetva nakledilen diğer sahâbîler için bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 89-90; İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, I, 12; Ahmed Naim, *a.g.e.*, ss. 26-27.

civarında sahâbe ise az fetva verenlerdendir. Bunların her birinden bir veya iki mesele veya biraz fazla fetva nakledilmiştir. İyice araştırılırsa bunların hepsinin fetvalarından ancak küçük bir cüz oluşturulabilir.¹⁵⁶ Bunlar sadece fikhî konulardaki mevkuflardır.

Hz. Ömer de 'Kur'an'ı öğrenmek ve onunla ilgili bir şey sormak isteyen Übey b. Kâ'b'a, ferâiz konusunda birşey sormak isteyen Zeyd b. Sâbit'e, fikhî konuları ile ilgili sorusu olan Muâz b. Cebel'e ve mâlî mevzularla ilgili sormak isteyenler bana müracaat etsin. Çünkü Allah beni onun bekçisi ve taksimcisi kıldı¹⁵⁷ sözüyle sahâbenin hepsinin fetva bakımından aynı olmadığını ve her birinin değişik alanlarda diğerlerine üstünlükleri olduğunu ifade etmektedir.

Az fetva nakledilen sahâbîlerin hepsinin fikhîlerinin azlığına hükmetmek doğru değildir. Zira erken vefat, ilimle meşgul olmama ve talebelerinin onların fetvalarını nakletmemesi gibi sebeplerden dolayı onların fetvalarının az bir miktarı bize ulaşmış olabilir. Muâz b. Cebel, sahâbenin önde gelen fakihlerinden ve Resûlullah'ın Kur'an'ı kendilerinden alınmasını emrettiği dört kişiden biri ve sahâbe hadis rivayet ettiğinde azametinden dolayı ona bakarlarken erken bir tarihte vefat etmesi ve ondan rivayette bulunanların azlığı sebebiyle fetvaları da az olmuştur.¹⁵⁸

Hadis rivayet eden sahâbîlerle fetvaları nakledilen sahâbîlerin sayılarının karşılaştırılması halinde fakihlerin sahâbî kavliyle ilgili daha az sayıda sahâbînin rivayetlerini esas aldıkları görülmektedir.¹⁵⁹ Zira sahâbî fetvası ile ilgili tartışmalar büyük ölçüde yirmi-otuz sahâbînin fetvaları etrafında cereyan etmektedir. İbn Hazm'ın verdiği rakamlara göre tamamı ise 140 civarında sahâbînin fetvaları söz konusudur.

¹⁵⁶ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 89-90; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqı'în*, I, 12-14; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 26-27. Nesâî ise fakih sahâbîleri yaşadıkları yerlere göre sınıflamaktadır (Bkz. Nesâî, *Tesmiyetü fuḡahâ'i'l-emşâr*, ss. 7-8).

¹⁵⁷ İbn Sa'd, *eḡ-Ṭabaḡât*, II, 339; Zehebî, *Tezkiretü'l-ḡuffâz*, (I-IV), Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., I, 20; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, I, 135. Mesrûk ise Resûlullah'ın ashabının bilgisinin Hz. Ömer, Hz. Ali, Ubey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Ebü'd-Derdâ ve Abdullah b. Mes'ûd'a ulaştığını ve Resûlullah'ın ashabından kazâ ehli kişilerin Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ubey, Zeyd ve Ebü Mûsâ el-Eş'ârî'den ibaret olduğunu söylemektedir (İbn Sa'd, *eḡ-Ṭabaḡât*, II, 351; Alâî, Ebü Sa'id Salâhuddîn Halîl b. Seyfüddîn Keykeldî, *İcmâlü'l-işâbe fi aḡvâli's-şahâbe*, Thk.: Muhammed Süleymân el-Aşkar, Cem'iyetü İhyâi't-türâsi'l-İslâmî, Kuveyt, 1407/1987, s. 66).

¹⁵⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqı'în*, I, 18, 20. Hz. Osman da aynı durumdadır.

¹⁵⁹ Hâkim, sahâbeden hadis rivayet edenlerin sayısının 4.000 olduğunu söylerken, Zehebî bunların 2.000'e bile ulaşmayıp 1.500 civarında olduğunu ifade etmektedir (Zehebî, *Tecrîdü esmâi's-şahâbe*, I, 4; Sehâvî, *Fetḡu'l-muḡîs*, III, 123). İbn Hazm *Aşhâbü's-şahâbeti'r-ruvât* adındaki risalesinde 1008 sahâbenin, İbnü'l-Cevzî ise *Telḡihu fihûmi ehli'l-âşâr* adlı eserinde 1060 sahâbenin adlarını ve rivayet ettikleri hadis sayılarını belirtmektedir (Bkz. Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivayeti*, s. 115).

B. Mezhep İmamları ve Mevkuf Haberler

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) fikhî metodunu açıkladığı bir sözünde şöyle demektedir: “Herhangi bir meselenin hükmünü Allah’ın Kitabı’nda bulursam onu alırım. Onda bulamazsam, Resûlullah’ın, sika râviler vasıtasıyla yine sika râvilerden nakledilerek yaygınlık kazanmış sünnetini ve sahih âsârını alırım. Allah’ın Kitabı ve Resûlullah’ın sünnetinde bulamazsam, ashabından dilediğimin sözünü alır, dilediğimin sözünü bırakırım. Onların sözünün dışına çıkmam. Ancak iş İbrâhim (ö. 96/714), Şa‘bî (ö. 103/722), Hasan (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/728), Saîd b. Müseyyeb (ö. 93/712) gibilerine gelince, ben de onlar gibi icthad ederim.”¹⁶⁰

İmam Mâlik’in (ö. 179/795), fikhî mülahazayla tasnif ettiği *Muvaftâ*’nda merfû hadisler kadar mevkuf rivayetlere de yer vermesi, onun için sahâbî kavlinin ne derecede önemli olduğunu göstermektedir. O, *Muvaftâ*’da birçok hükme mesned olarak sahâbî fetvasını zikretmektedir. Mâlik, *insanların ihtilâf ettiği şeyleri bilen kimse dışında kimsenin fetva vermesi câiz değildir* dediğinde ona ‘ehl-i re’yin ihtilâfı mı?’ denilince: *Hayır, Resûlullah’ın ashabının ihtilâfları* diye cevap vermiştir.¹⁶¹

¹⁶⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd* (I-XIV), Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut, ts., XIII, 368; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ‘lâmü’l-muvaftâ’în*, IV, 123. Ebû Yûsuf ve İmam Şeybânî de Ebû Hanîfe gibi sahâbe kavlini delil olarak kabul etmişlerdir. Ebû Yûsuf’un ömrünün son günlerinde şöyle dua ettiği rivayet edilir: “*Allahım! Sen biliyorsun ki önüme çıkan her hâdisenin hükmü için önce Senin Kitabı’na baktım ve orada bir çıkış yolu bulduysam aldım. Eğer bulamadıysam Peygamberi’nin sünnetine baktım. Orada da bir çıkış yolu bulamadıysam ashabın sözlerine baktım*” (Öğüt, Salim, “Ebû Yûsuf”, *DİA*, X, 262-263 (Mahmud Matlûb, *Ebû Yûsuf Hayatuhü ve Âşâruhü* s. 129’dan naklen). Kur’an ve sünnetle beraber sahâbenin üzerinde icma ve ihtilâf ettikleri hususları delil kabul eden ve bunları bilgi kaynakları arasında zikreden (Bkz. İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-‘ilm*, s. 315; Serahsî, *el-Uşûl*, I, 318) Şeybânî ise sahâbe kavli hakkında şöyle demektedir: “İlk nesilden daha fakih bir topluluk gelmemiştir. İlim ancak evvelkilerin ilmidir. Fıkıh da ancak onların fikhidir. Onlar Resûlullah’ın (s.a.v.) durumunu bizden daha iyi biliyorlar ve O’na yakın olmak için daha fazla gayret gösteriyorlardı” (Şeybânî, *el-Hucce*, I, 290-291; Özşenel, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme*, s. 141). Şeybânî mevkuf hadisleri delil olarak kullanmıştır (Bkz. Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 31; Özşenel, a.g.tz., ss. 144-149). Taştan ise, Hanefî hukukunda sahâbe söz ve fiillerinin ancak Hanefî hukuk metodolojisine göre hukukî bir muhtevaya sahip olduğu takdirde göz önünde bulundurulduğunu belirtmektedir (Bkz. Taştan, “İslâm Hukukunda Sahâbî Otoritesinin Kaynağı ve Niteliği”, *İslâmî Araştırmalar*, c. VIII, sy. 2, ss. 115-116, 119). Hanefîlerin sahâbî kavli ile ilgili görüşleri için bkz. Serahsî, *el-Uşûl*, II, 105-112; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ‘lâmü’l-muvakkâ’în*, III, 381.

¹⁶¹ İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-‘ilm*, s. 345; Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü’l-fıkhîyye*, s. 269. İmam Mâlik halifelerin sünneti hakkında ise şöyle demektedir: “*Resûlullah (s.a.v.) ve ondan sonraki halifeler çeşitli sünnetler koydular. Bu sünnetlere tutunmak, Allah’ın Kitabı’nı tasdik etmek, Allah’a tam olarak itaat etmek ve O’nun dinini kuvvetlendirmek demektir. Kim onunla amel ederse hidayete ermiştir. Kim onunla yardım dilerirse yardım görür. Kim de ona muhalefet ederse, mü’minlerin yolundan başka bir yol edinmiştir*” (Hatîb, *Şerefü aşhâbi’l-‘hadîs*, s. 7).

İmam Mâlik'in merfû rivayete rağmen farklı deliller nedeniyle mevkuf bir rivayeti tercih ettiği görülebilmektedir. Meselâ, salât-ı vustâ hakkında Hz. Âişe'den (ö. 58/677) ikinci namazı olduğuna dair merfû bir rivayet nakletmekle beraber¹⁶² Hz. Hafsa'dan (ö. 41/661) da ikinci namazı olduğuna dair mevkuf bir rivayeti zikreder.¹⁶³ Zeyd b. Sâbit'ten (ö. 45/665) ise öğle namazı olduğunu mevkuf olarak nakleder.¹⁶⁴ İmam Mâlik, Hz. Ali (ö. 40/660) ve İbn Abbas'ın (ö. 68/688) ise salât-ı vüstânın sabah namazı olduğunu söylediklerini belirtip '*Hz. Ali ve İbn Abbas'ın sözü, bu konuda bana duyduklarımın en hoşuma gidenidir*' demektedir.¹⁶⁵ Bununla beraber Şâfiî ve Şeybânî Mâlik'i bazı sahâbe sözleriyle amel etmediği için tenkit etmişlerdir.¹⁶⁶

İmam Şâfiî (ö. 204/819) de '*sahâbe bütün ilimlerde, ictihad, vera*', *akıl ve ilimle anlaşılabilir her hususta bizden üstündür. Onların görüşleri, bizim kendi görüşlerimizden daha önemli ve önceliklidir*' sözüyle sahâbenin görüşlerine uyduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷

Şâfiî, sahâbî kavlini mürsellerin takviyesi olarak da değerlendirmektedir: O, mürseli takviye eden unsurlardan bahsederken, '*(mürsel hadisi takviye eden müsned bir hadis veya ona benzer mürsel bir hadis yoksa) mürsel hadise muvafık Resûlullah'ın ashabından birinin sözünün bulunup bulunmadığına bakılır. Eğer Resûlullah'tan*

¹⁶² Muvatta', "Şalâtü'l-cemâ'at", 25; Ayrıca Müslim, "Mesâcid", 205-207; Tirmizî, "Mevâkîf", 19; "Tefsîr Sûre 2", 29, 30, 32, 33; Ebû Dâvûd, "Şalât", 5; Nesâî, "Şalât", 14; "Ezân", 23.

¹⁶³ Muvatta', "Şalâtü'l-cemâ'at", 26.

¹⁶⁴ Muvatta', "Şalâtü'l-cemâ'at", 27.

¹⁶⁵ Muvatta', "Şalâtü'l-cemâ'at", 28.

¹⁶⁶ Dere, Ali, *Die Hadîtanwendung bei Imām Mâlik b. Anas (-179/795): im Spiegel der an ihn von aš-Şaibânî (-189/804) und aš-Şafi'î (-204/819) gerichteten Kritik*, Verlag Shaker, Aachen, 1995, s. 56-63, 119-127.

¹⁶⁷ Beyhakî, *el-Medhal ile's-süneni'l-kübrâ*, s. 110. Ayrıca bkz. Şâfiî, *el-Üm* (I-VIII), Dâru'l-ma'rife, 2. Baskı, Beyrut, 1393, VII, 265; Âmidî, *el-İhkâm*, IV, 130. Şu sözler de Şâfiî'ye aittir: "Kitap ve sünnette mevcut olana tâbi olmak gerekir. Eğer bu ikisinde bulunmazsa, Resûlullah'ın (s.a.v.) ashabının veya onlardan birinin sözlerine müracaat ederiz. Bunlar arasında öncelikle halife olan Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın sözlerine müracaat ederiz. Onları taklid etmek bizim için daha uygundur. İhtilâf durumunda Kitap ve sünnete en yakın olana delalet edeni alırız. Yoksa delil hangisinin yanında bulunursa ona tâbi oluruz. Çünkü halifenin sözü meşhurdur ve insanların ona uyması gerekir. Sözü insanlar için zorunlu olan, diğerlerine göre daha meşhur olur. Diğerlerinin sözleri ile ise bazen fetva verilir, bazen verilmez. Çünkü fetva verenlerin çoğu evinde veya kendi meclislerinde fetva verirler. İnsanlar onların sözlerine halifelerin sözleri gibi itina göstermezler" (Şâfiî, *el-Üm*, VII, 265). Şâfiî, devamla fikhî delilleri Kitap ve sünnet, icma, sahâbeden birinin kendisine muhalefet edilmemiş sözü, sahâbenin ihtilâf ettikleri sözleri ve kıyas şeklinde sıralamaktadır. Şâfiî diğer eseri *er-Risâle*'de '*Kitap, sünnet, icma veya kıyasta bulamadığımız veya aynı mânada bir hükme rastlamadığımız zaman sahâbeden birinin sözüne tâbi oluruz. Ancak diğer sahâbenin muhalefet etmediği sahâbe sözü pek azdır*' demektedir (*er-Risâle*, ss. 596-597). Şâfiî'nin Sahâbî kavli ile ilgili görüşü için ayrıca bkz. Alâî, *İcmâlü'l-işâbe*, ss. 36-42.

nakledilen mürsele muvafık bir sahâbî kavli bulunursa inşallah bu konudaki mürselin bir aslının olduğu anlaşılır’ demektedir.¹⁶⁸

Şâfiî, sahâbe kavlini dikkate almasını Kur’an ve sünnete dayandırmaktadır. Şâfiî’nin öğrencisi olan Abdullah b. Zübeyr (ö. 219/834) şöyle demektedir: İmam Şâfiî’den Beytü’l-Makdis’te şöyle dediğini işittim. İstediginizi sorun, size Kur’an ve sünnetten cevap vereyim. Dedim ki, bu gerçekten büyük bir cesaret. ‘İhramlının eşek arısı öldürmesine ne dersin?’ diye sordum. Dedi ki: Allah Teâlâ buyurdu ki: ‘Peygamber size ne emrederse onu alınız, neyi de size yasaklarsa onu terk ediniz’ (Haşr 59/7) Bize Huzeyfe (ö. 36/656) Resûlullah’ın *benden sonra Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Ömer’e (ö. 23/643) uyunuz* buyurduğunu nakletti. Bize Târik b. Şihâb (ö. 82/701), Hz. Ömer’in ihramlıya eşek arısını öldürmeyi emrettiğini nakletmiştir.¹⁶⁹ Şâfiî, burada Kur’an’ın Peygamber’e uymayı, Peygamber’in de Hz. Ömer’e uymayı emrettiğini ifade ederek Hz. Ömer’in uygulamasını esas almaktadır.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise nass mevcut olduğunda onun mûcibince fetva verir, nass bulunmadığında ise sahâbe fetvalarını ikinci esas olarak kabul eder. O, sahâbeden birinin verdiği bir fetva varsa ve onlardan buna muhalif olan biri bilinmiyorsa başkasına iltifat etmez ve bunun icma olduğunu da söylemez. Sahâbe fetvasına uygulamayı, re’yi ve kıyası takdim etmez. Sahâbe ihtilâf ettiklerinde ise onların görüşleri arasında Kitap ve sünnete en yakın bulduğu görüşü tercih edip onların

¹⁶⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 462; İbn Receb, *Şerhu ‘ileli’t-Tirmizî*, I, 304; Murtazâ ez-Zeyyin Ahmed, *Menâhicü’l-muḥaddisîn fi takviyeti’l-eḥâdişi’l-ḥasene ve’z-za’ife*, Mektebetü’r-rüşd, Riyad, 1994, s. 189. Şâfiî’ye göre mürseli takviye eden sahâbî kavlinin, sahâbenin Resûlullah’tan duymadan re’yiyle söyleyebileceği bir konuda olmaması gerekmektedir (İbn Receb, *a.g.e.*, I, 305). Mürselin mevkufu takviyesi hakkında geniş bilgi için bkz. Murtazâ ez-Zeyyin, *a.g.e.*, ss. 190-208. Şâfiî, ayrıca münkâtı rivayetleri takviye sadedinde de mevkuf rivayetleri delil olarak kullanmaktadır (Bkz. Rifat Fevzî, *Tevsîḳu’s-sünne*, ss. 361-364). Şâfiî, Kitaba, Sünnete veya Râsûlullah’ın (s.a.v.) ashabından birinden vârid olan esere muhalif düşen herşeyi bid’at olarak tanımlamaktadır (Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l Muvakkı’in*, I, 80).

¹⁶⁹ Alâî, *İcmâlü’l-işâbe*, ss. 68-69. Şâfiî’nin sahâbe kavlini hüccet kabul etmediğini savunanlar da vardır. Aşkar, Şâfiî’nin kavli-i cedidine göre sahâbî kavlinin hüccet olmadığını söylemektedir. O, Şâfiî’nin *er-Risale*, *el-Üm* ve diğer bazı eserlerine müracaat ettiğini ve onun sahâbe kavlini hüccet kabul etmediğini açıkça belirttiğini, Şâfiî’nin bazen sahâbî kavlini kabul etmesinin, onu hüccet kabul etmesinden değil, diğer şer’î kaidelere muvafakati sebebiyle olduğunu söylemektedir (Alâî, *a.g.e.*, s. 12 (Dipnot). Taştan ise sahâbenin söz ve fiillerinin rivayetlerinden farklı olarak Şâfiî ve Zâhirî hukuk ekolleri tarafından tek başına hukukî otorite sahibi olarak algılanmayıp nassların anlaşılması için araçsal bir değer olarak yorumlandığını söylemektedir (Taştan, “İslâm Hukukunda Sahâbî Otoritesinin Kaynağı ve Niteliği”, *İslâmî Araştırmalar*, c. VIII, sy. 2, Ankara, 1995, s. 119).

görüşlerinin dışına çıkmaz.¹⁷⁰ Ona göre sahâbe kavlinin derecesi Kur'an ve sünnetten sonra, zayıf hadis ve kıyasla amelden ise önce gelir.

Zâhirîler ise sahâbe ve tâbiîn sözlerini delil olarak kabul etmemişlerdir. İbn Hazm (ö. 456/1064), re'yle bilinemeyecek konulardaki sahâbî sözlerini reddeder ve Resûlullah'tan duyulmadıkça söylenemeyeceği düşüncesiyle bunları kabul edenleri de tenkit eder. O buna gerekçe olarak sahâbe sözleri arasında doğrularla beraber yanlışların da bulunmasını ileri sürmektedir.¹⁷¹ İbn Hazm, İbn Abbas'ın '*vitir namazı akşam namazı gibidir, ancak vitirde üçüncü rekâta oturulur*' rivayeti hakkında 'İbn Abbas bu sözünü Resûlullah'tan rivayet etmiyor. Dolayısıyla biz bu görüşü kabul etmeyiz. Çünkü sadece Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirleri hüccettir'¹⁷² demektedir.

İbn Hazm, bazı âlimlerin ittibanın vücûbiyetini savunduğu, sahâbenin re'yle söylenemeyecek olan nisablar hakkındaki sözlerini de hüccet görmez. Bu hususlarda ictihadda bulunulabileceğini ve sahâbe kavillerine muhalefet edilebileceğini söyler ve bunu yemin kefareti hakkındaki sahâbe görüşleri ile açıklar. İbn Hazm, yemin kefareti yemek yedirmekle yapmak isteyen ancak on fakiri doyurmakla kefareti ödemiş olabileceğini söyler. Miktar ise kendi yediklerinin ölçüsünde ne az, ne çok olacaktır. O, bu konuda sahâbeden nakledilen ihtilâfları zikreder: Bunlar Hz. Ömer (ö. 23/643), Hz. Ali (ö. 40/660), İbn Ömer (ö. 73/692), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ve Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) hurma, arpa ve buğdaydan ne kadar verileceği hakkında birbirine yakın ve farklı görüşleridir. İbn Hazm'a göre '*bunlar farklı görüşlerdir ve hiç birinde Kur'an ve sünnetten bir hüccet yoktur.*'¹⁷³

¹⁷⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqâ'in*, I, 30-31. Ahmed b. Hanbel'in nass bulunması sebebiyle iltifat etmediği sahâbî fetvaları için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, I, 29-30. İbn Kayyim el-Cevziyye, Ahmed b. Hanbel ile sahâbenin fetvalarının sanki aynı kaynaktan çıkmış gibi birbirine benzediğini, hatta sahâbe bir konuda ihtilâf etmiş ve onlardan iki görüş nakledilmişse, Ahmed b. Hanbel'den de aynı meselede iki görüş nakledildiğini ve onun sahâbe fetvalarını mürsel hadise takdim ettiğini nakleder. Hatta ona '*sika râvilerin Resûlullah'tan naklettikleri mürsel hadis mi, yoksa sika râvilerin muttasıl olarak sahâbe ve tâbiînden naklettiği hadis mi sana göre daha makbûldür*' diye sorulduğunda '*sahâbeden geleni tercih ederim*' demiştir (İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, I, 28-29; Abdülmecid, *el-İtticâhâtü'l-fi'khiyye*, ss. 271-272). Ahmed b. Hanbel'in sahâbeden gelen mevkuf haberleri Hz. Peygamber'den rivayet edilen mürsel hadislerle tercih ettiğini Hâkim de belirtmektedir (Bkz. *el-Kifâye*, s. 432).

¹⁷¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 233-281; Abdülmecid, *el-İtticâhâtü'l-fi'khiyye*, s. 276.

¹⁷² İbn Hazm, *el-Muḥallâ bi'l-âşâr* (I-XI), Thk.: Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Dâru'l-âfâk el-cedîde, Beyrut, ts., III, 46.

¹⁷³ İbn Hazm, *el-Muḥallâ*, VIII, 72-74; Abdülmecid, *a.g.e.*, s. 277.

Fakihlerin çoğunluğu, her ne kadar birbirlerinden farklı şekillerde ele alsalar da sahâbî sözünü delil olarak kabul etmiş ve İslâm Hukukunun tâlî kaynaklarından biri olarak değerlendirmişlerdir. Bununla beraber bütün sahâbî kavilleri aynı seviyede kabul edilmediği gibi, bütün fakihler sahâbe kavillerini aynı değerde kabul etmiş değildir. Sahâbe kavillerini hiç kabul etmeyenler de mevcuttur. Fakat kabul etmeyen fakihlerin eserlerinde de dolaylı da olsa sahâbe kavli yer almaktadır. Re'yle bilinmesi mümkün olan konulardaki sahâbe sözleri, re'yle bilinmeyecek hususlardakinden farklı değerlendirilmiştir. Sahâbî kavli re'ye mahal olmayan akaid, ibadet ve nisablar gibi konularda ise bunlar Resûlullah'tan nakledilen merfû hükmünde görülmüştür.

Sahâbe kavli delil olarak kabul edilmekle beraber dikkate alınan farklı hususlar da mevcuttur. Sahâbe kavli yaygınlaşmış ve sahâbe arasında buna itiraz eden olmamışsa icma kabul edilirken sahâbe arasında ihtilafli olan konular ise farklı değerlendirilmiştir. Yine sahâbînin fetvaları hükümleri ile aynı görülmeyip bazıları fetvalarının, bazıları ise hükümlerinin hüccet olacağını söylemiştir. Sahâbenin intişar etmemiş sözleri de birçok ihtilafa sebep olmuştur. Sahâbe kavli açısından bütün sahâbeyi aynı görmeyip Hulefâ-y-i Râşidîn veya diğer bazı fakih sahâbîleri ayrı değerlendirenler de vardır. Yine bazıları hüccet olması için sahâbe kavlinin kıyasa uygun olmasını şart koşarken, kıyasa aykırı olduğunda hüccet kabul edenler de vardır.

Sahâbe kavlinin, sahâbenin kendisinin veya bir başka sahâbînin rivayet ettiği merfû hadise muhalif olması, sahâbînin merfû bir rivayeti zahirinin dışında bir manaya hamletmesi, hadisin umumunu tahsisi, birkaç manaya delaleti olan bir hadisi bunlardan birine hamletmesi, mutlak olan bir merfû rivayetin sahâbî kavliyle takyîdi veya sahâbînin hadisin hakikî manasını bırakıp onu mecazî bir manaya hamletmesi de sahâbe kavliyle ilgili farklı görüşlere sebep olmuştur.¹⁷⁴

Fakihlerin sahâbî kavlini delil olarak dikkate aldıkları, her sahâbî kavli için farklı değerlendirmelerde buldukları ve sahâbî kavli ile beraber diğer delil ve kıstasları da göz önünde bulundurdıkları anlaşılmaktadır. Müctehidlerin Kur'an ve merfû rivayetler için de farklı değerlendirmeleri görülmektedir. Onlar, Kur'an ve sünnet için uyguladıkları farklı ölçüleri, sahâbî kavli için de uygulamışlardır. Fakihlerin sahâbe

¹⁷⁴ Bu hususlarda geniş bilgi için bkz. Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed Nemle, *Muḥâlefeṭü 'ş-şahâbî li'l-ḥadîsî'n-nebeviyyi 'ş-şerîf*, Mektebetü'r-rüşd, 3. Baskı, Riyad, 1422/2001.

sözleri ile ilgili usûlleri, uygulamalarından hareketle belirlenmeye çalışıldığından dolayı bir fakihe sahâbî kavliyle ilgili birden çok görüş nispet edilebilmiştir. Bazıları onların bir konuda sahâbe kavlini delil kabul ettiğini söylerken, bir başkası delil kabul etmediğini söylemektedir. Sahâbî kavli delil kabul edilirken kesinlikle Hz. Peygamber'in sözlerine denk görülmemektedir. Sahâbe kavlinin değeri Hz. Peygamber'e dayanmasından kaynaklanmaktadır. Sahâbe söz ve fiillerinin Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) sünnetinden daha değerli olması ise düşünülemez. Çünkü sahâbe kavli sünnetin anlaşılmasında sadece bir araçtır.

Diğer taraftan bazı müsteşrikler bütün hadislerin tâbiîn veya sahâbeye ait olduğu halde sonraki dönem râvileri tarafından bilhassa Peygamber'in sünneti kavramının esas alınmasıyla Hz. Peygamber'e nispet edildiğini ileri sürmektedirler. Meselâ Schacht, Şâfiî'nin kendisinden önceki anlayıştan farklı bir sünnet anlayışı yerleştirdiğini iddia etmektedir. O Şâfiî'nin sadece nebevî sünneti esas aldığını ve bunun da sadece merfû hadisten öğrenilebileceğini, bundan sonra maktû veya mevkuf bütün rivayetlerin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ref edilmeye başladığını ileri sürmekte Şâfiî'nin burada dönüm noktası oluşturduğunu savunmaktadır.¹⁷⁵ Ancak Şâfiî ile beraber sahâbe kavlinin birçok açıdan fakihler tarafından dikkate alınması ve bunların merfû bir rivayete dayanmasının aranmamış olması, iddia edildiği gibi mevkuların uygulanması için ref edilmesine gerek olmadığını göstermektedir. Mevkuf rivayetler çok az fakih dışında herhangi bir hükme kaynaklık etmesi bakımından başta dört fıkıh mezhebi mensupları tarafından bazen merfûlardan farklı görülmemiştir. Sahâbe söz ve fiillerinin bizatihi bir değer taşıdığı kabul edilmesinden sonra bunların ref edildiğinin iddiası boşlukta kalmaktadır. Sahâbî kavliyle ilgili fakihlerin tavrı bu açıdan önemlidir.

¹⁷⁵ Schacht'ın Şâfiî hakkındaki düşünceleri için bkz. *Origins*, ss. 11-20, 36-39, 77-80.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MERFÛ-MEVKUF İLİŞKİSİ

I. MERFÛ VE MEVKUFUN SINIRININ BELİRLENMESİ

Sahâbe, Resûlullah'ın (s.a.v.) söz, fiil ve takrirlerini değişik ifadelerle sonraki nesillere aktarmaya çalışmış, bu rivayet tarzları sonraki dönemlerde merfû, mevkuf veya hükmen merfû şeklinde sınıflandırılmıştır. Sahâbe tarafından doğrudan Resûlullah'a nispet edilmeyen bazı rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyeti sahâbe nazarında ikinci plânda veya şüpheli olduğundan dolayı bu şekilde rivayet edilmiş değildir. Bunlar sahâbenin geliştirdiği farklı rivayet usullerinin bir sonucudur ve Hz. Peygamber'e aidiyeti açısından sarîh merfû rivayetlerle aynı değerdedir. Bu rivayetlerin bir kısmının ise sahâbenin icthadları sonucu olması muhtemeldir. Ancak aynı durum, merfû rivayetler için de söz konusudur. Meselâ merfû olarak rivayet edilen bir hadise göre, Mekke'nin fethinde Resûlullah (s.a.v.) Kâbe'nin içine girmiştir. Onunla beraber Kâbe'ye giren Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641), Resûlullah'ın Kâbe'nin içinde namaz kıldığını rivayet etmektedir.¹ Üsâme (ö. 54/674) ise Resûlullah'ın (s.a.v.) sadece dua edip, namaz kılmadığını nakletmektedir.² Sahâbenin birbirlerine rivayetleri nedeniyle yönelttikleri eleştiriler de buna örnektir. Bir sahâbînin sarîh merfû şeklinde rivayet ettiği bir hadisi, bir başkası mevkuf veya hükmen merfû kabul edilen tarzda nakledebilmektedir.

Bütün hadisleri merfû ve mevkuf şeklinde kesin çizgilerle ayırmak pratikte çoğu zaman mümkün değildir. Zira birçok hadisin metninde merfû ve mevkuf ifadeler beraber bulunmaktadır. Bilhassa takrirî merfûlarda bu durum daha da yoğundur. Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) naklettiği şu hadis, bu gerçeği göstermektedir: “*Bir gün Resûlullah (s.a.v.) odama geldi. Yanımda Buâs ezgilerini okuyan iki kız vardı. Resûlullah (s.a.v.) yatağına uzanıp yüzünü öbür tarafa çevirdi. Daha sonra Ebû Bekir (ö. 13/634) geldi ve şarkı söyleyen kızları görünce ‘Bu ne hal! Resûlullah'ın yanında şeytan çalgısı mı çalıyor’ diyerek beni azarladı. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) ona dönerek ‘onlara dokunma, bırak çalsınlar’ buyurdu. Babam başka bir şeyle meşgul olduğu sırada, kızlara dışarı çıkmaları için işaret ettim ve onlar da dışarı çıktılar.*”³ Bu ve benzeri birçok hadis, içinde Resûlullah'ın bir takriri veya birkaç kelimelik bir sözü, ya da bir fiili olduğu için merfû kabul edilmekte, bu rivayetler içinde geçen sahâbî sözleri, fiilleri veya takrirleri ayırma tâbi tutulmamaktadır. Bu durum, ilk dönemlerde rivayetlerin

¹ Buhârî, “Şalât”, 30, 81, 96, 97; Müslim, “Hac”, 388-394.

² Müslim, “Hac”, 395-396.

³ Buhârî, “İdeyn”, 2.

hepsinin hadis, eser veya haber ıstılahlarıyla ifade edilmesinin de aynı zamanda bir sebebi olarak görülebilir. Birkaç sayfa uzunluğunda olan bir rivayetin içinde Resûlullah'a ait birkaç cümle de bulunsa hadis merfû olarak isimlendirilmektedir.

Kavlî merfûların dışındaki fiilî ve takrirî bütün rivayetlerin ifade şeklinin sahâbeye ait olması nedeniyle bunlar, rivayet eden sahâbînin değerlendirmesine göre değişebilmektedir. Sahâbî hadisi mâna ile rivayet etmekte, ihtisarda bulunmakta ve her sahâbî Resûlullah'ın uzun bir konuşmasından sadece gerekli gördüğü bir kısmı nakletmektedir. Vedâ hutbesi gibi Resûl-i Ekrem'in birçok uzun konuşmalarının bir bütün olarak rivayet edilmemiş olması da bunu göstermektedir.

Hem Resûlullah (s.a.v.), hem de sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine hadis, haber veya eser denilirken, daha sonra Resûlullah'a (s.a.v.) ait olanlara merfû, sahâbeye ait olanlara da mevkuf denilmesiyle beraber '*Resûlullah* veya *sahâbeye ait olan*'ın sınırlarının belirlenmesinde görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, bazılarının mevkuf kabul ettiği rivayetlerin bir kısmı, başkaları tarafından merfû veya hükmen merfû kabul edilmiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) söz, fiil ve takrirlerinin dolaylı olarak nakledildiği düşünülen rivayetler hükmen merfû kabul edilmiştir.

Hâkim (ö. 405/1014), '*Mevkuf Rivayetlerin Bilinmesi*' bölümünde Muğîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) nakledilen '*Resûlullah'ın ashabı, (giriş için izin istemek maksadıyla) O'nun kapısına parmaklarıyla vuruyorlardı*⁴ hadisini zikreder ve 'bu, mesleğin inceliklerini bilmeyenlerin, içinde Resûlullah zikredildiği için müsned zannettikleri bir hadistir. Fakat bu müsned değil, sahâbenin akranlarından birinin fiili olarak naklettiği mevkuf bir rivayettir. Kimse bu hadisi müsned olarak nakletmemektedir. Bunu hassaten benzer rivayetlere de bir delil olsun diye mevkufa misâl olarak zikrettim' der.⁵ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Hatîb'in (ö. 463/1070) de Hâkim'le aynı fikirde olduğunu belirtir ve gerçeğin onların zannettiği gibi olmadığını, bunun lafzen müsned olmayıp mâna yönüyle merfû kabul edildiğini söyler.⁶ İçinde

⁴ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, s. 19; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1409/1989, s. 371, No: 1080.

⁵ Hâkim, *a.g.e.*, s. 19. Hâkim'den başkaları da bu hadisi mevkufa misâl olarak zikretmektedir. Bkz. Nevevî, *İrşâd*, s. 77; Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 59; San'ânî, *Tavzîh*, I, 251-254; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 333-335.

⁶ İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-ḥadîs*, s. 52; ; Nevevî, *İrşâd*, s. 77; Süyûtî, *Tedrib*, s. 118; Irâkî, *a.g.e.*, s. 59. İbnü's-Salâh, Hâkim'e bu rivayeti mevkuf kabul ettiğinden dolayı itiraz eder ve bunun merfû kabul

Resûlullah geçtiğinden dolayı her hadis merfû kabul edilmez. Ancak bu rivayet farklı bir durum arz etmektedir. Ashabın kapısını çaldıkları kimse Hz. Peygamber'dir. Bu nedenle zikredilen rivayetin takrirî merfû olduğu muhakkaktır. Çünkü sahâbenin bu hareketine Resûlullah şâhid olmaktadır.

Hâkim, Hadis ilminin altıncı nevi olarak saydığı 'senedinde عن رسول الله şeklinde zikredilmeyen müsnedler' bölümünde de bu konuya değinir. Hâkim'in buradaki ifadesine göre Hz. Peygamber ile sohbeti ma'rûf bir sahâbenin 'bize bunu yapmak emredildi (أمرنا أن نفعَل كذا)', 'şunu yapmak bize nehyedildi (نهينا عن كذا وكذا)', 'şu bize emrediliyordu (كُنَّا نُؤَمِّرُ بِكَذَا)', 'şu bize nehyediliyordu (كُنَّا نُنْهَى عَنْ كَذَا)', 'şöyle yapıyorduk (كُنَّا نَقُولُ وَرَسُولُ اللَّهِ صَلَّى (Resûlullah (s.a.v.) aramızda iken biz şöyle diyorduk (كُنَّا نَفْعَلُ كَذَا (كُنَّا لَا نَرَى بِأَسًا بِكَذَا)', 'şöyle şöyle denilirdi (كان يُقَالُ كَذَا وَكَذَا)', 'şu sünnettendir (من السنة كذا)' vb. şeklindeki sözleri müsned hadistir ve hepsi müsnedlerde yer almaktadır.⁷

Sahâbenin Resûlullah'a (s.a.v.) ait bir haberi farklı şekillerde rivayet ettiklerini ve râvilerin aynı hâdiseyi anlatırken onun Resûlullah ile irtibatını çok değişik şekillerde belirttiklerini bir hadisin farklı rivayetlerini göz önünde bulundurarak görmek mümkündür. Meselâ, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin (ö. 44/664) Hz. Ömer'in (ö. 23/643) kapısını üç defa çaldıktan sonra kapıyı açan olmayınca ayrılıp gitmesinin ardından Hz. Ömer'in onu geri çağırması ve neden beklemediğini sorması, Ebû Mûsâ'nın da buna sebep olarak Hz. Peygamber'den izin istemenin üç defa olduğunu söylediği rivayette bu emrin Hz. Peygamber'e farklı sözlerle nispet edildiği görülmektedir. Rivayetlerden bir kısmında izin isteme emri Hz. Peygamber'e 'bize bu emrediliyordu' şeklinde nispet edilirken,⁸ Tirmizî'nin (ö. 279/892) bir rivayetinde ise sadece 'السنة (sünnet)' şeklinde bir atıfta bulunulmakta, bu ifadenin dışında Resûlullah'a nispet ifadesi geçmemektedir.⁹ Bazı rivayetlerde ise 'sizden biriniz üç defa izin isteyip ona izin verilmezse ayrılıp

edilmesinin itimada daha layık olduğunu, rivayetin zâhirinin, Resûlullah'ın buna muttali olduğunu ve bu fiili onlar için takrir ettiğini gösterdiğini söyler ('Ulûmü'l-ğadîs, s. 52). İbn Hacer ise bu rivayetin sahâbenin fiili olması nedeniyle mevkuף, Resûlullah'ın takriri nedeniyle ise merfû olduğunu belirtir (İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-Şalâh* (I-II), Thk.: Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, 'Imâdetü'l-bahsi'l-ilmî li'l-câmi'ati'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Medine, 1404/1984, II, 519).

⁷ Hâkim, *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-ğadîs*, s. 22. Ayrıca bkz. İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 53; Nâfiz Hammâd, "Ta'birü's-şahâbi", *Mecelletü'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, c. X, sy. 1, s. 99-109.

⁸ Buhârî, "Büyü", 9; "İ'tişâm", 22; Müslim, "Âdâb", 36; Ahmed b. Hanbel, IV, 400.

⁹ Tirmizî, "İstîzân", 3.

*gitsin*¹⁰, *‘İzin isteme üç defadır. Eğer izin verilirse içeri gir, eğer izin verilmezse dön git*¹¹, *‘Kim üç defa izin ister ve ona izin verilmezse dönsün gitsin*¹² gibi ifadelerle Hz. Peygamber’in bu emri ile ilgili sözlerine yer verilmektedir. Müslim’in (ö. 261/875) diğer bir rivayetinde ise sadece *‘Resûlullah’tan işittiğim gibi izin istedim*¹³ sözüyle Nebvî emre işaret edilmektedir. İbn Mâce’nin rivayetinde ise; *‘Resûlullah’ın bize emrettiği şekilde üç defa izin istedim*¹⁴ ifadesi yer almaktadır. Zührî (ö. 124/742) ise bir rivayetinde bunu kimin söylediğini belirtmeden, *‘üç defa selâm verdikten sonra sana cevap verilmezse, dön git diyorlardı’* sözüyle merfû hadise işaret etmektedir.¹⁵

Görüldüğü üzere, Resûlullah’a ait bir ifadeye atıfta bulunurken birbirinden çok farklı sözler kullanılabilir. Bunların bir kısmında Resûlullah’ın sözü hiç zikredilmeyip ona sadece atıfta bulunulmakta, böyle davranmakla emrolunduğu söylenmekte fakat emredenin Peygamber (s.a.v.) olduğunun zikredilmesine gerek duyulmamakta veya bu davranışın sünnet olduğuna işaret edilmekle yetinilmektedir. Bütün rivayetler beraber değerlendirildiğinde bu ifadelerden Hz. Peygamber’in sözlerinin kastedildiği açıkça anlaşılmaktadır. Aynı hâdiseyi nakleden hadisler, farklı nakil formuyla rivayet edildiğinden dolayı bazı muhaddisler tarafından merfû kabul edilirken, diğerleri tarafından mevkuf kabul edilmektedir.

Hadisin tarifi ve muhtevası ile ilgili farklı değerlendirmeler de merfû ve mevkufun belirlenmesinde farklı sonuçlara sebep olmaktadır. İbn Hacer (ö. 852/1448), Abdullah b. Mes‘ûd’un (ö. 32/652) *‘sözün en güzeli Allah’ın Kitabıdır. En güzel yol Muhammed’in (s.a.v.) yoludur. En kötü iş ise sonradan ortaya çıkanlardır....*¹⁶ rivayetinin şerhinde şu değerlendirmeyi yapar: “Hadis dış görünüşüne göre mevkuftur. Ancak *‘en güzel yol, Muhammed’in (s.a.v.) yoludur’* kısmı ise merfû hükmündedir. Çünkü bu kısımda Resûlullah’ın sıfatlarından birini haber vermektedir ve bu, merfûnun kısımlarındandır. Buna dikkat eden ise çok azdır. Şu herkesin ittifak ettiği bir husustur

¹⁰ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi’ (el-Muşannef)*, X, 381, No: 19423; Buhârî, “İstîzân”, 13; Müslim, “Âdâb”, 33; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 127; Ahmed b. Hanbel, IV, 403.

¹¹ Müslim, “Âdâb”, 35, 37 (2. rivayet *‘izin istemek üç defadır’* şeklindedir); Mâlik b. Enes, *el-Muvaftâ’ (I-II)*, Thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, (y.y.), ts., “İstîzân”, 2, 3.

¹² Ahmed b. Hanbel, III, 6, 19; IV, 410, 418; Dârimî, “İstîzân”, 1; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 127.

¹³ Müslim, “Âdâb”, 34.

¹⁴ İbn Mâce, “Edeb”, 17.

¹⁵ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi’ (el-Muşannef)*, X, 3, 80-381, No: 19422.

¹⁶ Buhârî, “İ’tişâm”, 2.

ki, sadece merfû rivayetleri tahric etmeye çalışan musannifler Resûl-i Ekrem'in şemâili ile ilgili rivayetleri de tahric ederler. Çünkü bu konudaki rivayetlerin çoğu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yüzü ve saçı gibi yaratılışını ve zâtını ilgilendirmekte ve O'nun (s.a.v.) hilm ve affedicilik gibi ahlâkını tavsif etmektedir. Bunlar da zikredilen rivayette mûnderictir. Bu rivayet ayrıca İbn Mes'ûd'dan merfû olarak da nakledilmiştir.¹⁷

Hadisçilerin, fıkıh usûlcülerinin ve fıkıhçıların hadisin kapsamıyla ilgili farklı hadis tanımları da merfû ve mevkufun sınırlarını değiştirmektedir. Bu tanımlamalara göre meselâ hadisçilere göre Hz. Peygamber'in peygamberlik öncesi ile ilgili rivayetler de hadis kabul edilirken usûlcüler sadece şer'î bir hükme delalet eden, dolayısıyla sadece nübüvvet sonrası söz, fiil ve takrirleri hadisin kapsamına dâhil etmektedirler.

Bir hadisin ihtisar veya taktî' ile nakledilmesi de merfû bir rivayetin mevkuf kabul edilmesine sebep olabilmektedir. Buhârî (ö. 256/870), İbn Ömer'den (ö. 73/692) mevkuf olarak Hz. Ömer'in (ö. 23/643) kendi vakfı hususunda, vakfın işlerini yürütmeyi üzerine alan kimsenin ondan mal edinmeden yemesini ve dostlarına yedirmesini şart koştuğunu rivayet etmektedir.¹⁸ Bu kısım, Buhârî'nin farklı senedlerle merfû olarak naklettiği Hz. Ömer'in çok sevdiği bir hurmalığını sadaka vermek istediğinde Hz. Peygamber'in ona '*sen bu bahçeni vakfetmek suretiyle tasadduk et. Artık o satılmaz, hibe edilmez, miras bırakılmaz. Fakat onun mahsulü infak olunur*' buyurduğu rivayetinin sonunda yer almaktadır.¹⁹

Merfû veya mevkuf olduğunda ihtilâf bulunan ve hükmen merfû kabul edilen rivayetler esas itibariyle Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin sahâbe tarafından farklı usullerle nakledilmesinden ibarettir. Dolayısıyla bu tarz rivayetler sahâbe tarafından Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin yorumlanmış şekli olarak kabul edilebilir. Bu nedenle hükmen merfû kabul edilen rivayet sîgalarıyla nakledilen

¹⁷ İbn Hacer, *Fetħu'l-bârî*, XV, 178; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 37-38 (Dipnot). Hadis için bkz. Müslim, "Cum'a", 43; İbn Mâce, "Muḳaddime", 7; Dârimî, "Muḳaddime", 23; Ahmed b. Hanbel, III, 31, 319, 371.

¹⁸ Bkz. Buhârî, "Veşâyâ", 12 (bab başlığı olarak), 32.

¹⁹ Bkz. Buhârî, "Veşâyâ", 22, 28, 32; "Şurûḫ", 19; Müslim, "Vaşîyyet", 15; Ebû Dâvûd, "Veşâyâ", 13; Tirmizî, "Aḫkâm", 36; İbn Mâce, "Şadaḳât", 4; Ahmed b. Hanbel, II, 11, 12. İbn Hacer'in Müslim'deki mevkuf rivayetleri bir araya getirdiği *el-Vuḳūf 'alâ mâ fî şaḫîḫi Müslim mine'l-mevḳūf* adlı eser gerçekte merfû olduğu halde ihtisar nedeniyle mevkuf olan birçok rivayet ihtiva etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *el-Vuḳūf 'alâ mâ fî şaḫîḫ-i Müslim mine'l-mevḳūf*, Thk.: Abdullah el-Leysi el-Ensârî, Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986.

hadislere *sahâbe tarafından yorumlanmış merfûlar* denilebilir. Bu tarz rivayetlerin sahâbe tarafından doğrudan Resûlullah'a (s.a.v.) nispet edilmemesi bir tereddüt sonucu değil, bu hadislerin yaygınlığından dolayı âdeta anonim rivayet edilmiş olması da göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Bu nedenle sahâbe bu rivayetleri Hz. Peygamber'e nispet etme gereği duymamıştır.

A. Hz. Peygamber'in Fiillerinin Dolaylı Nakledilmesi

1. Bir fiilin sünnet olarak rivayeti

Sahâbe, bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'e ait bir fiili kastederek '*sünnet şöyledir, şu sünnettendir, şöyle yapmak sünnettir, sünnete uygun davrandın...*' gibi ifadelerle nakletmekte ve eylemi Hz. Peygamber'e doğrudan nispet etmemektedir. Hz. Ali'nin '*eli namazda göbeğin altına koymak sünnettendir*'²⁰ sözü buna örnektir. Sahâbîlerin sünnet olarak belirttiği bir davranış Hz. Peygamber'in bir uygulamasına dayandığı gibi O'nun (s.a.v.) sözlü bir emrine veya sahâbenin bir hareketinin Resûlullah (s.a.v.) tarafından takrir edilmiş olmasına da dayanabilir. Bu tarz rivayetlerin merfû veya mevkuf olduğu hakkında ise farklı görüşler mevcuttur.

Muhaddislerin çoğu bu tarz ifadeleri merfû kabul etmişlerdir. Hatta Hâkim (ö. 405/1014), Beyhakî (ö. 458/1066) ve İbnü'l-Esîr (ö. 606/1209), âlimlerin (ehl-i nakl) bu hususta ittifakından, İbn Abdülber (ö. 463/1071) ise bu konuda icmâ'ın varlığından bahseder.²¹ Nevevî de (ö. 676/1277) bir fiilin sünnet olduğunu belirten rivayetler hakkında tercih edilen görüşün, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) gibi sahâbe-i kirâmın büyüklerinden biri bunu söylediğinde kastedilenin Resûlullah'ın sünneti olduğunu belirtmektedir. Çünkü Ebû Bekir'den önce sadece Resûlullah'ın sünneti vardır.²²

Bu görüşü savunanlar sünnetin Resûlullah'tan başkasına nispet edilmesinin uzak bir ihtimal olduğunu ileri sürürerek bu ifadelerle nakledilen rivayetlerin mevkuf kabul edilmesine karşı çıkmışlar ve buna delil olarak da, Buhârî'nin (ö. 256/870) naklettiği İbn Ömer'in (ö. 73/692) Haccâc'a (ö. 95/713) söylediği '*eğer sünneti arzu ediyorsan*

²⁰ Ebû Dâvûd, "Şalât", 117, No: 756 (السنة وضع الكف على الكف في الصلاة تحت السرة). Abdullah b. Zübeyr de 'صف القدمين ووضع اليد على اليد من السنة' demektedir (Bkz. Ebû Dâvûd, "Şalât", 117, No: 754).

²¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 510, No: 1323; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, s. 561; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 214. İbn Hacer de bu hususta icma ve ihtilaflara işaret eder (*Fethu'l-bârî*, III, 564; a.mlf., *en-Nüket*, II, 523).

²² Ali el-Kârî, *a.g.e.*, ss. 560-561.

namazı erken kıldır' sözünü zikretmişlerdir. Bu rivayete göre İbn Şihâb (ö. 124/742), "Sâlim'e (ö. 106/725) 'bunu Resûlullah mı yaptı?' diye sorunca, 'sünnet ifadesiyle Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetinden başkasını mı kastediyorlar?' diye cevap vermiştir.²³

Bu görüşü reddeden İbn Hazm (ö. 456/1064) ise sünnetin Resûlullah için kullanıldığına delil gösterilen Buhârî'nin İbn Ömer'den naklettiği 'size Peygamber'inizin sünneti yetmez mi? Sizden biriniz hacdan men edilirse Kâbe'yi tavaf eder ve Safâ ile Merve arasında sa'y eder, sonra ihramlıya haram olan her şey ona helâl olur. Nihayet gelecek sene hacceder. Bu kimse kurban keser, eğer kurban bulamazsa oruç tutar'²⁴ rivayeti hakkında şöyle der: "Hz. Peygamber'in Mekke'ye girmesine engel olununca, Kâbe'yi tavaf etmediği ve Safâ ile Merve arasında sa'y etmediği hakkında ümmetin arasında hiç bir ihtilâf yoktur. Peygamber (s.a.v.) Hudeybiye'de sadece ihramdan çıkmış, başka bir şey yapmamıştır. İbn Ömer'in zikrettiği hâdise, kesinlikle Resûlullah'tan vâki olmamıştır."²⁵

Hanefî usûlcüsü Âmidî'ye (ö. 631/1233) göre ise, 'من السنة (şu sünnettendir)' ifadesiyle, Resûlullah ve Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetinin kastedilme ihtimaliyle beraber Resûlullah'ın sünneti mânasında kullanılmış olması daha kuvvetlidir. Âmidî'ye göre Resûlullah'ın sünneti asıl, Hulefâ-i Râşidîn'in sünneti ise Resûlullah'ın sünnetine tâbidir ve sahâbînin dilinde sünnet kelimesi mutlak olarak zikredildiğinde Resûlullah'ın sünnetine hamledilmesi daha evlâdır.²⁶

²³ Buhârî, "Hac", 89. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Nüzhetu'n-naazar*, s. 86; Süyûtî, *Tedrib*, s. 120; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, ss. 564-566; San'ânî, *Tavzîh*, I, 243; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 214-215.

²⁴ Buhârî, "Muşşar", 2; Nesâî, "Hac", 61.

²⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 208. İbn Hazm'ın bu düşüncesine itiraz eden San'ânî ise Resûlullah'tan bu hususta sünnet olarak bir fiilin nakledilmediğini fakat 'سنة نبيكم (Peygamberinizin sünneti)' lafzının, fiil, söz ve takriri de içine aldığı belirtir. İbn Ömer'in bahsettiğini Resûlullah'ın yapmamış olması, onu söylemediği veya takrir etmediği mânasına gelmez (San'ânî, *Tavzîh*, I, 243-244).

²⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, I, 326-327. Ayrıca bkz. San'ânî, *a.g.e.*, I, 243. Bir davranışın sünnet olduğunu ifade eden söz ve fiilleri merfû kabul edenler, bu rivayetlerin merfû olduğu halde 'Hz. Peygamber şöyle demiştir' şeklinde doğrudan Resûlullah'a nispet edilmemesinin sebebini ihtiyat ve verâ' olarak açıklamaktadırlar (Bkz. Süyûtî, *Tedrib*, s. 120; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, ss. 567-569; Kâsimî, *Qavâ'idü't-tahdîş*, s. 150). Kâsimî ise 'Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi veya şöyle yaptı' denilmeden 'şu sünnettir' vb. şeklinde nakledilen rivayetlerin, nebevî hidayetini tebliği hususunda bir teknik (tefennün) olduğunu söylemektedir. Ona göre bilhassa *bize şu emredildi* veya *bu sünnettendir* tarzındaki hüküm, kavli değil, fiilî sünnetlerden olabilir. Râvi icaz veya makam darlığı sebebiyle bu ifadeleri kullanmış olabilir. Âlim o husustaki merfû hadisi bildiği halde çoğu zaman *şu sünnettendir* şeklinde sadece cevabı söylemiş olabilir (Kâsimî, *a.g.e.*, s. 151).

'Bu sünnettir' veya 'sünnet şöyledir' gibi rivayetlerin merfû mânasında kullanıldığını birçok rivayette görmek mümkündür. Bu rivayetlerden birine göre İbn Abbas (ö. 68/687) kendisine sorulan bir soruya cevap verirken bahsedilen fiilin sünnet olduğunu söylemekle yetinmekte, ısrar üzerine ise bunun Resûlullah'a ait bir uygulama olduğunu vurgulamaktadır. Tâvus (ö. 106/724) nakletmektedir: "İbn Abbas'a (iki secde arasında) iki ayak üzerine oturmayı sorduk. O da 'bu sünnettir' dedi. Bunu yapmayı insana büyük bir eziyet olarak görüyoruz deyince İbn Abbas, 'bu muhakkak ki Peygamber'inizin sünnetidir' dedi."²⁷

Diğer bir rivayeti de Ebû Kılâbe (ö. 104/722) Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/712) nakletmektedir. Bu rivayeti için Ebû Kılâbe; 'eğer dileseydim Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi derdim. Fakat Enes b. Mâlik: 'sünnete göre, bekârla evlenince onun yanında yedi gün, dulla evlenince onun yanında üç gün kalınır' dedi. (Ben de onun dediği gibi naklediyorum)' demektedir.²⁸ Râvi Ebû Kılâbe, bu hadisi merfû kabul etmekte, fakat Enes b. Mâlik hadisi hangi rivayet şekliyle nakletmişse o da aynı şekilde nakletmektedir. İbn Mâce ve Dârimî de hadisi 'Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu' ifadesiyle nakletmektedirler. İmam Mâlik ise hadisi Enes'ten mevkuf rivayet etmektedir.²⁹ Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd ayrıca Resûlullah'ın dul olarak evlendiği Hz. Safiyye'nin (ö. 50/670) yanında üç gün kaldığını belirtmektedir.³⁰

Diğer taraftan sahâbenin uyulması gereken sünnet hakkındaki farklı anlayışından dolayı bazen 'bu sünnet değildir' şeklinde rivayet edilen bir fiil merfû olabilmektedir. Burada nefyedilen, bir davranışın Hz. Peygamber'e nispeti değil, bunun yapılmasının emredilen bir sünnet olmadığı vurgulanmasıdır. Hz. Âişe (ö. 58/677) '(Hac esnasında) Ebtâh'a inmek sünnet değildir. Resûlullah (s.a.v.) oradan çıkmak daha kolay

²⁷ Müslim, "Mesâcid", 32; Tirmizî, "Şalât", 94; Ebû Dâvûd, "Şalât", 139; Ahmed b. Hanbel, I, 313.

²⁸ Müslim, "Rağâ", 44, 45; Buhârî, "Nikâh", 100, 101; Tirmizî, "Nikâh", 41; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 34; İbn Mâce, "Nikâh", 26; Dârimî, "Nikâh", 27. Bazı rivayetlerde 'eğer dileseydim, Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi derdim' ifadesi, hadisi Ebû Kılâbe'den nakleden el-Hazzâ tarafından da tekrarlanmaktadır (Bkz. Buhârî, "Nikâh", 101; Müslim, "Rağâ", 44, 45; Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, III, 27-28). Goldziher ise bu rivayeti hadisle sünnetin eş anlamlı olmadığına delil olarak kullanmıştır. Bkz. *Muhammedanische Studien*, II, 12.

²⁹ Muvatta', "Nikâh", 15 (Bu rivayet fetva şeklindedir). Ayrıca bkz. Dere, *Die Hadîtanwendung*, s. 76-77.

³⁰ Ahmed b. Hanbel, III, 99; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 34; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 215.

olduğu için Ebtâh'a uğramıştır' demektir.³¹ Sünnet kelimesine yüklenen farklı anlamlardan dolayı zikredilen rivayette Resûlullah'ın (s.a.v.) bir davranışı yaptığı belirtilmekle beraber bunun sünnet olmadığı söylenmektedir.

Cumhur '*şunu yapmak sünnettir, sünnet şöyledir veya bu sünnettendir*' gibi ifadeleri merfû kabul ederken, Hanefîlerden Ebû'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/951), Ebû Bekir er-Râzî (ö. 370/980), Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1038), Pezdevî (ö. 482/1089), Serahsî (ö. 483/1090) ve diğer bazı Hanefîler ile Şâfîîlerden Kâdî Ebû Bekir es-Sayrafi (ö. 330/942) ve Cüveynî (ö. 478/1085), Zâhirîlerden ise İbn Hazm (ö. 456/1064) ve diğer bazı âlimler cumhurun bu kanaatine katılmamaktadır. Bu tarz rivayetlerin merfû olmadığını savunanlar, ilk asırda sünnet kelimesinin Hz. Peygamber ve halifeler için kullanıldığını ileri sürmüşler ve buna delil olarak da '*عليكم بسنتي وسنة الخلفاء الراشدين المهديين*' (Benim ve Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine uyunuz)³² hadisini ve Hz. Ali'den rivayet edilen '*Resûlullah (s.a.v.) (içki içenlere) kırk celde vurdu, Ebû Bekir kırk celde vurdu, Hz. Ömer ise seksen celde vurdu. Bunların hepsi sünnettir*'³³ rivayetini zikretmişlerdir. Yine Hz. Peygamber '*مَنْ سَنَّ فِي الْإِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً... (Kim İslâm'da güzel bir sünnet koyarsa...)*'³⁴ hadisinde sünneti kendisinden başkalarına da nispet etmiştir.³⁵

Bazı Şâfîî imamları da İmam Şâfîî'nin (ö. 204/819) '*şu sünnettendir*' şeklindeki rivayetlerin, kadîm görüşüne göre merfû, kavli-i cedîdine göre ise merfû olmadığını söylemekle beraber San'ânî (ö. 1182/1768) Şâfîî'nin sonraki dönemlere ait eserlerinden *el-Üm*'de merfû olduğunu belirttiğini söyler.³⁶ İmam Şâfîî, kavli-i cedîdinde sünnet hükmünün mutlak olarak zikredilip bir açıklama olmadığı takdirde bunun Resûlullah'ın sünnetine hamledilemeyeceğini, zira bundan maksadın bir beldenin veya idarecilerin

³¹ Müslim, "Hac", 339, 341; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 86; İbn Mâce; "Menâsik", 81; Ahmed b. Hanbel, VI, 41, 190, 207, 225. Ayrıca bkz. Müslim, "Hac", 340; Buhârî; "Hac", 147; Tirmizî, "Hac", 81, 82.

³² Tirmizî, "İlim", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5 ; İbn Mâce, "Muğaddime", 6; Dârimî, "Muğaddime", 16; Ahmed b. Hanbel, IV, 126, 127.

³³ Müslim, "Hudûd", 38; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 36; Dârimî, "Hudûd", 9.

³⁴ Müslim, "İlim", 15; "Zekât", 69; Tirmizî, "İlim", 15; Nesâî, "Zekât", 64; İbn Mâce, "Muğaddime", 14; Dârimî, "Muğaddime", 44; Ahmed b. Hanbel, IV, 357, 359, 360, 361.

³⁵ Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 213-214. Ayrıca bkz. Irâkî, *Fethu'l-muğîs*, s. 56; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 86; a.mlf., *en-Nüket*, II, 523; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, ss. 563-564; San'ânî, *Tavzîh*, I, 243.

³⁶ San'ânî, *Tavzîh*, I, 242-243. San'ânî ayrıca İbn Hacer'in Şâfîî'nin kavli-i cedîdinde iki ihtimalin söz konusu olduğu şeklindeki değerlendirmesini ise eğer '*من السنة*' sözü sahâbîye aitse merfû, bunu söyleyen tâbî ise merfû veya mevkuf olma ihtimali bulunmaktadır diye yorumlamaktadır (*Tavzîh*, I, 243. Ayrıca bkz. Ali el-Kârî, *a.g.e.*, ss. 563-564).

sünneti olabileceğini ileri sürmektedir. Şâfiî buna delil olarak Mâlik'in 'beldemizin sünneti şöyledir' sözüyle Medine âlimlerinden Süleyman b. Bilâl'in (ö. 172/788) sünnetini kastettiğini zikreder.³⁷

Bu tarz rivayetlerin merfû kabul edilmesine en şiddetli itiraz İbn Hazm'dan (ö. 456/1063) gelmektedir. O, sahâbenin 'sünnet şöyledir' vb. sözlerinin kesinlikle müsned olmadığını, bir sözün 'filan şöyle söyledi' denmedikçe o kişiye nispet edilemeyeceğini, dolayısıyla böyle bir ifadeyle nakledilen bir sözün Hz. Peygamber tarafından söylendiğine delil olamayacağını ileri sürmektedir. Zira sahâbî, ictihadıyla ulaştığı kanaatine göre bir şeyin sünnet olduğunu söylemiş olabilir.³⁸

Hanefilerden Ebû Yûsuf (ö. 182/798) da 'bu sünnettir, sünnet böyledir' gibi bütün ifadeleri merfû kabul etmez. Çünkü sünnetten kastedilen bir beldenin veya idarecilerin sünneti de olabilir. Buna örnek olarak Ebû Yûsuf 'Hicaz ehli bir hükümde bulunurlar, onlara bu hüküm kimden denilince 'sünnet böyle gelmiştir' derler. Belki de o şekilde bir idareci veya herhangi bir kimse kazâda bulunmuştur' demektedir.³⁹ Ebû Yûsuf'un bu görüşüne katılan Serahsî de (ö. 483/1090) sünneti tarif ederken şöyle der: "Bize göre dinî literatürde sünnetten murad, Resûlullah'ın ve ondan sonra sahâbenin sünnet kıldığıdır (ما سَنَّه رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالصَّحَابَةُ بَعْدَهُ عِنْدَنَا). Bize göre sünnetin sadece Resûlullah'ın sünnetine tahsis edilmesi gerekmez. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) 'kim iyi bir sünnet koyarsa ...'⁴⁰ buyurmuştur. Selef, sünnete kayıt koymadan Ebû Bekir ve Ömer'in yaptıklarını kastediyorlardı. Ömereyn'in sünneti üzere biat alıyorlardı. Yine Resûlullah (s.a.v.) 'Benim ve Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine sarılınz'⁴¹ buyurmuştur. Bu sâbit ise biz deriz ki: sünnetin hükmü ittibadır. Delil ile sâbit olmuştur ki, söz ve fiilleriyle Resûlullah, din olarak tatbik ettiği yolda tâbi olunandır. Resûlullah'tan sonra da sahâbe aynı şekilde (tâbi olunan)dir (...)"⁴²

³⁷ Serahsî, *el-Uşûl*, I, 380-381.

³⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 208.

³⁹ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî, *er-Redd 'alâ siyeri'l-Evzâ'i*, Thk.: Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 11; Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fi'khiyye*, s. 257. Sünnet kelimesinin daha sonraki yıllarda da sözlük manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

⁴⁰ Müslim, "İlim", 15; "Zekât", 69; Tirmizî, "İlim", 15; Nesâî, "Zekât", 64; İbn Mâce, "Muğaddime", 14.

⁴¹ Tirmizî, "İlim", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5; İbn Mâce, "Muğaddime", 6.

⁴² Serahsî, *el-Uşûl*, I, 114-115.

Sahâbenin, sünnet olduğunu belirttiği her rivayetin merfû olmadığı kanaatinde olan diğer bir Hanefî fakihi Tahâvî de (ö. 321/933) İbn Ömer'den (ö. 73/692) nakledilen '*namazın sünneti; sağ ayağını dikmen, sol ayağını yaymandır*' sözünü değerlendirirken İbn Ömer'in sözünün, bu fiilin Resûlullah'a dayandığını göstermeyeceğini, bunun İbn Ömer'in bir görüşü olması veya Resûlullah'tan sonraki birinden almasının mümkün olduğunu söylemekte ve buna gerekçe olarak da Resûlullah'ın '*size benim sünnetime ve benden sonra da Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetine uyanızı tavsiye ederim*' buyurduğunu belirtmektedir.⁴³

'*Şu sünnettendir*' veya '*sünnet şöyledir*' şeklinde nakledilen bütün rivayetler için aynı değerlendirmeyi yapmak mümkün değildir. Sünnetin farklı mânalarda kullanılması nedeniyle bunlardan bir kısmı merfû değildir. Bununla beraber, '*şu sünnet değildir*' denilen bazı fiillerin de Resûlullah'a ait olduğu görülmektedir. Diğer taraftan sünnet olduğu bildirilerek nakledilen bir fiil, bir başka rivayette doğrudan Hz. Peygamber'e söz veya fiil olarak nispet edilerek nakledilmiştir.

Sahâbenin '*şu sünnettir*', '*biz şöyle yapardık*', '*şu bize emredildi/yasaklandı*' vb. dolaylı anlatım ifadeleriyle naklettiği hadislerin merfû veya mevkuf olmaları hakkındaki tartışmaların yanında şu hususun da dikkate alınması gerekmektedir. Her sahâbînin Hz. Peygamber'den hadis naklederken öncelikle belirli ifadeleri kullanmış olmaları kuvvetli bir ihtimaldir. Bilhassa fakih sahâbîler daha çok dolaylı anlatımda bulunmuşlardır. Bu nedenle dolaylı nakledilen hadislerin merfû veya mevkuf kabul edilmesinde her sahâbînin bu ifadeleri hangi anlamda kullandıkları tesbit edilebilir. Ancak râvi tasarrufları nedeniyle hata ihtimali de dikkate alınmalıdır.⁴⁴

⁴³ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, I, 81; Abdulmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, ss. 257-258. Tahâvî İbn Müseyyeb'in Zeyd b. Sâbit'in bir sözünü sünnet olarak nitelendirdiğini de belirtmektedir (bkz. a.y.). Tâbînin '*şu sünnettir*' şeklinde yapmış olduğu rivayetleri de mürsel merfû kabul edenlerle beraber muttasıl mevkuf kabul edenler de mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Irâkî, *et-Taşyîd*, ss. 54-55; *Fetihu'l-muğîş*, ss. 60-61; San'ânî, *Tavzîh*, I, 245; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 216; Abdülmecîd, *a.g.e.*, s. 257.

⁴⁴ Meselâ Kütüb-i Tis'a çerçevesinde 'السنة' 'سنة' 'سنة نبيكم' ve 'سنة رسول الله' gibi ifadeleri sahâbeden Huzeyfe, İbn Abbas, İbn Ömer, Abdullah el-Müzenî, Hz. Ali, Enes b. Mâlik, Hz. Âişe, Abdurrahman b. Avf, İbn Mes'ûd, Hz. Ömer, Câbir b. Abdullah, Abdurrahman b. Muhayrîz, Ebû Bekir, Temîm ed-Dârî, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Ebû Ümâme, Fadâle b. Ubeyd, Talk b. Habîb, Abdullah b. Zübeyr, İmrân b. Husayn, Amr b. el-Âs, Ebû Basra el-Gıfârî, Abdullah b. Yezîd, Huzeyfe b. Üseyd, Ebû Hüreyre, Kâ'b b. Mâlik, Ubey b. Kâ'b, Meymûne ve Ukbe b. Âmir'in kullandığı görülmektedir. Bunların büyük bir kısmından ise sadece bir tek rivayet mevcuttur. Meselâ Ebû Hüreyre'den bu ifadeyle nakledilen bir rivayet vardır ve o da zayıf kabul edilmiştir. Bu rivayetlerde râvi tasarrufları da dikkate alınmalıdır. Bununla beraber sınırlı sayıda sahâbînin rivayetlerinde bu ifadeyi kullandığı söylenebilir. Tâbîinden

Sünnet diye nakledilen rivayetlerin merfûluğu ile ilgili tartışmalara benzer bir durum da fiilî sünnetler için geçerlidir. Zira bu çeşit rivayetlerin ifade tarzı da sahâbeye aittir ve sahâbenin değerlendirmesini ihtiva etmektedir. Sahâbenin farklı değerlendirmede bulunma ihtimali, merfû rivayetlerde de geçerlidir. Sarih merfû rivayetlerle ilgili yapılan değerlendirme, ‘şu sünnettir’ şeklindeki veya dolaylı olarak Hz. Peygamber’e nispet edilen diğer rivayetler hakkında da göz önünde bulundurulmalıdır. Hz. Âişe (ö. 58/677) şöyle demiştir: “*Her kim size Resûlullah’ın (s.a.v.) ayakta bevlettiğini haber verirse, onu tasdik etmeyin. Zira Resûlullah (s.a.v.) ancak oturarak bevlediyordu.*”⁴⁵ Fakat Buhârî (ö.256/870) ve Müslim’in (ö. 261/875) Huzeyfe’den (ö. 36/656) rivayetine göre Resûlullah (s.a.v.) ayakta da bevletmiştir.⁴⁶ Hz. Âişe’nin Resûlullah’tan (s.a.v.) nefyettiği bir fiili diğer bazı sahâbe isbat etmektedirler. Bu hal, Hz. Âişe rivayetinin merfû olmasını ortadan kaldırmamaktadır. Yine Resûlullah’ın (s.a.v.) Zilhiccenin ilk on gününde oruç tuttuğunu bildiren rivayetler⁴⁷ ile Hz. Âişe’den tutmadığını bildiren rivayeti⁴⁸ de aynı durumdadır.

B. Hz. Peygamber’in Sözlerinin Dolaylı Nakledilmesi

1. Hz. Peygamber’in sözlerinin doğrudan hüküm ifadesiyle nakledilmesi

Sahâbe, Hz. Peygamber’in söz, fiil veya takrirlerinden hareketle O’nun bir davranışı emrettiğini veya yasakladığını, bir şeyi haram, helâl veya mübah kıldığını ve bir hükümde bulunduğunu belirterek; *أَمَرَ رَسُولَ اللَّهِ (Resûlullah (s.a.v.) emretti)* veya *نَهَى (yasakladı)*, *حَكَّمَ (hüküm verdi)*, *فَضَّى (kararlaştırdı)*, *حَرَّمَ (haram kıldı)*, *أَبَاحَ (mübah kıldı)* şeklinde rivayet etmiştir. Bu ifadelerle nakledilen rivayetlerin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) nispet edilip edilemeyeceği hakkında da bazı farklı görüşler mevcuttur. Sahâbenin ‘Resûlullah şunu emretti veya yasakladı’ vb. ifadelerle naklettiği rivayetleri, çoğunluk Resûlullah’tan duyduğuna delalet edeceğini söylemişlerdir. Bazıları ise doğrudan veya

ise Zührî, Sâlim, Katâde, Ebû Kılâbe, Atâ, Urve b. Zübeyr, Saîd b. el-Müseyyeb, Şürayh, İbn Sîrîn, Ömer b. Abdülazîz, Vekî‘, Yahyâ b. Saîd, Alkame, Mucâhid, İbn Ebû Leylâ, İbrâhim et-Teymî, İbrahim en-Nehâî, Haccâc, Tâvus... gibi kişiler bu ifadeyi kullanmaktadır.

⁴⁵ Tirmizî, “Tahâret”, 8; Nesâî, “Tahâret”, 25; İbn Mâce, “Tahâret”, 14. Bu rivayetle ilgili Tirmizî, ‘*bu hususta en güzel ve en sahih olan rivayet budur*’ değerlendirmesini yapar (a.y.).

⁴⁶ Buhârî, “Vuğû”, 60-62; Müslim, “Tahâret”, 73-74. Hâkim Ebû Hüreyre’den Resûlullah’ın (s.a.v.) dizindeki bir yaradan dolayı ayakta bevlettiğini nakletmektedir (*el-Müstedrek*, I, 290, No: 645). Hz. Âişe Resûlullah’ın (s.a.v.) devamlı uygulamasını, Huzeyfe ise istisnâî uygulamasını bildirmektedir.

⁴⁷ Ebû Dâvûd “Şavm”, 61; Nesâî, “Şıyâm”, 83.

⁴⁸ Müslim, “İ’tikâf”, 9; Ebû Dâvûd, “Şavm”, 62.

Resûlullah'tan (s.a.v.) işiten birinden işitmiş olabileceğini söylemektedir.⁴⁹ Konuyla ilgili 'Peygamber (s.a.v.) kelerin öldürülmesini emretti ve onun zarar verici olduğunu söyledi'⁵⁰ ve 'Resûlullah (s.a.v.) teşrik günlerinde oruç tutmayı nehyetti'⁵¹ hadislerini örnek olarak zikreden Hatîb el-Bağdâdî'ye (ö. 463/1071) göre sahâbînin 'Resûlullah (s.a.v.) şunu söyledi, haber verdi veya anlattı' demesi, 'Resûlullah'ın (s.a.v.) şunu emrettiğini veya nehyettiğini işittim' demesi gibidir. 'Resûlullah'ın (s.a.v.) şunu emrettiğini işittim' ifadesi başka ihtimal taşımazken 'Resûlullah (s.a.v.) şunu emretti' sözü ise, O'ndan işitme ihtimaliyle, emri haber verme ihtimalini taşımaktadır.⁵²

Sahâbînin 'Resûlullah'ın şunu emrettiğini/nehyettiğini işittim' şeklindeki rivayetlerinin hüccet olamayacağını ve sahâbînin bu tarz sözünün mutlaka Hz. Peygamber'in emir ve nehyine delalet etmeyeceğini savunan Âmidî (ö. 631/1233) ise şöyle demektedir: "Sahâbî bir söz işitmiş ve onun emir veya nehiy olduğuna inanmış olabilir. Bu söz bir başkasının nezdinde ise emir veya nehiy kabul edilmeyebilir. Yine muhtemeldir ki, sahâbe Hz. Peygamber'in bir şey emrettiğini veya nehyettiğini işitmiş olup bunun sonucunda bir şeyin emredilmesini, onun zıdlarının tamamının nehyedilmesi, bir şeyin nehyedilmesini de onun zıdlarından birinin emredilmesi şeklinde değerlendirmiş olabilir. Buna dayanarak başkalarına göre emir veya nehiy olmayan bir şeyi emir veya nehiy tarzında nakletmiş olabilir."⁵³

İrâkî (ö. 806/1403) de sahâbînin 'bize Hz. Peygamber emretti' şeklinde emredeni açıkça ifade ederse bunun merfû olduğunda bir ihtilâf olmadığını belirtir. Ancak kelâmcılardan bazılarının Resûlullah'ın sözü nakledilmedikçe bunun hüccet olmayacağını söylediklerini nakleder.⁵⁴

⁴⁹ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 459-460; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 325; Cevâbî, *Cühûdü'l-muhaddişîn*, s. 259.

⁵⁰ Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 15; Müslim, "Selâm", 142, 144; Ebû Dâvûd, "Edeb", 163; Nesâî, "Menâsik", 115; İbn Mâce, "Şayd", 12; Dârimî, "Eğâhî", 27.

⁵¹ Ebû Dâvûd, "Şavm", 50; Dârimî, "Şavm", 48.

⁵² Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 459-460.

⁵³ Âmidî, *el-İhkâm*, I, 325. Âmidî, bu şekildeki rivayetlerin hüccet olduğunu, sahâbenin âdil ve dili en iyi bildiğini, onların emir ve nehiy olanı nakledip bir karıştırma yapmayacağını da belirtir (a.y.).

⁵⁴ İrâkî, *Fetħu'l-muğîş*, s. 57; San'ânî, *Tavzîh*, I, 247; Ayrıca bkz. Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 211. San'ânî ise bu görüşün doğru olmadığını savunur ve bu ihtimal kabul edildiği takdirde sadece nebevî lafızlarla yapılan rivayetleri kabul etmek gerekeceğini ve mâna ile rivayetin reddedileceğini söyler. Sahâbînin 'Resûlullah (s.a.v.) bize emretti' demesi, Hz. Peygamber'in onlara inşâ sîgası ile (بِسْمَةِ إِتْشَاءِ) söylediğini haber vermektir. O da 'şöyle yapınız' sözüdür. Bu da sahâbînin 'Hz. Peygamber şöyle dedi' demesi gibidir (San'ânî, *Tavzîh*, I, 247).

Sahâbenin Hz. Peygamber'e ait bir söz, fiil veya takriri '*hüküm verdi, emretti, nehyetti, haram kıldı, mübah kıldı...*' gibi ifadelerle nakletmesinin ise farklı sebepleri vardır. Birisi bir soru sorar ve sahâbî onun mânasıyla veya mûcibiyle fetva verebilir. Birisiyle münazara ederken hadisin mânasıyla veya mûcibiyle ihticâda bulunabilir ve 'Resûlullah şöyle hükmetti, şunu emretti, bunu mübah saydı, şundan nehyetti, şunu haram kıldı ...' gibi ifadeleri kullanmış olabilir.⁵⁵

Bu şekildeki rivayetler birbirine muâriz olduğunda ise '*Hz. Peygamber bize emretti*' sözü, '*Hz. Peygamber bize şöyle yapınız dedi*' sözüne denk kabul edilmiştir. Eğer bunlara müreccah olan bir rivayet muâriz olursa, o takdirde diğeri bu söze tercih edilir. Emir ve nehiy formuyla nakledilen rivayetler, fiilî ve takrirî rivayetlere takdim edilir. '*Hz. Peygamber şunu emretti*' şeklindeki bir rivayet ise mürsel olma ihtimalinden dolayı '*Hz. Peygamber bize şunu emretti*' şeklindeki bir rivayetin gerisinde kalır ve teâruz durumunda ikincisi ona tercih edilir.⁵⁶

Fakihler hadisin isnadıyla beraber sahâbenin hadisi naklederken kullandıkları lafızları da nazar-ı itibara almışlardır. Sahâbîlerin hadisi naklederken kullandıkları lafızları Gazzâlî beş dereceye ayırmıştır.⁵⁷ Bunların en kuvvetlisi sahâbînin '*حَدَّثَنِي، قال لي رسولُ الله صلى الله عليه وسلم (Resûlullah (s.a.v.) bana tahdis etti, haber verdi, dedi)*' şeklindeki rivayetleridir. İkincisi ise sahâbînin '*قال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم (Resûlullah (s.a.v.) dedi ki)*' şeklindeki sözleridir. Bu rivayet şeklinde sahâbî ile Hz. Peygamber arasında başka râvinin bulunma ihtimali vardır.⁵⁸ Üçüncüsü ise sahâbînin '*Resûlullah (s.a.v.) şunu emretti veya şunu nehyetti (أمر رسولُ الله بكذا، نهى رسولُ الله عن كذا)*' şeklindeki rivayetleridir. Bu tarz bir rivayet, sahâbînin emir veya nehiy olmayan bir şeyi emir ya da nehiy zannetmesi ihtimalini taşımaktadır. Hadisin muhtevasının tamamının veya bir kısmının emredilmesi de mümkündür. Aynı şekilde devamlı olmayıp muvakkat bir emir veya nehiy olması da muhtemeldir. Bu ihtimallerden dolayı çoğunluğun aksine

⁵⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 220.

⁵⁶ San'ânî, *Tavzîh*, I, 248.

⁵⁷ Bkz. el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Mustaşfâ min 'ilmi'l-uşûl* (I-II), 1. Baskı, Bulak, 1322, I, 129-131; Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, s. 255.

⁵⁸ Ebû Hüreyre merfû olarak rivayet ettiği '*cünüb olarak sabahlayan oruç tutmasın*' hadisinden sonra kendisine müracaat edilince bunu Fadl b. Abbas'tan duyduğunu belirtmiştir (Müslim, "Şiyâm", 75; Buhârî, "Şavm", 22; Muvatta', "Şiyâm", 11). İbn Abbas da '*ribâ ancak nesdedir*' hadisini rivayet etmiş, kendisine müracaat edilince hadisi Üsâme b. Zeyd'den duyduğunu söylemiştir (Buhârî, "Büyü", 79; Müslim, "Müsâkât", 101, 102, 104; Nesâî, "Büyü", 50; İbn Mâce, "Ticârât", 49).

bazı âlimler bu çeşit rivayetlerin hüccet sayılmadığını, ancak doğrudan Resûlullah'ın sözü şeklinde nakledildiğinde hüccet kabul edileceğini söylemişlerdir. Bu üç derecedeki rivayetlerin kabul edilmesinde Hanefiler, muhaddisler ve cumhûr-u fukahâ müttefiktirler. Gazzâlî dördüncü sırada sahâbînin 'şu bize emredildi, bu bize nehyedildi (أمرنا بكذا ، نهينا عن كذا)' şeklindeki sözlerini, beşinci sırada ise sahâbînin 'şöyle yaparlardı (كانوا يفعلون كذا)' tarzındaki sözlerini zikretmiştir.⁵⁹

Bazı rivayetlerde bir hadis doğrudan Resûlullah'ın emir ve nehiy sözleriyle nakledilirken, dolaylı olarak Resûlullah'ın bir şeyi emrettiği veya yasakladığını belirten ifadelerle de rivayet edilmektedir. Müslim, bir rivayetinde Semûre b. Cündeb'den (ö. 59/678) "Resûlullah bize çocuğumuza Eflah, Rabah, Yesâr ve Nâfi' isimlerini vermemizi yasakladı (نهانا رسولُ الله صلى الله عليه وسلم...)"⁶⁰ şeklinde naklederken, Yine Semûre b. Cündeb'den "Resûlullah (s.a.v.) bana çocuğunu Rabah, Yesâr, Eflah ve Nâfi' olarak isimlendirme dedi" şeklinde de rivayet edilmektedir.⁶¹ Aynı hadis nehy-i hâzır sîgasıyla rivayet edildiği gibi, 'Resûlullah (s.a.v.) yasakladı'⁶² ve 'Resûlullah bize yasakladı' şeklinde haber ifadesiyle de rivayet edilmiştir. Zikredilen hadis bu çeşit ifadelerle ilgili tartışmalarda kesin bir değerlendirmenin her rivayet için isabetli olmayacağını göstermektedir. Her rivayeti Kur'an ve sünnette benzeri ifade ve hükümlerle beraber değerlendirmek gerekmektedir. Diğer taraftan sahâbî 'أمر، نهى، أباح، حَكَمَ، قَضَى... رسولُ الله' (Resûlullah (s.a.v.) emretti, yasakladı, mübah kıldı, hüküm verdi, kararlaştırdı...) şeklinde naklettiği rivayetlerde, Hz. Peygamber'in söylemiş olduğu birçok husustan sadece bir veya birkaçını zikretmiş olabileceği gibi, O'nun farklı zamanlarda söylediklerini birleştirerek de nakletmiş olabilir.⁶³

Hadislerin değerlendirilmesi açısından sahâbînin sadece yukarıda zikredilen 'Hz. Peygamber şunu emretti/yasakladı' veya 'Hz. Peygamber bize şunu emretti/yasakladı' şeklindeki rivayetlerin değil, doğrudan Hz. Peygamber'in sözleri olarak nakledilen bazı

⁵⁹ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, I, 131; Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fi'khiyye*, ss. 255-256.

⁶⁰ Müslim, "Âdâb", 10.

⁶¹ Müslim, "Âdâb", 11, 12; Tirmizî, "Edeb", 65; Ebû Dâvûd, "Edeb", 70; Ahmed b. Hanbel, V, 7,10, 21.

⁶² Ebû Dâvûd, "Edeb", 70; İbn Mâce, "Edeb", 31; Dârimî, "İstîzân", 61; Ahmed b. Hanbel, V, 12.

⁶³ Süyûtî, *el-Câmi'u's-ş-şagîr*'de 'باب المناهى' adıyla açtığı bir bapta 'نهى' ile başlayan ve Hz. Peygamber'in yasaklarını ifade eden hadisleri bir arada zikretmiştir (*el-Câmi'u's-ş-şagîr fi e'hadîşî'l-beşîr ve'n-nezîr* (I-II), Thk.: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, (y.y.), 1417/1996, II, 986-1006). Süyûtî bu kısımda sadece 'نهى (رسولُ الله)' şeklindeki hadislere yer vermiş, 'نهانا (رسولُ الله)' şeklindeki rivayetleri zikretmemiştir.

rivayetlerin de değerlendirilmesinde benzer durumun söz konusu olduğu bir gerçektir. Sahâbî, ferdî bir hâdise hakkında ifade edilmiş bir hadisi genel gibi kabul edip ona göre rivayet etmiş olabileceği gibi, Hz. Peygamber'in haber verdiği bir hâdiseyi hükme dönüştürmüş de olabilir. İbn Ömer'in (ö. 73/692), ailesinin ağlaması sebebiyle ölünün azab göreceği hakkındaki rivayeti buna örnektir. Hz. Âişe (ö. 58/677), Hz. Ömer (ö. 23/643) ve İbn Ömer'in hadisin baş tarafını işitmediklerini söylemektedir. Hz. Âişe "Allah Ömer'e rahmet etsin! Allah'a yemin ederim ki Resûlullah, ailesinin ağlaması dolayısıyla Allah'ın mü'mine azap edeceğini söylemedi. Fakat Resûlullah (s.a.v.), 'ailesinin ağlaması sebebiyle kâfirin azabını artırır' buyurdu" demektedir.⁶⁴ Hz. Âişe'nin diğer bir rivayetine göre ise Resûlullah, ölen Yahudi bir kadının ailesini kastederek 'şüphesiz onlar kadına ağlıyorlar, oysa o kabrinde azab görüyor' buyurmuştur.⁶⁵ Bu rivayetlere göre haber cümlesi, hüküm cümlesine dönüştürülmüştür. Hz. Âişe'nin Abdullah b. Ömer'i, 'bir şey işitmiş fakat iyi ezberleyememiş,'⁶⁶ 'yalan söylemedi fakat ya unuttu ya da yanıldı'⁶⁷ veya 'kulak yanılır'⁶⁸ diyerek tenkit etmesi de bu hususa işaret etmektedir. İbn Ömer'in ağlamaktan dolayı ölüye azap edileceğini zannetmesi ve bunu her ölü hakkında geçerli genel bir hüküm gibi telakki etmesi ihtilâfa sebebiyet vermiştir. Mü'minler hakkında bu hüküm geçerli değildir. Azabın sebebi ise ailesinin ağlaması değil, ölen kadının kâfir olmasıdır.⁶⁹

2. Hz. Peygamber'in sözlerinin dolaylı hüküm ifadesiyle nakledilmesi

Sahâbe, Hz. Peygamber'den duyup öğrendiklerini başkalarına naklederken bazen bunları doğrudan Resûlullah'a (s.a.v.) nispet etmeyip 'أمرنا بهذا' (bize şu emredildi), 'كُنَّا نُؤْمَرُ بِهَذَا' (bize şu şekilde emredilirdi), 'أمر الناس بهذا' (insanların şöyle yapması emredildi), 'هَذَا نُهِنَا عَنْ هَذَا' (bize şu yasaklandı), 'حُرِّمَ عَلَيْنَا' (bize haram kılındı), 'أُحِلَّ لَنَا' (bize helâl kılındı), 'أُوجِبَ عَلَيْنَا' (bize vacip kılındı), 'أُبِيحَ لَنَا' (bize mübah kılındı)...' gibi dolaylı ifadelerle

⁶⁴ Buhârî, "Cenâ'iz", 33; Müslim, "Cenâ'iz", 16, 18-20, 22, 23, 25-27; Tirmizî, "Cenâ'iz", 24-25; Nesâî, "Cenâ'iz", 14, 15; İbn Mâce, "Cenâ'iz" 54; Muvatta', "Cenâ'iz", 37; Ahmed b. Hanbel, I, 36, 38, 41, 42, 45, 47, 54; II, 38; IV, 414, 437, VI, 39, 281.

⁶⁵ Buhârî, "Cenâ'iz", 33.

⁶⁶ Müslim, "Cenâ'iz", 25.

⁶⁷ Müslim, "Cenâ'iz", 27; Tirmizî, "Cenâ'iz", 25; Nesâî, "Cenâ'iz", 15; Muvatta', "Cenâ'iz", 37.

⁶⁸ Nesâî, "Cenâ'iz", 15; Ahmed b. Hanbel, VI, 281.

⁶⁹ Bkz. Şâfî, *İhtilâfû'l-ḥadîs*, s. 225; Kâsımî, *Ḳavâ'idü't-taḥdîs*, s. 328; Uluçam, Müjdat, Kur'an Âyetleri ve Hadisler Arasında Görülen Teâruz ve Çözüm Yolları, MÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997, ss. 364-365.

nakletmişlerdir. Emredenin veya nehyedenin kimliğinin açıklanmadığı bir sığayla nakledilen hadisleri sahâbî söylediğinde çoğunluk bunları merfû müsned kabul etmiştir. Beyhakî (ö. 458/1066) ve İbnü'l-Esîr (ö. 606/1209) bu şekildeki rivayetlerin merfûluğunda ehl-i naklin icmâ'ının bulunduğunu söyler.⁷⁰ İmam Şâfiî (ö. 204/819), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Âmidî (ö. 631/1233), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve Süyûtî (ö. 911/1505) bu görüşü kabul edenlerin başında gelmektedir. Bu düşünceyi savunanlara göre 'Hz. Peygamber şunu emretti/nehyetti' ifadesi ile 'şu bize emredildi/nehyedildi' ifadesi arasında fark yoktur.

Bu sözlerin merfû olduğunu kabul edenlere göre sahâbenin maksadı, meşru olması gereken bir hükmün, haram veya helâl kılmanın ve şeriatın bir emrinin isbatının açıklanmasıdır. Allah'tan ve Hz. Peygamber'den bir emir veya nehy bulunmadıkça başkalarının sözüyle haram ve helâl sübût bulmaz. Bu rivayetlerde Kur'an'ın emrinin kastedilmesi mümkün değildir. Çünkü Kur'an'ın emri meşhurdur ve insanlar onu bilir. Bu sözlerin zâhirî mânası, emir ve yasaklama yetkisine sahip olana ve sünnetine uyulması gereken kişiye hamledilmesidir, O da Hz. Peygamber'dir. Sahâbe başkasının emrini kastederse bunu açıkça belirtir.⁷¹ Sahâbînin emredilmemiş bir şeyi emir zannetmesi, bu meselede ihtisası olmayan biri olması, eğer Resûlullah emretmiş olsaydı, 'أمرنا رسولُ الله بكذا' (*Resûlullah (s.a.v.) bize şunu emretti*) derdi gibi ihtimaller ise zayıftır. Çünkü sahâbî âdildir ve dili en iyi bilendir.⁷²

Sahâbenin emredildiğini veya nehyedildiğini bildirdiği bir kısım fiillerin aynı zamanda farklı rivayetlerde doğrudan merfû formlarıyla da nakledildikleri görülmektedir. Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/874) Ümmü Atıyye'den 'bize iki bayram gününde hayızlı kadınları ve perde arkasında yaşayan kadınları (musallâya) çıkarmamız emredildi'⁷³ ve 'cenazeleri takip etmek bize yasaklandı'⁷⁴ ifadeleriyle

⁷⁰ San'ânî, *Tavzîh*, I, 245; Irakî, *Fetħu'l-muğîs*, s. 56; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 119-120; Ali el-Kârî, *Şerħu şerħi nuħbeti'l-fiker*, ss. 569-570; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 211. Bu hususta ihtilâf olmadığı şeklindeki görüş Ebû Bekir'le tahsis edilmiştir. Çünkü diğerlerinin aksine Ebû Bekir'e sadece Resûlullah emretmiştir. Sahâbeye ise Ebû Bekir ve diğerleri de emretmiştir (*Sehâvî, Fetħu'l-muğîs*, I, 130). San'ânî ise 'أمرنا' ve 'أوجب' arasında ayırım yapanların da olduğunu söyler (*Tavzîh*, I, 245).

⁷¹ Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 460-461; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 325-326; İbnü's-Salâh, 'Ulümü'l-ħadîs, s. 53; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 87; Süyûtî, *Tedrib*, s. 119.

⁷² Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 571. İbnü'l-Esîr'e göre ise bu ifadeleri Ebû Bekir kullanmışsa hadis kesinlikle merfûdur. Başka sahâbî kullanmışsa hadisin merfû veya mevkuf olması muhtemeldir (San'ânî, *Tavzîh*, I, 246; Leknevî, *a.g.e.*, s. 214).

⁷³ Buhârî, "Şalât", 2; "İdeyn", 15; Müslim, "Şalâtü'l-ideyn", 10.

naklettiği rivayetlerle beraber, Ümmü Atıyye'nin bayram namazları ile ilgili sözü, bazı rivayetlerde '*bize emrediliyordu*' ifadesiyle de zikredilmektedir.⁷⁵ Bazı rivayetler ise '*Resûlullah (s.a.v.) bize emretti*' şeklindedir.⁷⁶ Ayrıca '*...çıkarınız*' şeklinde emir formuyla nakledilen rivayetler olduğu gibi⁷⁷ hiçbir emirden bahsetmeden haber şeklinde kadınların bayram namazına çıktıklarını bildiren rivayetler de vardır.⁷⁸ Bu hadisi Buhârî '*bize emredildi*' ifadesiyle, Tirmizî '*Hiz. Peygamber emretti*' şeklinde, Ebû Dâvûd ise '*Hiz. Peygamber bize emretti*' ifadesiyle nakletmektedir. Bir rivayetin hem '*bize emredildi*' ifadesiyle ve hem de açıkça Hz. Peygamber'in emrettiğinin belirtilerek rivayet edilmesi, benzer durumdaki hadislerin merfû kabul edilmesinin daha doğru olduğunu göstermektedir. Bununla beraber bütün rivayetler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.⁷⁹

Sahâbe kendisine sorulan bir soruya cevap verirken veya dinî bir hükmü açıklarken Hz. Peygamber'in o husustaki sözünü olduğu gibi nakletmeden dolayı olarak O'nun sözünün, uygulamasının veya takririnin muhtevasını emir veya nehiy şeklinde zikretmekle yetindiği görülmektedir. Hz. Âişe (ö. 58/677), kendisine niçin hayızlı iken tutamadıkları oruçları kazâ ettikleri halde, kılamadıkları namazları kazâ etmediklerini soran kadına sadece '*bize bu emredilmemişti*' şeklinde cevap vermiş,⁸⁰ Hz. Peygamber'in bu husustaki emredici/nehyedici sözünü nakletmemiştir.

Ebû Bekir el-İsmâilî (ö. 371/981), Hanefîlerden Ebû'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/951) ve Serahsî (ö. 483/1090) gibi bazı usûlcüler ise bu şekilde nakledilen

⁷⁴ Buhârî, "Cenâ'iz", 29; Müslim, "Cenâ'iz", 35.

⁷⁵ Buhârî, "İdeyn", 12; Müslim, "Şalâtü'l-İdeyn", 11.

⁷⁶ Müslim, "Şalâtü'l-İdeyn", 10, 12; Ebû Dâvûd, "Şalât", 241, No: 1136, 1139; İbn Mâce, "İkâmet", 165; Dârimî, "Şalât", 223; Ahmed b. Hanbel, V, 84, 85.

⁷⁷ Nesâî, "İdeyn", 4; İbn Mâce, "İkâmet", 165. Nesâî ayrıca '*... çıksınlar*' şeklinde bir metne daha yer verir. Bkz. Nesâî, "Hayz", 22; "İdeyn", 3.

⁷⁸ Buhârî, "Hayz", 23; "İdeyn", 20; Tirmizî, "Cum'a", 36; Ahmed b. Hanbel, V, 84. İbn Mâce ayrıca zayıf bir senedle Hz. Peygamber'in kızlarını ve hanımlarını bayrama çıkardığını nakletmektedir ("İkâmet", 165).

⁷⁹ Kütüb-i Tis'a çerçevesinde 'أمرنا' ifadesini Ümmü Atıyye, Sa'd b. Ebû Vakkas, İbn Abbas, Ebû Mes'ûd Ukbe b. Amr, Hz. Ali, Ümmü Seleme, Zeyd b. Sâbit, Saffân b. Assâl, Ebû Saîd el-Hudrî, Ubey b. Kâ'b, Ebû Humeyd es-Sâidî, İbn Mes'ûd, Enes b. Mâlik ve Zeyd b. Sâbit kullanırken; 'نهى' ifadesini İbn Ömer, İbn Abbas, Câbir b. Abdullah, Ebû Lübâbe, Ebû Hüreyre, Ubey b. Kâ'b, Hz. Ali, Ümmü Atıyye; 'نهينا' ifadesini ise Ümmü Atıyye, Enes b. Mâlik, Ebû Hüreyre, İbn Ömer, Hz. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkas, Zeyd b. Erkam, Berâ b. Âzib, Câbir b. Abdullah, İmrân b. Husayn, İbn Mes'ûd, Abdullah b. Amr, Ebû Katâde kullanmaktadır. Daha sonraki râvi tasarrufları da dikkate alınmalıdır.

⁸⁰ Buhârî, "Hayz", 20.

rivayetlerin merfûluğuna muhalefet etmişler ve bunların Hz. Peygamber'e nispet edilmemesi gerektiğini söylemişlerdir. Zikredilen kişiler, bu hükümlerin Resûlullah'a, Kur'an'a, halifelere, ümmete, vâliler ve âlimler gibi ümmetten bazısına, kıyasa veya istinbata dayanmasının muhtemel olduğunu düşünmektedirler.⁸¹ Onlara göre sahâbenin 'bize şu emredildi' veya 'şu bize yasaklandı' gibi sözleri, mutlak anlamda zikredildiğinde emredenin Resûlullah (s.a.v.) olmasını gerektirmez. Zira sahâbe, sünnet sözünü Ebû Bekir (ö. 13/634) ve Hz. Ömer'in (ö. 23/643) sünneti için kullandıkları gibi, emir sözünü de Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in emrettikleri için kullanabiliyordu.⁸²

Hz. Âişe'den nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) zamanında bir kadın istihâza oldu. Kadına öğle namazını geç, ikindiye ise erken kılması ve her iki namaz için gusletmesi, akşamı tehir etmesi ve yatsıyı erken kılması ve ikisi için bir defa gusletmesi ve sabah namazı için gusletmesi emredildi. Şu'be (ö. 160/776), hadisi kendisine nakleden Abdurrahman b. Kâsım b. Ebû Bekir'e (ö. 126/744): 'bu Resûlullah'tan (s.a.v.) mı (naklediliyor)' diye sorunca; 'Sana Resûlullah'tan (s.a.v.) bir şey rivayet etmiyorum' demiştir.⁸³ İbn Hazm, Abdurrahman'ın Resûlullah (s.a.v.) zamanında kadına bunların emredildiğini naklettiği halde, bunu bilhassa Resûlullah hayatta iken O'ndan başka kim emredebilir denilmesine cevaz vermediğini belirtmektedir.⁸⁴

Hz. Peygamber (s.a.v.) de bazı sözlerinde kendisine bir şeyin emredildiğini veya nehyedildiğini söylemektedir. O'nun 'bana şu emredildi' demesi 'Allah (c.c.) bana emretti' mânasındadır. Hz. Peygamber, kendisinin, lâ ilâhe illallah deyinceye kadar insanlarla savaşmasının emredildiğini bildirmektedir.⁸⁵ Hz. Peygamber'in namazda yedi uzuv üzerine secde etmekle emredildiğini bildiren hadis, Hz. Peygamber'in 'bana

⁸¹ Âmidî, *el-İhkâm*, I, 325-326; İbnü's-Salâh, 'Ulümü'l-*hadîs*, s. 53; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 119-120; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker*, s. 570; Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, ss. 256-257.

⁸² Serahsî, *el-Uşûl*, I, 115, 380. Serahsî'nin ileri sürdüğü diğer deliller için bkz. *el-Uşûl*, I, 380-381. Tâbînin 'şu bize emredildi' veya 'şu bize nehyedildi' şeklindeki ifadelerini ise mürsel merfû kabul edenler olduğu gibi, mevkuf olduğunu söyleyenler de vardır. Ebû Nasr b. es-Sabbağ bu tarz rivayetleri mürsel merfû kabul ederken, Gazzâlî mevkuf veya mürsel merfû şeklinde iki ihtimalden bahseder (Bkz. Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, I, 131; Irâkî, *et-Taşyîd*, s. 54; Süyûtî, *Tedrib*, s. 120-121; San'ânî, *Tavzîh*, I, 246).

⁸³ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 111; Dârimî, "Tahâret", 84; Beyhakî, *es-Sünen*, I, 352, No: 1543. Ebû Dâvûd ve Dârimî ayrıca merfû olarak da nakletmektedir. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 111; Dârimî, "Tahâret", 84.

⁸⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 208-210.

⁸⁵ Buhârî, "İmân", 17; "Şalât", 28; Müslim, "İmân", 32-36; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 95; Tirmizî, "İmân", 1, 2; İbn Mâce, "Fiten", 1; Dârimî, "Siyer", 10; Ahmed b. Hanbel, IV, 8.

emredildi’ ifadesiyle nakledildiği gibi⁸⁶, ‘*Resûlullah’a (s.a.v.) emredildi*’ ifadesiyle de nakledilmektedir.⁸⁷ Buhârî’nin (ö. 256/870) diğer bir rivayetinde ise İbn Abbas bu emri Resûlullah’tan ‘*bize emredildi*’ sözleriyle nakletmektedir.⁸⁸ Zira Hz. Peygamber kendisine emredilenleri aynı zamanda ümmetine de emretmektedir.

3. Sahâbenin kimseye nispet etmediği sözleri

Rivayetlerin bir kısmında bazı söz veya fiiller herhangi bir kimseye nispet edilmeksizin, kime ait olduğu belirtilmeden nakledilmektedir. Bunlar, ‘*yapılır, yapıldı, yapılırdı, kılındı, denildi, söylenir, söylenirdi...*’ tarzındaki rivayetlerdir. Bu şekildeki bütün rivayetler merfû değilse de bir kısmı merfûdür. Hafız el-Münzirî (ö. 656/1258), kimseye nispet edilmeden ‘*يُقَالُ كَذَا*’ (şöyle denir)’ şeklinde nakledilen rivayetlerin merfû mu yoksa mevkuf mu sayılacağına ihtilâf edilmekle beraber cumhurun görüşünün Resûlullah (s.a.v.) zamanına izafe edildiğinde bunların merfû olduğunu söyler.⁸⁹ İbn Hacer (ö. 852/1448) de bu şekildeki rivayetlerin mutlaka merfû olduğuna ‘*Ramazan ayında seferde oruç tutan, mukim iken oruç tutmayan gibidir denilirdi*’⁹⁰ hadisini delil göstermektedir. Zira aynı hadisi İbn Mâce ve Beyhakî ‘*Resûlullah (s.a.v.) Ramazan ayında seferde oruç tutan, mukim iken oruç tutmayan gibidir buyurdu*’ şeklinde rivayet etmektedir.⁹¹ Bu ise, onların nezdinde bu şekildeki rivayet sîgalarının merfû olduğunu gösterir.⁹² Hâkim de bu çeşit rivayetleri Hz. Peygamber’e nispet edilmeden nakledilen müsned hadisler arasında değerlendirmektedir.⁹³

Benzer bir durum da Hz. Âişe’den (ö. 58/677) nakledilen Cuma günü guslü ile ilgili şu rivayette görülmektedir: “İnsanlar Hz. Peygamber zamanında kendi işlerini

⁸⁶ Buhârî, “Ezân”, 134, 138; Müslim, “Şalât”, 228, 230, 231; Nesâî, “Taṭbîk”, 43, 44, 56; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 150; İbn Mâce, “İkâmet”, 19; Dârimî, “Şalât”, 73; Ahmed b. Hanbel, I, 279, 280, 285, 286.

⁸⁷ Buhârî, “Ezân”, 133, 137; Müslim, “Şalât”, 227, 229; Tirmizî, “Mevâḳîṭ”, 87; Nesâî, “Taṭbîk”, 40, 45, 58; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 150; Dârimî, “Şalât”, 73; Ahmed b. Hanbel, I, 255, 360.

⁸⁸ Buhârî, “Ezân”, 133.

⁸⁹ San‘ânî, *Tavzîḥ*, I, 255.

⁹⁰ Nesâî, “Şavm”, 53. Nesâî, hadisi Abdurrahman b. Avf’tan mevkuf olarak da nakletmiştir (bkz. a.y.).

⁹¹ İbn Mâce, “Şiyâm”, 11 (Onun bu rivayeti zayıf kabul edilmiştir); Beyhakî, *es-Sünen*, IV, 244.

⁹² San‘ânî, *Tavzîḥ*, I, 255.

⁹³ Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-ḥadis*, ss. 21-22. Kütüb-i Tis’a ile Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe’nin *Musannef*’leri çerçevesinde ‘*كان يقال*’ ifadesini Câbir b. Abdullah, Amr b. el-Hâris b. Müstalik, Enes b. Mâlik ve İbn Mes‘ûd’un kullandığı görülmektedir. Bu ifadenin daha çok İbn Sîrîn, Mucâhid, Katâde, Hasan-ı Basrî, İbrahim en-Nehaî, Ebû Vâil, Sâbit b. Aclân, Ömer b. Abdülazîz, Ebû’l-Âliye, Sâlim b. Abdullah, Atâ, Amr b. Dinâr, İbn Cüreyc, Tâvus, Zührî, Alkame, İkrime, Kays b. Ebû Hâzım, Urve, Saïd b. el-Müseyyeb... gibi tâbiîn tarafından kullanıldığı görülmektedir.

kendileri yaparlardı (iş-güç sahibiydiler). Cumaya gittiklerinde de iş elbiseleriyle giderlerdi. Bundan dolayı kendilerine 'keşke yıkansanız' denildi."⁹⁴ Buhârî'de (ö. 256/870) geçen bu metin, küçük farklarla diğerlerinde de 'onlara denildi' ifadesiyle yer almakta, söyleyenin kimliği açıklanmamaktadır. Fakat başka rivayetlerden bunu söyleyenin Hz. Peygamber olduğu anlaşılmaktadır. Bu rivayetler 'Resûlullah (s.a.v.) dedi ki' şeklindedir.⁹⁵ Bu hadisi Buhârî, mevkuf olarak 'onlara denildi' şeklinde rivayet ederken, aynı zamanda merfû olarak da rivayet etmiştir. Buhârî'nin Hz. Âişe'den, başka bir senedle naklettiği diğer bir rivayeti şöyledir: "İnsanlar Cuma günü evlerinden ve uzak yerlerden camiye gelirlerdi. Toz-toprak içinde gelirler ve ter kokarlardı. Bir gün Resûlullah (s.a.v.) benim yanımda bulunduğu bir sırada onlardan biri Resûlullah'ın (s.a.v.) huzuruna geldi. Hz. Peygamber 'keşke bu gününüz için temizlenseniz' buyurdu."⁹⁶ Bu rivayette Hz. Âişe yıkanma ile ilgili sözün Hz. Peygamber'e ait olduğunu açıkça ifade etmektedir.

Sahâbeden kimin söylediği bildirilmeden bütün sahâbeye veya bir kısmına isnad edilerek nakledilen rivayetler de mevcuttur. İbn Mes'ûd (ö. 32/652) nakletmektedir: 'İman edip imanlarına zulüm karıştırmayanlar...' (el-En'âm 6/82) âyeti inince Resûlullah'ın (s.a.v.) ashâbı şöyle dedi: 'Hangimiz zulüm yapmamıştır?' Bunun üzerine 'Muhakkak ki şirk büyük bir zulümdür' (Lokmân 31/13) âyeti nâzil oldu.⁹⁷ İbn Mes'ûd'un naklettiği bu hadiste söylenilen söz, birçok sahâbeye nispet edilmiş, fakat bunu sahâbeden kimlerin söylediği açıklanmamıştır.

Bazen aynı hadis Hz. Peygamber'le olayı bizzat yaşayan sahâbînin dilinden anlatılırken, bir başka rivayette râvî aynı olayı dolaylı olarak üçüncü şahıstan bahsederek nakledebilmektedir. Bazı müsteşrikler bu farklılığı rivayetlerin tarihlendirilmesinde kullanmaktadır. Marston Speigt bu şekilde farklı tariflerini topladığı Sa'd b. Ebû Vakkâs'la ilgili bir hadisin farklı isnadlarını değerlendirirken hadisin yazılı bir metinde yer almadan önce sözlü aktarımın bir parçası olduğu ve kısa metinlerin uzun metinlerden daha eski olduğu ön kabulü ile beraber *dolaylı hitabın*

⁹⁴ Buhârî, "Cum'a", 16; "Büyü", 15; Müslim, "Cum'a", 6; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 128.

⁹⁵ Bkz. Buhârî, "Cum'a", 15; Müslim, "Cum'a", 6; Nesâî, "Cum'a", 9.

⁹⁶ Buhârî, "Cum'a", 14.

⁹⁷ Buhârî, "İmân", 23; "Enbiyâ", 8, 41; "Tefsîr Sûre 6", 2; "Tefsîr Sûre 31", 1; "İstîtâbetü'l-mürteddîn", 1, 9; Müslim, "İmân", 197; Tirmizî, "Tefsîr Sûre 6", 4; Ahmed b. Hanbel, I, 378, 424, 444. (Buhârî'nin bir rivayeti 'Biz Resûlullah'a dedik ki' şeklindedir (Bkz. Buhârî, "Enbiyâ", 8).

*doğrudan hitaptan daha önce olduğu ön kabullerinden hareket etmektedir.*⁹⁸ Motzki'ye göre bu kesin olmayıp şüphelidir. Hatta bunun tam tersi de olabileceği gibi her iki tarz rivayet aynı zamanda oluşmuş da olabilir. İki râvi bir hadisi aynı kişiden almışsa, biri olayı aktarırken ilgili kişiyi üçüncü şahıs olarak zikrederken, diğer râvi doğrudan hitabı tercih ederek aktarmış olabilir. Motzki'ye göre ilk zamanlarda dolaylı anlatımın doğrudan anlatıma tercih edildiği isbat edilemez.⁹⁹ Motzki, İrene Schneider'den de buna benzer bir değerlendirme olarak rivayetin birinci şahıs ve üçüncü şahıs formuyla nakledildiğinde üçüncü şahıs formuyla anlatımının daha eski olduğu kabulünü nakletmektedir.¹⁰⁰

Kimseye nispet edilmeden nakledilen sözler olduğu gibi, sadece yapılan eyleme işaret edilip kimin fiili olduğu açıklanmayan rivayetler de mevcuttur. Fakat farklı rivayetlerde bu fiiller Resûlullah'a isnad edilerek de rivayet edilmiş olabilmektedir. İbn Abbas (ö. 68/688) ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) '*Kurban ve Ramazan Bayramı günlerinde (bayram namazı için) ezan okunmuyordu*' demişlerdir.¹⁰¹ Fakat Ahmed b. Hanbel ve Nesâî, Câbir b. Abdullah'tan '*Hz. Peygamber bize iki bayramda ezansız ve ikânetsiz Bayram namazı kaldırdı*' şeklinde rivayet etmektedir.¹⁰²

Buhârî, Hz. Âişe ve İbn Ömer'den (ö. 73/692) '*eyyâm-ı teşrikte oruç tutmaya ruhsat verilmedi. Ancak hedy kurbanı bulamayanlara ruhsat verildi*' dediklerini rivayet etmektedir.¹⁰³ Bu rivayette kimin ruhsat vermediği ise belirtilmemektedir. Diğer taraftan Ebû Dâvûd (ö. 275/888) ve Dârimî (ö. 255/869) Amr b. el-Âs'tan (ö. 43/664) Hz. Peygamber'in bu günlerde oruç tutmayı yasakladığını¹⁰⁴ ve Ukbe b. Âmir'den (ö. 58/677) de Hz. Peygamber'in bu günlerin yeme-içme günleri olduğunu söylediğini

⁹⁸ Speigt, Marston, "The Will of Sa'd b. A. Waqqas: The Growth of a Tradition", *Der Islam*, 50 (1973), ss. 249-267, s. 250.

⁹⁹ Motzki, "Methoden zur Datierung von Islamischen Ueberlieferungen", s. 6. http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/m/motzki_h/methzudav.pdf. 04.12.2007.

¹⁰⁰ Bkz. Motzki, "Der Prophet und die Schuldner: Eine Hadit-Untersuchung auf dem Prüfstand" *Der Islam*, 77 (2000), ss. 1-83, s. 38; (Schneider, İrene, *Kinderverkauf und Schuldknechtschaft, Untersuchungen zur frühen Phase des Islamischen Rechts*, Stuttgart, 1989, s. 83'den naklen).

¹⁰¹ Buhârî, "'İdeyn", 7.

¹⁰² Nesâî, "'İdeyn", 7. Ahmed b. Hanbel, III, 310. Ayrıca bkz. Buhârî, "'İdeyn", 7, 19; Müslim, "Şalâtü'l-İdeyn", 1; Tirmizî, "Cum'a", 32; Nesâî, "'İdeyn", 19; "Dağâyâ", 35; Ebû Dâvûd, "Şalât", 242, 244.

¹⁰³ Buhârî, "Şavm", 68. 'رُحْم' ifadesini Kütüb-i Tis'a çerçevesinde Ümmü Atıyye, İbn Abbas, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Enes b. Mâlik, Ebû Mes'ûd el-Ensârî ve Hz. Âişe'nin kullandığı görülmektedir.

¹⁰⁴ Ebû Dâvûd, "Şavm", 50; Dârimî, "Şavm", 48.

rivayet etmektedirler.¹⁰⁵ Bu günlerde oruç tutmaya ruhsat vermeyenin Hz. Peygamber olduğu anlaşılmaktadır ve bu rivayet merfûdur. Ancak kimseye nispet edilmeden nakledilen rivayetler arasında merfû olmayanlar da olabilir.

C. Hz. Peygamber'in Takrirlerinin Dolaylı Nakledilmesi

1. Sahâbenin takrir edildiğini belirtmediği kendi söz ve fiilleri

Merfû veya mevkuf olduğunda ihtilâf edilen diğer bir rivayet şekli de sahâbenin bazı söz ve fiilleri Hz. Peygamber'in takririni açıkça belirtmeden kendilerine nispet ederek 'biz şöyle yapardık (كُنَّا نَفْعَلُ كَذَا)', 'biz şöyle derdik (كُنَّا نَقُولُ كَذَا)', 'biz şunda bir beis görmezdik (كنا لا نرى بأسا)', 'Resûlullah'ın ashâbı şöyle yapardı (كان أصحاب رسول الله لا يفعل كذا)' veya 'şöyle yapmazlardı (لا يفعل كذا)' gibi sözlerle naklettikleri haberlerdir. Bunların bir kısmında anlatılanın Hz. Peygamber zamanında olduğu belirtilirken, bazısında zamana da işaret edilmemiş, sadece söz veya davranışın nakledilmesiyle yetinilmiş, Hz. Peygamber'in bunlara muttali olduğu açıkça belirtilmemiştir. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnü's-Sabbağ (ö. 477/1084), Cüveynî (ö. 478/1085), İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi bazıları bir kısım istisnalarla beraber bu rivayetleri merfû kabul ederken, Hâkim (ö. 405/1014), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Âmidî (ö. 631/1233), Nevevî (ö. 676/1277), Irâkî (ö. 806/1403), İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Süyûtî (ö. 911/1505) ise bu rivayetleri mutlak merfû kabul etmişlerdir.¹⁰⁶ İbn Hacer, Buhârî ve Müslim'in de *eş-Sahîh*lerinde bu görüşe itimat ettiklerini ve Buhârî'nin bu tarz birçok rivayete yer verdiğini söyler.¹⁰⁷

Bu haberleri merfû kabul edenlere göre sahâbînin 'biz şöyle derdik' veya 'şöyle yapardık' şeklindeki rivayetleri teksir ifade eder. Dolayısıyla bu söz ve fiillerin tekrarlandığı ve sahâbenin bunlara devam ettiği anlaşılmaktadır. Sahâbenin devamlı yaptığı bir fiilden ise Hz. Peygamber'in habersiz olması mümkün değildir. Yasak olan bir fiilin de sahâbe tarafından devamlı yapıldığı düşünülemez.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ebû Dâvûd, "Şavm", 50. Ayrıca bkz. Nesâî, "İmân", 47; İbn Mâce, "Şıyâm", 35; Dârimî, "Şavm", 48.

¹⁰⁶ Irâkî, *et-Taқыûd*, s. 52; a.mlf., *Fetħu'l-muğîs*, s. 57; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 117-118; San'ânî, *Tavzîh*, I, 250.

¹⁰⁷ San'ânî, *a.g.e.*, I, 251. Câbir'in "Biz Resûlullah (s.a.v.) hayatta iken azilde bulunuyorduk ve Kur'an nâzil olmaktadır" (Buhârî, "Nikâh", 96; Müslim, "Nikâh", 136-138; "Talâk", 26-28) ve "Biz Resûlullah (s.a.v.) zamanında at etini yiyorduk" (Nesâî, "Şayd ve'z-zebâ'ih", 42; İbn Mâce, "Zebâ'ih", 12, 14) sözleri bu rivayet şekliyle nakledilen hadislerdir. Ancak sahâbenin 'biz şöyle yapardık' şeklindeki sözleri her zaman bütün sahâbînin o fiili yaptığına işaret etmez.

¹⁰⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 462-463; Ali el-Kârî, *Şerħu şerħi nuħbeti'l-fiker*, s. 555.

Hatîb el-Bağdâdî merfû olması için rivayetin Resûlullah'ın zamanına nispet edilmesini şart koşmaktadır. Eğer sahâbeden bir şeyi yaptıkları veya söyledikleri ile ilgili bir rivayet gelir, fakat bunun Resûlullah (s.a.v.) zamanında vuku bulduğuna dair bir işaret bulunmazsa veya O'nun zamanına nispet edilmezse bunlar mevkuftur.¹⁰⁹ İbnü's-Salâh¹¹⁰ ve Beyzâvî de bu görüşe katılmaktadır. Nevevî (ö. 676/1277) ise bu görüşün muhaddis, fakih ve usûlcülerin cumhuruna ait olduğunu söylemektedir.¹¹¹ Hâkim ise bu çeşit rivayetlerin merfû olduğunu belirtmiş ve Resûlullah'ın zamanına izafe edilmekle sınırlamamıştır. Hâkim bu usûlle rivayet edilen hadislerin müsnedlerde yer almasını da merfû olduklarına delil saymıştır.¹¹² Ebû Bekir el-İsmâîlî (ö. 371/981) gibi bazıları ise bu şekildeki rivayetleri merfû kabul etmemektedir.¹¹³ Nevevî (ö. 676/1277), Ebû İshak Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) de benimsediği bir görüşe daha yer verir ki, buna göre bu rivayetlerde haber verilen şey herkese gizli kalmayacak olan hususlardan ise merfû, değil ise mevkuftur.¹¹⁴ Hz. Peygamber hayatta olduğu halde hâdiseye muttali' olmadığı açık bir şekilde belirtilen rivayetler ise merfû olmaz.¹¹⁵

Sahâbenin takrir edildiği bildirilmeyen söz ve fiillerini ifade eden bazı rivayetler, doğrudan merfû olarak da nakledilmektedir. Enes b. Mâlik (ö. 93/712) ve Sehl b. Sa'd'dan (ö. 88-91/706-709) '*biz Cuma namazını erken kılar ve Cumadan sonra öğle uykusuna yatarдық*' hadisi birbirine yakın ifadelerle sahâbenin uygulaması olarak rivayet edilirken,¹¹⁶ '*biz Resûlullah (s.a.v.) ile cumayı kılar, sonra döner öğle uykusuna yatarдық*' şeklinde doğrudan merfû olarak da rivayet edilmektedir.¹¹⁷ Bu çeşit rivayetlerin hepsini aynı değerlendirmek yerine merfû ve mevkuft kabul edilmesi gerekenler olabileceğini dikkate almak gerekmektedir. Nitekim Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) şu rivayetinde Hz. Peygamber'den hiç söz edilmediği halde kastedilenin Resûlullah

¹⁰⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 463; Nevevî, *et-Takrîb*, s. 28 .

¹¹⁰ Bkz. İbnü's-Salâh, '*Ulümü'l-ḥadîs*', ss. 51-52; Süyûtî, *Tedrib*, s. 117; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 217.

¹¹¹ Bkz. Irâkî, *Fetḫu'l-muğîs*, s. 58; Süyûtî, *a.g.e.*, ss. 117-118.

¹¹² Hâkim, *Ma'rifetü 'ulümi'l-ḥadîs*, ss. 21-22.

¹¹³ İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 52; Irâkî, *a.g.e.*, s. 57; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 117; San'ânî, *Tavzîḥ*, I, 250; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sariḥ Mukaddimesi*, ss. 136-137.

¹¹⁴ San'ânî, *a.g.e.*, I, 251; Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 136.

¹¹⁵ Resûlullah (s.a.v.) zamanında vuku bulduğu halde Hz. Peygamber'in muttali' olmadığı küçük bir çocuğun imameti ile ilgili bir rivayet için bkz. Ebû Dâvûd, "*Şalât*", 60; Nesâî, "*İmâmet*", 11.

¹¹⁶ Buhârî, "*Cum'a*", 16, 40, 41; İbn Mâce, "*Şalât*", 84.

¹¹⁷ Buhârî, "*Cum'a*", 40; Müslim, "*Cum'a*", 30; Tirmizî, "*Cum'a*", 26; İbn Mâce, "*Şalât*", 84; Ahmed b. Hanbel, III, 237, 331.

(s.a.v.) olduğu bilinmektedir. Hz. Âişe der ki: “Bazen bir ay boyunca biz hiç ateş yakmazdık. Sadece su içer ve hurma yerdik. Allah Ensâr kadınlarına hayırla karşılık versin, onlar bazen bize süt hediye ederlerdi.”¹¹⁸ Hz. Âişe’nin ‘biz’ ifadesiyle kastettiği Hz. Peygamber ve ev halkıdır.

Rivayetler arasındaki teâruz durumunda metne dayalı tercih bakımından doğrudan Resûlullah’a (s.a.v.) nispet edilen rivayetler dolaylı rivayetlere tercih edilmektedir. Hâzîmî (ö. 584/1188) teâruz durumundaki iki hadisten biri nass ve söz olarak Hz. Peygamber’e nispet ediliyor, diğeri ise istidlal ve ictihad olarak O’na (s.a.v.) nispet ediliyorsa, birinci rivayetin diğere tercih edileceğini söyler.¹¹⁹ İbn Ömer’den (ö. 73/692) ‘Resûlullah (s.a.v.) ümmü veledlerin satılmasını nehyetti ve onlar satılmaz, hibe edilmez, miras bırakılmaz. Hayatta olduğu müddetçe efendisi ondan istifade eder. Efendisi öldüğünde ise ümmü veled hür olur’ dediği rivayet edilmektedir.¹²⁰ Câbir (ö. 78/697) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) ise Resûlullah’ın açık bir emri ve nehyi bulunmayan, sadece O’nun zamanına nispet edilen bir fiilden bahsetmektedir. Bu rivayete göre Câbir ve Ebû Saîd el-Hudrî ‘Biz Hz. Ömer (ö. 23/643) yasaklayıncaya

¹¹⁸ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’ (el-Muşannef)*, X, 414, No: 19540. Her sahâbînin hadisleri Hz. Peygamber’den belirli ifadelerle naklettikleri söylenebilir. Bu nedenle sahâbe tarafından farklı şigalarla Hz. Peygamber’den nakledilen hadislerin merfû veya mevkuf kabul edilmesinde daha sonraki râvi tasarruflarıyla beraber her sahâbînin hadisleri nakil üslûbunun tesbit edilmesi de dikkate alınmalıdır. Meselâ Kütüb-i Tis’a çerçevesinde Ebû Hüreyre’nin hadisleri nakletme üslûbunda şunlar dikkat çekmektedir: Ebû Hüreyre’nin naklettiği hadislerin büyük bir kısmı sarîh kavli merfû hadislerdir. Hatta onun Hemmâm’ın *es-Şahîfe*’indeki hadislerinin biri hariç (136. hadis) tamamının ‘قال رسول الله صلى الله عليه وسلم’ ifadesiyle başlamaktadır. Onun naklettiği fiilî ve takrîrî hadisler kavli hadislere göre oldukça az olduğu gibi herhangi bir hususta delil olarak zikrettikleri de nadirdir. Râvi tasarrufları ile beraber Ebû Hüreyre’nin naklettiği hadisleri mutlaka Hz. Peygamber’e nisbet ettiği görülmektedir. Onun rivayetlerinde görülen ve kısmen dolaylı anlatım kabul edilebilecek rivayet yapısı ise ‘نهى رسول الله’ vb. ifadelerdir. O ‘أمرنا’, ‘نهينا’, ‘كان يقال’, ‘كنا نفعل كذا’, ‘السنة’ gibi Resûlullah’a nisbet edilmeyen ifadeleri kullanmamaktadır. Ebû Hüreyre’den nakledilen ve içinde sünnet kelimesi geçen ‘حذف السلام سنة’ hadisi (Tirmizî, “Salât”, 107; Ebû Dâvûd, “Salât”, 186, No: 1004; Ahmed b. Hanbel, II, 532) ise zayıf kabul edilmiştir (Süyûtî, *el-Câmi’u’s-Şağîr*, I, 428, No: 3710). Ondan nakledilen birkaç rivayette ‘نهى’ ve ‘نهينا’ ifadeleri yer almakla beraber bunların daha sonraki râvilerin tasarrufu olması muhtemeldir (Bkz. Buhârî, “el-‘Amel fi’s-salât”, 17; “Savm”, 67; Müslim, “Büyü”, 12; Ahmed b. Hanbel, II, 290, 295). Çünkü aynı rivayetler ‘نهى رسول الله’ vb. ifadelerle de nakledilmiştir. Onun rivayetlerinde ‘حرم’, ‘رخص’ gibi ifadeler de oldukça az yer almaktadır. Hadislerin anlaşılmasında bilhassa çok rivayeti bulunan sahâbîlerin hadis rivayet üslûblarının belirlenmesi faydalı olacaktır.

¹¹⁹ el-Hâzîmî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî, *el-İ’tibâr fi’n-nâsihi ve’l-mensûh mine’l-âşâr*, Thk.: Abdülmu’tî Emîn Kal’acî, Câmî’atü’d-dirâsâtî’l-İslâmiyye, 2. Baskı, Karaçi, 1410, s. 76.

¹²⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, IV, 134-135, No: 34-36 ; Hâzîmî, *el-İ’tibâr*, s. 76. Hadis mevkuf olarak Hz. Ömer’den de rivayet edilmektedir (Dârekutnî, a.y.).

kadar Resûlullah (s.a.v.) ve Ebû Bekir (ö. 13/634) zamanında ümmü veledi satardık' demektir.¹²¹ Hâzîmî der ki: İbn Ömer'in hadisi Resûlullah'ın sözüdür ve bunun hüccet olduğunda ihtilâf yoktur. Ebû Saîd el-Hudrî hadisinde ise bunun Resûlullah'a aidiyetine dair açık bir ifade yoktur. Sahâbenin bunu Resûlullah'tan işitmeyip kendi icthadı olması muhtemeldir. Nass olarak Resûlullah'a nispet edilenin takdim edilmesi evlâdır.¹²² Hanefî fakihi Âmidî (ö. 631/1233) de 'iki haberden birinin mevkuf olma ihtimali var ve diğerinin merfû olduğunda ittifak var ise, merfû olduğu kesin olan rivayet diğerine tercih edilir' demektir.¹²³

D. Hz. Peygamber'e Nispeti İmâ Edilen Rivayetler

Bazı hadisler tâbîn veya daha sonraki raviler tarafından sahâbeden nakledilirken Resûlullah (s.a.v.) zikredilmeksizin söz, fiil veya takririn Hz. Peygamber'e ait olduğunu gösteren 'يَرْفَعُ الْحَدِيثَ' (*hadisi refeder*), 'رَفَعَهُ' (*hadisi refetti*), 'يُرْوِيهِ' (*onu rivayet eder*), 'يَنْمِيهِ' (*sözü sahibine ulaştırır/isnad eder*), 'قَالَ قَالَ' (*dediğini söyledi*) gibi ifadelerle nakledilmektedir. Bu ifadelerin hepsi sahâbînin hadisi ref etmesinden ve Hz. Peygamber'den rivayet etmesinden kinâye lafızlardır.¹²⁴ Bu tarz rivayetlerin merfû

¹²¹ İbn Mâce, "İtk", 2; Ebû Dâvûd, "İtk", 8; Dârimî, "Büyü", 38; Ahmed b. Hanbel, III, 22, 321; Darekutnî, *es-Sünen*, IV, 135-136, No: 37, 38.

¹²² Hâzîmî, *el-İ'tibâr*, ss. 76-77. Ayrıca bkz. Nâfiz Hüseyin Hammâd, *Muhtelifü'l-ḥadîs beyne'l-fuḳahâ' ve'l-muḥaddîsîn*, Dâru'l-vefâ, Mansûre, 1414/1993, ss. 267-269; Abdülmecîd, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye*, ss. 259-260.

¹²³ Âmidî, *el-İḥkâm*, II, 468. Yine iki rivayetten biri Resûlullah'tan (s.a.v.) işitilmiş, diğeri ise Resûlullah'ın meclisinde veya zamanında cereyan etmiş ve Resûlullah sükût edip bir şey söylememişse, sema' rivayeti tercih edilir. Çünkü Resûlullah'ın, meclisinde veya zamanında cereyan eden, kendisinden nakledilen gibi değildir (Âmidî, *a.g.e.*, II, 468-469). Tabîînin 'biz şöyle yapardık' şeklindeki sözleri ise kesinlikle merfû değildir (İrâkî, *et-Taḳyîd*, s. 54).

¹²⁴ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 455-456; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-ḥadîs*, s. 53; İrâkî, *Fetḫü'l-muḡîs*, s. 60; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 85; a.mlf., *en-Nüket*, II, 535 (burada مرفوعا، مرفوعه ve رواه ifadelerini de zikretmektedir); Süyûtî, *Tedrib*, ss. 121-122; Ali el-Kârî, *Şerḫü şerḫi nuḫbeti'l-fiker*, ss. 558-559; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, ss. 160-162; Nâfiz Hammâd, "Ta'birü's-şahâbî", *Mecelletü'l-câmi'ati'l-İslâmiyye*, c. X, sy. 1, s. 99. Hadisin merfû olduğunu belirtmek için kullanıldığı düşünülen 'رَفَعَهُ', 'يَنْمِيهِ', 'يُرْوِيهِ' vb. ifadelerin rivayetlerin merfû ve mevkuf şeklinde ayrı kavramlarla belirtilmeye başlanıp 'رَفَعَهُ' ve 'رَفَعَهُ' ifadelerinin henüz tam yerleşmediği ve kavramlaşmadığı zaman diliminde kullanılmış olması mümkündür. Hadisin mevkuf olduğunu belirtmek için farklı kelimeler kullanılmazken merfû olduğunu belirtmede merfû kavramı yerleşinceye kadar birden fazla ifade kullanılmıştır. Bu kelimeler rivayetin mevkuf olmadığını belirtmek için de zikredilmiş gibi gözüküyor. Daha sonra *mevkuf* ve *merfû* kavramları bu ayırım için yerleşince diğerleri kullanılmamış, ancak daha önceki râviler tarafından kullanıldığından rivayetlerde yer almaya devam etmiştir. 'رَفَعَهُ' ifadesi ise hadisin merfû olduğunu belirtmek için ihtisar düşüncesiyle sonraki dönemlerde de kullanılmıştır. Bu kavramların kullanılmaya başlama sürecinin ve kimler tarafından kullanıldığına tesbiti için ise daha geniş araştırılmasına ihtiyaç vardır.

olduğunda bir ihtilâf olmadığı söylenmiştir.¹²⁵ Ömer b. Abdülazîz'in ise 'رواية' denilerek hadis rivayetini kerih gördüğü nakledilmektedir.¹²⁶ Hâfız el-Münzirî ise tâbîînin sahâbînin 'سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ' vb. sözü yerine 'يُرْفَعُهُ' vb. ifadeleri söylemesinin sebebini sahâbînin hadisi Resûlullah'a ref ettiğinin kesinliği ile beraber tâbîînin, sahâbînin hadisi naklettiği sîgada şüphe etmesi nedeniyle, kendisine söylendiği şekli kesin bir şekilde belirtmesi mümkün olmayınca hadisin ref'ine delalet eden bu lafızları kullanmış olabileceğini belirtmektedir.¹²⁷ İbn Hacer ise bu durumun daha sonraki râviler için de geçerli olduğuna dikkat çekmekte ve râvinin kolay ifadeyi ve ihtisarı üstün tutması sebebiyle de hadisi bu ifadelerle nakletmesinin muhtemel olduğunu söylemektedir. İbn Hacer ayrıca râvinin hadisin Resûlullah'tan sübûtunda şüphe etmesi nedeniyle de 'Resûlullah şöyle buyurdu' diye kesin bir ifade kullanmamış olabileceği ihtimaline de yer vermektedir.¹²⁸

Bu rivayet yapısıyla nakledilen hadisler aynı zamanda Hz. Peygamber zikredilerek de nakledilmektedir. İbn Abbas (ö. 68/688) şöyle demiştir: "Şifa üç şeydedir. Bal şerbeti içmekte, kan aldirmakta ve ateşle dağlamaktadır. Fakat ben ümmetimi (mecbur kalmadıkça) ateşle dağlamaktan nehyederim. İbn Abbas hadisi ref etmiştir (رَفَعَ الْحَدِيثَ)."¹²⁹ Buhârî'nin (ö. 256/870) rivayetinden biri 'رَفَعَ الْحَدِيثَ (hadisi ref etti)' ifadesiyle, İbn Mâce'nin (ö. 273/886) rivayeti ise 'رَفَعَهُ (onu ref etti)' şeklindedir. Buhârî'nin diğer rivayeti ile Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) rivayeti ise 'قال رسولُ الله' (Resûlullah (s.a.v.) şöyle demiştir)' şeklindedir.

Buhârî'nin İbn Sîrîn (ö. 110/728) vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) 'قال قال (şöyle dediğini söyledi): 'Eslem ve Gıfâr ile Müzeyne ve Cüheyne'den bir kısmı Allah nezdinde (Kıyamet günü) Esed, Temîm, Havâzin ve Gatafân'dan daha hayırlıdır' şeklindeki rivayeti¹³⁰ Ma'mer (ö. 153/770), Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892) ve Ahmed b. Hanbel tarafından Ebû Hüreyre'den 'قال رسولُ الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ'

¹²⁵ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 456; Irâkî, *Fetħu'l-muğîs*, s. 60.

¹²⁶ Süyûtî, *Tedrib*, s. 122. Bunun sebebi merfû bir hadisin merfû olduğunun açık bir şekilde belirtilmesi düşüncesi olabilir.

¹²⁷ Bkz. İbn Hacer, *en-Nüket*, II, 537; San'ânî, *Tavzîh*, I, 232-233.

¹²⁸ Bkz. İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 537; San'ânî, *a.g.e.*, I, 232-233.

¹²⁹ Buhârî, "Tıb", 3; Ahmed b. Hanbel, I, 246; İbn Mâce, "Tıb", 23; Hatîb, *a.g.e.*, ss. 455-456; İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-ğadîs*, s. 53.

¹³⁰ Buhârî, "Menâkıb", 7.

(*Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki*) şeklinde merfû olduğu açıkça ifade edilerek rivayet edilmiştir.¹³¹ Muhaddisler bir hadisin bu ifadelerle nakledilmesi ile merfû rivayetlerin mu‘tad nakil formlarıyla nakledilmesi arasında bir fark görmemiştir.¹³²

Hatîb el-Bağdâdî, tâbiînin sahâbîyi zikredip hadisin Hz. Peygamber’e nispetini açıkça ifade etmeden ‘قال قال’ şekliyle nakletmenin Basralılara has bir uygulama olduğunu belirtir.¹³³ Ebû Hüreyre’den bu usûlle rivayette bulunan İbn Sîrîn ‘*Ebû Hüreyre’den rivayet ettiğim her hadis merfûdur*’ demektedir.¹³⁴ Ebû Hüreyre’den ‘قال

¹³¹ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi (el-Muşannef)*, XI, 47, No: 19877; Müslim, “Fezâ’ilü’s-şâhâbe”, 190, 194; Tirmizî, “Menâkıb”, 73; Ahmed b. Hanbel, II, 369, 468; Irâkî, *Fetħu’l-muğîs*, s. 63.

¹³² Bu ifadelerle rivayet edilen hadisler için bkz. Buhârî, “Hibe”, 14; Müslim, “Hibât”, 5-8; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 81; Tirmizî, “Velâ ve’l-hibe”, 7; Nesâî, “Hibe”, 3, 4; İbn Mâce, “Şadaqât”, 1; Ahmed b. Hanbel, I, 40, 54, 217, 227, 289, 349-350; II, 27, 175, 208. ‘يرفع الحديث’ ifadesiyle nakledilen diğer bazı rivayetler için bkz. 1-Ebû Dâvûd, “Edeb”, 162; Ahmed b. Hanbel, I, 230, 348; 2-Ahmed b. Hanbel, III, 98, 273; Buhârî, “İlim”, 22; “Hudûd”, 11; Müslim, “İlim”, 8; Tirmizî, “Fiten”, 34; İbn Mâce, “Fiten”, 25; 3-Ahmed b. Hanbel, III, 148; Buhârî, “Hayz”, 18; Müslim, “Kader”, 5; 4-Ahmed b. Hanbel, V, 264, 254, 261; Tirmizî, “İstîzân ve’l-âdâb”, 6; Muvatta‘, “Kaşru’s-şalât”, 47. Suiçmez, ref yöntemlerinden biri olarak ‘يُرفعُ به’ vb. ifadelerle nakledilen hadislerin daha sonra doğrudan Hz. Peygamber’den rivayet edilmesini zikretmektedir (Suiçmez, “Ref Problemi”, *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, s. 138). ‘رُفِعَ به’ vb. rivayetin merfû olduğunu bildiren ifadeler de diğer merfû rivayet tarzları gibidir. Bu hadisler mevkuf olarak da rivayet edilmiş olabilir. Ancak rivayetin merfû veya mevkuf olarak sıhhatini belirleyici değildir. Suiçmez bu ifadelerin rivayetin ref edilmiş olmasına işaret olduğunu düşünmekte ve bu hadisleri merfû kabul etmemektedir. Aslında onun zikrettiği örneklerde sadece bu ifadelerden dolayı rivayetlerin merfû kabul edilmediği ve bu rivayet sîgalarının belirleyici olmadığı anlaşılmaktadır. (Bkz. Hadiste Ref Problemi, ss. 57-77) Bu ifadeler hadisin mevkuf olarak da rivayet edildiği anlamında kullanılsa bile mevkufun ref edildiği anlamını taşımaz. Hadisin merfû formuyla rivayet edilmesi merfû olarak sahih olması anlamına gelmediği gibi bu sîgalarla nakledilen rivayetlerin hepsi merfû olarak sahih değildir. Hâkim’in bu tarz rivayet sîgalarıyla nakledilen hadisleri sıhhat açısından farklı görmesi ve bazı usûl kaynaklarında bu sîgalarla nakledilen rivayetlerin de hükmen merfû içinde görülmesi, muhtemelen bu ifadenin merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerde râvinin hadisi merfû naklettiğine bir vurgu olabilir. Ancak merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin sadece mevkuf şekilleri değil, merfû şekilleri de sahih olabilir. Bu ifadeden rivayetin ref edildiği değil, merfû rivayet edildiği anlaşılmalıdır. Hâkim ayrıca ‘رُفِعَ فلان’ ifadesinin bulunduğu rivayeti merfû kabul etmekte, müsned kabul etmemektedir. Zira Hâkim’e göre her merfû müsned değildir. Bu tarz rivayetler hadisin mevkuf olduğunu değil, mevkuf olarak da nakledildiğini gösterebilir. Suiçmez ‘رُفِعَ (onu ref etti)’ sîgasını merfû olmayan bir hadisi râvinin ref etmesi şeklinde değerlendirmektedir. Hâlbuki bu kelime ‘hadisi merfû olarak rivayet etti’ ve ‘hadisi Hz. Peygamber’e nispet etti’ şeklinde anlaşılmalıdır. Suiçmez ‘رُفِعَ’ ifadesini hadisin merfû rivayeti şeklinde değil, mevkufun ref edilmesi olarak gördüğünden dolayı Ebû Hüreyre’nin bir hadisi ref ettiğini iddia etmektedir. Suiçmez, ‘İbn Hacer’in ‘أى قال فيه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم’ و يُذَكَّرُ عن أبي هريرة رُفِعَ’ ifadesini ‘Ebû Hüreyre’nin bu rivayeti ref etmiş olabileceğine delalet etmektedir’ demektedir (Hadiste Ref Problemi, s. 122). Ancak devamla ref edenin Ebû Hüreyre değil, bunun daha sonraki râvilerden kaynaklanmış olabileceğine de işaret eder. Suiçmez, sadece rivayet sîgasındaki ‘رُفِعَ’ ifadesinden dolayı İbn Ömer’i de belli bir hadisi ref edenler listesinde zikretmiştir. Hâlbuki hadisin bu şekilde nakil formu da İbn Ömer’e değil, daha sonraki râviye aittir (Bkz. Hadiste Ref Problemi, s. 295).

¹³³ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 458; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-naẓar*, s. 85; Süyûtî, *Tedrib*, s. 122.

¹³⁴ Hatîb, *a.g.e.*, s. 458. Suiçmez İbn Sîrîn’in bu sözünü onun hadisleri ref ettiği şeklinde değerlendirmektedir (Bkz. Hadiste Ref Problemi, s. 152)

’قال’ şekliyle rivayet edilen bir hadisin râvisi Mûsâ b. Hârûn (ö. 294/907), ‘*Hammâd b. Zeyd* (ö. 179/795) ve *Basralular* ‘قال قال’ dediklerinde bu merfûdur’ demektedir. Hatîb ve el-Bürkânî (ö. 425/1034) Mûsâ b. Hârûn’un bu sözüyle hasseten İbn Sîrîn’in hadislerini kastettiği kanaatindedirler.¹³⁵

Hadisin muhtevâsından Hz. Peygamber’e aidiyeti anlaşılan bir rivayette bunun merfû olduğunu belirten bir ifadeye yer verilmediği de görülmektedir. İmam Mâlik (ö. 179/795), misvak hakkında Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) farklı senedlerle iki hadis rivayet etmektedir. Bunlardan biri ‘Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi: *Eğer ümmetime meşakkat vermekten korkmasaydım, onlara misvakı emrederdim*’¹³⁶ şeklindedir. Mâlik’in diğer rivayeti ise ‘*Ebû Hüreyre dedi ki: Eğer ümmetine meşakkat vermekten korkmasaydı, her abdest alıfta onlara misvak kullanmayı emrederdi*’ şeklindedir.¹³⁷ Ma’mer b. Râşid ise hadisi ‘*eğer Resûlullah (s.a.v.) ümmetine meşakkat vermekten korkmasa idi her namaz vakti onlara misvakı emrederdi*’ şeklinde nakletmektedir.¹³⁸

E. Sahâbenin Nakle Dayanmış Olmasını Gerektiren Söz ve Fiilleri

Sahâbenin Hz. Peygamber’e nispet etmediği fakat nakle dayanmadan bilemeyeceği konulardaki söz ve fiillerinin de mevkuף veya merfû hükmünde olduğu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Sahâbenin bazı tefsirleri, Allah’a ve Resûlü’ne isyan veya itaat olarak değerlendirdikleri fiiller, ibadetlerle ilgili açıklamaları, sevap veya günah olarak nitelendirdikleri söz ve davranışlar, yaratılışın başlangıcı, önceki peygamberler hakkındaki haberler, gelecekte vuku bulacak savaşlar, fitneler, kıyamet alâmetleri ve âhiretteki hâller gibi hususlarda sahâbenin Resûlullah’a (s.a.v.) nispet

¹³⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 458; San’ânî, *Tavzîh*, I, 257; Irâkî, *Fetħu’l-muğîs*, ss. 62-63. Hadisin merfû olduğunu îma eden ifadelerin ilk dönemlerde sadece bazı bölgelerde ve belirli kişiler tarafından kullanılmış olması kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Ancak bunlardan ‘رُفِعَ’ ve ‘يُرْفَعُ’ dışındakiler benimsenmeyip yaygınlaşmamıştır. Daha geniş araştırmalar hangi râvilerin bu ifadeleri kullandığını râvi tasarruflarına rağmen kısmen ortaya çıkarabilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel’in Süfyân b. Uyeyne→Ebû’z-Zinâd→A’rec→Ebû Hüreyre isnadıyla naklettiği elli bir hadisin on beşi ‘يُبلَغُ به’ iki rivayet ‘رواية’ ve bir rivayet ise ‘يُرْفَعُ’ ifadesiyledir (Bkz. Ahmed b. Hanbel, II, 242-245). Süfyân b. Uyeyne→Zührî→Saîd b. el-Müseyyeb→Ebû Hüreyre isnadıyla nakledilen on yedi rivayetin ise yedisi ‘يُبلَغُ به’ ifadesiyle nakledilmiştir (Bkz. Ahmed b. Hanbel, II, 239-240).

¹³⁶ Muvatta’, “Tahâret”, 114. Ayrıca bkz. Buhârî, “Cum’a”, 8; Müslim, “Tahâret”, 42.

¹³⁷ Muvatta’, “Tahâret”, 115 (عن أبي هريرة أنه قال: لولا أن يشقّ على أمته لأمرهم بالسواك مع كل وضوء). Dârekutnî, Mâlik’in Muvatta’ dışında ise bunu merfû rivayet ettiğini belirtir (Dârekutnî, *el-Ehâdîsü’l-letî hülîfe fihâ Mâlik*, Thk.: Ebû Abdilbârî Rızâ Cezairî, Mektebetü’r-rüşd, Riyad, 1418/1997, s. 62, No: 15). Dârekutnî Mâlik’in bu tarz rivayetini mevkuף olarak nitelendirmiştir.

¹³⁸ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’ (el-Muşannef)*, X, 431, No: 19605.

etmedikleri sözleri merfû hükmünde değerlendirilmiştir. Sahâbenin bunları ya doğrudan Resûlullah'tan (s.a.v.) veya O'ndan duyan diğer bir sahâbîden işitmesi muhtemeldir. Ancak bu nevi rivayetlerin İsrâiliyat'a dayanmamasına dikkat edilmiş ve İsrâiliyat'tan nakilde bulunan sahâbîlerin rivayetlerinde daha hassas davranılmıştır.¹³⁹

Hâkim (ö. 405/1014), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Irâkî (ö. 806/1403), İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi birçok kişi sahâbînin re'yle söyleyemeyeceği rivayetlerini merfû hükmünde kabul etmektedir. Zikredilen kişilerle aynı görüşte olan İbn Abdülber (ö. 463/1071), konusu merfû hadisler olan *et-Takassî* adlı eserinde İmam Mâlik'in *Muvaţta*'nda mevkuf naklettiği birçok rivayete yer vermiştir.¹⁴⁰ Çünkü bu rivayetleri merfû hükmünde kabul etmektedir. İbn Abdülber, İmam Mâlik'in Sehl b. Ebû Hasme'den (ö. 40-50/660-670) korku namazı hakkında bir rivayeti için '*bu hadis Sehl'e mevkuftur fakat bunun benzeri re'yle söylenemez*' demektedir.¹⁴¹ İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) '*kim bir sihirbaza veya arrâfa giderse Muhammed'e (s.a.v.) indirileni inkâr etmiş olur*'¹⁴² sözü de onun bunu ancak Hz. Peygamber'den duymuş olabileceği düşüncesiyle merfû kabul edilmiştir.¹⁴³ Sahâbeden mevkuf nakledilen bu nevi sözler, aynı sahâbîden veya başka sahâbeden merfû şeklinde de nakledilmiş olabilmektedir. İbn Mes'ûd'un rivayeti mevkuf nakledilmekle beraber, aynı metin Ebû Hüreyre (ö. 58/678) ve Hasan'dan (ö. 50/670) merfû olarak rivayet

¹³⁹ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 84; a.mlf., *en-Nüket*, II, 531-532; Süyûtî, *Tedrib*, s. 121; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 134; et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *Yeni Usûl-i Hadis*, Thk.: Abdülfettâh Ebû Guddê, Terc. İbrâhim Canan, İzmir, 1982, s. 122; Edlibî, Salahaddîn b. Ahmed, *Menhecü naċdi'l-metn 'inde 'ulemâ'i'l-ĥadîsi'n-nebevî*, Darü'l-âfâki'l-cedîde, 1. Baskı, Beyrut, 1403, ss. 218-219; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, ss. 160-162.

¹⁴⁰ Süyûtî, *Tedrib*, s. 121.

¹⁴¹ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XXIII, 165; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 322; Irâkî, *Fetĥu'l-muġîs*, s. 62; Edlibî, *a.g.e.*, ss. 218-219. İbn Abdülber'in benzer ifadeleri için bkz. *et-Temhîd*, V, 343; VII, 252; XVI, 201-202; XX, 269; XXI, 138; XXIII, 104; XXIV, 212. İbn Abdülber'in zikrettiği rivayetler aynı veya farklı sahâbîlerden merfû olarak da nakledilmiş olan hadislerdir. Re'yle bilinemeyecek rivayetlerin hükmen merfû kabul edilmesinin arkasında bu tarz hadislerin bir kısmının aynı zamanda merfû olarak da sahih bir şekilde rivayet edilmiş olması ve fıkıh usûlünde geçerli olan sahâbî kavli ile ilgili değerlendirmelerin hadis usûlüne yansımaları görmek mümkündür.

¹⁴² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 210, No: 20348; Ahmed b. Hanbel, II, 429; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, X, 76, No: 10005; Dârekutnî, *el-'İlelü'l-vâride fi'l-eĥâdîsi'n-nebevîyye (I-XI)*, Thk.: Mahfûzrahmân Zeynullah es-Selefi, Dâru't-taybe, 3. Baskı, Riyad, 1424/2003, V, 281-282, No: 883.

¹⁴³ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulümi'l-ĥadîs*, ss. 21-22; Irâkî, *Fetĥu'l-muġîs*, s. 61; Leknevî, *a.g.e.*, s. 322; Edlibî, *a.g.e.*, ss. 218-219.

edilmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca ezvâc-ı tâhirâtta Hz. Safiyye (ö. 50/670) Hz. Peygamber'e nispet ederek *'kim bir arrâfa gelir ve ona bir şey sorarsa kırk gün onun namazı kabul olmaz'* şeklinde bir hadisi nakletmektedir.¹⁴⁵ Yine Ebû Hüreyre'den mevkuf nakledilen *'kim davete icabet etmezse Allah'a ve Resûlü'ne isyan etmiştir'*¹⁴⁶ rivayeti, aynı zamanda İbn Ömer (ö. 73/692) ve Ebû Hüreyre'den Resûlullah'ın sözü şeklinde de rivayet edilmektedir.¹⁴⁷ Ayrıca *'sizden biriniz düğün yemeğine davet edildiğinde icabet etsin'* şeklinde merfû bir rivayet daha vardır.¹⁴⁸ Bu durum, benzer rivayetlerin bir kısmının merfû olduğunu göstermektedir.

Bazı rivayetlerin ise Hz. Peygamber'e nispet edilmemekle beraber merfû oldukları muhtevalarından açıkça anlaşılmaktadır. Hz. Âişe'den (ö. 58/677) *'namaz seferde ve hizada iki rekât olarak farz kılındı. Seferde namaz olduğu gibi bırakıldı, hizada ise artırıldı'* hadisi rivayet edilmektedir.¹⁴⁹ Başka bir rivayette ise Hz. Âişe *'Allah namazı farz kıldığında iki rekât olarak farz kıldı. Sonra hizada namazı artırdı. Sefer namazı ise ilk farz kılındığı gibi bırakıldı'* demiştir.¹⁵⁰ Hz. Âişe bunu Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerinden ve uygulamasından hareketle söylemektedir. Zira namazın rekâtları sünnetle belirlenmiştir. İbn Abbas'tan (ö. 68/688) da *'Muhakkak ki Allah (c.c.) Peygamber'inin diliyle misafire namazı iki rekât, mukîme dört rekât, korku namazını da bir rekât olarak farz kılmuştur'* hadisi nakledilmektedir.¹⁵¹

Sahâbe, bazen ibadetlerle ilgili uygulamaları Hz. Peygamber'e nispet etmeden nakletmektedir. Buhârî'nin Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/712) naklettiği *'kunut, akşam ve*

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 429. Ayrıca bkz. Tirmizî, "Tahâret", 102; Ebû Dâvûd, "Tıb", 21; İbn Mâce, "Tahâret", 122; Dârimî, "Tahâret", 114; Ahmed b. Hanbel, II, 408, 476.

¹⁴⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 210, No: 20349; Müslim, "Selâm" 125; Ahmed b. Hanbel, IV, 68; V, 380.

¹⁴⁶ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, X, 447-448, No: 19662; Muvatta', "Nikâh", 50; et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd el-Fârisî el-Basrî, *el-Müsned*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts., s. 304, No: 2303; Müslim, "Nikâh", 107-109; Buhârî, "Nikâh", 72; Ebû Dâvûd, "Eṭ'ime", 1; İbn Mâce, "Nikâh", 25; Dârimî, "Eṭ'ime", 28; Ahmed b. Hanbel, II, 241, 267, 405, 494.

¹⁴⁷ Müslim, "Nikâh", 110; Ebû Dâvûd, "Eṭ'ime", 1; Ahmed b. Hanbel, II, 61. Bu üç rivayet hakkında bkz. Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 116-120.

¹⁴⁸ Bkz. Buhârî, "Nikâh", 71, 74; Müslim, "Nikâh", 96-106; Tirmizî, "Nikâh", 11; Muvatta', "Nikâh", 49; Dârimî, "Nikâh", 23; "Eṭ'ime", 40; Ebû Dâvûd, "Eṭ'ime", 1; Ahmed b. Hanbel, II, 20, 22, 37, 101.

¹⁴⁹ Muvatta', "Kaşru's-şalât", 8; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 1-3; Buhârî, "Şalât", 1; "Taşîru's-şalât", 5; "Menâkıb", 48; Nesâî, "Şalât", 3; Ebû Dâvûd, "Sefer", 1; Ahmed b. Hanbel, I, 232; VI, 234, 272.

¹⁵⁰ Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 2.

¹⁵¹ Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 5, 6; Nesâî, "Şalât", 3; İbn Mâce, "İkâmetü's-şalât", 73.

*sabah namazlarında (okunuyor) idi*¹⁵² rivayeti mevkuf formuyla nakledilmektedir. Ancak rivayetin muhtevası Hz. Peygamber'in uygulamasına dayanması gereken bir konudur. Ayrıca diğer bir kısım merfû rivayetlerde sabah namazında kunut okunduğundan bahsedilmektedir.¹⁵³ Ebû Hüreyre'den mevkuf olarak nakledilen '*sıcak şiddetlendiği vakitte namazı geciktiriniz. Çünkü sıcaklığın şiddeti, Cehennem'in kaynamasındandır*'¹⁵⁴ rivayeti de aynı durumdadır.

Sahâbenin Resûlullah'a (s.a.v.) dayanmadan bilemeyeceği veya yapmayacağı bir fiil her zaman merfû olmayabilir. Böyle bir uygulamayı İbn Ömer'in (ö. 73/692) oğlu nakletmektedir. İbn Ömer'in oğlu küçükken babasının namazda teşehhüd için oturduğunda bağdaş kurduğunu görmüş ve o da babası gibi namazda bağdaş kurmuştur. Babası onu bu oturuştan nehyetmiş ve '*namazın sünneti, ancak sağ ayağını dikmen, sol ayağını da bükmendir*' demiştir. Abdullah babasına '*sen niçin bunu yapıyorsun*' deyince İbn Ömer '*çünkü ayaklarım beni taşıyor (onun için böyle oturuyorum)*' demiştir.¹⁵⁵

Sahâbenin nakle dayanmadan bilemeyeceği konulardaki rivayetlerinin onların ictihadlarının sonucu olabileceğini öne sürerek merfû hükmünde kabul etmeyen İmam Bulkînî (ö. 805/1402), '*kim yevm-i şekte oruç tutarsa Ebû'l-Kâsım'a isyan etmiştir*'¹⁵⁶ rivayetini misal olarak zikretmektedir. Sahâbî bunu ictihadıyla söylemiş olabilir. Çünkü sahâbenin şer'î kaide ve maksadlarından çıkardıkları birçok görüşü, ictihadı ve fetvası vardır. Bulkînî'ye göre en doğrusu bu rivayetin merfû olmadığıdır. Çünkü kaidelerden hareketle bir şeyin günah olduğuna ulaşmak mümkündür.¹⁵⁷ Fakat Ebû Hüreyre (ö.

¹⁵² Buhârî, "Vitr", 7; "Ezân", 126.

¹⁵³ Buhârî, "Vitr", 7; "Megâzî", 28; Müslim, "Mesâcid", 298-300; Ebû Dâvûd, "Vitr", 10; Nesâî, "Taḫbîḫ", 27; İbn Mâce, "İkâmet", 120; Dârimî, "Şalât", 216; Ahmed b. Hanbel, III, 162; IV, 300.

¹⁵⁴ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 457-458. Hadisin merfû rivayetleri için bkz. Muvatta', "Vuḳûtü's-şalât", 27-29; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 542-543, No: 2048 (mevkuf), 2049-2051; Buhârî, "Mevâḳitü's-şalât", 9, 10; "Ezân", 18; Müslim, "Mesâcid", 180-184, 186; Ebû Dâvûd, "Şalât", 4; Tirmizî, "Şalât", 7; Nesâî, "Mevâḳit", 5; İbn Mâce, "Şalât", 4; Dârimî, "Şalât", 14 Ahmed b. Hanbel, II, 229, 238, 256, 266, 318, 248, 377, 393, III, 9, 52, 53, 59; Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 390-394.

¹⁵⁵ Buhârî, "Şıfatü's-şalât", 64; Nesâî, "Ḳıyâmü'l-leyl", 22; Muvatta', "Nidâ", 51.

¹⁵⁶ Buhârî, "Şavm", 11 (muallâk olarak); Ebû Dâvûd, "Şavm", 10; Tirmizî, "Şavm", 3; Nesâî, "Şıyâm", 37; İbn Mâce, "Şıyâm", 3; Dârimî, "Şavm", 1; Ali el-Kârî, *Şerḫu şerḫi nuḫbeti'l-fiker*, s. 549.

¹⁵⁷ Süyûtî, *Tedrib*, s. 121; Edlibî, *Menhecü naḫdi'l-metn*, s. 220; Ayrıca bkz. Ali el-Kârî, *Şerḫu şerḫi nuḫbeti'l-fiker*, ss. 549-550. Bu çeşit rivayetleri merfû kabul etmeyenlerden biri olan İbn Hazm da sahâbenin Resûlullah hayatta iken ve vefatından sonra pekçok konuda re'yleriyle görüşlerini bildirdiklerine dair birçok örnek nakleder. Bunların hepsi kıyasla söylenemeyecek hususlar olduğu halde sahâbe farklı görüşlere sahip bulunmaktadır (Bkz. İbn Hazm, *el-İḥkâm*, I, 210-211).

58/678), İbn Abbas (ö. 68/688) ve Huzeyfe b. el-Yemân'dan (ö. 36/656) Hz. Peygamber'in ayların bir gün önceden başlatılmasını ve Şa'ban ayının bir gününün Ramazan'a katılmasını yasaklayan rivayetler de vardır.¹⁵⁸ Bu nedenle mevkuf rivayetlerin muhtevasıyla beraber aynı konuda başka merfû rivayetlerin olup olmadığının da dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Hadisçiler ehl-i kitaptan rivayette bulunma ihtimali olan sahâbe ve tâbiîn rivayetlerine karşı hassas davranarak onların nakle dayanmadan bilemeyeceği konulardaki rivayetlerini muhteva açısından da dikkate almış ve hükmen merfû kabul etmemişlerdir. Meselâ Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin (ö. 108/726) ilâhî sıfatlarla ilgili bir rivayeti, Kureyzâ Yahudilerinden kendisine kitapların kalması ve onlara bakarak rivayet etmesi gerekçesiyle reddedilmiştir.¹⁵⁹ Muhaddisler sadece İsrâiliyat'tan nakilde bulunan sahâbenin rivayetlerine değil, muhteva açısından isrâiliyyattan rivayet edilme ihtimali bulunan haberlere de dikkat çekmişlerdir.

Hız. Peygamber zamanında Yahudiler Tevratı İbranîce okuyor ve Arapça olarak da açıklıyorlardı.¹⁶⁰ Sahâbeden bazıları da ehl-i kitaba ait bazı kitapları okuyorlardı. Kâ'bu'l-Ahbâr (ö. 35/655) ve Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) gibi âlimler de ehl-i kitaba ait birçok mâlumâtı nakletmekteydi. Resûlullah'ın '*ehl-i kitabı ne tasdik edin, ne de yalanlayın. Biz Allah'a ve bize indirdiklerine inandık deyin*'¹⁶¹ sözü ve Resûlullah'ın (s.a.v.) Benî İsrâilden nakilde bulunulabileceğine dair rivayetleri de bu hususta etkili olmuştur. İsrâiliyat'tan rivayette bulunma açısından dikkate alınması gereken diğer bir nokta da, Hız. Peygamber'in ilk yıllarda bazı konularda ehl-i kitapla paralel hareket etmesi ve müşriklere muhalefet etmesi gerçeğidir.

Sahâbînin bir âyetin sebab-i nüzûlünü haber verdiği veya re'ye dayanması mümkün olmayan ve ancak Resûlullah'tan duymakla bilebileceği bir tefsiri de merfû kabul edilmektedir. Sahâbînin Resûlullah'a izafe etmediği ve sebab-i nüzûlle ilgili

¹⁵⁸ Buhârî, "Şavm", 5, 14; Müslim, "Şiyâm", 21; Ebû Dâvûd, "Şavm", 6, 7, 11; Tirmizî, "Şavm", 2, 4, 38; Nesâî, "Şiyâm", 13, 32, 38; Ahmed b. Hanbel, I, 221, 367; II, 234, 347, 408, 438, 477, 497, 513.

¹⁵⁹ İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. Hasan, *Müşkilü'l-hadis ve beyânühû*, neşr.: Mûsâ Muhammed Ali, 2. Baskı, Beyrut, 1985, s. 334; Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, s. 143. İsrâiliyat hakkında bkz. Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, ss. 62-72.

¹⁶⁰ Buhârî, "Tefsîr Sûre 2", 11; "İ'tişâm", 25; "Tevhîd", 51.

¹⁶¹ Buhârî, "Şehâdât", 29; "Tefsîr Sûre 2", 11; "İ'tişâm", 25; "Tevhîd", 51; Ebû Dâvûd, "İlim", 2.

olmayan tefsirleri ise mevkuftur.¹⁶² Hâkim, *el-Müstedrek*'te vahye ve Kur'an'ın nüzûlüne şahid olan sahâbenin tefsirle ilgili bütün rivayetlerinin merfû müsned olup bunun Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/874) görüşü olduğunu söylerken¹⁶³ *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*'te tahsiste bulunmakta ve sadece sebab-i nüzûlle ilgili rivayetlerinin merfû olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁴ İbn Hacer (ö. 852/1448) ise, sahâbenin bir âyeti şer'î bir hükümde bulunarak tefsir ettiğinde bunu Resûlullah'tan istifade ederek veya genel kaidelere dayanarak tefsir edebileceğini, dolayısıyla bunların merfû olamayacağını, dilbilgisi olarak naklettiği bir kelimenin de mevkuftu olduğunu söylerken Buhârî, Müslim, Şâfî (ö. 204/819), Taberî (ö. 310/923), Tahâvî (ö. 321/933), Beyhakî (ö. 458/1065) ve İbn Abdülber gibi pekçok âlimin de aynı görüşte olduğunu belirtir.¹⁶⁵

Esbâb-ı nüzûlün Kur'an'ın inzâline şahid olan ve âyetlerin iniş sebeplerine vakıf bulunan sahâbeden öğrenileceği ve onlardan rivayet edileceği muhakkaktır. Bununla beraber sebab-i nüzûlle ilgili bütün rivayetler aynı ölçüde kat'iyet ifade edemeyebilir. Sebeb-i nüzûl gibi gözükken bazı rivayetler ise, herhangi bir âyetin iniş sebebini göstermeyip sadece sahâbînin bir tefsiri mahiyetinde olabilir. Zerkeşî (ö. 794/1391) de "sahâbe ve tâbiînin âdetlerindedir ki, onlardan biri bu âyet şunun hakkında nâzil oldu dediklerinde bununla o âyetin bu hükmü de tazammun ettiğini belirtirler. Bununla sadece onun sebab-i nüzûlü olduğunu kastetmezler. Bu, âyetten bir istidlal şeklidir, olayın vukuunu haber verme değildir" sözüyle bu noktaya dikkat çekmiştir.¹⁶⁶

Bu nedenle sebab-i nüzûlle de ilgili olsa, sahâbenin tefsirle ilgili mevkuflarının hepsinin merfû sayılmaması gerekir. Sahâbenin sebab-i nüzûlle ilgili bütün rivayetleri aynı durumda olmadığı gibi, hangi tefsirlerinin kendilerine ait bir ichtihad, hangilerinin Resûlullah'tan duyulan bir tefsir olduğunu belirlemek de kesin olarak mümkün değildir.

¹⁶² Bkz. Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, ss. 19-20; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-ḥadîs*, s. 53; Süyûtî, *Tedrib*, s. 122; *el-İtkân*, I, 41-42; Muhammed Abdürrahîm, *Tefsîru 'ş-şahâbe*, Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, Kahire, 1991, s. 41.

¹⁶³ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 283, No: 3021; Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 59; Süyûtî, *Tedrib*, s. 123. Süyûtî, Hâkim'in bütün sahâbe tefsirlerini merfû kabul etmesinin sebebini onun *el-Müstedrek*'te sahih hadisleri toplamaya olan hırsına bağlamakta ve *el-Müstedrek*'te merfû şartlarını taşımayan birçok rivayete yer verdiğini belirtmektedir (Süyûtî, a.y.).

¹⁶⁴ Hâkim, *a.g.e.*, s. 19-20; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 123

¹⁶⁵ San'ânî, *Tavzîḥ*, I, 256.

¹⁶⁶ Zerkeşî, *el-Bürhân*, I, 31; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 42; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 338. Süyûtî bir âyet hakkında nakledilen farklı sebab-i nüzûllerin nasıl değerlendirileceği ile ilgili geniş bilgi verir (Bkz. *el-İtkân*, I, 42-43).

II. MERFÛ HADİSLERİN MEVKUF OLARAK RİVAYETİ

Bazı hadisler hem merfû hem de mevkuf olarak rivayet edilmiştir. Bunlar farklı sahâbîlerden olabildiği gibi, aynı sahâbîden de rivayet edilebilmektedir. Hatta aynı senedle bir metnin merfû ve mevkuf rivayet edildiğine de rastlanmaktadır. Bir metnin merfû, mevkuf ve maktû rivayet edilmesinin bazı sebepleri vardır. Genellikle sahâbînin sadece metni zikretmesi ve onu Resûlullah'a (s.a.v.) nispet etmekten kaçınması bunun başında gelmektedir. Yine râvinin hatası sonucu mevkuf bir hadis merfû nakledildiği gibi, merfû bir rivayet de mevkuf nakledilmiş olabilir. Kasıtlı olarak da gerçekte mevkuf olan bazı rivayetler merfûlaştırılmıştır.

Sahâbe de bazı nedenlerden dolayı Hz. Peygamber'e ait söz, fiil ve takrirleri doğrudan Resûlullah'a nispet etmekten çekinmişler, hadisin Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispetini belirtmeden sünnetten anladıklarını söyleyip fetva ve hüküm vermişlerdir. Bu nedenle, bazı merfû hadisler mevkuf rivayet edilmiştir. Hatta kudsî hadislerin de mevkuf rivayet edildiği görülmektedir. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) Ebû Zer'den (ö. 32/652) kudsî bir hadisi, Hz. Peygamber'e nispet etmeden, '*Ebû Zer dedi ki: Allah Teâlâ buyurdu ki; ey kullarım! Ben zulmü kendime haram kıldım...*' şeklinde rivayet etmektedir.¹⁶⁷ Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) de Resûlullah'ı zikretmeden '*Allah Teâlâ buyuruyor ki: Kulum bana farzlarla yaklaştığı kadar hiç bir şeyle yaklaşamaz...*' kudsî hadisini kendi sözü gibi (maktû) ifade etmiştir.¹⁶⁸ Merfû bir hadisin mevkuf olarak da rivayet edilmesi sahâbeden veya daha sonraki ravilerden kaynaklanabilmektedir.

A. Merfû Hadislerin Mevkuf Rivayetinin Sebepleri

1. Sahâbeden kaynaklanan sebepler

a. Sahâbenin genel konuşmaları

Sahâbe uzun süre Resûlullah'la (s.a.v.) beraber yaşamışlar, O'nun sözlerini dinlemişler ve sünnetini hayatlarına hâkim kılmışlardı. Bu nedenle çoğu zaman konuşmalarında Hz. Peygamber'in sözlerine de yer veriyorlar, fakat bunu belirtmiyorlardı. Sahâbeyle beraber yaşayan tâbiîn de bunları Resûlullah'a nispet etmeden hangi sahâbîden duymuş ise onun sözü şeklinde naklediyordu. Sahâbe günlük

¹⁶⁷ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 182, No: 20272. Bu tarz kudsî hadislerin mevkuf veya maktû nakledilmesinin sebebi, bu sözlerin sahâbe veya tâbiîne ait olmadığını herkesin bilmesi olabilir.

¹⁶⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 192, No: 20301.

hayatında sürekli hadis rivayet etmiyordu. Arasında merfû ifadelerin de geçtiği sahâbînün konuşmalarına İbn Mes‘ûd’un (ö. 32/652) şu sözleri örnek olarak zikredilebilir: “(...) Kime bir muhâkeme işi çıkarsa, onun hakkında Allah’ın Kitabı’ndaki ile hüküm versin. Şayet kendisine, Allah’ın Kitabı’nda hükmü olmayan bir mesele gelirse, Resûlullah’ın hükmettiğiyle hüküm versin. Eğer kendisine, hükmü Allah’ın Kitabı’nda olmayan ve Resûlullah’ın da hüküm vermediği bir mesele gelirse sâlihlerin verdiği hükümle hüküm versin. Ben korkarım, nasıl görüş beyan ederim demesin. Çünkü *haram bellidir, helâl de bellidir. Bu ikisinin arasında ise şüpheli işler vardır. Bunun için sana şüphe vereni bırak, sana şüphe vermeyene sarıl.*”¹⁶⁹

İbn Mes‘ûd, zikredilen konuşmasında başka rivayetlerde merfû olarak nakledilen hadislerden iktibas yapmakta, fakat bunları Hz. Peygamber’e nispet etmemektedir. Bunlar ‘دَعُ مَا يَرِيْبُكَ إِلَى مَا لَا يَرِيْبُكَ’ ile ‘الْحَلَالُ بَيْنَ وَالْحَرَامِ بَيْنَ...’ (*Helâl bellidir, haram bellidir*)’ ile ‘سَانَ شُؤْطِهٖ وَرَبِيْبُكَ إِلَى مَا لَا يَرِيْبُكَ’ (*sana şüphe vereni bırak, sana şüphe vermeyene sarıl*)’ rivayetleridir. Bunlardan ‘*helâl bellidir, haram bellidir...*’ ifadesini Resûlullah’tan (s.a.v.) Nu‘man b. Beşîr (ö. 44/664),¹⁷⁰ İbn Abbas (ö. 68/688)¹⁷¹ ve Ammâr b. Yâsir (ö. 38/658)¹⁷² nakletmektedir. Ayrıca İbn Ömer’den (ö. 73/692) her iki ifadeyi birlikte rivayet edenler de vardır.¹⁷³ Bu hadisi merfû nakledenler arasında İbn Mes‘ûd’un olmaması ise dikkat çekicidir. Gerçekte merfû olan bu hadisler ondan merfû rivayet edilmemiştir. ‘*Sana şüphe vereni bırak, sana şüphe vermeyene bak*’ kısmı ise Hz. Hasan (ö. 50/670)¹⁷⁴, Enes b. Mâlik (ö.

¹⁶⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, IV, 544, No: 22991; Dârimî, “Muğaddime”, 20; No: 165, 169; Nesâî, “Kuğât”, 11; İbn Abdülber, *Câmi‘u beyâni‘l-‘ilm*, ss. 360-361; Taberânî, *el-Mu‘cemü‘l-kebir*, IX, 187, No: 8920; Beyhakî, *es-Sünen*, X, 115. İbn Mes‘ûd’un başka bir konuşması için bkz. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘ (el-Muşannef)*, XI, 159-160, No: 20198.

¹⁷⁰ Buhârî, “İmân”, 39; Büyü”, 2; Müslim, “Müsâkât”, 107, 108; Ebû Dâvûd, “Büyü”, 3; Tirmizî, “Büyü”, 1; Nesâî, “Büyü”, 2; “Kuğât”, 11; Dârimî, “Büyü”, 1; Ahmed b. Hanbel, IV, 267, 269, 270.

¹⁷¹ Taberânî, *el-Mu‘cemü‘l-kebir*, X, 333, No: 10824.

¹⁷² Ebû Ya‘lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî et-Temîmî, *el-Müsned (I-XIII)*, Thk.: Hüseyin Selîm Esed, Dâru‘l-Me‘mûn li‘t-türâs, 1. Baskı, Beyrut, 1404/1984, III, 213, No: 1652.

¹⁷³ Taberânî, *el-Mu‘cemü‘ş-şagîr*, (I-II), Thk.: Muhammed Şekûr Mahmûd, el-Mektebü‘l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985, I, 41, No: 32; er-Râmihürmüzî, Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahmân b. Hallâd, *Kitâbü emşâli‘l-‘hadîs*, Thk.: Ahmed Abdülfettâh Temmâm, Müessesetü‘l-kütübi‘s-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1409, s. 16, No: 4; Beyhakî, *ez-Zühd*, Thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü‘l-kütübi‘s-sekâfiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1996, II, 321, No: 865, 866.

¹⁷⁴ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, III, 117, No: 4984; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 163, No: 1178; Tirmizî, “Kıyâmet”, 60; Nesâî, “Eşribe”, 50; Dârimî, “Büyü”, 2; Ahmed b. Hanbel, I, 200.

93/712)¹⁷⁵, İbn Ömer¹⁷⁶, Vâsile b. el-Aska' (ö. 83/702)¹⁷⁷ ve Vâbisa b. Ma'bed'den¹⁷⁸ merfû olarak rivayet edilmektedir. Bu kısmın da İbn Mes'ûd'dan merfû bir rivayeti tesbit edilemedi.

Diğer bir örnek de İbn Mes'ûd'un şu sözüdür: Şüphesiz ki en doğru söz Allah'ın sözü ve yine şüphesiz ki en güzel yol, Muhammed'in (s.a.v.) yoludur. Bedbaht, annesinin karnında bedbaht olan kimsedir. Râvilerin en kötöleri, yalan rivayet edenlerdir, işlerin en kötöleri, sonradan ortaya çıkarılanlardır. Gelecek olan herşey ise yakındır.¹⁷⁹ Bu rivayette İbn Mes'ûd birkaç farklı merfû rivayette zikredilen bazı kısa ifadeleri sözleri arasında nakletmektedir. Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) nakletmektedir: Resûlullah bize bir hutbe irad etti de Allah'a hamdü senadan sonra şöyle buyurdu: 'En üstün yol Muhammed'in yoludur. İşlerin en kötöleri, sonradan ortaya çıkarılanlardır. Her bid'at da dalâlettir.'¹⁸⁰ İbn Mes'ûd'un '*dört şey var ki (sevapları) ölümünden sonra kişiye verilir: Daha önce malında Allah'a itaatkâr olduğunda, onun üçte biri; ölümünden sonra kendisine hayır-dua edecek hayırlı evlât; kişinin açtığı ve ölümünden sonra o (yolda) amel edilen iyi çığır; kişiye yüz adam şefaatt ettiğinde de onların onun hakkındaki şefaattleri kabul edilir*'¹⁸¹ sözü de farklı merfû hadislerde yer almaktadır.¹⁸²

¹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, III, 153; Taberânî, *el-Mu'cemü's-şagîr*, I, 180, No: 284; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, V, 56; X, 152.

¹⁷⁶ el-Kudâ'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme, *Müsnedü's-şihâb* (I-II), Thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Müessesetü'r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1407/1986, I, 374, No: 645; Heysemî, *a.g.e.*, X, 295.

¹⁷⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXII, 81, No: 197; Heysemî, *a.g.e.*, X, 294; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, XIII, 477.

¹⁷⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XXII, 147; No: 399. '*Sana şüphesiz vereni bırak, sana şüphesiz vermeyene bak*' ifadesi ayrıca İbn Mes'ûd'dan başka Ebû'd-Derdâ (İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, III, 474); Enes b. Mâlik (İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, V, 89, No: 23975; Ahmed b. Hanbel, III, 112); İbn Ömer (Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 540, No: 8791); Şurayh (Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 308, No: 20193; İbn Mübârek, *ez-Zühhd*, s. 11, No: 38; İbn Sa'd, *eş-Tabâkât*, VI, 136; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, IV, 227; Beyhakî, *ez-Zühhd*, II, 325, No: 871); Sâlim (İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 117, No: 1336); Süfyân es-Sevrî (Beyhakî, *ez-Zühhd*, II, 315, No: 846) ve Hassân b. Ebû Sinân'dan (Buhârî, "Büyü", 3 (bab başlığı) kendi sözleri olarak rivayet edilmiştir.

¹⁷⁹ Dârimî, "Muğaddime", 23; Buhârî, "İ'tişâm", 2, "Edeb", 70; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, IX, 96, No: 8518.

¹⁸⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 116-117, No: 20076; Müslim, "Cum'a", 43; Nesâî, "İdeyn", 22; İbn Mâce, "Muğaddime", 7; Dârimî, "Muğaddime", 23; Ahmed b. Hanbel, I, 423, 430; III, 310, 319, 371; Dârekutnî, *el-İlel*, V, 323, No: 916. '*Bedbaht, annesinin karnında bedbaht olan kimsedir*' kısmı için bkz. Müslim, "Kader", 3; İbn Mâce, "Muğaddime", 7; Dârimî, "Muğaddime", 23.

¹⁸¹ Dârimî, "Muğaddime", 44.

¹⁸² Bu konuşma, kişinin malından üçte bir kadarından vasiyette bulunabileceği (Buhârî, "Veşâyâ", 2, 3; Müslim, "Vaşiyet", 5-7), insan öldüğü zaman amelinin kesileceği, ancak sadaka-i câriye veya kendisinden faydalanılan ilim, yahut ona hayır-dua edecek sâlih evlât bırakanların amelinin devam

Muâz b. Cebel (ö. 18/639) de Yemen'e gönderildiğinde oradaki topluluğa yaptığı bir konuşmada '(...) *Kişi iyilikle anıldığı zaman o, cennet ehliendir. Kötülükle anıldığı zaman ise, cehennem ehliendir*' demiştir.¹⁸³ Bu ifadeler Hz. Peygamber'e aittir.¹⁸⁴

Sahâbî bazen Resûlullah'ın (s.a.v.) söz veya fiillerini aynen tekrarlar, gerek gördüğünde bunun Resûlullah'a ait olduğunu belirtti. Enes b. Mâlik'in (ö. 93/712) rivayetine göre Peygamber (s.a.v.) ve sahâbenin yanından bir cenaze geçtiği sırada sahâbe bu cenazeyi hayırla anıp övdüler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) '*vacip oldu*' dedi. Sonra başka bir cenaze geçti. Sahâbe bu cenazeyi şer ile anıp kötülediler. Resûlullah (s.a.v.) yine '*vacip oldu*' buyurdu. Hz. Ömer (ö. 23/643): '*Ne vacip oldu? yâ Resûlullah*' diye sordu. Resûlullah (s.a.v.): '*Şu önce geçen cenazeyi hayır ile anıp övdünüz. İşte ona cennet vacip oldu. Sonraki cenazeyi de şer ile anıp kötülediniz. Ona da cehennem vacip oldu. Çünkü sizler yeryüzünde Allah'ın şahitlerisiniz*' buyurdu.¹⁸⁵ Buhârî'nin (ö. 256/870) Ebü'l-Esved ed-Düelî'den (ö. 69/688) bir rivayetine göre ise Ebü'l-Esved bir kere Basra'dan Medine'ye gelmişti. O sırada Medine'de bir hastalık çıkmıştı. Ebü'l-Esved Hz. Ömer'in yanında otururken yanlarından geçen bir cenaze oradakiler tarafından hayırla anılıp övülünce Hz. Ömer '*vacip oldu*' demişti. Sonra diğer bir cenaze daha geçmiş, Hz. Ömer yine '*vacip oldu*' demişti. Oradan geçen üçüncü bir cenaze şer ile anılıp kötülüğü söylendiğinde Hz. Ömer yine '*vacip oldu*' deyince Ebü'l-Esved: '*Ey Mü'minlerin Emîri! Ne vacip oldu?*' diye sormuş, Hz. Ömer de "*Ben Peygamber'in (s.a.v.) söylediği gibi söyledim. Peygamber (s.a.v.): 'Herhangi bir Müslüman hakkında dört kişi hayır ile şehadet ederse, Allah o Müslüman kişiyi cennete koyar*' buyurdu (...)" diye cevap vermiştir.¹⁸⁶ Bu rivayette Hz. Ömer

edeceği (Müslim, "Vaşiyet", 14), iyi bir çığır açan kişiye daha sonra onu işleyenlerin de sevabının verileceği (Müslim, "İlim", 15; "Zekât", 69) ve yüz kişinin cenaze namazını kıldığı bir kimse hakkında onların şefaatinin kabul edileceği (Müslim, "Cenâ'iz", 58) şeklindeki merfû hadislere dayanmaktadır. Fakat bunlar İbn Mes'ûd'un konuşmasında Hz. Peygamber'e nispet edilmemiştir.

¹⁸³ Dârimî, "Muqaddime", 24; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, I, 165.

¹⁸⁴ Bkz. Müslim, "Cenâ'iz", 60; Buhârî, "Cenâ'iz", 86. Hz. Ali de nasihattan ibaret uzun bir konuşmasının sonunda '*insanın eline geçecek olan, kazandıklarıdır ve o, kıyamet gününde sevdiği kimse ile beraberdir*' demektedir (Dârimî, "Muqaddime", 30). Bu kısım, '*kişi sevdiği ile beraberdir*' (Buhârî, "Edeb", 96; Müslim, "Birr", 165; Tirmizî, "Zühd", 50; "Da'avât", 98; Dârimî, "Rikâk", 71; Ahmed b. Hanbel, I, 392; III, 104, 110, 159, 200, 213, 222, 228, 268) merfû hadisinin farklı bir şekilde ifadesidir.

¹⁸⁵ Buhârî, "Cenâ'iz", 86; Müslim, "Cenâ'iz", 60; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, X, 450, No: 19672.

¹⁸⁶ Buhârî, "Cenâ'iz", 86.

Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerini aynen tekrarladığı halde ancak Ebû'l-Esved'in sorusu üzerine Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediklerini tekrarladığını açıklamaktadır.¹⁸⁷

b. Sahâbenin fetvaları ve yargıda bulunmaları

Hem merfû hem de mevkuf olan rivayetlerin bir kısmı sahâbenin fetva ve yargılarından ibarettir. Sahâbî fetva verirken merfû olduğuna işaret etmeksizin Hz. Peygamber'in ifadelerini kullanmaktadır. *Muvaţta'* ve *Sünen*lerdeki mevkuf rivayetlerin bir kısmı, aynı zamanda merfû olabilmektedir. Hz. Âişe'den (ö. 58/677) mevkuf olarak '*sizden biriniz hanımıyla beraber olduktan sonra gusletmeden uyumak isterse, namaz abdesti gibi abdest almadan uyumasın*' dediği rivayet edilmektedir.¹⁸⁸ İbn Ömer (ö. 73/692) ise, cünüpken uyumak veya bir şey yemek isterse, yüzünü ve kollarını yıkar, başını mesheder sonra bir şey yer veya uyurdu.¹⁸⁹ Bu, Resûlullah'ın (s.a.v.) merfû rivayetinin hükmünün yaşanması ve ona istinaden Hz. Âişe'nin verdiği fetvadan ibarettir. Zira Hz. Âişe'den merfû olarak '*Resûlullah (s.a.v.) cünüpken uyumak istediğinde, uyumadan önce namaz abdesti gibi abdest alırdı*' dediği rivayet edilmektedir.¹⁹⁰ Ayrıca Hz. Ömer Resûlullah'a (s.a.v.); '*Yâ Resûlellah! Eğer geceleyin birimiz cünüp olursa uyuyabilir mi?*' diye sorunca, Hz. Peygamber (s.a.v.) ona '*abdest al, avret mahallini yıka ve uyu*' demiştir.¹⁹¹ Bu şekilde pek çok merfû rivayet gerek fetva, gerek sahâbenin bir fiili gibi mevkuf şekliyle de rivayet edilmektedir. Sahâbe arasında merfû bir metnin ister söz olarak, isterse Resûlullah'ın (s.a.v.) yaptığı bir fiilin sahâbe tarafından tekrarlandığında bunun Hz. Peygamber yerine sahâbeye nispet edilmesi reddedilmemektedir. Sahâbeden biri Resûlullah (s.a.v.) gibi namaz kıldığında, diğer bir sahâbî veya tâbiîn, '*filan namazda şöyle hareket ederdi*' diye o fiili sahâbîye

¹⁸⁷ Yine Hz. Ömer'in çocuklarından birini öptüğünü gören Uyeyne b. Hısn, '*sen mü'minlerin emîri olduğun halde bir çocuğu mu öpüyorsun? Ben müminlerin emîri olsam çocuğumu öpmem*' deyince Hz. Ömer üç defa yemin ederek Resûlullah'ın (s.a.v.) benzer bir durumda söylediği şu sözü Resûlullah'a nispet etmeden Uyeyne b. Hısn'a cevap olarak söylemektedir: "*Allah senin kalbinden merhameti almışsa ben ne yapabilirim? Allah kullarından merhametli olanlara merhamet eder*" (Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 299, No: 20590). Hz. Peygamber ile Akra' b. Hâbis arasında geçen benzer hâdise için bkz. Ma'mer, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 298, No: 20589; Buhârî, "Edeb", 18; Müslim, "Fezâ'il", 65; Ebû Dâvûd, "Edeb", 145.

¹⁸⁸ Muvatta', "Tahâret", 77; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 278, No: 1072.

¹⁸⁹ Muvatta', "Tahâret", 78; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 278, 282, No: 1074, 1075, 1077, 1080, 1088.

¹⁹⁰ Müslim, "Hayz", 21, 22; Buhârî, "Gusl", 27; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 88; Tirmizî, "Tahâret", 87; Nesâî, "Tahâret", 162-165; İbn Mâce, "Tahâret", 99; Ahmed b. Hanbel, VI, 102, 119, 200, 279.

¹⁹¹ Muvatta', "Tahâret", 76; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 278, No: 1074, 1077; Buhârî, "Gusl", 27; Müslim, "Hayz", 25; Tirmizî, "Tahâret", 88; Nesâî, "Tahâret", 165; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 87.

nispet etmektedir. Aynı şekilde bir sahâbî Kur'an'dan veya Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerinden hareketle bir fetvada bulunduğu sahâbeye istisnalar dışında bunu neye dayanarak söylediği ve delilinin ne olduğu sorulmuyordu.

Sahâbeden bazıları, halifeler tarafından değişik şehirlerde kadı veya vâli olarak görevlendirilmiştir. Bunlar, buldukları yerlerde insanların dinî, hukukî ve sosyal problemlerini çözerken hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in sünnetine ve Kur'an'a dayanıyorlar ve ona göre fetva ve hüküm veriyorlardı. Hz. Peygamber tarafından benzer hükümler verilmişse, onu aynen zikrediyorlar, fakat çoğu zaman bunu belirtmiyorlardı. Sahâbeden bilhassa fakih olanlar sadece hükümleri söylüyor, dayandıkları âyeti veya merfû hadisi zikretmiyorlardı. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) bir rivayetinde Nadr b. Enes (ö. 100/720 civarı), İbn Abbas'ın tutumunu bize aktarmaktadır. Nadr diyor ki: Ben İbn Abbas'ın yanındaydım. O insanlara fetva veriyor, fakat fetvalarından hiç birini Resûlullah'a isnad etmiyordu. Bir gün Iraklı bir adam geldi ve *ben Iraklıyım ve bu resimleri yapıyorum* dedi. İbn Abbas, ona 'yaklaş' dedi ve bunu iki veya üç defa tekrarladı. Adam iyice yaklaşıncı İbn Abbas dedi ki: "Resûlullah'ın (s.a.v.) '*kim dünyada resim yaparsa Kıyamet günü ona bunlara ruh üfleme teklif edilir. Fakat bunu yapamaz*' dediğini duydum."¹⁹²

Bu durum, daha sonraki fakihlerde de görülmektedir. Ebû Yûsuf (ö. 182/798) der ki: İkimizden başka kimsenin bulunmadığı bir yerde A'meş (ö. 147/764) bana bir şey sordu ve ben de cevapladım. A'meş bana *bunu neye dayanarak söyledin ey Ya'kûb!* deyince ben: '*Senin bana naklettiğin bir hadise dayanarak*' dedim ve hadisi söyledim. A'meş '*Ey Ya'kûb! Bu hadisi ben senin baban yaratılmadan önce ezberlemiştim (bu hadisi ezberleyeli çok zaman oldu), fakat te'vilini şimdiye kadar anlamamışım*' dedi.¹⁹³

c. Sahâbenin hadis rivayetinden çekinmesi

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) sahâbeye sözlerinin daha sonraki nesillere aktarılmasını ve dinin tebliğ edilmesini emretmişti. Bununla beraber, kendisine söylemediği bir sözün nispet edilmesini 'من كذب علي متعمداً فليتبوء مقعده من النار' (*kim bilerek bana yalan isnad*

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, I, 241; Beyhakî, *es-Sünen*, VII, 269, No: 14346. İbn Abbas'ın resim yapmakla ilgili hükmün Hz. Peygamber'e ait olduğunu vurgulamak için hadis rivayet ettiği düşünülebilir.

¹⁹³ Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 111.

ederse cehennemdeki yerine hazırlansın)¹⁹⁴ hadisiyle şiddetli bir azabla tehdit etmiştir. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) yalan isnad edilmemesi ve O'na ait her şeyin daha sonrakilere aktarılması gereği ile karşı karşıya kalan ashab, Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirlerindeki muhtevayı zedelemekten farklı şekillerde aktarma usullerini geliştirmiştir. Sahâbe Resûlullah'tan duyduklarını olduğu gibi nakledememe endişesini taşıdıklarından dolayı Resûlullah'a (s.a.v.) ait sözlerin gereğini veya Resûlullah'tan gördüğü uygulamanın hükmünü kendi sözleriyle ifade etmekteydi. Bununla beraber sahâbenin Resûlullah'tan duyduklarını olduğu gibi ezberleyip nakletmek için yoğun bir gayret gösterdikleri de bir gerçektir. Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 52/657) Resûlullah'tan işittiği bir hadisi Ukbe b. Âmir'e (ö. 58/677) sormak için Medine'den Mısır'a gitmiştir. Çünkü bu hadisi Hz. Peygamber'den işiten başka kimse kalmamıştı. Ebû Eyyûb Ukbe'den Allah Resûlü'nün *'kim dünyada bir mü'minin kusurunu örterse, Allah da kıyamet günü onun kusurlarını örter'*¹⁹⁵ buyurduğunu işittikten sonra onu tasdik ederek devesine binip tekrar Medine'ye dönmüştür.¹⁹⁶ Aynı şekilde Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) da kendisinin doğrudan Resûlullah'tan işitmediği bir hadisi Abdullah b. Üneys'ten (ö. 54/674) dinlemek için Şam'a bir ay süren bir yolculuk yapmıştır.¹⁹⁷ Sahâbe, Resûlullah'tan

¹⁹⁴ Buhârî, “İlim”, 38; Müslim, “Muḳaddime”, 3; Ebû Dâvûd, “İlim”, 4; Tirmizî, “İlim”, 8; İbn Mâce, “Muḳaddime”, 4. Taberânî *'Turuḳu hadîş-i men kezebe 'aleyye müte'ammiden'* adıyla bir eser yazmış ve bu eserinde 60 sahâbiden 177 rivayete yer vermiştir (Eser Ali Hasan Ali Abdülhamîd ve Hişâm İsmâil es-Saka'nın tahkikiyle Amman-Ürdün'de 1410'da basılmıştır). Aynı şekilde Ali el-Kârî *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l-mevzû'a* adlı eserinde (ss. 12-32) ve İbnü'l-Cevzî *el-Mevzû'ât*'inde (I, 55-98), zikredilen hadisin farklı senedlerini nakletmektedir. Juynboll, ‘...كذب’ hadisini genişçe ele alarak Irak, Mısır ve Hicaz kaynaklı ilk dönem eserlerde hadisin yer almadığını ve bu rivayetin en erken hicrî 200 yılından sonraki eserlerde yer aldığını ve hicrî 200 yılından sonra Irak'ta uydurulduğunu söylemektedir (Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, Terc. Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, ss. 141-171). Bu metodun yetersizliğini belirten Motzki, (من كذب) hadisinin Juynboll tarafından hicrî 200 yılından sonra uydurulduğunu söylemesine rağmen bu tarihten en az elli sene önceki Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Câmi'*inde bulunduğunu belirterek (*Câmi' (el-Muḣannef)*, XI, 261, No: 20493-20495) ilk dönem kaynaklarının pek çoğunun bugün elimizde olmadığını vurgulamakta ve bu metodun yetersizliğini söylemektedir (Motzki, “Methoden zur Datierung von Islamischen Ueberlieferungen”, s. 8-10).

¹⁹⁵ Buhârî, “Mezâlim”, 3; Müslim, “Birr”, 58, 72; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 38, 60; Tirmizî, “Ḥudûd”, 3; “Birr”, 19; İbn Mâce, “Ḥudud”, 5; Ahmed b. Hanbel, II, 92, 252, 274, 296, 500, 514, 522; IV, 62, 104.

¹⁹⁶ Bkz. Ahmed b. Hanbel, IV, 159; Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîş*, ss. 7-8; İbn Abdülber, *Câmi'ü beyâni'l-ilm*, ss. 152-153; Süyûtî, *Tedrib*, s. 329.

¹⁹⁷ Bkz. Buhârî, “İlim”, 19; İbn Abdülber, *a.g.e.*, ss. 151-152. Yine Câbir b. Abdullah, Mısır'da bulunan Ukbe b. Âmir'den bir tek hadisi öğrenmek için bir binek alarak Mısır'a yolculuk yapmış, hadisi öğrendikten sonra tekrar Medine'ye geri dönmüştür (Bkz. Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîş*, ss. 8-9; Râmhürmüzî, *el-Muḥaddîşü'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, Thk.: Muhammed Accâc el-Hatîb, Dârü'l-fîkr, 3. Baskı, Beyrut, 1404/1984, s. 223, No: 114).

duyduklarını aynen rivayet etme ve daha sonrakilere aynı ifadelerle iletme gayreti içinde olmuşlar, fakat duydukları hadisleri hatırlayamadıkları veya gidip birlikte duydukları kimselere sorarak tahkik etme imkânı bulamadıkları rivayetlerin sadece muhtevalarını farklı söz kalıplarıyla nakletmişlerdir. Bu da mevkuf rivayetlerin oluşmasına sebep olmuştur.

‘من كذب...’ hadisi, hadislerin mâna ile rivayet edilmesi yerine aynı lafızlarla rivayet edilmeye gayret edilmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle birçok sahâbî hadis rivayetinde ihtiyatlı davranmıştır. Enes b. Mâlik (ö. 93/712) ‘size çok hadis rivayet etmeme Resûlullah’ın (s.a.v.) *kim bilerek bana yalan isnad ederse, Cehennemdeki yerine hazırlansın* hadisi engel olmaktadır’ demiştir.¹⁹⁸ Ayrıca onun Resûlullah’tan bir hadis rivayet ettiğinde, aslı gibi rivayet edememe endişesiyle ‘veya hadis Hz. Peygamber’in buyurduğu gibidir’, ‘Resûlullah şöyle veya böyle buyurdu’ dediği rivayet edilmektedir.¹⁹⁹ Diğer bir sahâbî Ebü’d-Derdâ (ö. 32/652) da Resûlullah’tan bir hadis rivayet ettiği zaman bunlara benzer ifadeler kullanmaktadır.²⁰⁰ Böyle bir endişeyle rivayetten kaçınan sahâbîler arasında Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652), Hz. Ali (ö. 40/660), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656), Abdullah b. Ömer, İmran b. Husayn (ö. 52/672) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) de vardır. Hadislerin mâna olarak rivayetini hoş karşılamayan sahâbe de aynı tavır içinde hareket etmişlerdir.

Tâbiînden bazıları, uzun süre beraber oldukları halde birçok sahâbînin hiç hadis rivayet etmediklerini bize bildirmektedir. Mücâhid (ö. 102/720), İbn Ömer’le (ö. 73/692) Mekke’den Medine’ye kadar sohbet etmiş, fakat Resûlullah’tan bir hadisten başka rivayetini işitmemiştir.²⁰¹ Sâib b. Yezîd (ö. 91/709) de Sa’d b. Mâlik’le (ö. 74/693) beraber Mekke’ye yolculuk yaptığını, fakat Medine’ye dönünceye kadar onun Resûlullah’tan hadis rivayet ettiğini işitmediğini bildirmektedir.²⁰² Ayrıca Sâib b. Yezîd, Sa’d b. Ebû Vakkâs’la (ö. 55/675) on sene beraber bulunduğu halde ondan

¹⁹⁸ Müslim, “Muḩaddime”, 2. Diğer rivayette ise ‘hata yapmaktan endişe etmeseydim, size Resûlullah’tan duymuş olduğum bazı şeyleri rivayet ederdim’ demektir (Dârimî, “Muḩaddime”, 25).

¹⁹⁹ Dârimî, “Muḩaddime”, 28; No: 276, 277; İbn Mâce, “Muḩaddime”, 3; İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-’ilm*, s. 131; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 206; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, ss. 56-57.

²⁰⁰ Bkz. Dârimî, “Muḩaddime”, 28; No: 268; İbn Abdülber, *a.g.e.*, s. 130; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 241.

²⁰¹ Müslim, “Şîfatü’l-münâfiḩîn”, 64.

²⁰² İbn Mâce, “Muḩaddime”, 3, No: 29; Dârimî, “Muḩaddime”, 28; No: 278; Hatîb, *el-Faşl li’l-vaşli’l-müdreç fi’n-naḩl* (I-II), Thk.: Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Dârü’l-hicre, Riyad, 1418/1997, I, 371; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, s. 56.

sadece bir hadis duyduğunu söylemektedir.²⁰³ Sâlih ed-Dehhân (ö. 127/745) Câbir b. Zeyd'i (ö. 93/712), Hz. Peygamber'e ta'zim ve O'na hadis isnad ederek yalan söylemekten korktuğundan dolayı hiç, '*Resûlullah şöyle buyurdu*' derken işitmediğini söylemektedir.²⁰⁴ Amr b. Meymûn (ö. 75/694) da İbn Mes'ûd'la tam bir yıl arkadaşlık ettiğini, fakat onun hiç '*Resûlullah şöyle buyurdu*' dediğini duymadığını söyler.²⁰⁵ Şa'bî (ö. 103/721) de 'İbn Ömer'in yanında bir yıl kaldım. Fakat onu Resûlullah'tan bir hadis zikrederken duymadım'²⁰⁶ sözüyle aynı tavrı İbn Ömer'in de sürdürdüğünü belirtir. İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve İbn Ömer gibi sünnetin daha sonraki nesillere intikalinde önemli bir yeri olan bu kişiler bu kadar uzun süre hadis rivayet etmedikleri halde hâl, hareket ve tavırlarıyla sünneti yaşamışlar ve hadis rivayet etmeksizin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatını anlatmışlardır.²⁰⁷

Sahâbe hadis rivayet etmeden, sünneti kendi sözleriyle ve fiilleriyle tâbiîne aktarıyorlardı. Tâbiîn de bunları kimden duymuşsa tabiî olarak onların sözü şeklinde rivayet ediyordu. Onlar, sahâbeden duydukları her söz için bunu Resûlullah'tan duydu mu? diye sahâbeye sormuyorlardı.

Hadisleri nakletmede gösterdikleri titizlik ve aslına uygun bir şekilde rivayet edememe endişesi, bazı sahâbilerin az hadis rivayet etmesine bazılarının ise hiç hadis rivayet etmemesine sebep olmuştur.²⁰⁸ Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) babası Zübeyr b.

²⁰³ Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşî'l-müddrec*, I, 367-368.

²⁰⁴ Dârimî, "Muḳaddime", 28; No: 283.

²⁰⁵ İbn Sa'd, *eḫ-Ṭabaḳât*, III, 156.

²⁰⁶ Dârimî, "Muḳaddime", 28; No: 272, 273; İbn Mâce, "Muḳaddime", 3; No: 26.

²⁰⁷ Bkz. Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişimi*, s. 66.

²⁰⁸ Sahâbeden bazılarının hadis rivayetinde aşırı hassas oldukları bir gerçektir. Bu konunun ele alındığı bazı kaynaklarda sahâbenin hadisin nakledilmesinde hassas davrandıkları ve bunun sonucu Ebû Bekir, Zübeyr, Ebû Ubeyde ve Abbas b. Abdülmuttalib gibi önde gelen sahâbilerin hadis rivayetini azalttıkları ifade edilip Aşere-i mübeşşereden Saîd b. Zeyd b. Amr hakkında onun çok az hadis rivayet ettiğine dikkat çekilirken, '*neredeyse hiç hadis rivayet etmemiştir*' değerlendirme yapılmaktadır (Bkz. Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, Mukaddime, s. y-1 (eseri neşre hazırlayan ve ta'lik yazan Seyyid Muazzam Hüseyin'in değerlendirmesi); Cezâirî, *Tevcihü'n-naẓar*, I, 58; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne ḳable't-tedvîn*, s. 92; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, s. 54; Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler-Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi*, DİB Yayınları, Ankara, 1991, s. 130; Aşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir, 1981, s. 125; Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1997, s. 191. Görmez, *Saîd b. Zeyd'in rivayet ettiği bir tek hadis mevcut değildir* ifadesine yer verir). Talat Koçyiğit ise onun iki veya üç hadisten fazla rivayetinin bilinmediğini söylemektedir (Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 24). Zikredilen kaynakların hemen tamamı İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muḫtelifi'l-ḥadîs*'ine dayanmakta ve onu kaynak göstermektedir. İbn Kuteybe'nin ifadesi ise şöyledir:

Avvâm'a (ö. 36/656) neden falan ve filan gibi senin de Resûlullah'tan hadis rivayet ettiğini duymuyorum' diye sorunca babası 'ben de Resûlullah'tan hiç ayrılmadım. Fakat Resûlullah'ın 'kim bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın' dediğini işittim. (Bu nedenle hadis rivayet etmiyorum)"²⁰⁹ diye cevap vermiştir. 'İmran b. Husayn (ö. 52/672) da 'öyle zannediyorum ki, istesem Resûlullah'tan ara vermeden, peş peşe iki gün aynı hadisi tekrarlamadan hadis rivayet ederdim. Fakat bazılarında gördüğüm şu hâl beni hadis rivayetinden vazgeçirmiştir. Benim işittiğim gibi onlar da işittiler. Benim gördüklerimi onlar da gördüler. Fakat onlar hiç de dedikleri gibi olmayan hadisleri rivayet ediyorlar. Onlar gibi olmaktan korkuyorum. Rivayet ettikleri hadislerinde hata ediyorlar. Ama bunu kasten yapmıyorlar' demektedir.²¹⁰ Zeyd b. Erkam'a (ö. 68/687), 'niçin bize hadis nakletmiyorsun?/bize hadis rivayet etsen!' denildiğinde, 'şüphesiz biz yaşlandık ve unuttuk. Resûlullah'tan hadis rivayet etmek zor bir iştir' demiştir.²¹¹ Sahâbenin en önde gelenlerinden olan ve ilmiyle mümeyyiz Hz. Ali (ö. 40/660) de diğer sahâbîler gibi hadis rivayetinde titiz davrananlardandır. O da hatalı hadis rivayetinden son derece kaçınmış ve 'benim için gökten düşmem, size Resûlullah'tan bir hadis rivayet ettiğimde O'na yalan isnadda bulunmamdan daha hayırlıdır' demiştir.²¹² Aynı hassasiyet İbn Mes'ûd'da (ö. 32/652) da görülür. Amr b. Meymûn (ö. 75/694), İbn Mes'ûd'la ilgili şunu nakletmektedir: "Her Perşembe mutlaka onun yanına gelirdim. Onun hiç 'قال رسول الله' (Resûlullah şöyle buyurdu)' dediğini duymadım. Bir gün 'قال رسول الله' deyince baktım ki, başını önüne eğmiş, gömleğinin

"Sahâbenin önde gelenlerinden ve Resûlullah'a yakın olan Ebû Bekir, Zübeyr, Ebû Ubeyde, ve Abbas b. Abdülmuttalib gibi birçok sahâbî, Resûlullah'tan rivayeti azaltmışlar, hatta aşere-i mübeşşereden biri olan Saîd b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl gibi bazıları ise neredeyse hiç hadis rivayet etmemişlerdir" (Te'vilü muhtelifi'l-hadis, s. 48). İbn Kuteybe'nin bu değerlendirmesi, daha sonraki müellifler için yanıltıcı olmuştur. Gerçekte ise Saîd b. Zeyd, birçok sahâbîye göre azımsanmayacak kadar çok hadis rivayet etmiştir. Zira onun kırk sekiz hadis rivayet ettiği ve rivayet ettiği hadis sayısı ile altmış dördüncü sırada yer aldığı görülmektedir (Aşık, Sahâbe ve Hadis Rivayeti, s. 119. İbn Hazm'ın Aşhâbü's-şahâbeti'r-ruvât ve İbnü'l-Cevzî'nin Telkîhu fuhûmi'l-âşâr adlı eserlerinden naklen). Saîd b. Zeyd'in Kütüb-i Tis'a'da tekrarlarla beraber yetmiş rivayeti yer almaktadır. O aşere-i mübeşşere arasında da rivayeti en az olan kişi değildir. Aşere-i Mübeşşereden Sa'd b. Ebû Vakkâs 271; Abdurrahman b. Avf altmış beş; Saîd b. Zeyd kırk sekiz; Talha ve Zübeyr otuz sekiz; ve Ebû Ubeyde on dört hadis rivayet etmiştir (Aşık, a.g.e., ss. 117-122).

²⁰⁹ Buhârî, "İlim", 38; Ebû Dâvûd, "İlim", 3; İbn Mâce, "Muğaddime", 4; Hatîb, el-Kifâye, s. 128, 206.

²¹⁰ Heysemî, Mecme'u'z-zevâ'id, I, 141; Cezâirî, Tevcîhü'n-nazar, I, 59.

²¹¹ İbn Hibbân, el-Mecrûhîn, I, 38; Hatîb el-Kifâye, s. 171; İbn Mâce, "Muğaddime", 3; Ahmed Naim, Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi, s. 56.

²¹² Buhârî, "İstitâbe", 6; Ahmed b. Hanbel, II, 45; Accâc el-Hatîb, es-Sünne kable't-tedvîn, s. 96.

düğmeleri çözülmüş, gözleri yaşla dolmuş ve şahdamarı şişmişti. Sonra *'Resûlullah şöyle veya böyle, ya da buna yakın yahut buna benzer buyurdu'* dedi.²¹³

Bu örnek insanlardan bir kısmı, lafız ve mânada her hangi bir hata yapmaktan endişe ettikleri için Resûlullah'dan (s.a.v.) duydukları bazı hadisleri O'na izafe etmeksizin sanki kendi sözleriymiş gibi başkalarına nakletmişlerdir. Diğer bir ifade ile kendi aralarında meseleleri müzakere ederlerken veya bir hususta herhangi bir fetva verirken faydalandıkları deliller çoğu kez Allah Resûlü'nün hadisleri olmasına rağmen, onlar bazen bunların hadis olduğunu belirtmeksizin; bir nevi kendi sözleriymiş gibi hareket etmişlerdir.²¹⁴ İbn Kayyim (ö. 751/1350) bu hususta şöyle der: "sahâbîler, Hz. Peygamber'den bir şey rivayet ederlerken fazla veya eksik rivayet ederiz diye endişe ederlerdi. Resûlullah'dan (s.a.v.) işittikleri şeyleri kendi aralarında defalarca konuştukları halde, onu Hz. Peygamber'den işittiklerini açıklamazlar ve *'Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu'* demezlerdi."²¹⁵

Sahâbe, *قال رسول الله (Resûlullah şöyle buyurdu)*' demekten çekindiği için Hz. Peygamber'den duyduğu bir sözün ifade ettiği mânayı veya onun muhtevasını nakletmiştir. Bu şekilde hem Peygamber mirasının sonraki nesillere intikalini sağlamışlar ve hem de 'من كذب...' hadisinin ikâbına uğramamaya çalışmışlardır. Hadis rivayetinde hassas davranan sahâbe gibi, hadislerin mânâ ile rivayet edilmesine karşı çıkan sahâbîler de hadisleri olduğu gibi nakledememe endişesinden kaçındıkları için Resûlullah'ın hayatında şahid olduklarını, daha ziyade kendi ifadeleriyle anlatmışlardır. Bu da mevkuf rivayetlere sebep olmuştur.

Hadisleri merfû olarak rivayetten kaçınma daha Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde başlamıştır. Ebû Bekir'in kendisinin Resûlullah'a (s.a.v.) yalan isnad etmekten korktuğu gibi insanları da hadis rivayeti hususunda uyardığı görülür. Zehebî'nin (ö. 748/1347) İbn Ebû Müleyke'den (ö. 119/736) rivayetine göre Ebû Bekir'in Resûlullah'ın sözlerinin farklı nakledilmesinin ortaya çıkaracağı kargaşadan endişe ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Bekir Resûlullah'ın vefatından sonra insanları toplamış ve onlara şöyle demiştir: "*Siz Resûlullah'tan ihtilâf ettiğiniz hadisler rivayet*

²¹³ İbn Sa'd, *eş-Şabağât*, III, 156; İbn Mâce, "Muğaddime", 3; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, s. 131.

²¹⁴ Toksarı, "Hadis İlmi Açısından Sahâbî Kavli ve Değeri", *EÜİFD*, c. II, Kayseri, 1985, s. 345.

²¹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqâ'in*, IV, 129. Ayrıca bkz. Toksarı, *a.g.m.*, s. 345.

ediyorsunuz. Sizden sonrakiler daha da çok ihtilâf edeceklerdir. Resûlullah'tan hadis rivayet etmeyiniz. Sizden (hadis rivayet etmenizi) isteyen olursa aramızda Allah'ın Kitabı var deyiniz. Onun helâlini helâl, haramını haram kabul ediniz.”²¹⁶

Sahâbe bir sözü söylediğinde gerekmedikçe nedenini açıklamıyordu. Bu tavırla ilgili birçok rivayete rastlamak mümkündür. Buhârî'nin (ö. 256/870) bir rivayetine göre Muhammed b. Münkedir (ö. 130/748) şöyle demiştir: “Ben Câbir b. Abdullah'ı (ö. 78/697) İbn Sayyâd'ın deccal olduğuna Allah adına yemin ederken gördüm. Ona: ‘Ey Câbir! Sen bu hususta Allah adına nasıl yemin edersin’ dedim. Dedi ki: Hz. Ömer'i (ö. 23/643) onun deccallığına Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda yemin ederken işittim. Hâlbuki Peygamber (s.a.v.) onun yeminini reddetmedi.”²¹⁷ Zü'l-Huleyfe'de iki rekât namaz kılan Hz. Ömer'e niçin bu namazı kıldığı sorulunca ‘Resûlullah'ın (s.a.v.) yaptığını gördüğüm gibi yapıyorum’ demiştir.²¹⁸ İbn Mes'ûd (ö. 32/652) ‘Allah dövme yapana ve yaptırana, güzellik için yüz ve kaştaki tüyleri yolarak Allah'ın yarattığı şekli değiştirenlere lânet etsin’ dedi. Bu söz, Benî Esed'den Ümmü Ya'kûb'a ulaştınca hemen İbn Mes'ûd'a geldi ve ‘ey Ebû Abdurrahman! Senin şöyle, şöyle dediğini duydum’ dedi. İbn Mes'ûd: ‘Resûlullah'ın (s.a.v.) lânet ettiklerine ben neden lânet etmeyeyim. Bunlar Kur'an'da da var’ dedi. Kadın: ‘Mushafın tamamını okudum, fakat bu söylediklerine rastlamadım’ deyince İbn Mes'ûd: ‘İyice okumuş olsaydın bulurdun. Allah (c.c.) ‘Peygamber size neyi emrederse onu alın, neyi de yasaklarsa ondan uzak durun’ (Haşr 59/7) buyurmadı mı’ diye cevap vermiştir.²¹⁹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de hadisi farklı senedlerle doğrudan merfû rivayet ettiği gibi²²⁰ Buhârî ve Müslim gibi dolaylı merfû olarak da nakleder.²²¹ Ebû Dâvûd ayrıca İbn Abbas'tan da benzer bir rivayete yer verir.²²² Müslim de hadisin İbn Mes'ûd'dan doğrudan merfû rivayet edildiğini belirtir.²²³

²¹⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-ı Huffâz*, I, 4; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 113.

²¹⁷ Buhârî, “İ'tişâm”, 23; Müslim, “Fiten”, 94; Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 16.

²¹⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, II, 202, No: 8143.

²¹⁹ Bkz. Buhârî, “Büyü”, 25, “Talak”, 51; Libâs”, 84-87; “Tefsîr Sûre 59”, 4; Müslim, “Libâs”, 119; Ebû Dâvûd, “Teraccül”, 5; Tirmizî, Libâs, 25; Nesâî, Talak, 13; “Zînet”, 23-25, 70, 72; İbn Mâce, “Nikâh”, 52; Dârimî, “İstîzân”, 19; Ahmed b. Hanbel, I, 415, 417, 434, 443, 448, 454, 462; II, 21.

²²⁰ Ahmed b. Hanbel, I, 415, 417, 454, 462.

²²¹ Ahmed b. Hanbel, I, 434, 443, 454, II, 21.

²²² Ebû Dâvûd, “Teraccül”, 5.

²²³ Müslim, “Libâs”, 120.

İbn Mes'ûd, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) duyduğunu belirtmeden bazı kimselere Allah'ın lânetiyle bedduada bulunmakta, bunu duyan Ümmü Ya'kûb adında bir kadın ona neye istinaden böyle dediğini sorunca Resûlullah'ın (s.a.v.) onlara lânet ettiğini, Kur'an'ın da Resûlullah'ın (s.a.v.) yasakladığını yasak kabul ettiğini bir âyeti delil getirerek te'kid etmektedir. Ümmü Ya'kûb, tâbiînden birisi olup ismi bilinmemektedir. İbn Mes'ûd mevkuf naklettiği rivayete kadın itiraz etmeden merfû olduğunu belirtmemektedir. Ancak o, lânet hükmünü Resûlullah'tan duyduğunu soru üzerine tasrih etmektedir. Dövme yapmanın lânetlendiğine dair başka sahâbîlerden de merfû rivayetler mevcuttur.²²⁴ Merfû olarak benzer metinler İbn Ömer'den (ö. 73/692) de nakledilmektedir.²²⁵

d. Halifelerin hadis rivayetini kısıtlaması

Hulefâ-i Râşidîn'in ve bilhassa Hz. Ömer'in (ö. 23/643) Resûl-i Ekrem'e (s.a.v.) ait olanın nakledilmesi, hadis rivayeti ve hadis rivayet eden kimselerle ilgili bazı prensiplerin yerleştirilmesi, hadis rivayetinin azaltılması, nakledilen hadislerde titiz davranılması ve Kur'an'la meşgul olunması gibi gayretleri olmuştur. Bu, aynı zamanda halifelerle beraber birçok sahâbînin de katıldığı bir anlayıştır.

Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Peygamber'in vefatından sonra insanları toplayarak, Resûlullah'tan bir şey rivayet etmemelerini, ihtilâflı durumlarda Allah'ın Kitabı'na müracaat edilmesini ve Allah'ın Kitabı'nın helâlini helâl, haramını da haram kabul etmelerini söylemişti.²²⁶ Ebû Bekir bu düşüncesiyle hadis rivayetini yasaklamıyor, rivayet edilecek hadisler hakkında dikkatli olunmasını istiyordu. Zira kendisi de hadis rivayetinde bulunmuş, ninenin mirası gibi birçok konuda Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayet edilen bir hadisin olup olmadığını araştırmıştır.

Hz. Ebû Bekir'den bize ulaşan hadis sayısı 142'dir. O, hadis rivayeti konusunda kendisi gibi sahâbenin de ihtiyatı elden bırakmamasını istemiş, ihtilâf ve karışıklığa sebep olabilecek hadislerin rivayet edilmemesini söylemiştir. Hatta 500 kadar hadisi

²²⁴ Bkz. Buhârî, "Libâs", 83, 85. Buhârî'nin diğer bir rivayeti ise Ümmü Ya'kûb'un daha sonra İbn Mes'ûd'un rivayetini naklettiğini göstermektedir (Bkz. Buhârî, "Tefsîr Sûre 59", 4; "Libâs", 86).

²²⁵ Bkz. Buhârî, "Libâs", 83, 85, 87; Müslim, "Libâs", 120; Tirmizî, "Libâs", 25; "Edeb", 33; Nesâî, "Zînet", 22, 72; Ebû Dâvûd, "Teraccül", 5; Ahmed b. Hanbel, II, 21. Zeyd b. Sâbit'in ferâizle ilgili kendisine sorulan bir soru hakkında benzer bir uygulaması için bkz. Ahmed b. Hanbel, V, 188.

²²⁶ Bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-İ Huffâz*, I, 2-3; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 54.

toplamiş, daha sonra rivayet edilen hadislerde fazlalık veya noksanlık yaparak Hz. Peygamber'e hatalı isnadda bulunma endişesinden dolayı bunları yakmıştır.²²⁷

İkinci Halife Hz. Ömer de benzer endişeleri taşımaktadır. Urve'den (ö. 94/712) rivayet edildiğine göre, Hz. Ömer sünnetlerin yazılması hakkında sahâbenin ileri gelenleriyle istişare etmiş ve sahâbe sünnetin yazılması yönünde kanaatlerini belirtmişlerdir. Hz. Ömer sahâbenin bu yönde fikir beyan etmelerine rağmen bir ay kadar istihârede bulunmuştur. Nihayet bir sabah kalktığında *'ben sünnetlerin yazılmasını arzu ediyordum. Fakat sizden önceki kavimleri hatırladım. Onlar bir kitap yazmışlar, sonunda sadece onunla meşgul olmuşlar ve Allah'ın Kitabı'nı terk etmişlerdi. Vallâhi ben Kitabullah'ı hiçbir şeyle karıştırmayacağım'* demiştir.²²⁸

Hz. Ömer toplanan hadislerin Kur'an'ın önüne geçeceği endişesini taşımakta ve insanların hadis rivayeti ile çok meşgul olmamalarını arzu etmektedir. Çünkü İslâm bizzat yaşanarak tatbik edilmekte idi. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Resûlullah'ın hadislerini toplayıp sonra bunları yakmaları da onların Resûlullah'a ait söz ve fiilin yanlış bir forma sokulmasını istemedikleri ve hadislerin yazılı bir metin oluşturmasını arzulamadıkları içindir. Onların bu tavrı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz ve fiillerinin mevkuflar olarak rivayet edilmesini etkilemiştir. Halifelerin hadis rivayetinin azaltılmasını istemeleri de bu endişeye dayanmaktadır. Çünkü rivayet edilen söz ve fiiller Allah Resûlü'nün vefatının çok öncesine ait olabilir, bu nedenle aslî şekliyle nakledilemeyebilirdi. Hadislerin siyâk-sibâkından koparılımları sebebiyle yanlış anlaşılımları da mümkündü. Hadislerin bir lafız formuna dönüştürülmesi ve daha sonrakilerin bu lafızları doğru anlayamaması ve lafza takılıp kalması endişesi ile beraber sözlü ifadeler aslî bağlamından koparılabilirdi.

Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi Hz. Ali ve İbn Mes'ûd da aynı endişeleri taşımaktadır. İbn Mes'ûd *'size, Resûlullah'tan hadis rivayet edildiği zaman, ona şekilde en güzel, en doğru ve takvaya en uygun mânâyı düşünün (verin)'*²²⁹, başka bir defasında

²²⁷ Bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-İffâz*, I, 5; Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, s. 159.

²²⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, (*el-Muşannef*) XI, 257-258, No: 20484. Ayrıca bkz. Züheyr b. Harb, Ebû Hayseme en-Nesâî, *Kitâbü'l-İlm*, Thk.: Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983, s. 11, No: 26. Hz. Ömer'in hadis rivayetinin azaltılması ve bazı sahâbîleri hapsedtiği ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, ss. 99-111. İbn Hazm ise, Hz. Ömer'in hadis rivayetini yasaklaması, İbn Mes'ûd ve Ebû'd-Derdâ'yı hapsedmesi gibi rivayetleri tenkit etmektedir. Bkz. *el-İhkâm*, I, 262-268.

²²⁹ Dârimî, "Muqaddime", 50. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, I, 385, 415; İbn Mâce, "Muqaddime", 2.

ise 'kişi bir hadis rivayet eder, akli o hadisi anlayacak seviyede olmayan biri bunu işitirse, bu hadis onun için bir fitne olur'²³⁰ demektir. Hz. Ali de 'size Resûlullah'tan bir şey rivayet edildiği zaman, ona en doğru, takvaya en uygun ve şekilce en güzel (mânayı) düşünün (verin)' demektir.²³¹ Bu rivayetlerde Hz. Peygamber'e ait söz ve fiillerin daha sonraları yanlış anlaşılabilceği, maksadının dışına çıkarılabileceği ve Resûlullah'ın kastetmediği şekilde yorumlanabileceği endişesi görülmektedir.

Sahâbenin genel olarak hadis rivayetinden çekinmesi ile beraber Hz. Ömer'in bu hususta ciddî tedbirler aldığı ve kısıtlamalar getirdiği görülür. İbn Kuteybe (ö. 276/889) şöyle demektir: "Hz. Ömer, çok hadis rivayet eden veya Resûlullah'tan bir hadis rivayet edip de bunu Resûlullah'tan işittiğine dair bir şahid getiremeyenlere karşı sert davranır ve onlara hadis rivayetini azaltmalarını emrederdi. Bunu, insanların hadis rivayetinde gevşek davranmamaları, hadislere başka şeyleri karıştırmamaları, tedlis meydana gelmemesi ve münafık, fâcir ve bedevîlerin hadislere yalan katmamaları için yapmaktaydı. Ebû Bekir (ö. 13/634), Zübeyr (ö. 36/656), Ebû Ubeyde (ö. 18/639) ve Abbas b. Abdülmuttalib (ö. 32/652) gibi ashâbın önde gelenleri Resûlullah (s.a.v.) ile sürekli beraber bulunmalarına rağmen Resûlullah'tan çok az hadis rivayet ediyorlardı."²³² Sahâbe, Hulefâ-i Râşidîn döneminde Hz. Ömer'in metodunu takip ettiler ve hadis rivayetinde çok dikkatli davrandılar. Onlar hataya düşmekten korkuyorlardı. Sahâbeden bazıları Resûlullah'tan çok hadis öğrenmiş olmalarına rağmen bu dönemde çok rivayette bulunmadılar.²³³ İbn Mes'ûd (ö. 32/652) da 'ilim çok hadis rivayet etmek değildir, ilim haşyet (Allah'tan korkmak)tır'²³⁴ sözüyle hadis rivayetinden ziyade sünnete uygun yaşamayı esas aldığını ifade etmektedir.

Sahâbenin bu hassasiyeti Medine dışına da taşıdıkları, yeni müslüman olanlara Kur'an'ı ve Resûlullah'tan nakledilen hadis formuna sokmaksızın sünneti anlattıkları görülür. Bu durumu Hz. Ömer'in Medine dışına gönderdiği elçilere yaptığı tavsiyeler açıkça göstermektedir. Hz. Ömer Kûfe'ye elçi gönderdiği Karaza b. Kâ'b'ı (ö. 50/670)

²³⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (*el-Muşannef*), XI, 286, No: 20555.

²³¹ Dârimî, "Muḳaddime", 50; Ahmed b. Hanbel, I, 122, 126, 130, 131; İbn Mâce, "Muḳaddime", 2; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 16, No: 99; Abdürrezzâk, *el-Emâli fi âsâri's-şahâbe*, Thk.: Mecdî es-Seyyid İbrâhîm, Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire, 1989, s. 115, No: 194; Dârekutnî, *el-İlel*, IV, 156, No: 483.

²³² İbn Kuteybe, *Te'vilü muḫtelifi'l-ḥadîs*, ss. 48-49; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne ḳable't-tedvîn*, s. 92.

²³³ Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, ss. 92-93.

²³⁴ Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 96.

Medine'ye yakın bir yer olan Sırar'a kadar uğurlamış ve 'size söylemek istediğim bir sözü bildirmek ve o sözü iyice ezberlemeniz için sizinle buraya kadar yürüdüm. Siz, Kur'an okurken arı uğultusu gibi uğuldayan bir topluluğa gidiyorsunuz. Sizi gördükleri zaman Muhammed'in (s.a.v.) ashabı gelmiş diyerek sizin önünüzde (diz çöküp) boyun eğeceklerdir. Onlara Resûlullah'tan (s.a.v.) rivayeti azaltınız. Ben sizinle beraberim (ben de az hadis rivayet ediyorum)' demiştir. Karaza Kûfe'ye gelince ona bize hadis rivayet et diyenlere Hz. Ömer'in bunu yasakladığını söylemiştir.²³⁵ Bu hâdise, bilhassa yeni müslüman olanlara ve Kur'an'ı henüz öğrenmemiş olanlara hadis rivayetinden kaçınıldığını göstermekte, onların öncelikle Kur'an'ı öğrenmeleri arzu edilmektedir. Yeni müslüman olanların sünnetin yaşanmasını öğrenmeden hadisleri ezberlemeleri, hadislerin mânalarını tam anlayamayacakları, lafızların zâhirine göre hareket edecekleri, bunun sonucunda sünnetten inhirafın olacağı endişesini göstermektedir. Aynı hassasiyet İbn Mes'ûd ve Hz. Ali tarafından da dile getirilmiştir. İbn Mes'ûd, 'bir topluluğa akıllarının almayacağı bir şeyi söylemen, onların bazısını fitneye düşürebilir' derken²³⁶ Hz. Ali 'insanlara akıllarının alacağı şeyleri söyleyiniz. Allah ve Resûlü'nün yalanlanmasından hoşlanırsınız?'²³⁷ sözüyle aynı endişeyi ifade etmektedir.

Hz. Ömer sahâbenin Hz. Peygamber'e hadis rivayetiyle yalan nispet edeceğini düşünmüyordu. Onların Hz. Peygamber'den duyduklarını diğer insanlara anlatmalarını da yasaklamak istemiyordu. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) kendisinden duyduklarını duymayanlara nakletmelerini sahâbeden istemişti. Hz. Ömer, vahye ve Kur'an'ın nüzûlüne şahid olan sahâbeyi çok hadis rivayetinden men ederek hadis rivayeti için bir düzen ortaya koyup daha sonraki devirlerde durumu sahâbe gibi olmayan kişilerin çok rivayette bulunmaya cüret etmemeleri ve belirli esaslar çerçevesinde rivayette bulunmalarının kurallarını koyuyordu.²³⁸

²³⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 324-325, No: 20662; Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdillâh b. Vâzih el-Mervezî, *el-Müsned*, Thk.: Subhî el-Bedrfî es-Samerrâî, Mektebetü'l-me'ârif, I. Baskı, Riyad, 1407/1987, s. 140-141, No: 226; İbn Mâce, "Muğaddime", 3; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, s. 454; Hatîb, *Şerefü aşhâbi'l-ğadîs*, s. 97; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 35-36; Zehebî, *Tezkiretü'l-ğuffâz*, I, 7.

²³⁶ Müslim, "Muğaddime", 3; Beyhakî, *el-Medğal*, s. 362; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, s. 213. Hişâm b. Urve'den de benzer bir ifade nakledilmektedir (bkz. İbn Abdülber, *a.g.e.*, s. 213).

²³⁷ Buhârî, "İlim", 49.

²³⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 36-37.

Hiz. Ömer'in bu düşüncesi Hiz. Osman tarafından da sürdürölmüş ve insanlar çok hadis rivayetinden sakındırılmaya devam edilmiştir. Hiz. Ömer'in vefatından sonra da Ebû Bekir ve Ömer dönemindeki yaygın hadislerin tercih edildiği görülür. Zira Hiz. Osman'ın minberden *'hiç kimseye Ebû Bekir ve Hiz. Ömer zamanında işitmediğim bir hadisi Resûlullah'tan rivayet etmesi helâl değildir'* dediği nakledilmiştir.²³⁹

Hulefâ-i Râşidîn'in hadis rivayetini azaltma hususundaki uygulamaları Hiz. Muâviye (ö. 60/379) zamanında da esas alınmıştır. Hiz. Muâviye şöyle demektedir: *"Hadis rivayetinden sakınınız. Ancak Hiz. Ömer zamanında mevcut olan hadisleri rivayet ediniz. Çünkü o insanları Resûlullah'tan rastgele (gelişigüzel, çok miktarda) hadis rivayeti hususunda Allah'tan korkmaya davet ediyordu."*²⁴⁰ Başka bir rivayete göre de Abdullah b. Amr b. Âs'ın (ö. 65/684) Kahtânîlerden birisinin ileride melik olacağı hakkındaki sözü Muâviye'ye ulaşınca, buna sinirlenmiş ve ayağa kalkarak Allah'a hamd-ü senâdan sonra şöyle demiştir: *"Sizden bazılarının Allah'ın Kitabı'nda bulunmayan ve Resûlullah'tan rivayet edilmeyen bazı hadisler rivayet ettiği bana ulaştı. Onlar sizin câhillerinizdir. Sahibini dalâlete düşüren kuruntulardan uzak durunuz..."*²⁴¹ Bu rivayetler, daha sonraki dönemlerde de sünnetin merfû bir rivayet şeklinde nakledilmesinin hoş karşılanmadığını göstermektedir. Dolayısıyla pek çok sünnet mevkuf olarak nakledilmeye devam etmiştir.

Bir sahâbîden aynı hadisin merfû ve mevkuf naklinin sebeplerinden biri ise, ilk yıllarda bilhassa Hiz. Ömer'in hadis rivayetini kısıtlaması, birçok sahâbînin hadis rivayetinden çekinmesi, fakat daha sonraki yıllarda ise hadis rivayetinin bir düzene sokulmasından sonra aynı sahâbîlerin daha önce mevkuf naklettikleri bazı hadisleri merfû olarak da rivayet etmeleridir. Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) Hiz. Ömer zamanında çok hadis rivayet etmediği, fakat daha sonra Hiz. Ömer zamanında rivayet etmediği hadisleri naklettiği görülür. Zührî (ö. 124/742) Ebû Hüreyre'den nakletmektedir: *"Hiz. Ömer halife olunca, 'Resûlullah'tan (s.a.v.) hadis rivayetini azaltınız. Sadece amel edilenleri (uygulamada olanları) rivayet ediniz'* dedi. Ebû Hüreyre devamla diyor ki: *Eğer Ömer hayatta olsaydı, size naklettiğim bu hadisleri rivayet edebilir miydim?*

²³⁹ Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kıable't-tedvîn*, ss. 97-98. (el-Belhî, *Ķabûlü'l-aĥbâr*, s. 29'dan naklen)

²⁴⁰ Müslim, "Zekât", 98; Ahmed b. Hanbel, IV, 99; Zehebî, *Tezkiretü'l-ııuffâz*, I, 7; Edlibî, *Menhecü nağdi'l-metn*, s. 46; Accâc el-Hatîb, *a.g.e.*, s. 98 (el-Belhî, *Ķabûlü'l-aĥbâr*, s. 29'dan naklen).

²⁴¹ Buhârî, "Menâkıb", 2; "Aĥkâm", 2; Ahmed b. Hanbel, IV, 94.

Yoksa vallâhi sırtımda kamçı dolaşırđı.”²⁴² Hz. Ömer’in hadis rivayeti hakkındaki tutumunu bilen Ebû Seleme (ö. 94/712), daha sonraki dönemde Ebû Hüreyre’nin çok hadis rivayetini görünce ona Şu soruyu yöneltir: ‘Hz. Ömer zamanında da bunları (bu kadar çok hadis) rivayet ediyor muydun?’ Ebû Hüreyre bu soruya Şöyle cevap vermektedir: ‘Eğer Hz. Ömer zamanında size rivayet ettiğim gibi rivayet etseydim, Ömer beni değnekle döverdi’²⁴³ Hz. Ömer Ebû Hüreyre’nin rivayetlerinin doğru olmadığını ileri sürmemektedir. Bu dönemde merfû olarak zikredilmeyen birçok rivayet mevkuf Şekliyle nakledilmekteydi. Fakat daha sonraki dönemlerde Kur’an’ın iyice öğrenildiği, hadislerin lafızlarının yanlış anlaşılması endişesinin ortadan kalktığı için daha önce mevkuf zikrettikleri bir kısım sözlerini, bunları Resûlullah’tan duydukları için aynı sahâbîlerin merfû olarak nakletmeleri söz konusudur.

e. Sünnetin hayata hâkim olması

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) dünyadan ayrılmadan önce her yönüyle İslâm’ı hayatlarına hâkim kılmış bir sahâbe topluluğu yetiŐtirmişti. Onlar Hz. Peygamber’i (s.a.v.) her yönüyle takip etmişler, O’nun hayatını kendilerine model edinmişler ve yaşayıŐlarına hâkim kılmışlardı. Hz. Peygamber’e en ince ayrıntılara kadar ittiba eden her sahâbî, Peygamberâne bir hayat sürmeye çalışmaktaydı. Hz. Peygamber nasıl yaşayan bir Kur’an ise, âdeta her sahâbî de yaşayan bir Peygamber olma yolundaydı. Bunun tabiî bir sonucu olarak Hz. Peygamber’in (s.a.v.) sünneti tamamen hayata hâkim olduğundan, ihtiyaç hasıl olmadığında pek çok sahâbî hadis rivayet etmemiştir. Onlar nebevî emir ve prensipleri yaşayarak tatbik ediyor, Resûl-i Ekrem’in (s.a.v.) hadislerinin gereğini yerine getiriyor, fakat gerekmedikçe hadisi zikretmiyorlardı.

Bu gerçeğe işaret eden birçok rivayet mevcuttur. Bunlardan biri, Amr b. Ümeyye (ö. 60/680’den önce) ile Hz. Ömer arasında geçen bir olaydır. Hz. Ömer Amr’ın uygulamasını reddedince, Amr Resûlullah’tan nakilde bulunmaktadır. Beyhakî (ö. 458/1065) ve Heysemî’nin (ö. 807/1404) *Müsnedü’l-Bezzâr*’dan naklettiğine göre Amr b. Ümeyye Şöyle demektedir: Amr, çarşıda bir atkı pazarlığı yaparken Hz. Ömer yanına geldi ve ‘bu ne ey Amr?’ diye sordu. Amr: ‘sadaka vermek için bir atkı satın

²⁴² Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’ (el-Muşannef)*, XI, 262, No: 20496.

²⁴³ İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-‘ilm*, s. 454; Zehebî, *Tezkiretü’l-ııuffâz*, I, 7; Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kıable’t-tedvîn*, s. 96.

aldım’ dedi. Hz. Ömer: *‘öyleyse işine bak’* dedi. Bir müddet sonra tekrar Amr’ın yanına gelen Ömer: *‘atki ne oldu’* diye sordu. Amr: *‘sadaka olarak verdim’* deyince; Hz. Ömer kime verdiğini sordu. Amr: *‘iyi/mürüvvet sahibi bir hanıma’* diye cevap verince; Hz. Ömer, *‘sen sadaka verdiğini mi iddia ediyorsun?’* dedi. Amr: *‘Evet! Ben Resûlullah’ın onlara verdiğiniz her şey sadakadır dediğini işittim’* dedi. Hz. Ömer: *‘ey Amr, Resûlullah adına yalan söyleme’* dedi. Amr: *‘vallâhi birlikte mü’minlerin annesi Hz. Âişe’ye (ö. 58/677) gitmeden senden ayrılmayacağım’* dedi. Hz. Ömer tekrar *‘ey Amr! Resûlullah adına yalan söyleme’* dedi. Sonra beraberce Hz. Âişe’ye gelip izin istediler. Amr: *‘Allah adına yemin veriyorum, sen Resûlullah’ın ‘onlara (hanımlara) verdikleriniz sizin için sadakadır’ dediğini duydun mu?’* dedi. Hz. Âişe: *‘Allah’ım! (Şâhid ol ki) Evet, Allah’ım! (Şâhid ol ki) Evet’* dedi. Hz. Ömer: *‘Ben neredeydim de bunu duymadım. Galiba çarşı-pazar işleri beni oyaladı’* dedi.²⁴⁴

Diğer bir örnek de Hz. Âişe’nin Sa’d b. Ebû Vakkâs’ın (ö. 55/675) vefat ettiğinde cenaze namazını kılmak için mescide getirilmesini söylemesi, itirazlar üzerine Hz. Peygamber’in uygulamasını hatırlatması hakkındaki rivayettir. Müslim’in (ö. 261/874) rivayetine göre; Sa’d b. Ebû Vakkâs vefat edince Hz. Âişe onun cenaze namazını kılmak için mescide getirilmesini emretti. İnsanlar ise bu durumu yadırgadılar ve itiraz ettiler. Bunun üzerine Hz. Âişe şöyle dedi: *‘İnsanlar ne çabuk unuttular. Muhakkak ki Resûlullah (s.a.v.) Süheyl b. el-Beyzâ (ö. 9/630) (ve kardeşinin) cenaze namazını mescidde kılmıştır.’*²⁴⁵ Süheyl b. el-Beyzâ, hicretin dokuzuncu senesinde Medine’de vefat etmiş ve cenaze namazı mescid-i nebevîde Resûlullah tarafından kılınmıştır.²⁴⁶ Dolayısıyla cenaze namazında birçok sahâbî de hazır bulunmuştu. Sa’d b. Ebû Vakkâs ise hicrî 55 veya 56 yılında vefat etmiştir. Hz. Âişe ise Resûlullah’ın yaptığı gibi mescidde cenaze namazı kılınmasını istemiş, itirazlar üzerine Hz. Peygamber’in fiilini nakletmiştir.

²⁴⁴ Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, IV, 324-325. Heysemî, Ebû Ya’lâ ve Taberânî’den de benzer bir rivayete yer vermektedir (a.y.); Beyhakî, *es-Sünen*, IV, 178. Ayrıca bkz. Zerkeşî, *Hz. Aişe’nin Sahâbeye Yöneltilmiş Eleştiriler*, Terc. ve düzenleyen: Bünyamin Erul, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara, 2002, ss. 135-136.

²⁴⁵ Müslim, “Cenâ’iz”, 99-101; Muvatta’, “Cenâ’iz”, 22; Ahmed b. Hanbel, VI, 79, 133; Beyhakî, *es-Sünen*, IV, 51.

²⁴⁶ İbn Abdülber, *el-İstî’âb fî ma’rifeti’l-aşhâb* (I-IV), Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru’l-cil, 1. Baskı, Beyrut, 1412, II, 667-668, No: 1100. Mâlik, ayrıca Hz. Ömer’in de cenaze namazının mescidde kılınmasını nakletmektedir. Bkz. Muvatta’, “Cenâ’iz”, 23.

Hiz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den (ö. 44/664) kapıyı üç defa çalma ile ilgili Hiz. Peygamber'in sözü hakkında delil istemesi bu tavrı gösteren diğler bir örnektir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö. 74/693) rivayetine göre Ebû Mûsâ Hiz. Ömer'in yanına girmek için üç defa izin istemiş, izin verilmeyince geri dönmüştü. Hiz. Ömer niçin içeri girmedini sorunca girmek için üç defa izin istediğini, izin verilmeyince geri döndüğünü, çünkü Resûlullah'ın (s.a.v.) '*sizden biriniz üç defa izin istediği halde kendisine izin verilmezse, geri dönsün*' buyurdunu söylemiştir.²⁴⁷ Ebû Mûsâ evlere giriş ile ilgili Resûlullah'tan öğrendiği bir emri tatbik etmektedir. Eğer Hiz. Ömer'in itirazı olmasaydı bu konudaki hadisi nakletmeyecekti.

Sahâbenin sünneti bizzat yaşaması ve kendisinden bir delil istenmemesi veya bir itiraz söz konusu olmaması halinde sözü veya uygulamayı Hiz. Peygamber'e nispet etmemesi bakımından dikkat çekici bir rivayet de şudur: Mâlik'in Kebşe bint Kâ'b b. Mâlik'ten naklettiğine göre -ki Kebşe bint Kâ'b, İbn Ebû Katâde'nin nikâhı altındaydı- Ebû Katâde (ö. 54/674) Kebşe'nin yanına gelmişti. Kebşe Ebû Katâde'ye abdest suyu dökerken, su içmek için yanlarına bir kedi geldi. Ebû Katâde kedi rahatlıkla su içsin diye kabı eğdi ve kediye abdest aldığı kabdan su içirdi. Kebşe diyor ki: Ebû Katâde ona baktığını görünce, '*ey yeğenim! Buna hayret mi ediyorsun?*' dedi. Ben de evet dedim. Bunun üzerine Ebû Katâde Resûlullah'ın (s.a.v.) '*kedi necis değildir. O sizin aranızda dolaşan bir canlıdır*' buyurduğunu söyledi.²⁴⁸ Ebû Katâde sünneti uygulamakta, Kebşe buna hayret edince Resûlullah'tan bu husustaki hadisi nakletmektedir. Dârekutnî (ö. 385/995) ise bu hadisin bazıları tarafından mevkuf nakledilmesini şöyle izah etmektedir. '*Bu hadisin merfû olarak rivayeti sahihtir. Hadisi mevkuf nakledenler belki de Ebû Katâde'ye bu hususta Resûlullah'tan bir rivayet olup olmadığını sormamışlardır. Çünkü onlar sadece Ebû Katâde'nin uygulamasını hikâye etmektedirler.*'²⁴⁹ Bu durum bazı hadislerin merfû veya mevkuf sayılmasında farklı hükümlerin de sebeplerinden biridir. Hadisin sadece sahâbe ile ilgili kısmının rivayeti mevkuf sayılırken, ona ilâveten

²⁴⁷ Bkz. Buhârî, "İstîzân", 13; Büyû", 9; Muvatta', "İstîzân", 3; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, X, 381, No: 19423; Müslim, "Âdâb", 36; Ebû Dâvûd, "Edeb", 127; Ahmed b. Hanbel, IV, 393, 398, 400.

²⁴⁸ Muvatta', "Tahâret", 13; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 38; Tirmizî, "Tahâret", 69; Nesâî, "Tahâret", 54; İbn Mâce, "Tahâret", 32; Dârimî, "Tahâret", 58; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 101, No: 353; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 31; Dârekutnî, *el-İlel*, VI, 160-163; Beyhakî, *es-Sünen*, I, 246, No: 1095. Benzer diğler bir örnek için bkz. Müslim, "Müsafirîn", 57, 58; Ahmed b. Hanbel, I, 251.

²⁴⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, VI, 163, No: 1044. Ebû Katâde'den bu hususta mevkuf bir rivayet için bkz. Beyhakî, *es-Sünen*, I, 246, No: 1097.

Resûlullah'ın birkaç kelimelik beyanı hadisin merfû sayılmasına sebep olmaktadır. Bu rivayetler sahâbenin yaşayışlarını Resûlullah'ın hadislerine göre ayarladıklarını, ancak onların gerek olmadıkça rivayet edilmediğini göstermektedir. Eğer Ebû Bekir ninenin mirası hakkındaki nebevî uygulamayı bilseydi, hadisten hiç bahsetmeden ninenin mirası ile ilgili hükmü uygulayacaktı.

Birçok hadisin rivayeti için bir sebep olduğu görülmektedir. Bilhassa büyük bir kısmı mevkuf olup içinde sadece Resûlullah'a ait bir fiil veya söz nakledilen rivayetler buna örnektir. Hz. Peygamber'in bir kısım söz ve fiilleri bazı sebep-i vürûd neticesinde zuhur ettiği gibi, birçok hadis de bize bir '*rivayet sebebi*' sonucu ulaşma imkânı bulmuştur. Bazı hadislerin ise, daha sonraki dönemlerde nakline bir sebep bulunmadığı için bize ulaşmamıştır. Veba bulunan yere girilmemesi ile ilgili Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın (ö. 55/675) rivayeti üzerine Hz. Ömer'in (ö. 23/643) Şam'a gitmekten vazgeçmesi²⁵⁰ ve Hz. Ömer'in Mecûsîlere nasıl muamele edeceğini bilemediğini söyleyince Abdurrahman b. Avf'ın (ö. 32/652) Resûlullah'ın '*onlara ehl-i kitab gibi muamele ediniz*'²⁵¹ dediğini söylemesi, hadislerin naklinde '*rivayet sebepleri*'ni göstermektedir.

f. Hadislerin rivayet şeklini sahâbenin belirlemesi

Sahâbe, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait her şeyi daha sonraki nesillere aktarmaya çalışmıştır. Sahâbe devrinde sadece '*Peygamber'in (s.a.v.) sünneti*' söz konusuydu. Merfû ve mevkuf gibi söz ve fiillerin kime ait olduğunu belirleyen bir tasnif mevcut değildi. Sahâbe, Hz. Peygamber'e ait olanı '*Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi, şöyle yaptı, şöyle yapıyordu, şöyle yapmıyordu, Resûlullah'ın şöyle dediğini duydum, şöyle yaptığını gördüm, biz Resûlullah'ın yanında şöyle yaptık ve bizi gördüğü halde bir şey demedi, Resûlullah'ın yanında şöyle yaptım, filan Resûlullah'ın huzurunda şöyle yaptı, Resûlullah'ın yanında şöyle yapıldı*' şeklindeki ifadelerle aktardığı gibi; bazen de buna sadece dolaylı olarak işarette bulunur, '*şu bize emredildi, şu bize nehyedildi, şu bize emrediliyordu, biz vaktiyle şöyle derdik, şöyle yapardık, şu görüşü beyan ederdik, Resûlullah aramızda iken şöyle yapmakta bir beis görmezdik, şunu yapmak sünnettir, şu*

²⁵⁰ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 147, No: 20159; Müslim, "Selâm", 98, 99. Hadisi genişçe ele alan Muranyi, Hz. Ömer'in böyle bir yolculuğunun söz konusu olmadığını, hadisin Hz. Ömer'in Peygamber'in sünnetine göre hareket ettiğini ispat için nakledildiğini iddia etmektedir. Bkz. Muranyi, *Die Prophetengenossen in der frühislamischen Geschichte*, s. 108-116.

²⁵¹ Muvatta', "Zekât", 42. Sebeb-i rivayet sonucu nakledilen başka bir hadis için bkz. Buhârî, "Menâkıbu'l-enşâr", 19; Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 148-150.

haramdır, şunu yapan Allah'a ve Resûlü'ne itaat etmiştir, şunu yapan Peygamber'e âsî olmuştur, şöyle yapmak Allah'a itaattir/mâsiyettir, şöyle yapmak sevaptır/günahdır...' şeklinde Hz. Peygamber'e ait söz ve fiilleri hükme dönüştürerek rivayet etmiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'e ait bir söz veya fiili '*Peygamber (s.a.v.) şunu emretti, şunu haram kıldı, şöyle yapılmasına hükmetti, şöyle yapılmasını hoş karşılamadı/kerih gördü...*' gibi ifadelerle nakletmişler, bazen de Resûlullah'tan öğrendiklerini doğrudan kendilerine ait birer hüküm veya fetva olarak ifade etmişlerdir. Onlar, merfû ve mevkuf gibi kavramlara bağlı kalmadan sünneti aktarmayı hedef edinmişlerdi. Dolayısıyla sahâbenin farklı usûllerle sünneti aktarma şekillerinden bir kısmı daha sonra merfû, bir kısmı da mevkuf kabul edilmiştir.

g. Hadisin yanlış anlaşılması endişesi

Bazı sahâbîler merfû bir metni zikretmekten çekinmiş ve Hz. Peygamber'e ait bir sözün yanlış anlaşılmasına fırsat vermemeye gayret etmişlerdir. Hz. Ali '*İnsanlara anlayacakları şeyleri tahdis ediniz. Allah ve Resûlü'nün yalanlanmasından hoşlanırsınız?*' demektedir.²⁵² İbn Mes'ûd'un ise '*İnsanların akıllarının ermediği konularda bir hadis rivayet etmen, bazıları için fitneye sebep olur*' dediği nakledilmektedir.²⁵³ İbn Hacer (852/1448), Hz. Ali'nin sözünü değerlendirirken bunun, mânası açık olmayan hadislerin bütün insanlara anlatılmasının doğru olmadığına delil olduğunu belirtmekte ve İbn Mes'ûd'un sözünü de zikredip şöyle demektedir: "Halkın bir kısmına bazı hadisleri anlatıp diğer bir kısmına anlatmamayı gerekli gören başkaları da vardır. Ahmed b. Hanbel, zâhiri devlet başkanına baş kaldırmayı ifade eden hadislerin, İmam Mâlik sıfat hadislerinin, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) da garîb hadislerin nakledilmesini doğru bulmuyorlardı. Daha önce de Ebû Hüreyre (ö. 58/678) meydana gelecek fitnelerle ilgili rivayetleri nakletmeyi doğru bulmamıştır. Benzer durum Huzeyfe (ö. 36/656) için de geçerlidir. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) de Enes b. Mâlik'in (ö. 93/712) Haccâc'a (ö. 95/713) Urenîlerle ilgili hâdiseyi anlatmasını hoş karşılamamıştı. Çünkü bunu yanlış değerlendirip daha çok kan dökmesine sebep olabilirdi. Hâsılı, eğer bir hadisin zâhiri, bir bid'atı destekliyor görünür, fakat hadisten murad zâhirî görünüşü değilse, hadisin zâhirinden sonuç çıkarabilecek kimselerin yanında bu tarz rivayetler

²⁵² Buhârî, "İlim", 49. Buhârî hadisi, '*Anlayamayacakları Endişesiyle İlmî Bir Topluluğa Anlatıp Diğerine Anlatmama*' babında zikretmektedir.

²⁵³ Müslim, "Muḳaddime", 5.

zikretmemelidir.”²⁵⁴ İşte bu sebeple sahâbe, bazen bildikleri merfû bir hadisin hükmü zâhirine göre anlaşılır ve bağlamından koparılır endişesiyle doğrudan hadisten anladıklarını söylemişlerdir. Hulefâ-i Râşidîn’in de hadis rivayetinin azaltılması ile ilgili tâlimatlarının sebeplerinden biri Hz. Peygamber’den nakledilen hadislerin yanlış anlaşılması, muhtevâsından uzaklaştırılması, fitne ve tartışmalara sebep olunması idi.

h. Hulefâ-i Râşidîn ve sahâbenin dindeki otoritesi

Birçok âyette Resûlullah’ın ashabı, Ensâr ve Muhâcirîn övülmüş, Hz. Peygamber de birçok hadisinde onların fazileti hakkında açıklamalarda bulunmuş, onların en hayırlı nesil olduklarını beyan etmiş ve Hulefâ-i Râşidîn’in sünnetine uymalarını ümmetinden istemiştir.²⁵⁵ Bunun sonucu olarak tâbiîn, vahye şâhid olan sahâbenin söylediklerini ve uygulamalarını sünnet olarak değerlendirmiş ve onlara naklettikleri sözlerin kendilerine mi, yoksa Hz. Peygamber’e mi ait olduğunu sormamışlardır. Neticede onların fetvaları, söz ve fiilleri de merfû hadislerle beraber sonraki nesillere aktarılmıştır. İdareci durumunda olan Hulefâ-i Râşidîn ve bir kısım fakih sahâbîlerin, hadis rivayet etmeden doğrudan hükmü bildirdiklerine dikkat çeken Ahmed Naim (ö. 1934) şöyle demektedir: “Râşidîn Hazerâtının bir hususiyetleri daha var; Cenab-ı Kerîm-i Risâlet-Meâb’a mülâzemetleri o kadar çok, tefâsîl-i akvâl ve ahvâl-i Nebeviyye’den edindikleri ma’lûmât-ı külliyye-i şer’iyye o kadar sağlam idi ki emir ve nehiyelerini, fiillerini, hükümlerini alel-ekser rivayet ile tevsîka muhtaç olmaksızın da ümmetçe musaddak ve mutâ‘ oluyorlardı. Vakıa bunlar enbiya gibi masum değillerdi. Bazan hata ettikleri de vaki idi. Fakat kendilerinden şayet bir hata sadır olmuş ise emr-i dinde hatıra, gönüle bakmak büyük günâh olduğu, her kim olursa olsun hakkı bî-mehâba ihtar edebildiği için sahâbenin, hususâ kudemây-ı Muhâcirîn ve Ensâr’ın sükûtiyle mukabele gören, hele tasvîb-i sarihlerine iktiran eden her fiilleri sünnete muvafık i‘tibar edilmiştir. ‘Benim sünnetime ve benden sonra mazhar-ı hidayet olmuş Hulefây-ı Râşidîn’in sünnetlerine yapışınız’ ve ‘Benden sonra geleceklere, Ebû

²⁵⁴ İbn Hacer, *Fetûh’l-bârî*, I, 304. Benzer bir tavrın Hz. Peygamber tarafından da ortaya konulduğu görülmektedir. Resûlullah (s.a.v.) Muâz b. Cebel’e ‘kim kalbiyle samimi olarak inanarak Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in (s.a.v.) Allah’ın Resûlü olduğuna şehadet ederse Allah onu cehennemden korur’ buyurunca Muâz bunu insanlara haber vereyim de sevinirler mi? diye sormuş, Resûlullah (s.a.v.) ‘eğer bunu onlara haber verirsen buna güvenirlere (ve ameli terk ederler)’ buyurmuştur. Muâz, bunu ölümü yaklaşıncaya kadar kimseye söylemeyip, ömrünün sonuna doğru günahattan kurtulmak (ve ilmi gizlememek için) rivayet etti (Buhârî, “İlim”, 49).

²⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6; Tirmizî, “İlim”, 16; İbn Mâce, “Muğaddime”, 6; Ahmed b. Hanbel, IV, 126.

Bekir ile Ömer'e iktida ediniz' hadis-i şerifleriyle onları müeyyid olarak hâfıza-i ümmet de kalan beyânât ve karâinde kavillerini tastik ve fiillerini takrir için ümmeti mutâlebe-i delilden muğnî kılıyordu, bundan dolayı itiraza uğramayan, icmâ-i sahâbe'ye iktirân eden fiil ve kavilleri Sünnet-i Metbûa tanınmış ve bu hâl müşârunileyhim hazarâtının çokluk rivayet etmelerine mahal bırakmayan sebeplerden biri olmuştur.²⁵⁶

Hulefâ-i Râşidîn ve diğer fakih sahâbîler delil getirme ihtiyacı hissetmeden doğrudan fetva veriyorlar ve kendilerinden genellikle bir delil istenmiyordu. Bunun sonucu olarak ilk dört halifeden Ebû Bekir 142, Hz. Ömer 500, Hz. Osman 146 ve Hz. Ali 586 hadis rivayet ederken onların fetva ve kazâları ciltleri doldurmaktadır. Bu durum, İbn Abbas, İbn Ömer, İbn Mes'ûd, Hz. Âişe, Zeyd b. Sâbit gibi diğer fakih sahâbîler için de geçerlidir. Onlar da herhangi bir hadis zikretmeden kendilerine sorulan sorulara ve karşılaştıkları problemlere cevap veriyorlardı. Hulefâ-i Râşidîn ve diğer birçok sahâbenin Kur'an ve sünneti en iyi bilenler olmaları dolayısıyla tâbiîn tarafından onların söz ve fiilleri de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olanlar gibi bize intikal ettirilmiş ve eserlerde yer almıştır. Bilhassa fakih sahâbîler kendilerine sorulan sorulara herhangi bir merfû hadisle cevap verme yerine o hadisten istinbat ettiği hükmü nakletmişlerdir.

2. Daha sonraki râvilerden kaynaklanan sebepler

a. Bazı tâbiînin hadis rivayetindeki hassasiyeti

Sahâbe, 'Hz. Peygamber şöyle buyurdu' demekten çekindiği gibi, tâbiînden bazılarının da merfû rivayetleri ref etmekten çekinip bunları sahâbeye nispet ettikleri görülür. Bu ihtiyat sebebiyle gerçekte merfû birçok rivayet, aynı zamanda mevkuflar olarak da nakledilmiştir. Ayrıca bazı râviler devamlı merfû naklettikleri bir rivayette şüphe edince, ihtiyatlı olanı tercih ederek hadisi mevkuflar rivayet etmişlerdir. A'meş (ö. 147/764), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714) hakkında 'İbrâhim hadis sarrafıydı. Bununla beraber Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayette bulunmaya cüret etmez, *sahâbî şöyle dedi*' demeyi, 'Peygamber (s.a.v.) buyurdu ki demeye tercih ederdi' demektedir.²⁵⁷ Bu tavır, sahâbe devrinden sonra da bazı merfûların mevkuflaştırılmasına sebep olmuştur.

Aynı düşünceye başka tâbiîn de sahip olduğu görülmektedir. Âsım b. Süleyman el-Ahvel (ö.142/759) nakletmektedir: Şa'bî'ye (ö. 103/712) bir hadis sordum

²⁵⁶ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 60-61.

²⁵⁷ Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, Terc. Osman Keskiöglü, DİB Yayınları, Ankara, 1999, s. 230.

ve hadisi bana nakletti (fakat Hz. Peygamber'e ref etmedi). Şa'bî'ye; 'bu hadis Hz. Peygamber'den nakledilmektedir (öyle değil mi?)' dedim. Şa'bî cevap olarak: 'Evet, fakat Hz. Peygamber'den sonrakilere izafe etmek bizim için daha iyidir. Eğer fazlalık veya noksanlık varsa, bunu Resûlullah'tan başkasına nispet etmiş olurum' demiştir.²⁵⁸ İbrâhim b. Yezîd b. Kays (ö. 96/714) da Resûlullah'tan sadece bir hadisi rivayet edince ona 'Hz. Peygamber'den bundan başka bir hadis ezberlemedin mi?' dediklerinde şöyle cevap verir: 'Evet, ezberledim. Fakat Abdullah şöyle dedi, Alkame şöyle dedi demem benim için daha iyidir.'²⁵⁹

Mâlik b. Enes (ö. 179/795) de tâbiünden Müslim b. Ebû Meryem'i (ö. 136-140/753-757) senâ etmekte ve onun neredeyse Resûlullah'a (s.a.v.) hiçbir hadisi ref etmediğini söylemektedir. Müslim b. Ebû Meryem'den Mâlik, Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/874), Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce (ö. 273/886) hadis nakletmiştir.²⁶⁰ Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262/875) ise Kütüb-i Sitte ricâlinden olan Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795) de şüphe durumunda ittikâ sebebiyle merfû hadisi mevkuf rivayet ettiğini söylemektedir.²⁶¹

Hatta Dârekutnî (ö. 385/995) bazı râvilerin merfûları mevkuf rivayet etme hususunda titizlikleri nedeniyle bunu merfû ve mevkuf rivayet edilen hadislerde tercih sebebi olarak değerlendirmektedir. Dârekutnî, İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak rivayet ettiği 'احتج آدم وموسى...' hadisini zikreder. Bu hadisin merfû ve mevkuf rivayetlerini değerlendiren Dârekutnî, hadisi İbn Sîrîn vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den mevkuf nakleden Ebû Hilâl er-Râsibî (ö. 167/783) hakkında 'Ebû Hilâl çoğu zaman hadisi ref etmekten çekinirdi' demektedir.²⁶²

Bazı muhaddislere hadisi ref etmek çok ağır geliyordu. Şu'be (ö. 160/776) der ki: Süleyman et-Teymî'den (ö. 143/760) daha faziletli bir muhaddis görmedim. Eğer

²⁵⁸ Dârimî, "Muḩaddime", 28; No: 266; Zehebî, *Siyer*, IV, 307.

²⁵⁹ Darimî, "Muḩaddime", 28, No: 267.

²⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḩu ve't-ta'dîl*, I, 19; VIII, 196; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XIII, 192; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 138, No: 253; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XXVII, 542. (كان مالك يثنى عليه وقال لا يكاد يرفع حديثا إلى النبي صلى الله عليه وسلم).

²⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 10, No: 13.

²⁶² Dârekutnî, *el-İtel*, VIII, 116, No: 1442 (كان أبو هلال كثيرا ما يتوقى رفع الحديث). Hadis için bkz. Muvatta', "ḩader", 1; Buhârî, "ḩader", 11; "Enbiyâ", 31; "Tevhîd", 37; Müslim, "ḩader", 13, 14, 15; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 16; Tirmizî, "ḩader", 2; İbn Mâce, "Muḩaddime", 10; Ahmed b. Hanbel, II, 248, 264, 268, 314, 398.

Resûlullah'tan bize bir hadis rivayet ederse yüzünde hoşnutsuzluk görülürdü ve yüzü değişirdi. Bu nedenle olsa gerek, Şu'be onun bu hassasiyetinden dolayı 'Süleyman et-Teymî'nin şekki bizim nezdimizde yakındır' demektedir.²⁶³ Yine rivayet ettiği bir hadis hakkında Ğunder'e (ö. 193/809) 'Şu'be bunu ref ediyor muydu?' denilince; 'Şu'be bunun merfû olduğunu biliyordu, fakat ref etmekten çekiniyordu' demiştir.²⁶⁴

Merfû hadisleri mevkuf nakledenlerin başında İbn Sîrîn gelmektedir. Dârekutnî, 'İbn Sîrîn vera' ve takvası nedeniyle duruma göre bazen hadisin merfû olduğunu sarîh bir şekilde ifade eder, bazen bunu sadece ima eder ve bazen de tevakkuf ederdi (hadisin merfû olduğunu belirtmezdi)' demektedir.²⁶⁵ Dârekutnî, merfû ve mevkuf nakledilen diğer bir rivayetin merfû olanının daha sahih olduğunu belirtmekte ve mevkuf rivayette yer alan İbn Sîrîn'in tevakkuf âdeti nedeniyle hadisi mevkuf nakletmiş olabileceğine işaret etmektedir.²⁶⁶ Dârekutnî, merfû şeklinin sahih olduğunu söylediği diğer bir rivayette de İbn Sîrîn için 'İbn Sîrîn'in çoğu zaman hadisi ref etmekten tevakkuf etme şeklindeki âdetini biliyorsun' demektedir.²⁶⁷

İbn Sîrîn'in bu tutumuna Tahâvî (ö. 321/933) de işaret etmektedir. Tahâvî, İbn Sîrîn vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den merfû ve mevkuf olarak 'kedinin yaladığı kabın temizlenmesi bir veya iki defa yıkamakladır' hadisini nakleder ve şöyle der: "Bu hadisi İbn Sîrîn'den Kurre b. Hâlid (ö. 155/772) merfû rivayet ederken, Hişâm b. Hassân (ö. 147/765) mevkuf rivayet etmiştir. Bunun mevkuf olması, diğer merfû rivayetin fâsid olduğu mânasına gelmez. Çünkü İbn Sîrîn, bunu Ebû Hüreyre'nin rivayetlerinde yapmakta ve onun merfû naklettiği rivayetleri ona vakfetmektedir. İbn Sîrîn'e 'bu

²⁶³ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, I, 142-143, No: 32.

²⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, II, 164, No: 1880 (كان يرى أنه مرفوع ولكنه كان يهابه). Zikredilen hadis, Şu'be'nin Hz. Ali'den naklettiği mestler üzerine meshle ilgilidir. Hadisin merfû rivayeti için bkz. Müslim, "Tahâret", 85; İbn Mâce, "Tahâret", 86; Ahmed b. Hanbel, I, 113. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in rivayeti ise mevkufur (*Ziyâdâtü fezâ'ili's-şahâbe*, II, 672, No: 1148).

²⁶⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 25, No: 1827. (أن ابن سيرين من توقيه وتورعه تارة يُصرِّح بالرفع وتارة يؤمُّ وتارة يتوقَّف على حسبِ) نشاطه في الحال

²⁶⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 160, No: 1690. (المرفوع أشبه وعادة ابن سيرين التوقف) Söz konusu hadis, 'cehennem dedi ki: Yâ Rab! Neden bana cebbârûn ve mütekebbirûn giriyor? Cennet dedi ki: Yâ Rab! Neden bana fakirler ve miskinler giriyor...' şeklindeki rivayettir. Hadis için bkz. Müslim, "Cennet", 34; Tirmizî, "Cennet", 22; Nesâî, *et-Tefsîr*, II, 328, No: 542; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, XI, 423, No: 20894; Ahmed b. Hanbel, II, 276, 314, 450, 507; III, 13, 78, 79.

²⁶⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 29, No: 1830.

Resûlullah'tan değil miydi?’ diye sorulduğunda ise hadisi ref etmektedir.”²⁶⁸ Yahyâ b. Atîk’in (ö. 131/748’den önce) rivayetine göre İbn Sîrîn Ebû Hüreyre’den hadis rivayet ettiğinde ona bu Resûlullah’tan mı? denildiğinde şöyle derdi: *‘Ebû Hüreyre’nin bütün hadisleri Resûlullah’tandır.’* Çünkü Ebû Hüreyre onlara sadece Resûlullah’tan hadis rivayet ediyordu. Bu, İbn Sîrîn’in Ebû Hüreyre’den naklettiği her hadisin merfû olduğunu göstermektedir.²⁶⁹

Dârekutnî, İbn Sîrîn’den başka İbn Avn (ö. 151/768),²⁷⁰ Kays b. Ebû Hâzım (ö. 84/703)²⁷¹ ve Mis‘ar (ö. 155/772)²⁷² gibi başka râvilerin de merfû rivayetleri bilerek bazen mevkuf rivayet etme itiyadında olduklarını belirtmektedir. Onlar naklettikleri rivayetlerin mevkuf olduğu inancına sahip değillerdi.²⁷³

b. Hata ve vehm

Sened ve metin açısından râvilerin bazı hadislerde vehm, eksik duyma, ihtilât vb. sebeplerle hatalı rivayetlerde buldukları bir gerçektir. Aynı durum, bazı mevkuf rivayetlerin merfû nakledilmesine sebebiyet verdiği gibi, gerçekte merfû bazı hadislerin de mevkuf rivayet edilmesine sebep olmuştur. Muhaddisler bazı mevkuf rivayetler için sahih olanın merfû şekli olduğunu söylemişlerdir. Tirmizî ve Beyhakî’nin *es-Sünen*’leri bu tür birçok örneğe yer vermektedir. *‘Dünya mü’minin zindanı, kâfirin cennetidir’* merfû rivayetini Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmânî (ö. 228/843), Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) mevkuf rivayet etmiştir. Dârekutnî onun bu rivayette vehmettiğini söylemektedir.²⁷⁴ Hata ve vehm sebebiyle merfû olduğu halde mevkuf nakledilen hadis sayısı hayli azdır. Ancak bu sebeple birçok mevkuf, merfû rivayet edilmiştir.

²⁶⁸ Tahâvî, *Şerhu me‘âni’l-âsâr*, I, 19-20. Hadis için bkz. Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 37; Tirmizî, “Tahâret”, 68, No: 91; Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 67; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 265, No: 573; Beyhakî, *es-Sünen*, I, 247.

²⁶⁹ Tahâvî, *a.g.e.*, I, 20-21. Tahâvî hadisi Ebû Hüreyre’den mevkuf nakledenleri ve mevkuf nakledilen diğer sahâbîleri zikretmektedir. Bkz. *a.g.e.*, I, 20-21.

²⁷⁰ Bkz. Dârekutnî, *el-‘İlel*, X, 30, No: 1831.

²⁷¹ Dârekutnî, *el-‘İlel*, I, 253, No: 47 (رِوَايَةُ كَانَ يَنْشَطُ فِي الرِّوَايَةِ مَرَّةً فَيَسْنَدُهُ وَمَرَّةً يُجِبُّ عَنْهُ فَيَقْفَهُ).

²⁷² Dârekutnî, *el-‘İlel*, XI, 294, No: 2291 (مَسْعَرٌ كَانَ رَبَّمَا قَصَرَ بِالْإِسْنَادِ طَلِبًا لِلتَّوَقُّفِ وَرَبَّمَا أَسْنَدَهُ).

²⁷³ Merfû olan bazı hadislerin mevkuf nakledildiğine Suiçmez de işaret eder (Bkz. Hadiste Ref Problemi, ss. 178-180). Ona göre bunun yapılmasında bir takım mevkuf ve maktû rivayetlerin ref edilmesine karşı gösterilen tepki de etkili olmuştur. Suiçmez’e göre merfûların mevkuf nakledilmesinin örnekleri nadirdir (Bkz. Hadiste Ref Problemi, s. 271). Ancak merfû olduğu halde mevkuf nakledilen hadislerin sınırlı olmayıp bir hayli yekün tuttuğu anlaşılmaktadır.

²⁷⁴ Dârekutnî, *el-‘İlel*, VIII, 331, No: 1602. Hadis için bkz. Müslim, “Zühd”, 1; Tirmizî, “Zühd”, 16; İbn Mâce, “Zühd”, 3, II, 1378, No: 4113; Ahmed b. Hanbel, II, 197, 323, 389, 485.

c. Râvinin tereddüt durumunda ihtiyatı

Rivayet esnasında bir hadisin merfû mu yoksa mevkuf mu olduğunda tereddüt eden ve ihtiyatı esas alan bir kısım râviler şüphe durumunda hadisi mevkuf rivayet etmeyi tercih etmişlerdir. Rivayet esnasındaki tereddüt aynı zamanda mevkuf bir haberin merfû rivayetine de sebebiyet verdiği için bu konu ‘Mevkufun Merfû Olarak Rivayeti’ kısmında daha geniş ele alınacaktır.

III. MEVKUFUN MERFÛ OLARAK RİVAYETİ

Merfû ve mevkuf rivayet edilen hadislerin büyük bir kısmı, gerçekte mevkuf olduğu halde farklı sebeplerle merfû nakledilmiş rivayetlerden ibarettir. Bunlar râvilerin vehm, galât, ihtilât, şek, sû-i hıfz...vb. hatalarından kaynaklanır. Hz. Peygamber’e ait bir hadisin, sahâbeden birine nispet edilmesi önemli bir problem teşkil etmemektedir. Ancak sahâbeden veya daha sonrakilerden birine ait bir sözün Resûl-i Ekrem’e (s.a.v.) nispet edilmesi, aynı durumda değildir. Bu nedenle hangi sebeple olursa olsun, merfû nakledilmiş mevkufun tesbiti ve mevkufun ref eden râvilerin belirlenmesi gereklidir. Hadislerdeki illetlerin bir kısmı mevkuf iken merfû nakledilen hadislerden ibarettir.

Mevkuf rivayetleri merfû nakledenler arasında zaman zaman sika râviler de bulunabilmektedir. Râvi güvenilir de olsa yanlışlığının sebepleri arasında ise hâfızası ve dikkatinin mükemmel olmaması, unutması, eksik ezberlemesi veya gördüğü olayları her zaman gerçeğe uygun şekilde tesbit edememesi yer almaktadır. Bundan dolayı güvenilir râvilerin zaman zaman düştüğü hatalar da dikkatle takip edilmiştir. Muhaddisin akıl ve şuurunda geçici veya kalıcı bir zayıflığın ortaya çıkması da ihtilât türündeki çalışmalara konu teşkil etmiştir.²⁷⁵

Sadece sahâbe veya daha sonraki râvilerin sözleri değil, aynı zamanda bazı sahâbe ve tâbiînin fiillerinin de Hz. Peygamber’e ref edildiği görülür. Câbir’den (ö. 78/697) Ebû Bekir’in (ö. 13/634) Resûlullah (s.a.v.) ile beraber et yediği ve abdest almadan namaz kıldığı rivayet edilmektedir. İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), insanların bunu Ebû Bekir’in fiili olarak rivayet ettiklerini ve ref’inin hata olduğunu söyler.²⁷⁶

²⁷⁵ Tekineş, Ayhan, “İlelü’l-Hadîs”, *TDV*, XXII, 85.

²⁷⁶ İbn Ebû Hâtim, *İlelü’l-hadîs* (I-II), Thk.: Muhibbüddîn el-Hafîb, Dâru’l-ma’rife, Beyrut, 1405, I, 66-67, No: 175. Hadis Ebû Bekir’e mevkuf olarak Câbir’den nakledilmektedir. Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 167, 171-172, No: 647, 648, 649, 664; Tahâvî, *Şerhu me’âni’l-âşâr*, I, 67; Muvatta’, “Tahâret”, 24; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 49; Dârekutnî, *el-İlel*, I, 122-124, No: 28.

Aynı şekilde Ebû Zûr'a (ö. 264/877) İbn Abbas'tan (ö. 68/688) merfû nakledilen Resûlullah'ın aile fertlerini Ramazan'ın yirmi üçüncü gecesinde uyandırdığı hakkındaki rivayetin hata olduğunu, İbn Abbas'ın kendisinin aile fertlerini uyandırdığını ve bu rivayetin mevkuf olduğunu söyler.²⁷⁷ İbn Ömer'den (ö. 73/692) Hz. Peygamber'in tuvaletten çıktıktan sonra kendisine selâm veren birinin selâmına cevap vermek için teyemmüm aldığı rivayet edilmektedir. Doğrusu ise bu fiilin İbn Ömer'e ait olduğudur.²⁷⁸ Yine 'Resûlullah (s.a.v.) oruçlu iken günün sonunda misvak kullanırdı' rivayeti için el-Makdisî (ö. 507/1113) 'bunun Resûlullah'tan rivayeti bâtıldır. Bu İbn Ömer'den onun fiili olarak rivayet edilmektedir' demiştir.²⁷⁹

Bununla beraber bir sözün hem merfû ve hem de mevkuf, her iki rivayeti sahih olabildiği gibi, bazı fiillerin de hem sahâbeden ve hem de Hz. Peygamber'den rivayeti sahih olabilir. Bilhassa ibadetlerle ilgili hususlarda sahâbenin Resûlullah'ı (s.a.v.) taklid etmesi, bunun tabiî sonucu olarak da tâbiînin sahâbeden aynı davranışı gördüğünü nakletmesi mümkündür. Zikredilen örnekler sadece ref edilen sözlerin değil, aynı zamanda ref edilen fiillerin de tesbitine çalışıldığını göstermektedir.

Mevkuf haberlerin merfû rivayetlerinin bir kısmı râvilerin vehm, galât, ihtilât, sek ve tereddüdü gibi sebeplerden olduğu gibi, bir kısmı da bazı râvilerin kasten mevkufuları ref etmeleri sonucu merfû rivayet edilmiştir.²⁸⁰

A. Hata Sebebiyle Mevkufun Merfû Rivayeti

Hadisin sıhhati için râvinin adalet ve zabt sahibi olması şarttır. Mevkuf hadisleri merfû nakledenler genellikle zabt yönüyle zayıf olan râvilerdir ve mevkuf olan bir rivayeti vehm, gaflet, fuşş-ı galât, sû-i hıfz, ihtilât gibi sebeplerle ref etmektedirler. Mevkuf rivayetleri kasten ref edenler de vardır. Bu râviler ise adalet yönüyle güvenilirliğini yitirmiş kişilerdir. Bunların bir kısmı aynı zamanda hadis uyduran

²⁷⁷ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 257, No: 760.

²⁷⁸ Bkz. el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Mekkî, *Kitâbü'ş-Şerâ'ifü'l-kebir* (I-IV), Thk.: Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Dâru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1404/1984, IV, 38, No: 1586.

²⁷⁹ el-Mevsilî, Ebû Hafs Ömer b. Bedr b. Saîd, *el-Vuķūf 'ale'l-mevķūf*, Thk.: Ümmü Abdillâh binti Mahrûs el-Aselî, Dâru'l-âsime, 1. Baskı, Riyad, 1407, s. 125.

²⁸⁰ Suîçmez ise ref sebeplerini rivayetin isnadında hata yapılması, siyasî ya da dinî mezhep mensuplarının kendi görüşlerini destekleme arzusu, rivayetin aslında merfû olduğuna kanaat getirmiş olmak ve rivayetin terğib veya terhib içerikli olması şeklinde dört temel sebebe bağlamaktadır (Bkz. Hadiste Ref Problemi, s. 181).

kimselerdir. Mevkuf haberlerin merfû rivayetinin râvilerden kaynaklanması nedeniyle rivayetlerinde hata yapan râviler belirlenmiş ve hangi rivayetlerinde hata yaptıkları tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Hata sebebiyle birçok hadisin ref edildiğinin belirtildiği görülür. Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak rivayet edilen *'kim cenaze yıkarsa gusletsin. Kim cenaze taşırsa abdest alsın'* rivayeti için İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938): *'bu hatadır. Gerçekte bu Ebû Hüreyre'ye mevkuftur ve sikalardan kimse bu hadisi ref etmemiştir'* demektedir.²⁸¹ Ömer b. İbrâhim'in (ö. 155/772) Katâde (ö. 117/793) vasıtasıyla Enes'ten merfû olarak naklettiği *'Haceru'l-Esved cennet taşlarındandır'* rivayeti için Ebû Hâtim (ö. 277/890), Ömer b. İbrâhim'in bu rivayette hata ettiğini, Şu'be (ö. 160/776) ve Amr b. el-Hâris'in (ö. 148/765) bunu Enes'ten mevkuf rivayet ettiklerini söylemektedir.²⁸² Câbir'den merfû olarak nakledilen *'her hafta Cuma günü gusletmek vaciptir'* rivayeti için de Ebû Hâtim, *'bu hatadır, doğrusu sika râvilerin Ebû Hüreyre'den rivayet ettiklerine göre mevkuftur'* demektedir.²⁸³

Mevkuf haberlerin merfû rivayet edilmesinde râvilerin vehm, fuşş-ı galât, sû-i hıfz ... gibi bazı za'fları söz konusudur.

1. Vehm

Şüphe ve tereddüt anlamına gelen vehm, hadis ıstılahı olarak râvinin cerhine sebep teşkil eden hususlardan biridir ve râvinin rivayetinde yanılmasından ibarettir. Vehm, râvinin zabt vasfıyla ilgilidir ve bu nedenle râvinin zabt yönünden cerh edilmesine sebep olmaktadır.²⁸⁴ Cerh ve ta'dîl kitaplarında zayıf râvilerle ilgili sıklıkla rastlanan ifadelerden biri de *'kesîru'l-vehm'* ifadesidir. Râvinin vehmi mevkufun merfû ve mürselin mevzul rivayetine sebep olduğu gibi, isnadların karışması, hadisin râvilerinin değiştirilmesi, metnin eksik veya ziyade rivayeti, iki farklı metnin birleştirilmesi gibi diğer rivayet hatalarına da sebep olmaktadır. Bunun için

²⁸¹ İbn Ebû Hâtim, *'İlel*, I, 351, No: 1035.

²⁸² İbn Ebû Hâtim, *'İlel*, I, 275-276, No: 814. Diğer bir örnek için bkz. İbn Ebû Hâtim, *'İlel*, I, 17, No: 15.

²⁸³ İbn Ebû Hâtim, *'İlel*, I, 28-29, No: 49. Ebû Hâtim, mevkufların merfû rivayetinde sıklıkla 'hata' ifadesini kullanmaktadır. Onun mevkufun merfû rivayetini hata olarak belirttiği bazı rivayetler için bkz. İbn Ebû Hâtim, *'İlel*, I, 53, 54, 67, 96, 151, 187-188, 208, 242, No: 130, 136, 175, 259, 422, 536, 600, 706; II, 46, 64-65, 103, 183, 214, 221, 230-231, 275, 276, No: 1620, 1681, 1800, 2045, 2131, 2154, 2177, 2324, 2328.

²⁸⁴ Uğur, Mücteba, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1992, s. 419.

rivayetlerinde vehm bulunan râvilere dikkat çekilmiş, onların sika râvilere muhalif rivayetleri terk edilmiş, vehmle müttehem râvilerin rivayetlerine diğerleri tercih edilmiştir.²⁸⁵

a. Sahâbenin vehmi

Resûlullah (s.a.v.) için hiç bir fedakârlıktan kaçınmayan sahâbe dini öğrenmek için Resûlullah'ı dikkatlice takip etmiş, duyduklarını ve gördüklerini daha sonraki nesillere aktarmaya çalışmıştır. Fakat onlar da beşerdi ve masum değillerdi. Bu nedenle sahâbeden bazıları rivayet ettikleri bir kısım hadislerde vehme düşmüşlerdir. Fakat diğer sahâbîler onların vehmi karşısında susmamışlar, birbirlerinin vehme düştükleri rivayetleri tashih etmişlerdir.²⁸⁶ Özaşşar, Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) sahâbeye yönelttiği istidrakler çerçevesinde sahâbenin vehmine sebep olabilecek unsurları doğru işitmeme, eksik işitme, iyi hıfz edememe, kastı anlamama, yanlış yorumlama, doğru ifade edememe, eksik nakil, hata-galât ve unutmama şeklinde açıklamaktadır.²⁸⁷

İbn Abbas (ö. 68/688) '*Resûlullah (s.a.v.) Meymûne (ö. 51/671) ile ihramlı iken evlendi*' demektedir.²⁸⁸ Bu hadis, Hz. Osman'dan (ö. 35/655) rivayet edilen '*Resûlullah (s.a.v.) ihramlı kimse nikahlanamaz, başkası tarafından evlendirilemez, evlilik teklifinde bulunamaz buyurdu*'²⁸⁹ rivayetine muhaliftir. Ayrıca Meymûne'den Resûlullah'ın (s.a.v.) onunla ihramlı değilken evlendiği rivayet edilmektedir.²⁹⁰ Yine Ebû Râfi'den (ö. 40/660) '*Resûlullah (s.a.v.) Meymûne ile ihramlı değilken evlendi ve ihramlı değilken gerdeğe girdi. Aralarında ben elçi idim*' dediği rivayet edilmektedir.²⁹¹ Anlaşıyor ki birinci rivayet bir vehmdir. Zira ikinci rivayet ihramlının nikahlanmasının ve başkası tarafından nikahlanmasının yasak olduğunu sarîh bir şekilde ifade etmektedir. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) kendisinden rivayet ettiği Saîd b. Müseyyeb (ö. 93/712) de

²⁸⁵ Bkz. Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarîh Mukaddimesi*, s. 297; Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 420.

²⁸⁶ Edlibî, *Menhecü nağdi'l-metn*, s. 68.

²⁸⁷ Özaşşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 204.

²⁸⁸ Buhârî, "Şayd", 12; "Nikâh", 30; "Megâzî", 43; Müslim, "Nikâh", 46, 47; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 38; Tirmizî, "Hac", 24; Nesâî, "Menâsik", 90; Ahmed b. Hanbel, I, 245, 266, 270, 275, 283, 285, 286.

²⁸⁹ Muvatta', "Hac", 70, 72, 73; Müslim, "Nikâh", 41-45; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 38; "Şayd", 12; Tirmizî, "Hac", 23; Nesâî, "Menâsik", 91; İbn Mâce, "Nikâh", 45; Ahmed b. Hanbel, I, 57, 64, 65, 68.

²⁹⁰ Müslim, "Nikâh", 48; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 38; Tirmizî, "Hac", 23; Dârimî, "Menâsik", 21; Ahmed b. Hanbel, VI, 332, 333, 335, 393.

²⁹¹ Tirmizî, "Hac", 23; Dârimî, "Menâsik", 21; Ahmed b. Hanbel, VI, 392-393.

birinci rivayetin vehm olduğunu söylemekte ve *'İbn Abbas, Meymûne'nin Resûlullah (s.a.v.) ile ihramlı iken nikahlandığı rivayetinde vehmetmiştir'* demektedir.²⁹²

Sahâbenin vehm ve unutmalarına diğer bir örnek de Hz. Ömer (ö. 23/643) ve Ammâr b. Yâsir (ö. 38/658) arasında geçmektedir. Hz. Ömer, yıkanmak için su bulamayan cünüp bir kimsenin teyemmüm ederek temizlenmesini câiz görmüyordu. Ammâr, Hz. Ömer'le birlikte çıktıkları bir yolculukta cünüp olduklarını fakat su bulamayınca kendisinin vücudunu toprakla ovduğunu, daha sonra bu durumu Resûlullah'a haber verdiklerinde Resûlullah'ın teyemmüm almasının yeterli olacağını söylediğini Hz. Ömer'e nakletmiş, ancak o bu rivayeti *'Allah'tan kork! yâ Ammâr!'* diyerek kabul etmeyince Hz. Ammâr, *'dilersen onu rivayet etmem'* demiştir.²⁹³ Zikredilen rivayetler sahâbenin âdil kabul edilmesiyle beraber onların rivayetlerindeki hataların da belirlendiğini göstermektedir.

b. Sahâbeden sonraki râvilerde vehm

Sahâbeden sonraki râvilerde vehm çoğalmıştır. Çünkü Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisini nakleden râvi sadece O'nun hadisini nakletmiyordu. Merfû rivayetlerle beraber Resûlullah'ın ashabının ve tâbiînin sözlerini de naklediyorlardı. Bu kadar farklı kaynaklardan duyduklarını hatasız nakletmek her zaman mümkün olmayabiliyor, bazen sahâbeden duydukları bir sözü Resûlullah'a (s.a.v.) nispet edebiliyorlardı. Vehm nedeniyle mevkufun merfûlaşması, mu'dal veya münkâtı'nın vaslı, râvi isminin tedlisi veya râvinin adında ya da künyesinde değişiklik vb. hatalar senedde karışıklığa, dolayısıyla sened ve metin hakkındaki hükmün değişmesine sebep olmaktadır.²⁹⁴ Bunun için râvilerin adaleti ile beraber zabtları da araştırılmıştır.

c. Sika râvilerin vehmi

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) *'vehmden kim kurtulmuş ki'* derken, İbn Maîn (ö. 233/849) *'ben hadis rivayet edip hata edene değil, isabet edene şaşarım'* demektedir.²⁹⁵ Râvilerden hıfzı kuvvetli olanlar bile hata ve galâttan sâlim olamazlar.

²⁹² Ebû Dâvûd, "Menâsik", 38; Edlibî, *Menhecü nağdi'l-metn*, ss. 86-87.

²⁹³ Müslim, "Hayz", 112, 113; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 121; Nesâî, "Tahâret", 195, 199, 200; İbn Mâce, "Tahâret", 91; Ahmed b. Hanbel, IV, 263, 265, 320. Ayrıca bkz. Buhârî, "Teyemmüm", 4, 5, 8.

²⁹⁴ Edlibî, *a.g.e.*, ss. 75-76. Edlibî, vehme sebep olarak tedvînün azlığı ve mâna ile rivayeti göstermektedir (Bkz. *a.g.e.*, ss. 76-77).

²⁹⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, I, 17.

Bu nedenle sika râvilerin her rivayeti sahih kabul edilmez ve onların bütün rivayetleri sahih hadis kitaplarında yer almaz. Bunun için sika râvilerin rivayetleri de tenkide tabi tutulur ve onların rivayetlerinin hata ve vehmden uzak olup olmadığı araştırılır. Nice sika râviler vardır ki Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/874) onlarla ihticâda bulunmuş ve hadislerini *eş-Şaḥîḥ*'lerine almışlar fakat onların diğer birçok rivayetlerine yer vermemişlerdir. Yine nice zayıf râviler vardır ki onların birçok hadislerini almadıkları halde bazı rivayetleriyle ihticâda bulunmuşlardır. Çünkü bu rivayetlerde onların hata etmediklerini bilmektedirler.²⁹⁶ Usûlcülerden ez-Zerkeşî (ö.794/1391) bu hususu şöyle dile getirmektedir: “Eğer râvi az galâtı bulunan biri ise galâta bulunduğunu bildiğimiz rivayetleri dışındakiler kabul edilir. Eğer çok galâtı olan biri ise galâta bulunmadığını bildiğimiz haberleri kabul edilir, diğerleri reddedilir.”²⁹⁷ İbn Hacer de ‘birisi bir râviyi rivayet ettiği hadisde hata ettiğini veya vehmettiğini ya da teferrüd ettiğini söyleyerek cerh ederse, bu sürekli ve kesin bir cerh olmaz. Bu nedenle onun bütün hadisi reddedilmez. Yine bir râvi bazı şeyhlerinden zayıf hadis naklettiğinde onun bu rivayetlerinde zayıflığı sebebiyle bütün rivayetleri terk edilmez’²⁹⁸ sözüyle bu durumdaki râvilerin bütün rivayetlerinin reddedilemeyeceğini belirtmektedir.

Sika râvilerden birinin vehmle mevkuflu ref etmesi hakkında Zehebî'nin (ö. 748/1347) naklettiği şu hâdise dikkat çekicidir. Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/886) ricâlinden olan ve Buhârî'nin de rivayette bulunduğu Nuaym b. Hammâd el-Huzâî'nin (ö. 228/843) *‘ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Ümmetim için en büyük tehlike ise dinde re'yleryyle kıyasta bulunanlardır. Bu şekilde helâli haram, haramı helâl kılarlar’* rivayeti hakkında Yahyâ b. Maîn'e sorulunca, *‘bunun aslı yoktur’* demiş, *‘Nuaym hakkında ne dersin?’* diye sorulunca, *‘sikadır’* demiştir. Sika biri nasıl bâtil bir rivayette bulunur denilince de *‘ona öyle gelmiştir/sahih zannetmiştir (نشبه له)’* diye cevap vermiştir.²⁹⁹

Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce'nin kendisinden rivayeti bulunan Saîd b. Abdurrahman el-Cumâhî'yi (ö. 176/792) İbn Maîn tevsik etmiştir. İbn

²⁹⁶ Edlibî, *Menhecü naḳdi'l-metn*, ss. 80-81.

²⁹⁷ Edlibî, *a.g.e.*, s. 81.

²⁹⁸ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, I, 17-18.

²⁹⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî naḳdi'r-ricâl* (I-VIII), Thk.: Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1995, IV, 267-269; Edlibî, *a.g.e.*, s. 81.

Adî (ö. 365/975) de onun için müstakim olduğunu umuyorum demek ve 'bazen vehmeder, mevkufu ref eder ve mürseli vasleder. Fakat kasten değil' demektir.³⁰⁰

Kütüb-i Sitte ricâlinden olan Affân b. Müslim'in (ö. 220/835) de sika ve mümkün olduğu söylenmiştir. Fakat onu eserinde zikrettiğinden dolayı İbn Adî tenkit edilmiştir. Zira İbn Adî onun hakkında 'Affân, hakkında bir şey söylenmeyecek kadar meşhur ve sikadır. Onun hakkında sadece Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) ve başkalarından vaslettiği birkaç mürsel ve ref ettiği birkaç mevkuf hadisten başka bir şey bilmiyorum' demiştir.³⁰¹ İbn Adî, 'Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862) Mısır'dan sadece onun yanına gelmek için seyahat etmiştir' diyerek onun güvenilirliğini ifade etmektedir.³⁰² Bu durum, sika râvilerin rivayetlerinin sadece sika olmaları sebebiyle şartsız kabul edilmediğini göstermektedir.

Vehm sebebiyle birçok rivayetin ref edildiği belirtilmiş ve bazı sika râvilerin merfû rivayet ettikleri mevkuf haberlere işaret edilmiştir. Sika olan Şu'ayb b. Muhammed ez-Zâri' (ö. 308/920), Ebû Zer'den (ö. 32/652) naklettiği 'bana dünyadan bir kadeh su veya bir kadeh süt yeter, zira iki dirhemi olanın hesabı bir dirhemi olandan daha büyüktür' rivayetini ref etmekle vehmetmiştir. Gerçekte ise bu hadis mevkuf olup Ebû Zerr'e aittir.³⁰³

Dârekutnî (ö. 385/995), Ubeydullah→Nâfi'→İbn Ömer→Ömer senediyle merfû olarak nakledilen 'kim malı olan bir köleyi satarsa, onun malı satanıdır. Ancak satın alanın şart koşması müstesna...' hadisini zikretmektedir. Bu hadis Nâfi'→İbn Ömer→Ömer senediyle Hz. Ömer'in sözü olarak da nakledilir.³⁰⁴ Hadis iki farklı senedle merfû ve mevkuf nakledildiği halde Dârekutnî, Ebû Muâviye'nin mevkuf senedle merfû rivayeti için 'Ebû Muaviye bunu ref etmekte vehmetmiştir. Doğru olan, Ubeydullah→Nâfi'→İbn Ömer→Ömer senediyle Hz. Ömer'in sözü şeklinde nakledilendir'

³⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 400, No: 824; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 216, No: 3230; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 55-56, No: 94.

³⁰¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 384-385, No: 1550.

³⁰² Zehebî, *Siyer*, X, 250-251.

³⁰³ Dârekutnî, *el-İlel*, VI, 272, No: 1130; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 245-246. Sika olduğu halde Ali b. Sehl b. Muğîre'nin vehm sebebiyle ref ettiği bir rivayet için bkz. Dârekutnî, *el-İlel*, II, 58, No: 108.

³⁰⁴ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, VIII, 136, No: 14623; Buhârî, "Müsâkât", 17; Muvatta', "Büyü", 2. Bu hadis ayrıca Zührî→Sâlim→İbn Ömer senediyle merfû olarak da rivayet edilmektedir. Bkz. Buhârî, "Müsâkât", 17; Müslim, "Büyü", 78; Ebû Dâvûd, "Büyü", 42; Tirmizî, "Büyü", 25; Nesâî, "Büyü", 95; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, VIII, 135, No: 14620; Ahmed b. Hanbel, II, 9, 78, 82, 150.

demektedir.³⁰⁵ İbn Ebû Hâtim ve Dârekutnî vehm sebebiyle birçok mevkuf haberin merfû rivayet edildiğini bildirmişlerdir.³⁰⁶

2. Fuḥş-ı galât

Kasıtsız hata ve yanılma mânasına gelen galât, hadis ıstılahı olarak bir râvinin hâfıza zayıflığı, bilgisizliği, Arap dilindeki yetersizliği, rivayet konusundaki gevşeklik ve dikkatsizliği, fizikî veya psikolojik kusuru, olumsuz çevre şartları, rivayeti yanlış anlaması gibi sebeplerle farkında olmadan hata yapmasıdır.³⁰⁷ İmam Şâfiî (ö. 204/819) muhaddislerden galâtı çok olup hadislerini sahih asıllı bir kitabından rivayet etmeyen bir kişinin hadislerinin kabul edilemeyeceğini söyler.³⁰⁸

Dârekutnî, Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû nakledilen makâm-ı mahmûd'un şefaati olduğuna dair bir rivayetin galât olduğunu söyler.³⁰⁹ İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) de aldatanların Kıyamet günü bir sancaklarının olacağı (... ما من غادر إلا وله سوءٌ ...) şeklinde Hz. Ali'den merfû ve mevkuf nakledilen rivayet için 'bu hadisi kim ref ederse galâtta bulunmuştur (من رَفَعَ هذا الحديث فقد غَلَطَ)' değerlendirmesinde bulunur ve hadisi mevkuf rivayet edenleri zikreder.³¹⁰ Yine Ebû Hatim, cumaya acele etme ile ilgili Ebû Hüreyre'den merfû bir rivayet için 'bu bana göre galâttır. Çünkü insanlar bunu Ebû Hüreyre'den mevkuf rivayet ediyorlar' demektedir.³¹¹

Râvinin gafleti de mevkuf bir haberin merfû rivayetine sebep olabilir. Sözlükte unutmak, farkına varmamak, terk etmek, dalgınlık ve ihmal mânalarına gelen gaflet, hadis terimi olarak râvinin ezberleyerek veya yazarak hocasından aldığı hadisi

³⁰⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, II, 52, No: 102. Dârekutnî, Hz. Ömer'in diğer bir sözünün mevkuf olduğunda bütün râvilerin ittifak ettiklerini, ancak müteahhiründen birinin bunu ref etmekte vehmettiğini, doğrusunun ise mevkuf olduğunu söyler. *el-İlel*, II, 181, No: 203 (ووهم في رفعه والصواب موقوف).

³⁰⁶ İbn Ebû Hâtim'in vehm nedeniyle ref edildiğini bildirdiği bazı rivayetler için bkz. *İlel*, I, 184, 200, 271, 358, No: 528, 574, 797, 1062; II, 195-196, No: 2079. Dârekutnî'nin vehm nedeniyle ref edildiğini bildirdiği bazı rivayetler için bkz. *el-İlel*, II, 55, 94-95, 170, 244, No: 105, 136, 196, 245; III, 42, 63, 180, No: 274, 287, 343; IV, 107, No: 457; V, 329, 338, No: 922, 931; VI, 309, No: 1159; VIII, 177, 208, 214, 322, No: 1493, 1517, 1524, 1592; X, 37, 38, No: 1838, 1839, 1840.

³⁰⁷ Polat, Selahaddin, "Galât", *DİA*, XIII, 300.

³⁰⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 174. Hatîb benzer değerlendirmeyi başka kimselerden de nakletmektedir. Bkz. *el-Kifâye*, ss. 174-175; İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-ḥadîs*, s. 132; Süyûtî, *Tedrib*, s. 225.

³⁰⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 320, No: 1591.

³¹⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 314-315, No: 944.

³¹¹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 201, No: 579. İbn Ebû Hâtim'in galât sebebiyle mevkufun merfû rivayet edildiğini bildirdiği bazı rivayetler için bkz. *İlel*, I, 450, No: 1351; II, 263, No: 2285.

dikkatsizlik veya dalgınlık sebebiyle hatalı rivayet etmesidir. Gaflet hastalık, cehalet veya fizikî şartların elverişsizliği gibi râvinin elinde olmayan sebeplerden veya ihmalkârlık, gevşeklik ve dikkatsizlik gibi irade dâhilindeki tutumlarından kaynaklanabilir.³¹² Râvinin sık sık gafleti cerh edilmesine sebep olmaktadır. Gafleti çok olan râvinin hadisleri reddolunur. Fuşş-ı galât ve kesret-i gafletle muttasıf râvilerin rivayet ettikleri hadislere ise münker hadis denilir. Bu mânada münker, başkasının rivayetine muhalif olan hadis demek olmayıp, muhalif olsun veya olmasın, râvisi fuşş-ı galât, gaflet veya fisk ile muttasıf hadis demektir.³¹³

3. Sû-i hıfz

Sû-i hıfz, râvinin galâtının isabetinden az olmasıdır. İsabeti galâtına müsâvî veya ondan az olan râviye seyyiü'l-hıfz denir. Râvinin sû-i hıfzı sürekli olan bir özelliği olduğu gibi sonradan âriz olan bir durum da olabilir. Râvinin yaşlanıp kuvve-i hâfızadan mahrum kalması, kitaptan rivayet eden bir râvinin kitaplarının yanması, çalınması, suya düşmesi veya gözlerini kaybetmesi nedeniyle kitaplarını okuyamamasından dolayı ezberinden rivayet etmesi de sû-i hıfzını ortaya çıkarır.³¹⁴ Sû-i hıfzı bilinen râvilerin rivayetleri merdûddur. Bu nedenle bazı râvilerin iyi ezberleyememeleri sebebiyle hıfzından yaptıkları rivayetler reddedilirken, kitaplarından yaptıkları rivayetler sâlih kabul edilmiştir. Meselâ Şerîk (ö. 177/793) için '*onun kitapları sahihtir. Kim onun kitaplarından naklettiği hadisi işitmişse o sahihtir*' denilmiş ve onun kitaplarından sadece İshâk el-Ezrak'ın (ö. 195/811) hadis naklettiği vurgulanmıştır. Aynı şekilde Hemmâm (b. Yahyâ'nın) (ö. 165/781) da kitabından yaptığı rivayetler sâlih kabul edilirken hıfzının hiçbir değerinin olmadığı söylenmiştir.³¹⁵

Bir râvinin hıfzının kötü olması, onun ihtilâtına ve başkaları tarafından ona yapılan telkinlerin etkisinde kalmasına sebep olabilir. Hadis terimi olarak ihtilât, yaşlılık, bunama, korku, hastalık, aşırı üzüntü gibi sebeplerle râvinin aklının zayıflaması ve rivayet ehliyetini kaybetmesidir. İbnü's-Salâh ve İbn Hacer'e göre ayrıca hadislerini ezberlememiş birinin kitaplarını kaybetme veya âmâ olması sebebiyle hatalı rivayetleri

³¹² Polat, "Gaflet", *DİA*, XIII, 285.

³¹³ Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 296. Ayrıca bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, s. 179.

³¹⁴ Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 333.

³¹⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 259. Diğer taraftan yazısı iyi olmadığından dolayı hıfzı sağlam olan bazı kişilerin ise kitabından değil, hıfzından yaptığı rivayetler daha sahih kabul edilmiştir. Vüheyb, '*İsmâil b. Aliyye'nin hıfzı, Abdulvehhâb'ın kitabı (sahihtir)*' demiştir (Bkz. a.y.)

de ihtilâttır.³¹⁶ İhtilât da bir kısım râvilerin hadisi bazen ref edip bazen de vakfetmelerine veya mevkuf bir hadisi ref etmelerine sebep olmuştur. Bu nedenle muhtelit râviler ve onlardan ihtilâttan önce veya sonra rivayet etmiş olan kimseler belirlenmiştir. Ömrünün sonunda ihtilât eden Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753) onlardan biridir. Muhaddisler ondan sadece Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) ve Şu‘be (ö. 160/776) gibi sika râvilerin rivayetini kabul etmişlerdir. Çünkü bu ikisinin ondan rivayeti sağlıklı olduğu döneme aittir. İbn Maîn (ö. 233/847) Atâ’dan rivayette bulunan diğer bütün râvilerin ihtilâttan sonra rivayette bulduklarını söylemektedir.³¹⁷

Hac ve umrenin beraber yapılmasının fakirliği ve günahları gidereceği ile ilgili bir rivayeti Âsım b. Ubeydullah (ö. 132/749) bazen ref etmekte, bazen de vakfetmektedir. Süfyân es-Sevrî de hadisi ondan nakledenler arasındadır. Süfyân der ki: “Âsım’a bu hadisi başka bir vakitte sordular. Hadisin isnadında ihtilât etti (كَانَهُ إِخْتَلَطَ فِي) (إسناده). Bir defa Hz. Peygamber’den dedi, bir defa da Hz. Ömer’den (ö. 23/643) dedi.”³¹⁸

Ebû Hâtim, Ebû İshâk vasıtasıyla İsrâil’in merfû, Züheyr b. Muaviye’nin ise mevkuf olarak Hz. Ali’den naklettikleri bir rivayet hakkında ‘Züheyr’in Ebû İshâk’tan ömrünün sonunda dinlediği, İsrâil’in ise ondan sema ‘ının kadîm olduğu söyleniyor. Ebû İshâk ömrünün sonunda ihtilât etti. Ondaki ömrünün sonunda dinleyenlerin hepsinin sema ‘ları olması gerektiği gibi güzel/doğru değildir’ demektedir.³¹⁹ Yine Ebû Hâtim, Abdürrezzâk’ın Ma‘mer vasıtasıyla merfû naklettiği ‘sizden biriniz tuvalette kibleye dönmesin...’ rivayetinin mevkuf olduğunu, Abdürrezzâk’ın bunu ömrünün sonunda müsned rivayet ettiğini söylemektedir.³²⁰

Hıfzı kötü olan râviler aynı zamanda başkalarının telkinlerine de maruz kalmaktadırlar. Lügatta, birine bir şeyi anlatıp zihnine sokmak, kabul ettirmek mânasına gelen telkin, ıstilahta hadislerini hıfz etmeyen ve ne rivayet ettiğini bilmeyen kimseye ‘bu senin filandan rivayet ettiğin hadistir’ denildiğinde, o kimsenin ‘حدَّثني فلان’ (bana

³¹⁶ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 161; Uğur, Mücteba, “İhtilât”, *DİA*, XXI, 571.

³¹⁷ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 165-168; İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-ĥadîs*, ss. 391-412; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 488-495; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, ss. 161-164; Uğur, *Hadis Terimleri*, ss. 147-149. İbnü’l-Keyyâl tarafından *el-Kevâkibü’n-neyyirât fî ma’rifeti men iĥteleĥa mine’r-ruvâti’s-siĥâi* adıyla bir eser kaleme alınmış ve Abdülkayyûm Abdürabbinnebi tarafından neşredilmiştir (Dımaşk, 1401/1981).

³¹⁸ Dârekutnî, *el-İlel*, II, 131, No: 159.

³¹⁹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 103, No: 279 (فكلُّ من سمع منه بآخرة فليس سماعه بأجود ما يكون).

³²⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 36-37, No: 75 (أسنده عبد الرزاق بآخرة).

filan rivayet etti)' diyerek hadisi rivayet etmesidir.³²¹ Telkini kabul edenler, umumiyetle yaşları ilerlemiş, hâfızaları zayıflamış ve kötüleşmiş kimselerdir. Böyle kimselerin telkin kabul etmeye başladıkları devir bilinirse, hâfızalarının sağlam ve kendilerinin güvenilir oldukları devirlerde rivayet ettikleri hadisler kabul edilir, telkine maruz kaldıkları devirde rivayet ettikleri hadisler ise makbul değildir.³²²

Tirmizî ve İbn Mâce'nin ricâlinden olan Süfyân b. Vekî' (ö. 247/861) başkalarının telkinleri sonucu mevkufu rivayet edenlerden biridir. Onun bir kâtibi (verrâk) vardı. Ona mevkuf hadisleri telkin eder ve mevkû olarak rivayet ederdi. Ona mürsel bir hadisi telkin eder, o da bunu mevsul rivayet ederdi.³²³ Dârekutnî (ö. 385/995) de Ahmed b. Hanbel'den mevkuf bir rivayetin telkinle ref edilmesine dair şöyle bir hâdise nakleder. Giyâs b. İbrâhim, Dâvûd b. Abdullah el-Evdî'ye (ö. 151/768) Şa'bî (ö. 103/712) vasıtasıyla Hz. Ali'nin '*on dirhemden az mehir olmaz*' dediğini telkin etmiştir ve bu söz hadis olmuştur.³²⁴

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) Abdullah b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652) mevkû olarak nakledilen '*balığı suda satın almayınız. Çünkü o aldatmadır*'³²⁵ rivayeti hakkında '*bu, Resûlullah'tan sahih olmayan bir hadistir ve İbn Mes'ûd'un sözüdür. Hüseyim (ö. 183/799) ve Zâide (ö. 161/778) ikisi birlikte bunu Yezîd b. Ebû Ziyâd'dan (ö. 137/754) rivayet ettiler fakat ref etmediler. Yezîd'in bunu bir vakit ref etmiş olması mümkündür. Çünkü ona telkinde bulunulur ve o da bu telkinlerin etkisinde kalırdı*' demektedir.³²⁶

4. Tereddüt

Rivayet esnasında râvi zaman zaman hadisin mevkû veya mevkuf olduğunda şüpheye düşmekte ve hadisi zann-ı galibine göre rivayet etmektedir. Böyle bir durumda bazı râviler ihtiyatla hareket edip hadisi mevkuf rivayet etmeyi tercih ederken, bazıları kanaatlerine göre davranmaktadır. Fakat hadis gerçekte mevkuf iken mevkû rivayet

³²¹ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, ss. 439-440.

³²² Hatîb, *el-Kifâye*, s. 180-182; Süyûtî, *Tedrib*, s. 224; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 440.

³²³ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 419, No: 844; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 123, No: 210.

³²⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 246; a.mlf., *el-İlel*, VIII, 321, No: 1591. Dârekutnî el-İlel'de bu sözü Süfyân es-Sevrî'den nakletmektedir. Giyâs için bkz. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, V, 406, No: 6679.

³²⁵ Ahmed b. Hanbel, I, 388; Beyhakî, *es-Sünen*, V, 340; Dârekutnî, *el-İlel*, V, 275, No: 878; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 369; Zehebî, *Lisânü'l-mizân*, V, 204.

³²⁶ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed et-Temîmî el-Kureşî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-eğâdîşi'l-vâhiye*, (I-II), Thk.: İrşâdülhak el-Eserî, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1403/1983, II, 594-595, No: 978; Mevsilî, *el-Vuķūf*, s. 132.

edilebilmektedir. Rivayet esnasında tereddütle mevkufu merfû veya aksi şekilde rivayet edenlerin uyarıldığı da olmaktadır. Bazı râviler ise bir hadisi tereddüt sonucu bazen merfû, bir başka defasında ise mevkuf rivayet etmişlerdir. Rivayetlerin naklindeki tereddüt ve şüpheyi ifade eden birçok söz ilel ve ricâl kitaplarında görülmektedir.³²⁷

Beyhakî (ö. 458/1066) ve Ebû Ya'lâ'nın (ö. 307/919) bir rivayetinde 'zenginlere sadaka helâl değildir... (لا تحل الصدقة لغني)' hadisinde râvi Süfyân b. Uyeyne'ye (ö. 198/813) 'bu Resûlullah'tan mı?' diye sorulunca 'belki (لعل)' diye cevap vermiştir.³²⁸ Bu da bir çeşit rivayetin ref'inde şek ifadesidir. 'Kim Müslümanların bir işini üzerine alırsa...' rivayeti Şerîk'ten (ö. 177/793) merfû ve mevkuf rivayet edilmektedir.³²⁹ Hadisi Şerîk'ten rivayet eden Ali b. Hafs el-Medâinî, onun hadisi bir defa ref ettiğini, başka bir defa ise ref etmediğini ve ondan her ikisinin de sahih olduğunu söyler.³³⁰

Nâfi' (ö. 117/735) Resûlullah'tan veya Hz. Ömer'den (ö. 23/643) hangisinden olduğunu bilmediğini belirterek bir rivayette bulunmaktadır. Nâfi' der ki: "Kesin olarak ikisinden birinden olduğunu biliyorum, fakat Resûlullah'tan zannediyorum. قد إستيقنت أنه (عن أحدهما وما أراه إلا عن رسول الله) 'Sizden biriniz elbisesini namazda Yahudilerin doladığı gibi dolamasın. Kimin iki elbisesi varsa, birini izar yapsın diğerini de rida yapsın.

³²⁷ Bunlardan Dârekutnî'nin *el-İlel*'inde zikrettiği bazıları için bkz. 'شك في رفعه' (onun ref'inde şüphe etti), Dârekutnî, *el-İlel*, IV, 74, No: 438; VII, 135, No: 1258; VIII, 117, No: 1443; VIII, 246, No: 1551; X, 47, No: 1849; X, 122, No: 1909; VI, 99, No: 2005; 'أخسبه عن النبي صلى الله عليه وسلم' (onun Resûlullah'tan (s.a.v.) olduğunu zannediyorum), IV, 142, No: 473; 'أظنه رفعه' (onu ref ettiğini zannediyorum), IV, 379, No: 641; 'رواه فلان بالشك' (filan bunu şüphe ederek rivayet etti), X, 365, No: 2054; 'إن شاء الله رفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم' (İnşallah onu Resûlullah'a ref etmiştir), VIII, 232, No: 1539; İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I, 328, No: 538; 'رفع أحدهما ولم يرفعه الآخر' (Biri onu ref etti fakat diğeri ref etmedi), VII, 131, No: 1253; 'رفع مرة ومرة لم يرفعه' (onu bir defasında ref etti, bir defasında ise ref etmedi), VI, 84, No: 995; İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 599, No: 985; 'رفع مرة' (onu bir defasında ref etti), X, 98, No: 1891; Rivayetin merfû olduğunu vurgulayarak nakleden râviler de vardır. Bunu belirtmek için 'رفعه بغير شك' (Tereddüt etmeden onu ref etti) Dârekutnî, *el-İlel*, IV, 74, No: 438; 'لم يشك في رفعه' (onun ref'inde tereddüt etmedi), VII, 131, No: 1253; 'لا أعلمه إلا رفع' (onun hadisi Resûlullah'a (s.a.v.) ref ettiğini kesin biliyorum) Ebû Dâvûd, "Edeb", 92, No: 5035; 'أراه عن النبي' (onu ref ettiğini zannediyorum, onun Resûlullah'tan (s.a.v.) olduğu kanaatindeyim), VI, 47, No: 967; VII, 229, No: 1312; VIII, 159, No: 1478; 'رواه فلان عن فلان فرفعه ووقفه تارة على فلان' (filan onu filandan rivayet etti ve ref etti, başka bir zaman ise onu filana vakfetti) İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 579, No: 950.

³²⁸ Beyhakî, *es-Sünen*, VII, 13-14; Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, XI, 62, No: 6199 (Ebû Ya'lâ'nın rivayetinde 'Süfyân'a onu ref etti mi?' diye soruldu şeklindedir). Hadisin merfû rivayetleri için bkz. Nesâî, "Zekât", 90; İbn Mâce, "Zekât", 26; Ahmed b. Hanbel, II, 377, 389; Dârekutnî, *es-Sünen*, II, 118-119.

³²⁹ Ahmed b. Hanbel, V, 238-239; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, XX, 152, No: 316.

³³⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, VI, 84, No: 995 (رفع مرة ومرة لم يرفعه).

Kimin bir tek elbisesi varsa onu izar yapsın, öyle namaz kılsın (لا يَشْتَمِلُ أَحَدُكُمْ فِي الصَّلَاةِ) ... (إشتمال اليهود، مَنْ كَانَ لَهُ ثَوْبَانِ فَلْيَتَزَرَ... demektir. Diğer bir rivayette ise Nâfi‘, İbn Ömer‘den (ö. 73/692) rivayet ederken, İbn Ömer‘in bunu Resûlullah‘tan mı yoksa Hz. Ömer‘den mi rivayet ettiği hakkındaki tereddüdünü belirtmekte ve hadisi Resûlullah veya Hz. Ömer‘den, şüphesini ifade ederek rivayet etmektedir.³³¹

Ebû Ümâme el-Bâhilî‘den (ö. 86/706) Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ‘kulaklar baştandır’ hadisini merfû olarak rivayet etmektedir.³³² Beyhakî, ‘bu hadisin ref‘inde Hammâd şüphe ediyordu. Bu Resûlullah‘ın mı yoksa Ebû Ümâme‘nin sözü mü bilmiyorum diyordu’ demektir.³³³ Abdümelik b. Sabâh‘ın (ö. 200/815) bir şek ifadesini zikreden Buhârî (ö. 256/870) de ‘ظَنَّ أَنَّهُ رَفَعَهُ (onun hadisi ref ettiğini zannediyorum)’ demektir.³³⁴

Ebû Dâvûd (ö. 275/888), Muhammed b. İsmâil b. Ebû Semîne→Muâz→Hişâm→Yahyâ→İkrime→İbn Abbas senediyle ‘إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ إِلَى غَيْرِ سِتْرَةٍ فَإِنَّهُ يَقْطَعُ صَلَاتَهُ (Sizden biriniz sütresiz olarak namaz kıldığında onun namazını köpek, eşek, domuz, Yahudi, Mecusî ve kadın geçmesi bozar...)’ hadisini rivayet etmektedir. Râvi Muhammed b. İsmâil b. Ebû Semîne (ö. 230/844) hadisi naklederken ‘أَحْسَبُهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ (Bunun Resûlullah‘tan (s.a.v.) olduğunu zannediyorum)’ demektir. Ebû Dâvûd hadisi değerlendirirken ‘bu hadis hakkında içimde bir şüphe vardı. Bunu İbrâhim ve diğerleriyle müzakere ediyordum. Hadisin Hişâm‘dan rivayet edildiğini bilen ve hadisi Hişâm‘dan rivayet eden hiç kimseyi görmedim. Zannediyorum vehm Muhammed b. İsmâil‘den kaynaklanmaktadır. Hadiste Mecûsî ve domuzun zikredilmesi münkerdir. Bu hadisi sadece Muhammed b. İsmâil‘den işittim ve onun vehmettiğini zannediyorum. Çünkü o bize hıfzından hadis rivayet ediyordu’ demektir.³³⁵

³³¹ Tahâvî, *Şerhu me‘âni‘l-âsâr*, I, 377 (فلا أدري أرفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم أو حدث به عن عمر، شك نافع).

³³² Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 51; Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 97-104; ez-Zeyle‘î, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Hanefî, *Naşbu‘r-râye li eĥâdîsi‘l-hidâye* (I-IV), Thk.: Muhammed Yûsuf el-Bennûrî, Dâru‘l-hadîs, Mısır, 1357/1938, I, 18; el-Aclûnî, İsmâil b. Ahmed, *Keşfü‘l-ĥafâ ve müzîlû‘l-ilbâs ‘amma‘štehere mine‘l-eĥâdîş ‘alâ elsineti‘n-nâs* (I-II), Dâru ihyâi‘t-türâsi‘l-‘Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1351, I, 92, No: 248. Hadis için ayrıca bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 11, 13, 14, No: 23, 24, 31, 37; Tirmizî, “Tahâret”, 29; İbn Mâce, “Tahâret”, 53.

³³³ Beyhâkî, *es-Sünen*, I, 66-67, No: 316-320. Şu‘be de İbn Abbas‘tan naklettiği bir hadisi ‘hıfzıma göre merfûdur, fakat falan ve filan onu ref etmediler’ diyerek nakletmektedir (Bkz. Mizzî, *Tehzîbü‘l-kemâl*, XXXV, 79).

³³⁴ Buhârî, *et-Târîĥu‘l-kebir*, III, 330, No: 1118.

³³⁵ Ebû Dâvûd, “Şalât”, 109, No: 704. Hadisin senedi şöyledir: (حدثنا محمد بن إسماعيل البصري، حدثنا معاذ، حدثنا (حدثنا هشام عن يحيى عن عكرمة عن ابن عباس قال أحسبه عن رسول الله قال:).

B. Mevkufların Kasten Ref Edilmesi

1. Kasten ref

Kasıt olmaksızın çeşitli sebeplerle mevkuf haberleri ref edenler olduğu gibi, adalet ve zabt vasıflarına sahip olmayan bazı râviler ise bilerek mevkuf veya maktû bazı rivayetleri Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) sözleri olarak nakletmişlerdir. Hadis uydurma sebeplerinin bir kısmı, aynı zamanda mevkufların ref edilmesinin nedenleri arasında görülmektedir. Bu nedenle mevkufları kasten ref eden râviler, aynı zamanda hadis uydurmakla ve sika râvilerden münker rivayetlerde bulunmakla da itham edilmişlerdir. Bunun için kasten ref edilen mevkuf veya maktûlar, aynı zamanda mevzû hadislerin tesbiti kapsamında ele alınmıştır. Hadis uyduranların bir kısmı, kendilerine ait sözler, atasözleri, hikmetli sözler, hekim ve hükümdarların sözleri ile beraber maktû ve mevkuf haberleri de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet etmişlerdir. Ancak her hadis uyduran (vażzâ') mevkufları ref etmemiş veya bunu sistemli yapmamıştır.

İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) yirmi çeşit olarak belirlediği³³⁸ zayıf râvilerin cerh sebeplerinden bir kısmı hadis uydurma nedenleri arasında sayılan hususlardır. Dindarlık, insanların ibadete teşviki, râvinin bid'at ehlinden olması, kıssacılık ve din düşmanlığı gibi sebepler de bunların arasındadır. Meselâ beşinci nevi olarak İbn Hibbân sâlihlerden ve çok ibadet ettiği halde hıfz ve temyiz gücünden mahrum olanların hadis rivayet ettiklerinde mürseli vaslettiklerini, mevkufu ref ettiklerini ve senedleri kalbettiklerini söyler.³³⁹ İbn Hibbân ayrıca sika oldukları halde kendileriyle ihticâcın câiz olmadığı kimseleri altı sınıfta ele alır. Bunlar arasında mürseli merfû ve müsnedi mevkuf yazan veya bir hadisi diğer bir hadise idhal ederek az miktarda hata yapanlar vardır. Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Maîn (ö. 233/847) gibi bu ilmin ehli olan kimseler bu râvileri cerh etmişlerdir. İbn Hibbân bunlar arasında hâfız ve sika oldukları halde fakih olmayan ve hıfzından hadis rivayet edenleri de zikretmektedir. Fakih olmayan hâfız sikalar hıfzından rivayet ettiğinde çoğu zaman farkında olmadan hadisın metnini ve mânasını değiştirirler. Diğer bir sınıf ise hıfzından rivayet eden sika fakihtir. Çünkü bunlar sadece metni hıfzedip isnadı ezberlemezler. Fakih hıfzından hadis rivayet

³³⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 62-88.

³³⁹ İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 67.

ettiğinde hadisle çok meşgul olmadığından dolayı bilmeden çoğu zaman isimlerde tashif yapar, isnadları kalbeder, mevkufu ref eder ve mürseli vakfeder. İbn Hibbân bu durumdaki râvilerin kitaplarından yaptıkları rivayetleri kabul etmekte ve sika râvilerin rivayetlerine muvafık rivayetleriyle ihticâcı câiz görmektedir.³⁴⁰

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) de hadislerinde mevzû, kizb ve maktûb bulunanları beş kısma ayırmaktadır. Bunlar arasında zühd ve takvalarıyla beraber hıfz ve temyizden gâfil olanlar vardır ki, bunlardan bir kısmı kitabını kaybetmiş, yakmış veya toprağa gömmüş, sonra da hıfzından rivayette bulunmuş ve hata etmiştir. Bunlar bazen mürseli vasl, mevkufu ref, senedi kalbeder ve bazen de bir hadisi başka bir hadise katarlar. Sika oldukları halde ömürlerinin sonunda ihtilât edenler, kendilerine telkin edilen hadisleri rivayet edenler ve kasten yalan söyleyenler vardır.³⁴¹ Bu özelliklerdeki râvilerin ref ettikleri birçok mevkuf mevzûât kitaplarında yer almaktadır.

Rûh b. Cenâh, İbn Abbas'tan (ö. 68/688) merfû olarak *'bir fakih şeytana karşı bin âbidden daha kuvvetlidir'* hadisini nakletmektedir. İbnü'l-Cevzî, bunun Resûlullah'tan sahih olmadığını, refle müttehem olanın ise Rûh b. Cenâh olduğunu söylemektedir. Ebû Hâtim (ö. 277/890) de Rûh b. Cenâh'ın hadis sahasında mütebahhir olmayanlardan işittiklerini sika kimselerden rivayet ettiğini ve hadis vaz' edenlerden olduğunu söylemektedir. Ebû Hâtim'e göre bu hadis de onlardan biridir. İbnü'l-Cevzî *'bu hadis İbn Abbas'ın sözlerindedir ve Rûh b. Cenâh kasten veya yanlışlıkla ref etmiştir'* der.³⁴²

Mevkufları kasten ref eden râviler hakkında *'mevkufları ref ederdi'* gibi ifadeler kullanılırken, hata, ihtilât, yanlış ezberleme gibi sebeplerden dolayı mevkuf veya maktûları ref edenler için kasıtlı olarak ref etmediklerini belirtme açısından hangi sebeple mevkufları ref ettikleri belirtilmiştir. Meselâ İbn Hibbân (ö. 354/965), Hâris b. İmrân için *'hıfzının kötülüğünden dolayı mürselleri ref eder ve mevkufları isnad ederdi'* demektedir.³⁴³ Bazı râviler için ise *'mevkufları ref ederdi, fakat kasten değil'* ifadesinin

³⁴⁰ Bkz. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 90-95.

³⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Mevzû'ât* (I-III), Thk.: Abdurrahmân Muhammed Osmân, el-Mektebetü's-selefiyye, I. Baskı, Medine, 1386/1966, I, 35-36.

³⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I, 134, No: 192; Mevsilî, *el-Vukûf*, s. 84. Hadis Ebû Hüreyre'den de sahih olmayan senedlerle rivayet edilmiştir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, I, 134-135, No: 193-195.

³⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 615 (يرفع المراسيل ويُسنَد الموقوفات من سوء حفظه). İbn Hibbân, mürselin mevsul, mevkufun merfû rivayeti yerine mürselin merfû, mevkufun müsned rivayeti ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade tarzı başka muhaddislerde genelde görülmemektedir.

kullanıldığı görülür. İbn Hibbân, Abdurrahman b. Zeyd el-Adevî'nin (ö. 182/798) farkında olmadan haberleri kalbettiğini, mürselleri ref edip mevkuları isnad ettiğini belirtir.³⁴⁴ Ferkad b. Ya'kûb es-Sebehî (ö. 131/748) de kasıt olmaksızın mevkuları ref edenlerdendir. İbn Hibbân onun hıfzının kötü olduğunu, rivayetlerinde vehmettiğini, bilmeden mürselleri ref edip anlamadan mevkuları isnad ettiğini, bundan dolayı onunla ihticâcın bâtil olduğunu söylemiştir.³⁴⁵ Saîd b. Abdurrahman el-Cumâhî (ö. 176/792) de kasıt olmaksızın mevkufu ref edenlerdendir. İbn Maîn (ö. 233/847) onu tevsik etmiş, İbn Adî (ö. 365/975) de onun için '*müstakim olduğunu umuyorum, bazen vehmeder, mevkufu ref eder ve mürseli vasleder, fakat kasten değil*' demektedir.³⁴⁶

Bazı râvilerin ise mevkuları ref etmekle beraber sika oldukları vurgulanmıştır. Bu durumdaki râvilerin hangi hadisleri hangi sebeple ref ettikleri de belirtilmeye çalışılmıştır. Affân b. Müslim el-Basrî (ö. 220/835) için '*bazı mürselleri ref etmiş, bazı mevkuları da ref etmiştir. Fakat bu ona bir noksanlık getirmez. Çünkü sika kimseler de hiç şüphesiz bazı rivayetlerinde vehimde bulunabilirler*' denilmektedir.³⁴⁷ Eğer sika bir râvi sonradan ihtilât etmişse hadisin ondan ne zaman alındığı da belirtilmiştir. Şu'be (ö. 160/776), ihtilât eden Ali b. Zeyd'den (ö. 131/748) rivayet ederken '*bize Ali b. Zeyd rivayet etti, o raffâ' idi (حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ زَيْدٍ وَكَانَ رَفَّاعًا)*' demiş, bir başka defa ise '*bize ihtilât etmeden önce rivayet etti (حَدَّثَنَا قَبْلَ أَنْ يَحْتَلِطَ)*' ifadesiyle naklettiği hadisi ondan güvenilir olduğu dönemde aldığını belirterek rivayet etmiştir.³⁴⁸

Cerh-ta'dîl ve zu'afâ' türü eserlerde daha ziyade kasten mevkuları ref eden râviler ve onların ref ettiği mevkular zikredilirken, ilel kitaplarında daha çok sika râvilerin farklı sebeplerle ref ettikleri mevkuf rivayetler ve bu râvilerin vehm, ihtilât yanılma gibi hususiyetleri zikredilmektedir.³⁴⁹

³⁴⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 57; İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn* (I-II), Thk.: Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1406/1986, II, 95, No: 1871.

³⁴⁵ İbn Hibbân, *a.g.e.*, II, 205; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 264, No: 486.

³⁴⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 400, No: 824; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 55-56, No: 94; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, X, 531; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 216, No: 3230.

³⁴⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 385, No: 1550; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 234, No: 423; Mizzî, *a.g.e.*, XX, 173.

³⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, V, 207.

³⁴⁹ Ref'in hata ile mi, yoksa kasıtlı olarak mı olduğunun tesbitinin önemine dikkat çeken Suiçmez, rivayetin isnadında rivayetlerinde hata ettiği veya hâfızasının güçlü olmadığı belirtilen bir râvi varsa ref'in hata ile olduğunu söyler. Bu tür bir hükme varırken râvilerin çokluğu, rivayetlerin kronolojik sırası ve metnin hadis ilminde ele alınan problemlerden uzak olmasının esas alınması gerektiğini,

Mevkufların ref'i ile ilgili bazı müstakil eserler de yazılmıştır. İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *Mezîdü'n-nef' bi ma'rifeti mâ rucîha fihî'l-vaḳfu 'ale'r-ref'* adlı bir eserinin olduğundan bahsedilmektedir.³⁵⁰ Zehebî (ö. 748/1347) de İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) mûsânefâtı arasında *Kitâbü mevḳûfî mâ ruḳî'a* adlı on cüz tutarında bir kitabının olduğunu haber vermektedir.³⁵¹ Fakat bu kitabın akıbeti hakkında bir bilgi yoktur. Bu konuda günümüze ulaşmış diğer önemli bir eser ise Ebû Hafs el-Mevsîlî'nin *el-Vuḳūf 'ale'l-mevḳūf'* adlı kitabıdır. Eser mevzû'ât kitaplarında zikredilen 151 adet mevkufların rivayeti ele almaktadır.

Müsteşrikler ise genelde bütün hadislerin kasıtlı olarak daha sonraki dönemlerde ref edildiğini iddia etmektedirler. Meselâ, Goldziher'e göre hadisleri geliştirmekte olan toplumun ihtiyaçları ortaya çıkarmış ve uydurulmuştur. Ona göre hadislerin büyük bir kısmı, İslâmın gelişme dönemi olan ilk asırda dinî, tarihî ve toplumsal gelişiminin bir sonucudur. Hadisler daha sonraki dönemlerin tartışmalarının bir sonucudur ve doğrudan Hz. Peygamber ile bir ilgisi yoktur.³⁵²

Müsteşrikler temel hareket noktası olarak başlangıçta nebevî sünnetin söz konusu olmadığını, sahâbe ve tâbiîn uygulamalarına nebevî sünnetin öncelenmesiyle beraber ref sürecinin başladığını ileri sürmektedirler. Müsteşrikler genelde hadisin sahit veya uydurma olduğu ile değil, sadece ne zaman uydurulduğunun tesbitini hedef edinmişlerdir. Meselâ, Margoliouth merfû ve mevkufların olmadığını, bütün bu rivayetlerin II. yüzyıldan sonra uydurulduğunu savunur. O Hz. Peygamber'in geriye ne bir hüküm ne de dinî bir karar bıraktığı, yani Kur'an dışında hiç bir sünnet ya da hadis bırakmadığı; Hz. Muhammed'den sonra ilk İslâm cemaatinin uyguladığı sünnetin hiç de Hz. Peygamber'in sünneti olmayıp Kur'an vasıtasıyla tadile uğrayan İslâm öncesi Arapların örfü olduğu ve II./VIII. yüzyılda, sonraki nesillerin, bu örfü otorite ve normatiflik sağlamak amacıyla '*Hz. Peygamber'in sünneti*' kavramını geliştirip bu kavramı gerçekleştirmek için hadis mekanizmasını uydurdıkları görüşündedir.³⁵³

rivayeti ref eden râvinin yalancılık ya da tedlis ile itham edilmiş olması durumunda ise ref'in kasıtlı olduğuna hükmedileceğini söylemektedir (Hadiste Ref Problemi, s. 185).

³⁵⁰ Bkz. Sehâvî, *Fetḫü'l-muġîs*, I, 207; Ali el-Kârî, *Şerḫü şerḫi nuḫbeti'l-fiker*, s. 45.

³⁵¹ Zehebî, *Siyer*, XVI, 95.

³⁵² Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 5. Ayrıca bkz. a.g.e., ss. 1-27, 88-31; a.mlf., "Kämpfe um die Stellung des Hadît im Islam", *Gesammelte Schriften*, V, 86-98.

³⁵³ Fazlurrahman, *İslâm*, s. 55.

Büyük ölçüde Goldziher ve Margoliouth'u takip eden Schacht ise, hadislerin ilk olarak yaygınlaşmaya başladığı sırada Hz. Peygamber'e değil, önce tâbiîne, daha sonra sahâbîlere ve bir zaman sonra da bizzat Hz. Peygamber'e isnad edildiğini savunmaktadır. Schacht, II. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar hadislerin mevcut olmadığını, Şâfiî'nin *Hz. Peygamber'in sünneti* kavramını İslâm hukuk sistemine dâhil ettiğini ve bundan sonra hadislerin uydurulduğunu ileri sürmektedir.³⁵⁴ Schacht, ayrıca Iraklıların mevkufu merfûya tercih ettiklerini savunur ve bunu nebevî sünnet düşmanlığının göstergesi olarak sunar.³⁵⁵ Schacht, kelâmcılara ilâveten, ilk fıkıh ekollerinin hepsinin de, fıkıh sahasında yeni bir unsur olarak ortaya çıkan Nebevî sünnete şiddetle karşı çıktıklarını söylemekte³⁵⁶ ve Medinelilerin de aynı şekilde sahâbe kavillerini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinden üstün tuttuklarını savunmaktadır.³⁵⁷ Ayrıca o, Mâlik (ö. 179/795), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Şeybânî'nin (ö. 189/804) eserlerindeki merfû ve mevkuf rivayetleri karşılaştırarak ilk dönemlerde merfûdan ziyade mevkufalara itimat edildiğini ileri sürmekte ve bunu nebevî sünnete mukavemetin göstergesi olarak nakletmektedir.³⁵⁸

Juynboll ise '*asıl hadis literatürününün oluşumu, çoğu Müslüman âlimin düşündüğünden çok daha sonraki bir tarihte aranmalıdır*' der ve bunu isnadla ilgili evâil rivayetleri, hadislerin çoğalmasının kronolojisi, nebevî sünnet kavramının ortaya çıkış tarihi, değişik hadis merkezlerindeki ilk gelişmeler ve talebû'l-'ilmin gelişimi gibi hususlarla ispatlamaya çalışır.³⁵⁹ Juynboll ilk dönem eserlerinde bol miktarda sahâbe ve tâbiîn sözlerinin bulunduğunu, hatta bunların onlara aidiyetinin de şüpheli olduğunu, daha sonra ise bunların nebevî söz seviyesine yükseltildiğini ileri sürer. O buna delil olarak da ricâl kitaplarında sahâbe ve tâbiîn sözlerini Peygamber sözü seviyesine

³⁵⁴ Bkz. Fazlurrahman, *İslâm*, s. 58; A'zamî, *İslâm Fıkıhı ve Sünnet*, s. 132.

³⁵⁵ A'zamî, "Müsteşrik Schacht ve Nebevî Sünnet", *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar*, Derleyen ve Terc.: M. Emin Özaşar, Araştırma Yayınları, Ankara, 1999, ss. 31-79, s. 57.

³⁵⁶ A'zamî, a.g.m., s., s. 52.

³⁵⁷ A'zamî, a.g.m., s. 59; a.mlf., *İslâm Fıkıhı ve Sünnet*, s. 108.

³⁵⁸ A'zamî, a.g.m., s. 53; a.mlf., *İslâm Fıkıhı ve Sünnet*, s. 101. Muranyi, Hz. Ali'nin '*Kur'an ve Resûlullah'tan kalan bir Sahîfe'den başka bir şey bilmiyorum*' sözünü buna delil olarak nakleder (*Die Prophetengenossen in der frühislamischen Geschichte*, s. 125-133). Von Kremer'e göre de hadisler sahâbe ve tâbiîn tarafından uydurulmuştur. Hz. Âişe gibi Hz. Peygamber'in bazı hanımları ile İbn Abbas gibi bir kısım sahâbîler de hadis uydurulmasında ve Hz. Peygamber'in idealleştirilmesinde öne çıkmışlardır. Motzki, *Die Anfänge*, s. 13. (Von Kremer, Alfred, *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen (I-II)*, Wien, 1875, I, 470-504, ss. 472-474, 484, 486-487'den naklen).

³⁵⁹ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 28-107.

yükseltenlere raffâ‘ denilmesini gösterir.³⁶⁰ Juynboll, Hasan-ı Basrî adına birçok hadisin ref edildiğini, onun eserlerinde hiç hadis zikretmediğini kaydeder ve senedlerinde Hasan-ı Basrî’nin yer aldığı bazı hadisleri örnek gösterir.³⁶¹ Juynboll, hadislerin hicrî I/VII. yüzyılın sonları gibi Peygamber’in sünnetine hasredilen sünnet kavramıyla birlikte geç bir dönemde ortaya çıktığını iddia eder. Çünkü ilk dönem dökümanlarında hadisler yok denecek kadar az kullanılmıştır.³⁶² Juynboll, ilk fakihlerin rivayet ettiği hadislerin de onların fetvaları olduğunu ve *sünnetü’-n-nebî* üzerine vurgunun sahâbe ve tâbiîn sünnetlerine vurguya oranla artmasıyla ref edildiğini düşünür.³⁶³

Juynboll, her zaman rivayetlerin merfûlaştırılmadığını, bazen tâbiîye ait bir hükmün sadece sahâbeye nispet edilip Peygamber’e nispet edilmediğini söyler.³⁶⁴ Juynboll, ref gerekçesi olarak ayrıca başlangıçta son derece geniş olan ve belirli kişilerle sınırlı olmayan sünnet kavramının daha sonra daraltılarak sadece ‘Hz. Peygamber’in *sünneti*’ne indirgenmesini göstermektedir. İlk dönemde nebevî sünnetin esas alınmadığını, fakat sonraki yıllarda sünnetin sadece Hz. Peygamber’e ait olduğunun kabûlü ile beraber bütün rivayetlerin de Hz. Peygamber’e ulaştırıldığını ileri sürer.³⁶⁵ Juynboll’a göre, mürsel ve münkatı‘ rivayetler, sonraki dönemlerde muttasıl yapılmış; mürseller genellikle mevkuf yapılmış sonra da merfû hale getirilmiş, bazen de mevkuf yapma aşaması atlanmıştır. Diğer bir deyişle başlangıçta münkatı‘, mürsel veya mevkuf olan rivayetler sonunda muttasıl ve merfû hale gelmiştir. Özellikle ahkâm malzemesinin isnadları, ref olgusuna maruz kalmıştır.³⁶⁶

³⁶⁰ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 53. Juynboll, sayılamayacak kadar çok râvinin refle itham edildiğini belirtir ve refle itham edilen bazı kişilerin isimlerini zikreder (*a.g.e.*, ss. 53-54). Hâlbuki bu, ilk dönemden itibaren muhaddislerin mevkuların ref edilmemesine dikkat ettiklerini ve hadisleri ref edenleri tenkit ettiklerini de açıkça göstermektedir. Bazı râvilerin gerek kasıt, gerekse ihmal neticesinde sahâbe ve tâbiîn sözlerini Hz. Peygamber’e dayandırmalarının önüne geçilmeye çalışılmış ve bu kişilere ilk dönemden itibaren dikkat çekilmiştir.

³⁶¹ Juynboll, *a.g.e.*, ss. 78-82.

³⁶² Juynboll, *a.g.e.*, s. 62.

³⁶³ Juynboll, *a.g.e.*, s. 66. Bunun bir sonucu olarak Juynboll, ilk dönem hadis literatürüne yönelik bir çalışmada şu soruların sorulması gerektiğini düşünür: 1- hadis nerede ortaya çıkmıştır. 2- hadis ne zaman ortaya çıkmıştır. 3- hadisi tedavüle çıkarmadan kim sorumludur (*a.g.e.*, s. 100). Çünkü ona göre hadislerde aslanan uydurulmuş olmasıdır.

³⁶⁴ Juynboll, *a.g.e.*, ss. 54-55.

³⁶⁵ Juynboll, *a.g.e.*, s. 106. Birçok metnin sadece merfû şeklinin bulunması, yine birçok metnin ise sadece mevkuf şeklinin bulunuyor olması veya sadece mevkuf olarak sahih kabul edilmesi bu iddianın delilsiz olduğunu göstermektedir.

³⁶⁶ Juynboll, *a.g.e.*, s. 203.

Fazlurrahman'a göre de ilk dönemlerdeki hadislerin çok büyük bir kısmı, nebevî hadisin az olması nedeniyle, Hz. Peygamber'e değil, sonraki nesillere dayanmaktadır. Ona göre, gerçekten de II. asra ait elimizdeki mevcut eserlerde, siyasî, fikhî ve hatta ahlâkî hadislerin çoğu, Hz. Peygamber'den gelmiş değildir. Aksine, sahâbeye, tâbiîne ve üçüncü nesle ulaşmaktadır. Ancak, hızlı bir gelişme gösteren hadis hareketi daha sonraları bizzat gerçekleştirmek istediği gayenin gerekli kıldığı bir iç zorunluluk sonucu hadisi en tabîî kaynağına Hz. Peygamber'in şahsına isnad etmeye yönelmiştir.³⁶⁷ Fazlurrahman açık bir şekilde hadis diye anlatılan sözlerin büyük bir kısmının sahâbe, tâbiîn ve sonraki neslin ürünü olduğunu, ehl-i hadisin zorunluluk hissetmesi sonucu, onlara ait bu sözlerin Hz. Peygamber'e isnad edildiğini ileri sürmüştür. Ona göre, gerçekten de hadis, Müslümanlar tarafından ifade edilmiş ve görünüşte Hz. Peygamber'e isnad edilmiş özdeyişlerin toplamıdır. Gerçi bu özdeyişlerin Hz. Peygamber ile tarihî bağlantıları yok değildir. Fazlurrahman'ın ifadesiyle, daha doğrusu hadis, ilk dönem cemaati tarafından Hz. Peygamber hakkında yapılmış muazzam ve âbidevî bir yorumdur. Bu bakımdan o, Hz. Peygamber'e dayanmış da olsa, aynı zamanda ilk dönem Müslümanlarının ortaya koydukları hikmetin bir hülâsasını da oluşturmaktadır.³⁶⁸

2. Ref edilen mevkufların mevzû kabul edilmesi

Mevzû hadislerin tesbiti ile ilgili bazı eserlerde gerçekte mevkuf iken Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetlerin de mevzû diye nitelendirildiği görülür. Bunun en önemli sebebi, bu tarz eserlerin bir sözün sadece Resûlullah'a ait olup olmadığının tesbitini hedeflemesidir. Bu nedenle mevzûât nevi eserlerdeki '*sahih değildir, hadis olarak sabit değildir, bu Resûlullah'tan sahih olmayan bir hadistir, münkerdir, bâtul bir hadistir...*' gibi ifadelerden hareketle bu rivayetlerin mevkuf veya maktû olabilecekleri ihtimali gözardı edilmemelidir. Hatta mevzûât kitaplarında zikredilmiş olan mevkuf ve maktûların tesbitinin yapılması hadis ilmi açısından gerekli olan bir çalışmadır.

Mevzûât kitaplarındaki mevkuf veya maktû rivayetlerin mevzû olarak nitelendirilmesinin diğer bir sebebi ise hadis kavramını sadece merfû rivayetlere hasretme ve merfû olmayan rivayetler için hadis kelimesinin kullanılmaması anlayışı da

³⁶⁷ Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, s. 50; Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, ss. 288-289.

³⁶⁸ Fazlurrahman, *a.g.e.*, s. 83; Hatiboğlu, *a.g.e.*, s. 289.

olabilir. Buradan hareketle mevkuf, maktû hatta mevzû için sıfat olarak hadis kelimesinin kullanılması kelimenin sözlük mânasındadır denilebilir. Buna göre mevzû hadis denildiğinde ‘Hz. Peygamber’e ait olmayan söz’ kastedilmektedir.

İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1200), Süyûtî (ö. 911/1505), İbn Arrâk (ö. 963/1515), Aliyyü’l-Kârî (ö. 1014/1615), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve diğerlerinin eserlerinde gerçekte mevkuf olan bir kısım rivayetleri görmek mümkündür. Bu duruma dikkat çeken ve bu hususta ilk defa bir eser kaleme alan kişi el-Mevsilî (ö. 622/1225) olmuştur. O *el-Vuķūf ‘ale’l-mevķūf* adlı eserinde mevzûâtla ilgili kaynaklarda mevzû olarak nitelendirilen, fakat gerçekte mevkuf olan 151 rivayeti toplamıştır.

Ali Yardım, mevkuf veya maktû bazı sözlerin, nakil konusunda fazla titiz davranmayan şahıslarca, Hz. Peygamber’in sözü diye kaydedildiğine işaret etmekte ve bu durumun bilhassa hadis ve haberleri senedleriyle birlikte nakletme geleneğinin terk edilmeye başladığı hicrî V. asır sonlarından itibaren kendini gösterdiğini belirtmektedir. “Mevzûât ile meşgul olan müellifler ise, bu gibi sözlere, -Hz. Peygamber’in hadisleri arasında bulunmadığı için -‘mevzû hadis’ hükmünü vermekte tereddüt göstermemişlerdir. Bu yüzden, ‘mevzû hadis’ hükmü verilmiş birçok sözün, gerçekte, ‘mevkuf hadis’ veya ‘maktû hadis’, yani sahâbe veya tâbiîn sözü olduğu görülecektir”³⁶⁹

Buna benzer bir durum da sahih merfû hadislere yapılan uydurma ilâvelerdir. Bir kısmı gerçekte merfû olan ve sahih kabul edilen bazı rivayetlere dercedilen uydurmalar sebebiyle bunların da mevzûât eserlerinde yer aldığı görülür.

Bazı mevkuf haberlerin merfû rivayeti için mevzûât kitaplarında ve ilelerde münker ve bâtil ifadelerinin kullanıldığı da görülmektedir. İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) Râsûlüllah’ın namazda sadece bir tarafa selâm verdiği ve sonra sağa doğru eğildiği

³⁶⁹ Yardım, *Hadis*, I, 40. Ali Yardım bu duruma misal olarak ‘*insanlar uykudadırlar, ancak öldükleri zaman uyanırlar*’ ve ‘*Kendini bilen, Rabbını da bilir*’ sözlerinin aşağı yukarı bütün mevzûât kitaplarında yer aldığını, hâlbuki bu iki sözün pek çok kaynakta Hz. Ali’ye nispet edildiğini belirtmektedir (Bkz. *Hadis*, I, 40-41). Ahmed Naim de bu hususa dikkat çekmekte ve şöyle demektedir: “Birçok ehâdis-i mevkufa, senedleri Nebiyy-i Ekrem’e (s.a.v.) müntehî olamayınca, mevzû zannolunmuştur. Ebû Ömer b. Bedr el-Mevsilî (ö. 622/1225), ashâb-ı mevzûâtın, sahâbî veya tâbiî veyahut tâbi-i tâbiî kelâmı olarak sahih iken, mevzû zannıyla kitaplarına dercettikleri haberleri *Ma’rifetü’l-vuķūf ‘ale’l-mevķūf* tesmiye ettiği bir kitapta toplamış ve ‘*bunları mevzûât arasında zikretmek yanlıştır. Zira mevzû ile mevkuf arasında büyük fark vardır*’ (Mevsilî, *el-Vuķūf*, s. 13) demiştir” (Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 136). Ayrıca bkz. Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, s. 124; Yardım, *Hadis*, I, 41; Yılmaz, “Mevkuf Hadisler ve Hükmen Merfû Kavramı”, *ÇÜİFD*, c. 1, sy. 1, Adana, 2001, ss. 168-169; Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 21.

şeklindeki merfû bir rivayeti münker olarak nitelendirmekte ve bunun Hz. Âişe'den mevkuf nakledildiğini söylemektedir.³⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak nakledilen 'kabir azabının çoğu idrardandır (أكثر عذاب القبر من البول)' rivayeti için de (merfû olarak) bu bâtil bir hadistir der.³⁷¹ Dârekutnî (ö. 385/995) ise bu rivayetin mevkuf şeklinin daha sahih gözüktüğünü söylemektedir.³⁷² İbn Hibbân ise Ahmed b. Abdullah b. Meysere el-Harrânî tarafından merfû olarak rivayet edilen oruçlu iken günün sonunda misvak kullanma ve iki kişinin yanına yaklaşmanın onlardan izin alması ile ilgili iki rivayet için 'bu ikisi Ahmed b. Abdullah'ın ref ettiği bâtil haberlerdir. Doğrusu ise İbn Ömer'in fiili olduğudur' demektedir.³⁷³ 'Bir kişi birbiriyle konuşan iki kişinin yanına yaklaşmak için izin ister (يستأذن الواحد على الإثنين إذا تاجيا)' rivayeti için Ebû Hâtim ve el-Makdisî (ö. 507/1113) ise, 'bunun Resûlullah'tan rivayeti bâtildir. Sahih olan ise bunun İbn Ömer'in sözü olduğudur' demektedir.³⁷⁴ Ebû Zür'a da merfû olarak nakledilen İbn Abbas'a ait mevkuf bir rivayet için 'bu münker bir hadistir. Bu İbn Abbas'a mevkuftur' demektedir.³⁷⁵ Aclûnî, Hâkim'den mevkuf olup merfû olmadığını düşündüğü bir rivayet için 'hadis sahihtir, fakat ref edilmesi münkerdir. Belki de mevkuftur (الحديث صحيح لكن رفعه منكر ولعله موقوف)' dediğini nakletmektedir.³⁷⁶ Zehebî, Hz. Ali'den merfû olarak rivayet edilen 'ilk kıyas yapan İblistir. Kıyas yapmayınız' sözünün bâtil olduğuna hükmetmiştir.³⁷⁷ Halbuki bu, İbn Sîrîn ve Hasan-ı Basrî'nin sözü olarak sabittir.³⁷⁸ Buradan hareketle şunu söylemek

³⁷⁰ İbn Ebû Hâtim, 'İlel, I, 148. Ebû Hâtim'in münker olduğunu belirttiği bazı merfû rivayetler için bkz. 'İlel, II, 124, 310, 441, 339, No: 1865, 2445, 2830, 2540. Ebû Hâtim mevkuf nakledilen bazı rivayetlerin de münker olduğunu söylemektedir (Bkz. 'İlel, II, 149-150, No: 1942).

³⁷¹ İbn Ebû Hâtim, 'İlel, I, 366, No: 1081.

³⁷² Dârekutnî, el-'İlel, VIII, 208, No: 1518. Hadis için bkz. İbn Ebû Şeybe, el-Muşannef, I, 122; İbn Mace, "Tahâret", 26; Ahmed b. Hanbel, II, 326, 388, 389; Hâkim, el-Müstedrek, I, 293, No: 653; Dârekutnî, es-Sünen, I, 128 (Burada hadisin sahih olduğunu söyler).

³⁷³ İbn Hibbân, el-Mecrûhîn, I, 144. Oruçlu iken gün sonunda Resûlullah'ın (s.a.v.) misvak kullandığı (كان رسول الله يستاك...) rivayeti için el-Makdisî de 'bu Resûlullah'tan bâtildir. Bu İbn Ömer'den onun fiili olarak rivayet edilmektedir' demektedir (Mevsilî, el-Vuķûf, s. 125). Ebû Hâtim'in 'bu ref edilmesi bâtil olan bir hadistir' dediği diğer bir rivayet için bkz. 'İlel, II, 33, No: 1577.

³⁷⁴ İbn Ebû Hâtim, 'İlel, I, 144, No: 72; Mevsilî, el-Vuķûf, s. 53. Buharî de İbn Ömer'den mevkuf benzer bir rivayete yer vermektedir (el-Edebü'l-müfred, s. 399, No: 1166).

³⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, 'İlel, II, 182, No: 2043.

³⁷⁶ Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, I, 114, No: 316. Bkz. Hâkim, el-Müstedrek, VI, 636, No: 8756.

³⁷⁷ Zehebî, Mîzânü'l-İ'tidâl, I, 133, 141. Merfû rivayet için bkz. Ebû Nuaym, Hülyetü'l-evliyâ, IV, 197; İbn Hacer, Lisânü'l-mîzân, I, 256, No: 802.

³⁷⁸ Bkz. Dârimî, "Muķaddime", 22, No: 189-190; İbn Ebû Şeybe, el-Muşannef, VII, 253, No: 35806; Beyhakî, el-Medhal, s. 196 .

mümkündür. Mevzûât kitapları öncelikle Resûlullah'a nispet edilen bir sözün O'na ait olup olmadığını araştırmakta, O'na ait değilse kime ait olduğu üzerinde çok durmamaktadır. Bazı kaynakların aynı zamanda buna da dikkat ettikleri söylenebilir. Bu kaynaklar ise o sözün bir başkasına ait olduğundan dolayı Resûlullah'a ait olmadığına hükmetmişlerdir. '*Dünya sevgisi her hatanın başıdır*' ifadesi hem Mâlik b. Dînâr'ın ve Hz. İsa'nın sözü ve hem de merfû olarak rivayet edilmektedir. Irâkî buna benzer başka rivayetler de zikreder.³⁷⁹ Yine hakîm ve ediblerin sözleri de merfû olarak rivayet edilebilmektedir. Ahmet Yıldırım da ele aldığı tasavvufî hadisleri makbul ve merdûd olması bakımından değerlendirmesinde mevkuf rivayetleri mevzû, garîb ve zayıf rivayetlerle beraber merdûd hadisler arasında zikretmiştir.³⁸⁰ Mevkuflar merdud sayılmamalıdır.

Mevzû hadislerin iki gurup olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan birinci gurubu râvilerin uydurdukları ve Resûlullah'a (s.a.v.) nispet ettikleri kendi sözleri, diğeri ise gerçekte başkalarına ait olup râvilerin Hz. Peygamber'e ref ettikleri sözlerdir. Bunlar mevkuf, maktû, atasözleri, hikmetli sözler veya İsrâiliyat olabilir. Bunları söyleyenler, sözlerinin Hz. Peygamber'e nispet edilmesinden kendileri sorumlu değildir. Bu açıdan mevzûât kitaplarında mevzû olduğu belirtilen sözlerin kime ait olduğunun tesbiti de gereklidir. Zira mevkuf ve maktû bazı haberler için bir kısım eserlerde bâtil veya münker ifadesi kullanılmıştır. Burada bâtil olan bahsedilen söz değil, sözün Resûlullah'a nispetidir. Yani merfû özelliğidir. Mevzûât eserlerinde esas itibariyle sadece bir sözün Resûlullah'a ait olup olmadığı esas alınmıştır. Kime ait olduğu ise çoğu zaman belirtilmemiştir. Diğer taraftan bazı hadis uyduran râviler için çok sayıda hadis uydurdukları söylenmiş olmasına rağmen böyle bir rivayet sayısı ortada görülmemektedir. Bu açıdan mevzû kabul edilen rivayetlerin kime ait olduğunun belirlenmesi doğrultusunda yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu konuda Mevsîlî'nin eserinden başka bir çalışma bilinmemektedir. Bu eser ise son derece sınırlı rivayet ihtiva etmektedir. Bu nedenle mevzû hadislerden en azından mânası doğru kabul edilebilecek olanların kime ait olduğunun tesbitine yönelik bir çalışma hadis ilmi açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır.

³⁷⁹ Bkz. Irâkî, *Fetħu'l-muğîs*, ss. 127-129; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 345.

³⁸⁰ Bkz. Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara, 2000, s. 412.

Sahâbe-i kirâma ve daha sonraki kimselere aitmiş gibi gösterilen sözler de mevzû kabul edilmektedir. Fakat mevzû ifadesi mutlak olarak zikredildiğinde sadece Resûlullah'a nispet edilen uydurmalar kastedilmektedir. Başkaları adına uydurulanlara 'bu filana nispet edilmiş bir uydurmadır (موضوعٌ على فلان)' denilmektedir.³⁸¹

3. Mevkufları ref eden râvilerin özellikleri

Cerh ve ta'dîl kitaplarında cerh sebebi olarak birçok râvinin hadisleri ref ettiklerine dikkat çekilmiş ve bazı râviler 'raffâ' diye nitelendirilmiştir. Hadisleri ref ettikleri bildirilen birçok râvi bulunurken, kendilerine 'raffâ' denilen râvilerin sayısı çok fazla değildir. Hadisleri ref ettiği söylenen kişilerin büyük bir kısmı, aynı zamanda hadis uyduran kimselerdir. Bu nedenle bazı râvilerin naklettikleri bütün merfû rivayetler reddedilmiştir. Meselâ Muğîre b. Ziyâd el-Mevsîlî (ö. 152/769) için Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), 'za'îfû'l-hadistir. Münker hadisleri rivayet eder. Onun ref ettiği bütün hadisler münkerdir (كُلُّ حَدِيثٍ رَفَعَهُ فَهُوَ مُنْكَرٌ)' demektedir.³⁸² Sadece ref ettikleri rivayetler hakkında titiz davranılan ve merfû naklettiği bütün rivayetler reddedilen kişilerden biri olan Ali b. Âsım el-Vâsıtî (ö. 201/816) hakkında ise 'yalan söyleyenlerden değil, fakat çok vehmeder ve hâfızası kötüdür. Bir kısım hadisleri ref ve kalbetmek suretiyle hata eder. (يغلط في أحاديث يرفعها ويقلبها) Diğer hadisleri ise sahih ve müstakimdir' denilmiştir.³⁸³

Bununla beraber sadece mevkufları ref eden ve mürselleri vasleden râviler de mevcuttur. Bazı râvilerin ise sadece belirli kimselerin hadislerini ref ettikleri görülmektedir. Bu nedenle bir kısım râvilerin belirli kimselerden naklettikleri merfû hadisler kabul edilmemiştir. İbn Mâce'nin (ö. 273/886) de kendisinden rivayeti bulunan İshâk b. İbrâhim b. Umeyr el-Mes'ûdî için Buhârî (ö. 256/870) 'Kâsım b. Abdurrahman'dan rivayet ettiği merfû hadisine mütâbaat olunmaz' demiştir.³⁸⁴

Diğer taraftan ricâl kitaplarında adı zikredilen bazı râviler daha vardır ki, bunlar sadece bir veya iki hadisi ref etmişlerdir. Onların ref ettikleri hadisler belirtilmiş ve bu

³⁸¹ Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 418-419. Hadis uydurmacılığının önce sahâbeye nispet edilen sözlerle, daha sonra da merfû rivayetler çerçevesinde devam ettiği şeklinde bir değerlendirme için bkz. Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişimi*, s. 250, 266, 291.

³⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, III, 28, No: 4012; Ukaylî, *eḍ-Ḍu'afâ*, IV, 175, No: 1752; Zehebî, *Siyer*, VII, 198; Muğîre b. Ziyâd'ın naklettiği ve İbnü'l-Cevzî'nin 'bu Resûlullah'tan rivayeti sahih olmayan bir hadistir' dediği rivayet için bkz. *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I, 84-85, No: 92.

³⁸³ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 346, No: 571; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 511.

³⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, II, 368.

münasebetle hadisleri ref ettiklerinden bahs olunmuştur. Bununla beraber bazı hadisleri ref ettiği bildirilen râvilerin naklettiği diğer hadislerinden bir kısmı temel kaynaklarda yer almıştır. Onların bu hadislerinin rastgele alınmayıp bilinçli olarak alındığı ve bazısının mütâbaat için zikredildiği görülmektedir. Onların bazı rivayetleri ise ancak sika râvilere muvafık olduğunda kabul edilmiştir. Bir kısım râviler ise aynı hadisi bazen merfû, bazen de mevkuf rivayet etmektedir. Abdü'l-A'lâ b. Âmir el-Kûfî (ö. 129/746) için Ebû Zür'a (ö. 264/877), 'zaîfü'l-hadistir ve bir hadisi bazen ref eder, bazen de vakfeder' demektir.³⁸⁵

Bazı râviler ise hadisleri ref etmekle beraber metinlere ilâveler de yapmaktadır. Ukaylî (ö. 323/935) Abdullah b. Asme el-Cezerî'nin hadisleri ref ettiğini ve hadislere ilâvede bulunduğunu söylemiştir.³⁸⁶ Bunlardan bir diğeri ise Hasan b. Ali el-Bağdâdî'dir (ö. 295/907). İbn Adî (ö. 365/975) onun için 'birçok mevkuf hadisi ref etmiştir ve hadis metinlerine ait olmayan ifadeleri hadislere katmıştır' demektir.³⁸⁷

Bütün hadisleri ref eden kişiler de mevcuttur. Ahvas b. Hakîm b. Umeyr bunlardan biridir. Ona bu Resûlullah'tan rivayet ettiğin hadisler de ne oluyor? denilince: 'bütün hadisler Resûlullah'tan (s.a.v.) değil mi? Bunda ne varmış' diye cevap vermiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) onun hadislerinin rivayet edilemeyeceğini ve hadisleri Resûlullah'a ref ettiğini belirtir.³⁸⁸ Benzer bir durum da Mücâlid b. Saîd el-Kûfî (ö. 144/761) için geçerlidir. Ahmed b. Hanbel onun için 'bir şey değildir, insanların ref etmediği birçok hadisi ref eder' der. Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813) de onun hakkında 'eğer Mücâlid'den bütün hadislerini ref etmesini isteseydim hepsini ref ederdi' demektir.³⁸⁹

Bazı râviler ise sadece belirli sahâbîlerin sözlerini ref etmektedirler. Âsım b. Damrâ es-Selûlî (ö. 174/790) bunlardan biridir. Hz. Ali'den (ö. 40/660) rivayette bulunmuştur. Hıfzı kötüydü ve çok hata yapıyordu. Çoğu zaman Hz. Ali'nin sözünü ref ederdi. Rivayetlerinde bu durum çoğalınca hadisleri terk edilmiştir.³⁹⁰ Tâbiînden birinin

³⁸⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 94, No: 197; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, VI, 26, No: 134; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XVI, 355 (ربما رفع الحديث وربما وقفه).

³⁸⁶ Ukaylî, *eḏ-Ḍu'afâ*, II, 285, No: 853; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 461.

³⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 338, No: 473 (رفع أحاديث وهي موقوفة وزاد في المتن أشياء ليس فيها).

³⁸⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, II, 327-328, No: 1252; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 193, No: 358.

³⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 39-41, No: 65; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, VIII, 361, 362, No: 1653; Zehebî, *Siyer*, VI, 284-287; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 422, No: 1901.

³⁹⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 122-126; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 7, No: 4057; İbnü'l-Cevzî, *eḏ-Ḍu'afâ*, II, 69, No: 1754.

sözlerini ref etmekle itham edilenler de vardır. Ebân b. Ebû Ayyâş (ö. 138/755) Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) yanında bulunur, onun sözlerini dinlerdi. Bunları rivayet edeceği zaman ise Hasan'ın sözlerini bilmeden Enes'ten merfû olarak rivayet ederdi. Belki de Hasan'dan bin beşyüz rivayeti vardır, bunların hiç birinin aslı yoktur.³⁹¹

Bazıları ise ihtilât döneminde mevkufları ref etmiştir. Atâ b. es-Sâib es-Sekâfi (ö. 136/753) bunlardan biridir. Ahmed b. Hanbel, *'kim ondan ilk devirlerinde hadis dinlemişse bunlar sahihtir. Kim de son döneminde dinlemişse bunların bir değeri yoktur'* demiştir. Böyle kişilerden rivayet edenlerin ne zaman ondan hadis dinlediği de belirtilmiştir. Atâ'dan ilk döneminde Şu'be (ö. 160/776) ve Süfyân (ö. 161/777), son döneminde ise Cerîr b. Hâzım (ö. 175/791), Hâlid b. Abdullah (ö. 182/798), İsmâil b. Uleyye (ö. 193/808) ve Ali b. Âsım (ö. 201/816) hadis dinlemişlerdir.³⁹² Refle itham edilen bazı râvilerin hadislerinin sahih kabul edilen kaynaklarda yer almasının sebeplerinden biri de bu husustur.

Bir kısım râviler ise kitaplarında hadis mevkufları olduğu halde rivayet esnasında onu merfû zikretmektedirler. Hamîd b. er-Rebî' el-Kûfi'nin (ö. 258/872) kitabından bilerek mevkufları merfû naklettiği görülmektedir. Vekî'in kitaplarından hadis yazdırırken Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak *'Allah'ın 99 ismi vardır...'* hadisini nakletmektedir. Ona bu mevkufları değil mi? denilince, (benim nezdimde-kitabımda) merfûdur demiştir. Hâdiseyi nakleden Hüseyin b. İsmâil ise, onun kitabına baktığında hadisin kitapta mevkufları olarak yazıldığını görmüştür.³⁹³

İbn Adî (ö. 365/975), mevkufların ref edilmesinin Bağdad bölgesinde daha yaygın olduğunu söylemektedir. O, Hasan b. Ali el-Bağdâdî (ö. 295/907) hakkında bilgi verirken onun mevkufları birçok hadisi ref ettiğini ve hadis metinlerine aslından olmayan ilâveler yaptığını söyledikten sonra şuna dikkat çeker: "hadisleri ref etme ve metinlere ziyadede bulunma, bilhassa Bağdatlılarda mevcuttur. Hatta onların sika olanlarının

³⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 99, No: 174.

³⁹² İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 203-207, No: 385; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 362, No: 1522; Zehebî, *Siyer*, VI, 110-113; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 92. Ahmed b. Hanbel, onun ömrünün sonunda bütün hadisleri İbn Abbas'a ref ettiğini söylemektedir (إنه ليرفع إلى ابن عباس) (bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, I, 414, No: 882). Hişâm b. Lâhik el-Medâinî'nin ise Âsım el-Ahvel'in ref etmeyip Selmân'a vakfettiği hadisleri ref ettiği söylenmiştir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VIII, 200-201, No: 2709; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, IX, 70, No: 268.

³⁹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 280-282, No: 444; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, II, 364, No: 1488.

hadislerinde bile bu durum görülür. Çünkü onlar mevkufları ref ederler, mürselleri vasl ederler ve isnadlara ziyadede bulunurlar. Hasan el-Bağdâdî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 290/903) dediği gibi, kasten kizbde bulunmuyordu. Bağdatlılardan hadislere ilave yapan ve senedleri vasleden kişilerle arkadaşlık ediyordu.”³⁹⁴

Bu hususta dikkat çekici diğer bir örnek de İsmâil b. Ayyâş el-Hımsî'dir (ö. 181/797). İbn Adî onun için şöyle der: “İsmâil, Iraklıların hadislerini Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813), Muhammed b. Amr (ö. 145/762), Hişâm b. Urve (ö. 146/763), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Ömer b. Muhammed (145/762) ve Ubeydullah el-Vessâfî gibi kimselerden naklettiğinde onun rivayeti galâtan hâlî değildir. Ya mürseli vasleder veya mevkuflu ref eder. Fakat onun Şamlılardan rivayet ettiği hadisleri sika râviler ondan rivayet ederse, bu hadisler müstakimdir. O, hadisi yazılan kimselerdendir ve hasseten Şamlılardan naklettiği hadislerle ihticâc olunur.”³⁹⁵ Yahyâ b. Maîn'e (ö. 233/847) İsmâil b. Ayyâş sorulunca ‘o Şamlılardan rivayet ettiğinde hadisi sahihtir. Iraklılardan veya Medinelilerden rivayet ettiğinde ise çok miktarda ihtilât etmiştir’ demektedir.³⁹⁶ Bu nedenle bazı râvilerin belirli bölgelerdeki kimselerden rivayetleri terk edilmiştir.

Bazı kimselerin ise sadece bir tek hadisi ref ettiği bildirilmektedir. İbn Mâce'nin (ö. 273/886) de kendisinden rivayeti olan İsmâil b. İbrâhim el-Kerâbisî (ö. 194/809) bunlardan biridir. İlmin gizlenmesi hakkında mevkuflar bir hadisi ref etmiştir.³⁹⁷

³⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 338, No: 473. Bağdatlıların mevkuflar hadisleri ref ettikleri ve mürselleri vaslettikleri hakkında ayrıca bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 61, No: 1599; V, 314, No: 1463; Hafîb, *Târîhu Bağdâd*, VII, 371. Bağdatlıların mürselleri mevzul, mevkufları ise merfû olarak rivayet ettikleri ve isnadlara ilâvelerde buldukları ile ilgili rivayetler hakkında Zehebî rivayetin merfû ve mevzul şeklinin sabit olduğu kanaatine varmaları halinde bunu yapmış olabileceklerini belirtmiştir (Bkz. *Tezkiretü'l-ı Huffâz*, II, 667; Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 211). Her iki değerlendirmenin de genelleme olduğu belirtilmelidir.

³⁹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 300, No: 127; Zehebî, *Siyer*, VIII, 321 (Zehebî onun Iraklılardan naklettiği Hicaz hadisleriyle ihticâc olunamayacağını belirtir); Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, III, 179-180.

³⁹⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 77.

³⁹⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 371, No: 835. Bir tek hadisi ref ettiği belirtilen diğer bir râvi de en-Nadr b. Arabî el-Âmirî'dir (ö. 168/784). Ebû Zür'a ve Yahyâ b. Maîn onun için sika demiş, Ebû Hâtim ise lâ be'se bih demiş ve bir hadisi isnad ettiğini söylemiştir (أسند حديثاً واحداً) (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, VIII, 475, No: 2179; Zehebî, *Siyer*, VII, 404). Ebû Hâtim Eşhel b. Hâtim'in de insanların vakfettikleri bir hadisi İbn Avn'dan isnad ettiğini söylemektedir (*el-Cerhu ve't-ta'dil*, II, 347-348, No: 1319; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 300). Sika olduğu bildirilen Abdullah b. Hayrân'ın da ref ettiği bildirilen bir hadise, onun hakkında bilgi veren muhaddislerin işaret ettiği görülmektedir (Bkz. Zehebî, *Siyer*, X, 424; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, VI, 268-269). Ahmed b. Ali et-Tevvezî de Yezîd b. Hârûn'un bir sözünü ref etmiştir (Bkz. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, I, 265, No: 493; İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 233, No: 729).

Bazı râviler ise başkalarının telkinleriyle hadisleri ref etmektedirler. Süfyân b. Vekî' b. Cerrâh (ö. 247/861) bunlardan biridir. Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Mâce'nin ondan rivayeti vardır. Kâtibi ona bazı mevkuf hadislerin merfû olduğunu telkin eder, o da bunları ref ederdi. Bazı mürsel hadislerin ise mevsul olduğunu telkin eder, bunları da mevsul olarak rivayet ederdi³⁹⁸

Bazı râvilerin ise bir kısım rivayetleri ref ettikleri belirtilirken, bunların mevkuf olduğuna işaret edilmez. Bunlar mevzû olabileceği gibi aralarında mevkufun da bulunması mümkündür. İbn Adî (ö. 365/975), Ömer b. Mûsâ b. Süleyman eş-Şâmî'nin merfû olarak naklettiği bir hadisi nakleder ve 'Ömer b. Mûsâ'nın bu zikrettiğimden başka ref ettiği ve isnadlarında muhalefet ettiği başka hadisleri de vardır' der.³⁹⁹ Süleyman b. Amr en-Nehâî el-Kûfî hakkında ise Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), 'hadis vaz' ederdi ve hiç bir kimseden duymadığım hadisleri Osman b. Esved vasıtasıyla isnad edip ref ederdi' demektedir.⁴⁰⁰ Abdullah b. Vâkıd el-Harrânî (ö. 217/832) de vehm sebebiyle münkerleri ref ederdi. Bu ve benzeri şahısların mevkufun ref ettikleri söylenmemektedir. Ancak bu ifadelerle tanıtılan kişilerin de ref ettikleri arasında mevkufun bulunması mümkündür. Zikredilen râvi için İbn Hibbân (ö. 354/965) 'vehm üzere tahdis ederdi ve münkerleri ref ederdi' demektedir.⁴⁰¹ Ebû Muâviye Seleme b. Mesleme'nin de kavî olmadığı söylenmiş, münker hadislerinin olduğu belirtilmiş, hadislerinin de onun za'fını gösterdiği ve müsned olmayan birçok rivayeti isnad ettiği söylenmiştir.⁴⁰² Vehm sebebiyle mevkufu ref eden bir râvi de Üsâme b. Zeyd b. Eslem'dir. İbn Hibbân onun haberlerde vehmettiğini ve bu nedenle mevkufu ref edip maktûu vaslettiğini ve mürseli isnad ettiğini söylemiştir.⁴⁰³

Bazı râvilerin ise naklettiği bütün merfû rivayetler reddedilmektedir. Ahmed b. Hanbel, 'Muğîre b. Ziyâd'ın (ö. 152/769) ref ettiği her hadis münkerdir' demektedir.⁴⁰⁴

³⁹⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 249, No: 3337.

³⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 54, No: 1227.

⁴⁰⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, IV, 132, No: 576. İbn Maîn de onun hadis uydurduğunu ve yalan söylediğini belirtir (a.y.).

⁴⁰¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 29.

⁴⁰² İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, IV, 173, No: 754.

⁴⁰³ İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 179; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 207, No: 390; İbnü'l-Cevzî, *eḏ-Ḍu'afâ'*, I, 95, No: 288 (كان أسامة يهيم في الأخبار ويخطئ في الآثار حتى كان يرفع الموقوف ويوصل المقطوع ويُسند المرسل).

⁴⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, III, 29, No: 4012. Ayrıca bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 354, No: 1837; İbnü'l-Cevzî, *eḏ-Ḍu'afâ'*, III, 133, No: 3390; Zehebî, *Siyer*, VII, 198.

Cüveybir b. Saîd el-Belhî (ö. 140-150/757-767) de ed-Dahhâk (ö. 212/828), Muhammed b. Vâsi‘ (ö. 123-127/740-744) ve Ebû Sehl Kesîr b. Ziyâd’dan rivayette bulunmuş ve ondan da Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), İbn Mübârek (ö. 181/797) ve Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel der ki: “Cüveybir’in ed-Dahhâk’tan rivayet ettikleri doğrudur ve naklettiği gibidir. Resûlullah’a isnad ettikleri ise münkerdir.” Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve Ebû Zür‘a (ö. 264/877) da onun kavî olmadığını söylemişlerdir.⁴⁰⁵ Merfû rivayetleri münker kabul edilen râvilerden biri de Sadaka b. Abdullah es-Semîn’dır (ö. 166/782). Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce’nin (ö. 273/886) ondan rivayeti vardır. Ahmed b. Hanbel onun zayıf olduğunu söylemiş ve merfû hadislerinin münker olduğunu söylemiştir. Müslim ise onun için münkeru’l-hadîs demiştir. İbn Maîn, Buhârî ve Nesâî de onun zayıf kabul etmişlerdir.⁴⁰⁶

Mevkufları ref eden bazı râvilerin sika râvilere muvâfakat ettikleri rivayetleri ise kabul edilir. İbn Hibbân, Hişâm b. Sa’d el-Kureşî’nin (ö. 160-170/770-780) anlamadan isnadları kalbettiğini ve bilmeden mevkufları ref ettiğini söylerken, sika râvilere muvâfakat ettiğinde ise onun hadisine itibar edileceğini belirtmiştir.⁴⁰⁷

Mevkufları ref edenler hakkında en geniş isim listesini İbn Hibbân (ö. 354/965) vermekte ve daha sonraki birçok müellif de ondan nakilde bulunmaktadır. Ayrıca ‘mevkufları ref ettiği’ belirtilmeyenler arasında da mevkufları ref edenler vardır. Ancak bunların ref ettiği hadis sayıları -bir veya iki hadis şeklinde-sınırlıdır. Meselâ Ahmed b. Muhammed el-Yemâmî Ebû Hüreyre’ye (ö. 58/678) mevkufları olan ‘ikâmetten sonra farz namazdan başka namaz yoktur’ rivayetini ref etmiştir.⁴⁰⁸ İbn Hibbân onun için ‘mevkufları ref eder’ ifadesini kullanmamıştır. İbn Hibbân mevkufları ref eden râvilerin ref ettikleri rivayetlere de örnekler zikretmektedir. O, Ahmed b. Abdullah b. Meysere el-Harrânî tarafından merfû nakledilen ve gerçekte ise İbn Ömer’e (ö. 73/692) mevkufları olan oruçlu iken günün sonunda misvak kullanma ve iki kişinin yanına yaklaşmanın onlardan izin alması ile ilgili iki rivayet için ‘bu ikisi Ahmed b. Abdullah’ın ref ettiği

⁴⁰⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve’t-ta’dil*, II, 540-541, No: 2246. Ayrıca bkz. Ukaylî, *ed-Du’afâ*, IV, 175-176, No: 1752; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 123, No: 200.

⁴⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XIII, 134-135.

⁴⁰⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 89; Zehebî, *Siyer*, VII, 345.

⁴⁰⁸ İbn Hibbân, *a.g.e.*, I, 143.

bâtil haberlerdir. Doğrusu ise İbn Ömer'in fiili olduğudur' demektir. Halbuki bu kişi için ayrıca '*mevkufları ref ettiği*'ni söylemez. İbn Hibbân, benzer bir durumu da Hâris b. Abdullah el-Hemedânî (ö. 65/684) için nakletmekte, onun gulât-ı şîadan ve hadiste vâhî olduğunu söylemekte ve onun merfû naklettiği Hz. Ali'nin bir sözünü zikretmektedir.⁴⁰⁹

Suiçmez, bazı sahâbenin de hadisleri ref ettiklerini ileri sürmekte ve '*refle itham edilen râviler sahâbe dâhil tüm tabakalardaki râvileri içermektedir*' demektir.⁴¹⁰ Ancak Suiçmez'in sahâbenin hadisleri ref ettiğine dair verdiği örnekler bu iddiayı destekleyecek nitelikte değildir. Suiçmez, daha önceki bazı âlimlerin de ref sorunu bağlamında örnekleri nadir de olsa sahâbeyi de ref'in kaynağı olarak gösterdiğini söylemekte ve buna delil olarak Şu'be'nin Ebû Hüreyre'yi Kâ'b'dan işittiği mevkuf rivayetleri merfû, merfû rivayetleri ise mevkuf rivayet etmesinden dolayı tedlis yapmakla itham ettiğinin belirtildiğini söylemektedir.⁴¹¹ Zehebî Şu'be'nin '*Ebû Hüreyre tedlis yapardı*' dediğini nakletmekte fakat Şu'be'nin bu sözünü sahâbe mürseli olarak anlamakta ve '*sahâbenin tedlisi çoktur ve bunda utanılacak bir şey yoktur. Çünkü onların tedlisi kendilerinden daha büyük sahâbedendir ve sahâbenin hepsi adildir*' diye yorumlamaktadır.⁴¹² İbn Kesîr ise Şu'be'nin '*Ebû Hüreyre tedlis yapardı*' sözünü naklettikten sonra bunu şöyle yorumlamaktadır: "*Yani Kâ'b'tan ve Resûlullah'tan işittiklerini rivayet ediyor, fakat bunların kime ait olduğunu belirtmiyordu.*"⁴¹³ İbn Kesîr ayrıca Şu'be'nin bu sözüyle Ebû Hüreyre'nin (من أصبح جنباً فلا صيام له) rivayetini işarette bulunduğunu, Ebû Hüreyre'ye bu hadisi sorulunca, hadisi Resûlullah'tan duyan birinden işittiğini, kendisinin Resûlullah'tan duymadığını söylediğini belirtir. Bu rivayet doğru kabul edilirse Ebû Hüreyre'nin naklettiği bütün hadisleri mevkuf rivayet ettiği

⁴⁰⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 222. Suiçmez ise refle itham edilen râvileri üç gurupta toplamıştır. Bunlar hadis uyduran yalancılar, hadis uydurmakla itham edilmeyen, ancak çeşitli nedenlerden dolayı zayıf olduğu kabul edilen râviler ve sika olduğu halde bazı rivayetleri ref eden kimselerdir (Bkz. Hadiste Ref Problemi, s. 251).

⁴¹⁰ Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, s. 260.

⁴¹¹ Suiçmez, "Ref Problemi", *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, s. 133. Ayrıca bkz. a.mlf., Hadiste Ref Problemi, s. 130, 253. Suiçmez, Zehebî (*Siyer*, II, 608) ve İbn Kesîr'i (*el-Bidâye*, VIII, 97, Dâru'r-reşîd, Haleb, ts.) kaynak olarak zikretmektedir.

⁴¹² Zehebî, *Siyer*, II, 608 (قال يزيد بن هارون سمعت شعبة يقول كان أبو هريرة يدلس قلت تدليس الصحابة كثير ولا عيب فيه فإن تدليسهم عن صاحب أكبر منهم والصحابة كلهم عدول)

⁴¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 109 (وقال يزيد بن هارون سمعت شعبة يقول أبو هريرة كان يدلس أي يروي ما سمعه من كعب وما سمعه من رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا يميز هذا من هذا). Suiçmez, refle cerh edilenler listesinde Ebû Hüreyre'yi de zikretmiş ve buna kaynak olarak da *el-Bidâye*, VIII, 97'yi göstermiştir (Hadiste Ref Problemi, s. 289).

anlaşılabilir. Yoksa onun Kâ'b'ın sözlerini Resûlullah'a ref ettiği anlaşılmaz. Bişr b. Saîd'in sözüne göre ise Ebû Hüreyre'nin naklettiği Kâ'b'ın sözleriyle Resûlullah'ın sözlerini birbirine karıştıran daha sonraki râvilerdir. Bişr b. Saîd der ki: *“Allah'tan korkun ve hadisi doğru ezberleyin. Vallâhi biz Ebû Hüreyre'nin yanında otururduk. O bize Resûlullah'tan hadis rivayet eder, Kâ'bu'l-Ahbâr'dan da bize rivayette bulunurdu. Sonra kalkar giderdi. Bizimle beraber olanlardan bazılarının daha sonra Resûlullah'ın hadislerini Kâ'b'a, Kâ'b'ın sözlerini de Resûlullah'a nispet ettiğini duyardım.”*⁴¹⁴ Eğer Kâ'b ve Resûlullah'ın rivayetlerinin birbirine karıştığı kabul edilirse, Kâ'b'tan nakledilen bazı mevkuf rivayetlerin de aslında merfû olduğunu düşünmek gerekir ki, kimse bunu söylememektedir.

Suiçmez sahâbenin başkalarının ichtihadlarını ref ettiklerini düşünmekte ve İbn Ömer'in bir fiilini Ebû Hüreyre'nin sözlü rivayete dönüştürerek ref ettiğini söylemektedir. Buhârî, İbn Ömer'den mevkuf nakledilen bir hadisin, Ebû Hüreyre'den merfû rivayetinin sahih olmadığını söylemiştir.⁴¹⁵ Bu rivayette 'رفعه' ifadesi geçmektedir. İbn Hacer'in bu ifadeyi (أي قال فيه: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم) şeklinde şerh etmesini Ebû Hüreyre'nin bu rivayeti ref etmiş olabileceğine delalet ettiğini söyler. Ancak daha sonra ref hatasının Ebû Hüreyre'den değil de isnadda yer alan ve zayıf kabul edilen Leys b. Ebû Süleym'den (ö. 142/759) de kaynaklanmış olabileceğini belirtir. Hâlbuki bu rivayetin ref'inden Ebû Hüreyre'nin sorumlu tutulması isabetli değildir. Bu hükmün Hz. Peygamber'in emri şeklinde merfû olarak Muâviye'den (ö. 60/679) de nakledilmesi ve bu hadiste zayıf râvi bulunmamasına rağmen bu rivayetin de ref edilmiş olabileceğini ileri sürer. Ona göre bunu ref edenin Muâviye mi, yoksa daha sonraki râvilerden mi kaynaklandığı konusunda bir şey söylemek mümkün değildir ve rivayetin farklı kişilerden mevkuf ve maktû rivayet edilmiş olması ref edildiği görüşünü

⁴¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VIII, 109; Zehebî, *Siyer*, II, 436 (اتقوا الله وتحفظوا من الحديث فوالله لقد رأيتنا) تجالس أبا هريرة فيحدث عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ويحدثنا عن كعب الأحبار ثم يقوم فأسمع بعض ما كان معنا يجعل حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم عن كعب وحديث كعب عن رسول الله صلى الله عليه وسلم وفي رواية يجعل ما قاله كعب عن رسول الله وما قاله (رسول الله عن كعب فاتقوا الله وتحفظوا في الحديث). Suiçmez, aynı kaynağa dayalı olarak başka bir yerde ise bazı râvilerin daha sonraları Ebû Hüreyre'nin Kâ'b'tan naklettiklerini Resûlullah'tan, Resûlullah'tan naklettikleri rivayetleri ise Kâ'b'tan naklettiklerinin ifade edildiğini de zikreder (Hadiste Ref Problemi, s. 139).

⁴¹⁵ Buhârî, “Ezân”, 157 Bu rivayet şöyledir: (قال لنا آدم حدثنا شعبة عن أبيوب عن نافع قال كان بن عمر يصلي في مكانه) (الذي صلى فيه الفريضة وفعله القاسم ويذكر عن أبي هريرة رفعه لا يتطوع الإمام في مكانه ولم يصح).

desteklemektedir.⁴¹⁶ Suiçmez buradan hareketle sahâbe rivayetlerinin sorunlarından birinin de sahâbenin kendi yorumu veya icthadlarını ref etmesi olduğunu belirtir.

Suiçmez, sahâbenin sünnet çerçevesinde yapmış oldukları bazı icthadları ref etmiş olabileceğine Ebû Hüreyre'den nakledilen bir rivayeti de örnek olarak zikretmiştir. Bu hadiste Ebû Hüreyre Resûlullah'tan sadaka ve infakla ilgili '*Sadakanın en faziletlisi sadaka sahibini zengin bırakan sadakadır. Çünkü veren el alan elden üstündür. Sen sadaka vermeye aile fertlerinden başla*' dedikten sonra söze devam ederek; *kadın: Ya beni doyur, ya da beni boşa der, hizmetçi de beni besle, beni çalıştır der, çocuk da beni doyur, beni kime bırakıyorsun? der*' deyince etrafındakiler: Ey Ebû Hüreyre! Bunu Resûlullah'tan işittin mi deyince Ebû Hüreyre: '*Hayır bu Ebû Hüreyre'nin dağarcığındandır*' demiştir.⁴¹⁷ Suiçmez, bu rivayetin Ebû Hüreyre'nin icthadını ref ettiği şeklinde değerlendirildiğini belirtir ve Ebû Hüreyre'ye böyle bir sorunun tevcih edilmiş olmasını, sahâbe rivayetlerinin de ref sorunu ile karşı karşıya olabileceğini gösteren bir ip ucu olarak görür.⁴¹⁸ Hadisin son kısmını Ebû Hüreyre zikrettiği merfû rivayetten istinbatta bulunarak söylemiştir. Bu kısmı onun başka rivayetlerinde zikretmediği anlaşılmaktadır.⁴¹⁹ Bu nedenle onu dinleyenler son kısmı Resûlullah'tan işittin mi diye sormaktadırlar. Buradan onun kastının kendi sözünü Resûlullah'a nispet etmeyi düşündüğü anlaşılamaz. Bunu Ebû Hüreyre'ye soranların hadisin ilk kısmının merfû olduğunu bildikleri anlaşılmaktadır.

İbn Ömer de belli bir hadisi ref edenler arasında sayılmış, buna delil olarak ise Buhârî'nin bir rivayeti gösterilmiştir.⁴²⁰ Bu rivayet şöyledir: (عن نافع أن بن عمر كان إذا دخل في الصلاة كبر ورفع يديه وإذا ركع رفع يديه وإذا قال سمع الله لمن حمده رفع يديه وإذا قام من الركعتين رفع يديه. ورفع ذلك بن عمر إلى نبي الله صلى الله عليه وسلم رواه حماد بن سلمة عن أبيوب عن نافع عن بن عمر عن النبي صلى الله عليه ذلك بن عمر إلى نبي الله صلى الله عليه وسلم)⁴²¹ Nâfi bu hadisi 'ورفع ذلك ابن عمر إلى النبي صلى الله عليه وسلم' ifadesiyle nakletmiştir.

⁴¹⁶ Bkz. Hadiste Ref Problemi, ss. 122-123. Muâviye'den nakledilen rivayet için bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, II, 417, No: 3916; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 469, No: 5427; Müslim, "Cum'a", 18.

⁴¹⁷ Buhârî, "Nafaqât", 2; Ahmed b. Hanbel, II, 524; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 296, 297. Ahmed b. Habel'in rivayetinde ise son kısmın Ebû Hüreyre'ye ait olduğu açıkça bellidir.

⁴¹⁸ Suiçmez, "Ref Problemi", *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, s. 135; a.mlf., Hadiste Ref Problemi, s. 121.

⁴¹⁹ Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IX, 75, 76; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, II, 427, No: 10693; Buhârî, "Zekât", 18; Müslim, "Zekât", 95, 106; Tirmizî, "Zekât", 38; Ebû Dâvûd, "Zekât", 39, 40; Ahmed b. Hanbel, II, 230, 245, 278, 288, 394, 434, 476.

⁴²⁰ Bkz. Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, s. 295. Bir başka yerde ise bu hususa tekrar değinerek '*İbn Ömer'in de namaz kılarken her tekbirden sonra el kaldırma ile ilgili kendi fülünü ref ettiği de belirtilmiştir*' demektedir ("Ref Problemi", *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, s. 135).

⁴²¹ Buhârî, "Ezân", 86. Rivayetle ilgili değerlendirme için bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 461-464.

Hammâd b. Seleme ise hadisi ‘عن ابن عمر عن النبي’ ifadesiyle rivayet etmiştir. Suiçmez, sadece rivayet sîgasındaki ‘رَفَعَ’ ifadesinden dolayı İbn Ömer’i belli bir hadisi ref edenler listesinde zikretmiştir. Hâlbuki hadisin bu şekilde nakil formu da İbn Ömer’e değil, daha sonraki râviye aittir. Zikredilen hadisin dışında İbn Ömer’den ellerin kaldırılması ile ilgili benzer başka merfû rivayetler de nakledilmiştir.⁴²² İbn Hacer bunun sebebinin Nafi‘in hadisi mevkuf nakledip sonunda merfû olduğunu söylediğini ve onun veya bazı ravilerin hadisi kasr ederek mevkuf rivayet etmesinin ihtilafa sebep olduğunu söyler.⁴²³

Suiçmez İbn Abbas’tan nakledilen ‘*Yeryüzü yedi tanedir ve her birinde sizin peygamberiniz gibi peygamber vardır*’ rivayeti hakkında İbn Kesîr’in bunun İbn Abbas’tan geldiğinin sabit olması durumunda rivayetin isrâiliyat olarak değerlendirileceğini ifade etmiş olmasını⁴²⁴ da bazı sahâbîlerin rivayetlerin ref’inde etkili olabileceğine işaret ettiğini söylemektedir.⁴²⁵ Bu rivayetin ref’inden İbn Abbas’ı sorumlu tutmak mümkün değildir. Suiçmez, sika oldukları halde belli rivayetleri ref eden râvilerin arasında bazı sahâbîlerin de olduğunu belirtir ve Şu‘be’nin Ebû Hüreyre hakkındaki tedlis iddiasıyla, Enes ve İbn Ömer’in de isimlerini tekrarlar.⁴²⁶

IV. MERFÛ VE MEVKUF RİVAYETLERİN BİRBİRİNE KARIŞMASI

A. Merfû Rivayetlere Yanlılıkla Mevkufun Karışması

1. Müdrec hadis

Hadisler söyleyenine göre merfû, mevkuf ve maktû diye isimlendirilmekle beraber bazen merfû, mevkuf ve maktû ifadeler aynı metin içinde bir arada bulunabilmektedir. Bilhassa fiilî ve takrirî rivayetlerin nakillerinde ve sahâbînin cereyan eden bir hâdise üzerine Resûlullah’ın söylediği bir sözünü veya fiilini naklettiğinde (sebeb-i vürûd), aynı metnin içinde sahâbeye, hatta daha sonraki râvilere ait sözler de yer almaktadır. Bazen bir sayfalık bir rivayette merfû kısım sadece bir cümle iken, diğer kısmı sahâbenin ifadelerinden ibaret olabilmektedir. Ancak bu tarz rivayetlerde hangi bölümlerin Resûlullah’a ve sahâbeye ait olduğu açıkça metinden anlaşılmaktadır. İçinde sahâbe, tâbiîn ve daha sonraki râvilere ait sözler bulunan bir rivayette Resûlullah’a ait

⁴²² Bkz. Buhârî, “Ezân”, 83-85.

⁴²³ İbn Hacer, *Fetḥul-bârî*, II, 464.

⁴²⁴ Aclûnî, *Keşfü’l-ḥafâ*, I, 114.

⁴²⁵ Suiçmez, “Ref Problemi”, *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, s. 136.

⁴²⁶ Bkz. Suiçmez, “Ref Problemi”, *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, s. 142; a.mlf., *Hadiste Ref Problemi*, s. 123, 253.

birkaç kelimelik bir ifade bulunduğu takdirde bu hadis merfû kabul edilmektedir. Meselâ, İbn Ömer'den (ö. 73/692) nakledildiğine göre “Müslümanlar Medine'ye geldikleri zaman bir araya toplanırlar ve namaz vaktini gözetlerlerdi. İlk zamanlarda namaz için nidâ edilmezdi. Bir gün bu hususta konuştular. Bazıları, Hıristiyanların çanları gibi çan edinin dedi. Diğer bazıları da, çan değil, Yahudilerin nefri gibi boru olsun dediler. Hz. Ömer: Namaza çağıracak bir adam niye göndermiyorsunuz? dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): *'Kalk ey Bilâl! Namaz için ezan oku'* dedi.⁴²⁷ Merfû olan bu hadiste Resûlullah'ın (s.a.v.) sözü ile beraber sahâbeden bazılarının ve Hz. Ömer'in sözü de geçmekte ve hangi sözün kime ait olduğu da açıkça belli olmaktadır.

Merfû, mevkuf ve maktû ifadeler aynı metin içinde bir arada bulunurken çeşitli nedenlerden dolayı bazen bunlardan bir bölümünün kaynağı ile irtibatı koparak bir başkasının sözüne dönüşebilmekte ve bunun sonucu merfû bir rivayete mevkuf veya maktû ifadeler karışmaktadır. Merfû, mevkuf ve maktû rivayetlerin birbirine karışmasına idrac denilmektedir. Ancak, merfû bir rivayet içinde sahâbeye ait bir sözün bulunması idrac değildir. İdrac, sahâbe veya daha sonraki râvilere ait bir sözün, kime ait olduğu belli olmayacak bir şekilde merfû rivayette yer almasıdır. Müdrec, hadis ıstılahında râvisi tarafından isnad veya metnine aslından olmayan bazı sözler sokulmuş hadis demektir.⁴²⁸ Yapılan bu ilâve, dinleyenler ya da sonradan rivayet edenler tarafından hadisin aslından zannedilmiş ve hadis o şekilde rivayet edilir olmuştur.⁴²⁹ İdrac merfû, mevkuf ve maktû bütün rivayetler için geçerlidir. Fakat en önemlisi merfû rivayetlere dercedilen sahâbî ve daha sonraki râvilerin sözleridir.

2. İdracın çeşitleri

İdrac, hadisin senedinde ve metninde olabilmektedir. Bu nedenle usûl kitaplarında müdrecü'l-isnâd ve müdrecü'l-metn şeklinde iki kısımda ele alınmıştır.⁴³⁰

⁴²⁷ Buhârî, “Ezân”, 1.

⁴²⁸ Bkz. İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-ḥadîs*, ss. 106; Nevevî, *et-Taḥrîb*, s. 38; Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 112; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 70-71; Süyûtî, *Tedrib*, s. 175; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 230.

⁴²⁹ Başaran-Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, s. 180.

⁴³⁰ Bkz. İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, ss. 106-108 ; Irâkî, *a.g.e.*, s. 112; İbn Hacer, *a.g.e.*, ss. 69-71; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 175; Ali el-Kârî, *Şerḥu şerḥi nuḥbeti'l-fiker*, s. 462; San'ânî, *Tavzîḥ*, II, 39; Leknevî, *a.g.e.*, s. 230. Müdrelerle ilgili en önemli kaynak, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Kitabü'l-Faşl li'l-vaşli'l-müdrec fi'n-naḥl* adlı eseridir. Müdrelele ilgili ilk eser olan Hatîb'in kitabı 113 hadis ihtiva etmektedir. Hatîb, bu eserinde merfûya müdrec olarak 19 mevkuf (1-19. hadisler) ve 22 maktû hadis (20-41. hadisler) nakletmektedir. Diğerleri ise daha sonraki râvilerin sözlerinden ibaret müdrelerdir. İbn Hacer bu eseri *Taḥrîbü'l-menhec bi tertibi'l-müdrec* adıyla ihtisar ettikten sonra Hatîb'in eserine almadığı diğer bazı

Bir râvinin sika râvilere muhalefetle isnadında değişiklik yaparak rivayet ettiği hadise müdrecü'l-isnâd denilmiştir.⁴³¹ Senedde meydana gelen idracın bir kısmında aynı zamanda metinde de değişiklik olmaktadır. Meselâ, farklı senedle gelen iki merfû hadisi bir senedle nakledip iki metni birleştirmek, senedde idrac olarak kabul edilmiştir. Fakat seneddeki idracta netice itibariyle bütün rivayetler yine merfû, mevkuf veya maktûdur. Mevkuf veya maktû rivayetlerin merfûlaşması ya da birbirine karışması söz konusu değildir. Dolayısıyla müdrecü'l-isnâd merfû-mevkuf ilişkisi açısından esas itibariyle bir problem teşkil etmemektedir.

Metinde idrac (müdrecü'l-metn) ise bir râvinin sika râvilere muhalefetle metne, metnin aslından olmayan bazı sözler ilâve ederek, bu sözlerin hadisin aslından olmadığını beyan etmeksizin rivayet ettiği hadistir.⁴³² Usûl kitaplarında metne idrac söz konusu edilirken merfûlara mevkuf veya maktûların idracından bahsedilmektedir. Yani müdrecü'l-metn, sahâbe ve başkalarının sözlerinin Hz. Peygamber'in merfû sözlerindenmiş gibi nakledilmesidir.⁴³³ Hâkim'in (ö. 405/1014) de müdreci ele aldığı bölümün adı '*Resûlullah'ın (s.a.v.) Hadislerine İdrac Edilen Sahâbenin Sözlerinin Bilinmesi ve Bu Sözlerin Resûlullah'ın (s.a.v.) Sözlerinden Ayrılması*' şeklindedir.⁴³⁴ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise *Kitâbü'l-faşl li'l-vaşli'l-müdrec*'de metne idracı *sahâbe sözü olup Resûlullah'ın sözüne idrac edilenler, tâbiîn sözü olup Resûlullah'ın sözüne idrac edilenler ve tâbiînden sonrakilerin sözü olup Resûlullah'ın sözüne idrac edilenler* şeklinde ele almıştır.

müdrecileri de ilâve ederek muhtasarını iki misline çıkarmıştır (Süyûtî, *Tedrib*, s. 179). İbn Hacer, kitabını bablara göre tertib etmiş ve senedleri atmıştır. Bu eser günümüze ulaşmamıştır. Süyûtî, yetmiş rivayete yer verdiği *el-Medrec 'ale'l-müdrec* adlı eserinde bu kitabı özetlemiş ve sadece metninde idrac olan hadisleri almış, senedinde idrac bulunan rivayetlere yer vermemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve Süyûtî'nin eserleri matbûdur. Abdüssemitî Muhammed el-Enîs tarafından Hatîb'in eseri üzerinde bir doktora çalışması yapılmış ve kitap tahkikli olarak basılmıştır (I-II, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad, 1. Baskı, 1418/1997). Mehmet Yılmaz tarafından ise *Sahîhayn'daki Müdrec Hadisler ve Bunların Genel Bir Değerlendirmesi* adıyla bir Yüksek Lisans tezi hazırlanmıştır (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1993).

⁴³¹ Müdrecü'l-isnâdın çeşitleri ve örnekleri için bkz. Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdrec*, I, 71, 117; Süyûtî, *Tedrib*, s. 178; Ali el-Kârî, *a.g.e.*, s. 464; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 298, 301-302; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 243-244; San'ânî, *Tavzîh*, II, 49-52; Paksoy, Kadir, "Hadis Metodolojisinde İdrac ve Müdrec Hadisler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. V, sy. 2, ss.107-109.<http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt5/sayi2/makale/paksoy.pdf>. 09.11.2007.

⁴³² Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 129; a.mlf., *Hadis Istılahları*, s. 255.

⁴³³ Ahmed Naim, *a.g.e.*, s. 302; İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-ğadîs*, s. 106; San'ânî, *Tavzîh*, II, 39.

⁴³⁴ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ğadîs*, s. 39.

Merfû rivayetlere olan idracın büyük bir kısmı sahâbîye ait bir sözün veya açıklamanın, ya da tefsir ve lügat mahiyetinde izahların merfû rivayetlere karışması şeklindedir. Sahâbî sözlerinin merfûya idracı sahâbînin değil, daha sonraki râvilerin hata veya yanlış anlamalarının bir sonucudur. Mevkuf rivayetlerin merfûlaşmasına engel olunması açısından hadislerde idracın bilinmesi önem arz etmektedir.

Hadisin metninden olmayan ve daha sonrakiler tarafından metne dâhil edilen müdrec sözler, metnin başında, ortasında ve sonunda olabilirler.⁴³⁵ Metnin başında idrac, sahâbînin bir konuda görüşünü söylemesi ve peşinden buna delil olarak ihticâda bulunup sözünü kuvvetlendirmek için hadisi zikretmesiyle meydana gelir. Dinleyen de bu sözlerin hepsinin merfû olduğunu zanneder.⁴³⁶ Metnin ortasında vuku bulan idrac ise, ya râvinin hadis rivayetini tamamlamadan önce hüküm istinbat etmeye kalkışması ve bu suretle sözlerinin metin arasına sokulması halinde olur, veya metin içinde geçen bazı garîb kelimelerin tefsir edilmesi, ya da o kelimelere açıklık kazandıran mürâdif kelimeler ilâvesiyle olur.⁴³⁷ Metnin sonunda meydana gelen idrac ise öncelikle râvinin naklettiği hadisten istinbatta bulunması ve yorum yapmasından kaynaklanmaktadır.⁴³⁸ Metnin sonundaki idrac, bazen sahâbînin hadisle ilgili bir açıklamasını naklederken râvinin *'filan dedi ki'* gibi bir ifadeyi zikretmemesinden kaynaklanmaktadır. Hadisin farklı rivayetleri bir arada değerlendirildiğinde bu durum ortaya çıkmaktadır.⁴³⁹

Fiilî merfû rivayette geçen bir kelimeyi açıklama mahiyetindeki idracın merfû hadise değil, mevkuf rivayete idrac kabul edilmesi gerekir. Çünkü fiili söze aktaran sahâbîdir. Hz. Âişe'den nakledilen Resûlullah'ın Hira mağarasında dua etmesi ile ilgili

⁴³⁵ İdracın metnin başında, ortasında veya sonunda hangisinde daha çok olduğu ile ilgili muhaddislerin farklı değerlendirmeleri görülmektedir. Bazıları metnin başında olan idracın daha çok olduğunu söylerken, bazıları da metnin başında idracın çok nâdir olduğunu, bazıları ise idracın daha çok metnin sonunda bulunduğunu söylemektedir. Bu değerlendirmeler için bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 71; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 176-177; San'ânî, *Tavzîh*, II, 41; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 231, 233; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 409-410. Gerçekte metnin başında idrac oldukça az bulunurken, ortasında daha çok kelime açıklamaları şeklinde bulunmaktadır. İdrac daha çok metnin sonunda yer almaktadır.

⁴³⁶ Örnekler için bkz. İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-ḥadîs*, s. 107; Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 114; San'ânî, *Tavzîh*, II, 41; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 230-231; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 409.

⁴³⁷ Metnin ortasında bulunan idrac ve örnekler için bkz. Irâkî, *a.g.e.*, ss. 114-115; Süyûtî, *Tedrib*, s. 177; San'ânî, *a.g.e.*, II, 41-47; Leknevî, *a.g.e.*, s. 232; Koçyiğit, *Hadis İstulahları*, s. 256. Buna benzer diğer bir husus da kelime açıklamaları şeklinde bazı sahâbenin Kur'an kıraatlerindeki tefsirle ilgili ilâve lafızlardır. Bu konu hakkında bkz. Süyûtî, *el-İtkân*, I, 102.

⁴³⁸ Bkz. Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmü'l-ḥadîs*, ss. 39-40; İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, s. 107; Irâkî, *a.g.e.*, ss. 112-113; Leknevî, *a.g.e.*, ss. 233-236; San'ânî, *a.g.e.*, II, 39-40; Cezâirî, *a.g.e.*, I, 408-409.

⁴³⁹ Bununla ilgili bir rivayet için bkz. Nesâî, "İftitâh", 31; İbn Mâce, "İkâmetü's-şalât", 14; Ahmed b. Hanbel, V, 197; VI, 448; Leknevî, *a.g.e.*, ss. 233-234.

bir rivayette ‘Hz. Peygamber Hira mağarasında tehannüs ederdi. Tehannüs, adedi belirli gece ibadetleridir’ denilmektedir.⁴⁴⁰ Bu rivayette *tehannüsü* açıklayan kısım, râvi Zührî’ye (ö. 124/742) aittir.⁴⁴¹ Bu hadis merfûdur, ancak Zührî’nin ilâvesinin merfû rivayete değil, mevkuf rivayete idrac kabul edilmesi gerekir. Çünkü Hz. Âişe’nin, Hz. Peygamber’in fiilini ifade ederken kullandığı kelimeyi açıklamaktadır.

3. İdracın sebepleri

Hadiste geçen garîb bir kelimenin açıklanması idracın sebeplerinden biridir. Şeyh, rivayet esnasında hadiste bulunan garîb bir kelimeyi ona bitişik bir şekilde ‘أى – yani’ vb. bir lafızla temyiz etmeksizin tefsir eder, râvi de bunu hadise ait zanneder.⁴⁴² Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) şöyle dediği nakledilmektedir: Vekî‘ hadis rivayet ederken ‘يعني كذا’ (şöyle demek istiyor)’ derdi. Aynı şekilde Zührî (ö. 124/742) de çoğu zaman hadisleri tefsir eder, bazen de tefsir edatlarını zikretmezdi. Arkadaşları ona ‘kendi sözlerini Resûlullah’ın sözlerinden ayır’ derlerdi.⁴⁴³ Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *el-Medrec*’indeki yetmiş rivayetten yirmisi lafız/mâna açıklaması şeklindedir.

Hadise idracın diğer bir sebebi ise rivayet hatalarıdır. Meselâ rivayette yer alan ‘قال (dedi ki)’ vb. lafzın düşmesi gibi bir durum, metnin tamamının merfû veya mevkuf nakledilmesine sebep olabilmektedir. Bunun örnekleri çoktur. Râviler bazı hadisleri yanlış anlaşılacak şekilde rivayet etmişler ve idraca sebep olmuşlardır.

Râvilerinden birinin hadisten istinbatta bulunması ve hadisten anladıklarını rivayet esnasında nakletmesi de idraca sebep olmaktadır. Rivayetin muhtevasıyla ilgili yapılan bir açıklama, daha sonraki râviler tarafından hadisin metninden zannedilmiş ve öylece nakledilmiştir.⁴⁴⁴ İbn Ömer’den (ö. 73/692) Resûlullah’ın keler hakkında ‘onu ne yerim, ne de yenmesini yasaklarım. Onu ne helâl, ne de haram kılarım’ dediği rivayet

⁴⁴⁰ Buhârî, “Bed’ü’l-vaḥy”, 3; Müslim, “Îmân”, 252; Ahmed b. Hanbel, III, 164.

⁴⁴¹ San’ânî, *Tavzîḥ*, II, 46-47; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 256.

⁴⁴² Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, s. 241; Subhî es-Sâlih, ‘*Ulûmü’l-ḥadîs ve muştalahuḥû*, ss. 247-248. Örnekler için bkz. Süyûtî, *el-Medrec ile’l-müdreç (Mecmû’atü rasâ’il fi ’ulûmi’l-ḥadîs* içinde), Beyrut, 1985, No: 10, 11, 19, 20, 23, 29, 43-49, 52, 53, 56, 57, 60, 64, 69.

⁴⁴³ San’ânî, *Tavzîḥ*, II, 47-48. İbn Hacer *Takrîbü’l-menhec li tertibi’l-müdreç* adlı kitabında benzer örnekleri zikretmiştir. İdrac ile ilgili örneklerin bir kısmı Zührî’ye aittir. *el-Medrec*’teki 70 rivayetin 18’inde Zührî’ye ait idrac söz konusudur.

⁴⁴⁴ Leknevî, *a.g.e.*, s. 242; Subhî es-Sâlih, ‘*Ulûmü’l-ḥadîs ve muştalahuḥû*, ss. 247-248. Örnekler için bkz. Süyûtî, *el-Medrec*, No: 1, 2, 4-9, 13-16, 18, 21, 22, 25, 28, 30, 34, 37, 39, 40, 58, 59, 61-64, 67, 68-70.

edilmektedir.⁴⁴⁵ İbn Kuteybe (ö. 276/889), bu rivayet hakkında şöyle demektedir: “bu hadisi nakledenlerden biri hata etmiştir. Hadis ‘onu ne yerim, ne de yasak kılarım’ şeklindedir. Râvi, Resûlullah’ın onu yememesi ve yasaklamaması gibi helâl ve haram kılmadığını da zannederek ‘onu ne helâl kılarım ne de haram’ kısmını ilâve etmiştir.”⁴⁴⁶

Râvilerden birinin naklettiği bir hadise Kur’an’dan delil zikretmesi veya onunla bir âyet arasında irtibat kurması da idrac sebepleri arasında yer almaktadır. Buhârî’nin (ö. 256/870) rivayetine göre Sa’d b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675) şöyle demektedir: “Ben Hz. Peygamber’den (s.a.v.) yeryüzünde gezen hiç bir kimse için ‘bu cennet ehliendir’ dediğini işitmedim. Abdullah b. Selâm (ö. 43/664) için ise bunu söylemiştir. Şu âyet onun hakkında nâzil olmuştur: ‘De ki: Ne dersiniz, eğer bu Kur’an Allah tarafından ise ve siz de onu inkâr etmişseniz, bununla birlikte İsrâiloğullarından bir şahid de onun bir benzerini (Tevrat’ta görüp) inanmışken siz hâlâ büyüklük taslarsanız (haksızlık etmiş olmaz mısınız)? Şüphesiz ki, Allah zalim bir topluluğu doğru yola iletmez’ (el-Ahkâf 46/10).” Buhârî’nin hocası olan râvi Abdullah b. Yûsuf (ö. 218/833) ‘ben Mâlik’in bu âyetin nüzûlünü kendi nefsinden mi söyledi, yoksa hadisin bir bölümü olarak mı söyledi bilmiyorum’ demektedir.⁴⁴⁷ Bu ifadesiyle o, hadisin son kısmının merfû olup olmadığı hakkında tereddüdünü belirtmektedir. Müslim ise aynı senedle naklettiği rivayetinde sebep-i nüzûlden bahsetmemektedir.⁴⁴⁸

Râvilerin fikhî görüşleri de idraca sebep olabilmektedir. Hâkim, ‘Hadislerdeki sadece bir râvinin ziyade olarak naklettiği fıkıh lafızlarının bilinmesi’ başlığı altında konuyu ele almaktadır. Hâkim, İbn Mes’ûd’dan nakledilen en faziletli amelin ne olduğu Resûlullah’a sorulmasıyla ilgili rivayette ‘ilk vaktinde kılınan namaz’ şeklindeki ifadenin fıkıh düşüncesiyle rivayete fakih râviler tarafından idrac edildiğini belirtir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ İbn Kuteybe, *Te’vilü muhtelifi’l-ḥadîs*, s. 170; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, XII, 245, No: 13008; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, V, 124, No: 24348; Ahmed b. Hanbel, II, 5. Benzer rivayetler için bkz. Buhârî, “Hibe”, 7; “Eḫ’ime”, 8. Bu rivayetlerde haram kılınmadan bahsedilmemektedir.

⁴⁴⁶ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 170.

⁴⁴⁷ Buhârî, “Menâkıbu’l-enşâr”, 19.

⁴⁴⁸ Müslim, “Fezâ’ilü’ş-şahâbe”, 147; Ahmed b. Hanbel, I, 169, 177; Hatîb, *el-Faşl li’l-vaşli’l-müdreç*, I, 405-406.

⁴⁴⁹ Hâkim, *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-ḥadîs*, ss. 130-131. Hâkim, bundan başka dokuz örnek daha verir (*a.e.*, ss. 131-135). Onun diğer müdreçler hakkında fazla örnek zikretmezken bu konuda çok örnek zikretmesi kayda değer bir husustur.

Sahâbî bazen rivayet ettiği bir metni nakletmeden önce veya sonra bir açıklamada bulunmakta, daha sonraki râviler bunu ayırtedemeyip hepsini Hz. Peygamber'in sözü olarak nakledebilmektedir. Sahâbe bilerek kendi sözlerini merfû rivayetlere karıştırmamıştır. Sahâbenin rivayetlerinde vuku bulan idracın sahâbe tarafından değil, daha sonraki râvilerin rivayet hataları sonucu meydana geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁵⁰ Bununla beraber müdrec kabul edilen hadisler arasında büyük bir kısmının, sahâbî sözlerinin Resûlullah'ın (s.a.v.) sözü imiş gibi nakledilen rivayetlerden oluştuğu görülmektedir. Süyûtî'nin *el-Medrec*'indeki yetmiş rivayetin yirmi sekizi mevkufların merfûlara idracından ibarettir. Merfû rivayetlere mevkufların karışması sonraki râvilerin hatalarının veya sahâbînin sözünün râvi tarafından yanlış anlaşılmasının sonucudur. Herhangi bir hükmü açıklamayı hedef edinen sahâbînin merfû bir rivayeti değerlendirmesi, ondan istidlâlde bulunması veya onu açıklaması da sahâbî sözlerinin merfû rivayetlere karışmasına sebep olmuştur.

4. İdracın tesbiti

İdrac, muhaddisler ve fıkıhçılar tarafından haram kabul edilmiştir. Hatta Sem'ânî (ö. 489/1096) ve diğer bazı imamlara göre kasten idrac yapan, '*kelimeleri yerlerinden kaydırarak tahrif edip değiştiriyorlar*' (el-Mâide 5/13) âyetinin kapsamına girer, adaleti sâkit olur ve yalancılardan sayılır.⁴⁵¹ Süyûtî (ö. 911/1505) ise garîb kelimelerin tefsiri maksadıyla yapılan müdrecin normal olduğunu, Zührî (ö. 124/742) ve diğer bir kısım âlimin bu maksatla açıklamalarda bulunduğunu söyler.⁴⁵² Bununla beraber idraca sebep olan râvilerden hiç biri, rivayet esnasındaki sözlerinin kendine ait olduğunun bilinmeden rivayet edilmesini düşünmemişlerdir. Onların bu izahları rivayetin aslından değil, parantez içi açıklamalar mahiyetindedir. Mevzû hadis bağlamında söz konusu olan merfû hadislere uydurma sözler ekleyen kimseler ise bu konunun dışındadır.

⁴⁵⁰ Bazı sahâbenin rivayetlerinde vuku bulan idracın sorumluluğunu sahâbîye yükleyen M. Hayri Kırbaçoğlu'na bu hususta katılmak mümkün değildir. Kırbaçoğlu, İbn Mes'ûd ve Ebû Hüreyre gibi bazı sahâbenin idracta bulunduğunu sahâbenin adaleti bağlamında değerlendirmekte, ayrıca İbn Mes'ûd'un "*Resûlullah (s.a.v.) bir söz söyledi, ben de ona bir söz ekledim...*" (Müslim, "İmân", 151) rivayetini de onun idracta bulunduğunu itirafı şeklinde kabul etmekte ve İbn Ömer'in '*Resûlullah (s.a.s.) av köpeği ile çoban köpeği hariç diğer köpeklerin öldürülmesini emretti*' şeklindeki rivayete Ebû Hüreyre'nin tarla bekçiliği için beslenen köpekleri de idrac ettiğini sahâbînin idracına delil göstermektedir (Bkz. Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 193).

⁴⁵¹ Süyûtî, *Tedrib*, s. 179; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 248; İtr, *Menhecü'n-nağd*, s. 443.

⁴⁵² Süyûtî, *a.g.e.*, s. 179. Süyûtî'nin bu ifadesini hadis metninin sahâbe tarafından belirlenmesinden sonra râvilerin izahları şeklinde anlamak mümkündür.

İdrac, bazı mevkuf rivayetlerin merfû sayılmasına sebep olan önemli hatalardan biridir. İlk dönemlerden itibaren de rivayetlerdeki idracın tesbiti hadis usûlünün önemli konularından biri olmuştur. Merfû rivayetlerdeki mevkuf veya maktû müdrelerin belirlenmesi, rivayetlerin merfûlaştırılmaması için bir tedbirdir. İdracın belirlenmesinde öncelikle merfû rivayetlerdeki başkalarına ait sözlerin tesbitine çalışılmıştır.

Hadislerin genellikle birçok rivayet tarîklerinden sadece birinde idrac söz konusu olmakta, aynı hadis diğer rivayetlerde idrac olmaksızın nakledilmiş bulunmaktadır. Bunun için müdrecin belirlenmesinin en önemli yolu hadisin bütün rivayetlerinin bir araya getirilerek değerlendirilmesidir.⁴⁵³ Birbirinden farklılık arz eden rivayetlerde idrac olabilir. Metnin sonundaki idracların çoğu bu şekildedir. Bu tarz idraclar öncelikle eksik duyma, yanlış anlama, hadisi naklederken önemli bir kelimeyi hazfetme vb. râvi hatalarından kaynaklanmaktadır.

Müslim'in (ö. 261/874) Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayetine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz Cumayı kıldığında Cumadan sonra dört rekât daha kılsın”⁴⁵⁴ Müslim'in diğer rivayetinde hadisi Süheyl'den (ö. 138/755) rivayet eden Abdullah b. İdris (ö. 192/806) şunu da ilâve etmektedir: Süheyl dedi ki: Eğer acelen varsa mescidde iki rekât kıl, iki rekâtı da (eve) döndüğünde kıl.”⁴⁵⁵ Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) rivayetinde de râvi Ahmed b. Yûnus (ö. 227/841) ‘cumayı kıldığınız zaman dört rekât daha kılınız’ demektedir.⁴⁵⁶ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) bir rivayetinde ise ‘cumadan sonra namaz kıalarsanız dört rekât kılınız. Eğer acelen varsa iki rekât kıl, iki rekâtı da (eve) dönünce kıl’ ifadesinden sonra hadisi Süheyl'den rivayet eden İbn İdris, ‘bu kısım Resûlullah'ın hadisinden mi, değil mi bilmiyorum’ demektedir.⁴⁵⁷ Bu rivayetten dolayı hadis müdrec kabul edilmektedir. Halbuki rivayetlerin tamamı ele alındığında hadiste idrac anlaşılmaktadır.

Bazı rivayetlerde nakil hataları nedeniyle meydana gelen idrac ise mâna bakımından açıkça belli olmaktadır. Buna göre mevkuf veya maktû bir ifadenin

⁴⁵³ Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 71; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, s. 304-305; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 257; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 242; Itr, *Menhecü'n-naqd*, s. 442.

⁴⁵⁴ Müslim, “Cum'a”, 67, 69; Nesâî, “Cum'a”, 42; Dârimî, “Şalât”, 237; Tirmizî, “Cum'a”, 24; İbn Mâce, “İkâmet”, 95; Ahmed b. Hanbel, II, 499; Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdrec*, I, 311-318.

⁴⁵⁵ Müslim, “Cum'a”, 68.

⁴⁵⁶ Ebû Dâvûd, “Şalât”, 237.

⁴⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, II, 249, 442.

merfûya idrac edildiği, müdrec kısmın Resûlullah (s.a.v.) tarafından söylenmesinin mümkün olmadığından dolayı kolayca anlaşılabilir. Buhârî (ö. 256/870) Ebû Hüreyre'den merfû olarak “*kölenin iki kat ecri vardır. Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Allah yolunda cihad, hac ve annemin gönlünü hoş etme kaygısı olmasa idi köle olarak ölmeyi tercih ederdim*” hadisini rivayet etmektedir.⁴⁵⁸ Bu hadisin sadece ‘*köleler için iki ecir vardır*’ kısmı merfûdür. Kalan kısım ise Ebû Hüreyre'nin sözüdür. Zira Resûlullah'ın köleliği tercih etmesi ve annesine iyilik etmeyi söylemesi –annesi vefat ettiğinden- mümkün değildir.⁴⁵⁹ Hadisi Buhârî ile aynı senedle nakleden Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde ise ikinci kısmın Ebû Hüreyre'nin sözü olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu metin ‘*kölenin iki kat ecri vardır. Ebû Hüreyre'nin nefsi kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki Allah yolunda cihad, hac ve annemin gönlünü hoş etme kaygısı olmasa idi köle olarak ölmeyi tercih ederdim*’ şeklindedir.⁴⁶⁰ Bu ifade de idracı açıkça göstermektedir.

Diğer taraftan iki farklı isnadla rivayet edilen iki hadisi birleştirip bir isnadla nakletmek müdrec kabul edilirken⁴⁶¹ sahâbenin Resûlullah'ın farklı zamanlarda söylediklerini veya fiillerini ya da söz ve fiillerini bir arada zikretmesi idrac kapsamında ele alınmamaktadır. Sahâbî, farklı zamanlarda Resûlullah'tan duyduklarını birleştirerek nakledebildiği gibi, farklı zamanlarda bunları değişik ifadelerle mâna ve muhteva bütünlüğü ile nakledebilir. Müdrecü'l-isnâd sayılan farklı iki isnadın metnini bir araya getirme şeklindeki idrac, merfû-mevkuf karışmasına sebep değildir. Bununla beraber yine de merfû bir metne diğer bir merfû metnin dâhil edilmesine, her iki isnad ve metin sahih olsa bile müsaade edilmemiştir.

Merfû bir hadise idrac sebebiyle mevkuf veya maktû ifadelerin karışması, bazı araştırmalar sonucu da tesbit edilmiştir. Bununla beraber bir ifadenin müdrec olduğu hakkında bütün muhaddisler aynı görüşte değildir. Mevkufun merfûya idracı bağlamında değerlendirilen bazı rivayetler, hem merfû ve hem de mevkuf olarak sahih

⁴⁵⁸ Buhârî, “İtq”, 16; Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdrec*, I, 208-210.

⁴⁵⁹ Süyûtî, *Tedrib*, s. 177.

⁴⁶⁰ Müslim, “Eymân”, 44; Ahmed b. Hanbel, II, 330, 402; San'ânî, *Tavzîh*, II, 47; Itr, *Menhecü'n-naqd*, s. 443. Benzer bir örnek için bkz. Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 47, No: 356; Ebû Dâvûd, “Tıb”, 24; Tirmizî, “Siyer”, 47; İbn Mâce, “Tıb”, 43; Ahmed b. Hanbel, I, 389, 438, 440; San'ânî, *Tavzîh*, II, 47. Buhârî'nin rivayeti, hatalı olarak tamamı merfû imiş gibi nakledilmiştir.

⁴⁶¹ Süyûtî, *Tedrib*, s. 178; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuşbeti'l-fiker*, s. 465; Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, s. 128.

kabul edilen hadislerdir. Meselâ *'abdesti eksiksiz alınız'* hadisi, farklı rivayetlerde merfû ve mevkuf nakledilmektedir. Bu rivayetlerden biri esas alındığında bir rivayet hatasından bahsedilebilirse de bu nevi rivayetleri idracıla merfûlaşmış kabul etmek isabetli görülmemektedir. Bütün usûl kitaplarında hadisin baş tarafında meydana gelen idraca Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak nakledilen *'abdesti tastamam alınız. Ateşte kalan ökçelere yazık'* hadisi örnek verilmektedir.⁴⁶² Hâlbuki bu konudaki rivayetlerin üç farklı şekilde nakledildikleri görülmektedir. Bunlardan birinde, *'abdesti tastamam alınız'* ifadesinin Ebû Hüreyre'ye ait olduğu belirtilmiştir. Ebû Hüreyre, hadisin baş tarafını merfû rivayet etmezken, başka sahâbînin rivayetinde bu kısım da merfû nakledilmektedir. Bu üç rivayet beraber ele alındığında mevkuf bir ifadenin merfûya idrac edilmediği, aksine merfû bir rivayete başka bir merfû rivayetin idrac edildiği anlaşılmaktadır.

Abdullah b. Amr (ö. 65/684) şöyle demektedir: “Resûlullah (s.a.v.), beraber yaptığımız seferlerden birinde bizden geride kalmıştı da sonradan bize yetişmişti. Bu esnada ikinci namazı vakti girmişti. Biz abdest almaya başladık. Ayaklarımızı mesheder gibi az suyla yıkıyorduk. Peygamber (s.a.v.) bu halimizi görünce iki veya üç defa yüksek sesle *'cehennemde yanacak ökçelere yazık'* diye nida etti.”⁴⁶³ Ayrıca Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Muaykîb'tan (ö. 40/660) farklı senedlerle sadece *'ateşte yanacak ökçelere çok yazık'* şeklinde sebep-i vürûd zikredilmeden yapılan rivayetler olduğu gibi,⁴⁶⁴ birinin veya bir topluluğun abdesti tam almaması üzerine Resûlullah'ın *'ateşte yanacak ökçelere çok yazık'* buyurduğu şeklinde de rivayetler mevcuttur.⁴⁶⁵ Tirmizî (ö. 279/892) ise bu konuda Abdullah b. Amr, Hz. Âişe (ö. 58/677), Câbir b. Abdullah, Muaykîb, Hâlid b. Velîd (ö. 21/642), Şurahbil b. Hasene (ö. 18/639), Amr b. el-Âs (ö. 43/664) ve Yezîd b. Ebû Süfyân'dan (ö. 18/639) rivayetler olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁶

⁴⁶² Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdreç*, I, 202; İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-ḥadîs*, s. 107; Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 114; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 230-231; Cezâirî, *Tevcihü'n-naẓar*, I, 409; San'ânî, *Tavzîḥ*, II, 41.

⁴⁶³ Buhârî, “İlim”, 3, 30; “Vuḍû”, 27; Müslim, “Ṭahâret”, 27-30 (Müslim, bu seferin Mekke'den Medine'ye olduğunu belirtir); Ahmed b. Hanbel, II, 211, 226.

⁴⁶⁴ Müslim, “Ṭahâret”, 30; Tirmizî, “Ṭahâret”, 31; Nesâî, “Ṭahâret”, 88; İbn Mâce, “Ṭahâret”, 55; Ahmed b. Hanbel, II, 205, 282, 389, 482; III, 426; V, 425.

⁴⁶⁵ Müslim, “Ṭahâret”, 28; Ahmed b. Hanbel, II, 205; III, 390. Ahmed b. Hanbel'in sahâbî Abdullah b. el-Hâris ez-Zebîdî'den (ö. 86/706) rivayeti ise sebep-i vürudsuz *'ateşte yanacak ökçelere ve ayakların iç tarafına çok yazık'* şeklindedir (Bkz. Ahmed b. Hanbel, IV, 191 (Bu rivayet mevkuftur).

⁴⁶⁶ Tirmizî, “Ṭahâret”, 31.

Diğer bir rivayette ise Abdullah b. Amr şöyle demektedir: “Resûlullah (s.a.v.) ile Mekke’den Medine’ye dönüyorduk. Yolda bir suya rastlayınca ikindi namazı için topluluk acele etti. İnsanlar aceleyle abdest alıyorlardı. Biz de onlara ulaştık. Onların topukları sanki su değmemiş gibi kuru gözüküyordu. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) dedi ki: *Ateşte yanacak olan ökçelere yazık. Abdesti tam olarak alınız*”⁴⁶⁷

Hadis, Ebû Hüreyre ve Hz. Âişe’den ise ‘*abdesti tastamam alınız*’ kısmı mevkuf, ‘*ateşte yanacak olan topuklara yazık*’ kısmı merfû nakledilmektedir. Şu‘be’nin Muhammed b. Ziyâd vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den naklettiği rivayete göre Muhammed b. Ziyâd şöyle demiştir: “Ebû Hüreyre yanımızdan geçiyordu. Bu esnada insanlar, temizlik için hazırlanmış bir su kabından abdest alıyorlardı. (insanların abdest aldıklarını görünce) Ebû Hüreyre şöyle dedi: Abdesti tastamam alınız. Çünkü Ebû’l-Kâsım (s.a.v.) ‘*ateşte yanacak olan topuklara yazık*’ buyurdu.”⁴⁶⁸ Hz. Âişe’den nakledilen rivayette ise Hz. Âişe, yanında abdest alan Abdurrahman b. Ebû Bekr’e (ö. 53/673); ‘ey Abdurrahman! Abdesti tastamam al. Çünkü ben Resûlullah’ın (s.a.v.) *ateşte yanacak olan ökçelere yazık* dediğini işittim’ demektedir.⁴⁶⁹

Bu hadis için mevkufun merfûya idracından bahsetmenin isabetli olmadığı görülmektedir. Zira ‘*abdesti tastamam alınız*’ kısmının mevkuf olduğu Ebû Hüreyre ve Hz. Âişe rivayeti iki farklı zamanda meydana gelmekte ve her ikisi de abdesti tamam almayan kişileri görünce Resûlullah’ın sözüne atıfta bulunmaktadır. Hadisin Resûlullah’tan vürûd zamanını ve mekânını ayrıntılı olarak nakleden Abdullah b. Amr rivayeti ise doğrudan Resûlullah’ın ifadesini ve hâdisenin cereyan zaman ve mekânını nakletmekte, abdest esnasındaki bir hataya delil için rivayeti esas almamaktadır. Dolayısıyla ‘*abdesti tastamam alınız*’ kısmının müdrec/mevkuf olduğu söylenemez. Burada merfû bir sözün, başka bir senedle nakledilen diğer bir merfû rivayete idracı

⁴⁶⁷ Müslim, “Tahâret”, 26; Nesâî, “Tahâret”, 88; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 46; İbn Mâce, “Tahâret”, 55; Ahmed b. Hanbel, II, 193; 201; Dârimî, “Vuğû”, 35. Müslim, ayrıca Mansûr’dan hadisi aynı senedle rivayet eden Şu‘be’nin rivayetinde ise ‘*abdesti tastamam alınız*’ kısmının olmadığını belirtir. İbn Mâce ise hadisi Hâlid b. Velîd, Yezîd b. Ebû Süfyân, Şurahbil b. Hasene ve Amr b. el-Âs’tan ‘*abdesti tamamlayınız, ateşte yanacak olan topuklara yazık*’ ifadesiyle nakleder (İbn Mâce, “Tahâret”, 55).

⁴⁶⁸ Buhârî, “Vuğû”, 29; Müslim, “Tahâret”, 29; Ahmed b. Hanbel, II, 228, 284, 406, 407, 409, 430, 467, 482, 498; Dârimî, “Vuğû”, 35; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 325, No: 2486; Hatîb, *el-Faşl li’l-vaşli’l-müdrec*, I, 203-207. Bazı rivayetler ise ‘*أحسنوا الوضوء*’ (*abdesti güzel alınız*)’ şeklindedir.

⁴⁶⁹ Muvatta’, “Tahâret”, 5; Müslim, “Tahâret”, 25; İbn Mâce, “Tahâret”, 55; Ahmed b. Hanbel, VI, 81, 84, 99, 112, 192, 258.

görülmektedir. Zira sebab-i vürûddan açık bir şekilde Resûlullah'ın bunu abdestle ilgili söylediği ve abdestin tamam alınmasını istediği anlaşılmaktadır. Bu ve benzeri rivayetlerin mevkufun merfûya idracı olarak değerlendirilmesi yerine *'hem merfû hem mevkuf'* nakledilen rivayetler çerçevesinde değerlendirilmesi daha isabetlidir. Ancak burada iki farklı senedle nakledilen hadis metinlerinin birleştirilmesi söz konusudur. Sonuç itibariyle, bir başka rivayet vasıtasıyla Resûlullah'ın (s.a.v.) söylediğini öğrendiğimiz bir sözün O'na nispet edildiği görülmektedir. Bu rivayette Ebû Hüreyre'nin Resûlullah'ın sözü olarak nakletmediği, fakat bir başka sahâbînin Resûlullah'tan naklettiği bir söz, Ebû Hüreyre'nin diliyle nakledilmektedir. Bu, rivayetin sıhhatine zarar vermekte ve müdrecü'l-isnâd olarak değerlendirilmektedir. Farklı isnadlarla nakledilen iki metin, bir araya getirilerek tek isnadla nakledilmektedir.

Benzer bir durum, İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652) merfû olarak nakledilen *'Kim Allah'a bir şeyi şirk koşarak ölürse cehenneme girer. Kim de Allah'a bir şeyi şirk koşmadan ölürse cennete girer'* hadisinde de görülmektedir. Bu hadisin ikinci kısmının İbn Mes'ûd'a ait ve müdrec olduğu belirtilmektedir.⁴⁷⁰ Bazı rivayetlerde ise İbn Mes'ûd hadisin ikinci kısmının kendine ait olduğunu belirterek, Resûlullah (s.a.v.) *'kim Allah'a şirk koşarak ölürse cehenneme girer'* dedi. Ben de diyorum ki: *'Kim Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer'* demektedir.⁴⁷¹

Bu rivayetin mevkuf olduğu ileri sürülen ikinci kısmı Ebû Zer (ö. 32/652) tarafından da merfû olarak rivayet edilmektedir.⁴⁷² Ayrıca Câbir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) da merfû olarak *'kim Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer. Kim Allah'a*

⁴⁷⁰ Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdrec*, I, 256; Süyûtî, *Tedrib*, s. 176; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuḥbeti'l-fiker*, s. 473; San'ânî, *Tavzih*, II, 47.

⁴⁷¹ Buhârî, "Cenâ'iz", 1; "Tefsîr Sûre 2", 22; "Eymân ve'n-nüzûr", 19; Müslim, "İmân", 150; Nesâî, *et-Tefsîr*, I, 207, No: 31; Ahmed b. Hanbel, I, 374, 382, 402, 407, 425, 443, 462, 464; Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdrec*, I, 257-263. Ebû Avâne ve Ahmed b. Hanbel'in aynı senedle bir rivayetinde ise tam tersi, Resûlullah'ın sözü İbn Mes'ûd'a, İbn Mes'ûd'un sözü de Resûlullah'a ait olarak *'Resûlullah kim Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer buyurdu. Ben de derim ki: Kim Allaha şirk koşarak ölürse cehenneme girer'* şeklindedir (Ebû Avâne, Ya'küb b. İshâk el-İsferâyînî, *el-Müsned* (I-V), Thk.: Eymen b. Ârif ed-Dimaşkî, Dâru'l-ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 1998, I, 17; Ahmed b. Hanbel, I, 382, 425). Bunun sebebiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi şaḥîḥ-i Müslim b. el-Haccâc* (I-XVIII), Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1392, II, 97; İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî*, III, 446-447; XIII, 423-424. Bunun bir hata olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁷² Buhârî, "Cenâ'iz", 1; "İstikrâz", 3; "Bed'ü'l-ḥalk", 6; Müslim, "İmân", 153, 154; "Zekât", 32, 33.

*şirk koşarak ölürsa cehenneme girer*⁴⁷³ şeklinde bir rivayet daha mevcuttur. Buradan hareketle bu şekildeki rivayetleri mevkufun merfûya idracı şeklinde kabul etmek yerine, iki farklı merfû hadisin birleştirilmesi şeklinde değerlendirmenin daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta farklı iki isnadla nakledilen iki merfû rivayet bir araya getirilmiştir. Bu birleştirmeyi İbn Mes‘ud mu, yoksa daha sonraki râvilerden biri mi yaptı bilinmemektedir. Eğer İbn Mes‘ûd yapmışsa bu sahâbînin dilinde normaldir. Zira hadis metnini onlar belirlemektedir. Hz. Peygamber’in farklı zamanlarda söylediklerini onlar bir metne dönüştürmüşlerdir. Bu durumda İbn Mes‘ûd’dan iki farklı rivayet söz konusu olabilir. Eğer bu birleştirmeyi daha sonraki râvilerden biri yapmışsa, o takdirde mevkufun merfûya idracından değil, sadece farklı merfû rivayetlerin idracından bahsedilebilir. Bütün rivayetler birlikte değerlendirildiğinde müdrec kabul edilen kısmın sahâbîye değil, Resûlullah’a ait olduğu anlaşılmaktadır. Burada merfûlaştırmadan ziyade hadis rivayet sistemi bakımından bir hatadan bahsetmek daha doğru olur. Bu da farklı senedlerle nakledilmiş iki hadisin birleştirilmesidir.

Bazı rivayetlerde yer alan bir kısmın müdrec olup olmadığını tesbit etmek ise oldukça zordur. Nuaym el-Mücmir şöyle demektedir: Ebû Hüreyre ile mescidin arkasına çıkmıştım. Ebû Hüreyre abdest aldı ve şöyle dedi: Resûlullah’ın (s.a.v.) şöyle dediğini işittim: “Benim ümmetim kıyamet gününde bedenlerindeki abdest izlerinden dolayı yüzleri nurlular, elleri ve ayakları sekililer diye çağırılacaklardır. Kim bu parlaklığını artırmaya güç yetirebiliyorsa artırsın.”⁴⁷⁴ Hadisin ‘*kim bu parlaklığını artırmaya güç yetirebiliyorsa artırsın*’ kısmı, bazılarınca müdrec kabul edilmektedir.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘ (el-Muşannef)*, X, 461, No: 19708; XI, 183, No: 20277; Müslim, “İmân”, 151, 152; Ahmed b. Hanbel, III, 325, 345, 374, 391, 392; Ebû Avâne, *el-Müsned*, I, 17, 18 (Ma‘mer’in ikinci rivayeti Câbir’in *eş-Şaḥîfe*’sindendir).

⁴⁷⁴ Buhârî, “Vuḍû”, 3; Müslim, “Ṭahâret”, 34, 35; Ahmed b. Hanbel, II, 334, 362, 400, 523.

⁴⁷⁵ Mehmed Sofuoğlu, bu kısmı Ebû Hüreyre’nin sözü şeklinde tercüme etmiştir (*Sahîh-i Buhârî ve Tercümesi*, I, 288-289). Hâfız el-Münzirî de hadisin son kısmının mevkuf/müdrec olduğunu söyler (Münzirî, Abdülazîm b. Abdülkavî, *et-Tergîb ve’t-terhîb mine’l-ḥadîsi’ş-şerîf* (I-IV), Thk.: Saîd Muhammed el-Lahhâm, I, 113, No: 285, Dâru’l-fikr, Beyrut, 1414/1993). Ahmed b. Hanbel’in iki rivayetinde râvi Nuaym bu kısmın Resûlullah’ın sözü mü, yoksa Ebû Hüreyre’nin sözü mü olduğunu bilmediğini belirtmektedir (Ahmed b. Hanbel, II, 334, 523). İbn Hacer ise bu ifadenin Nuaym’ın rivayetinden başka hiçbir rivayette yer almadığına dikkat çekmekte ve idracı kabul etmemektedir (*Fetḥu’l-bârî*, I, 318). Müslim’in rivayetinde Ebû Hüreyre’nin abdest alışı teferruatlı olarak anlatılmakta ve onun kollarını, yüzünü ve ayaklarını yıkarken mübalağasına işaret edilmektedir. Ebû Hüreyre mübalağalı bir şekilde abdest aldıktan sonra Hz. Peygamber’i bu şekilde abdest alırken gördüğünü de belirtmektedir. Buna göre son kısmın Ebû Hüreyre’nin sözü olma ihtimali vardır. Fakat bu açık değildir.

Mevkufun merfûya idracı bakımından farklı bir rivayet de Buhârî’de (ö. 256/870) geçmektedir. Resûlullah (s.a.v.) ile Cebrâil arasında geçen bir konuşma, bazı rivayetlerde sahâbî ile Resûlullah (s.a.v.) arasında geçmiş gibi rivayet edilmektedir. Buhârî’nin Ebû Zer’den (ö. 32/652) naklettiğine göre uzun bir rivayetin son kısmında Resûlullah (s.a.v.) Ebû Zerr’e ‘ben sana dönünceye kadar burada otur’ buyurdu. Ebû Zer dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) kara taşlık arazi içinde ben kendisini görmez oluncaya kadar gitti ve bana dönmesi epey gecikti. Bir süre sonra O’nun gelmekte olduğunu işittim. Gelirken: *‘hırsızlık yapsa ve zina etse de mi?’* sözlerini söylüyordu. Resûlullah (s.a.v.) gelince sabredemeyip: ‘Ey Allah’ın Resûlü! Allah beni Sana feda etsin. Sen taşlık yerin kenarında biriyle konuşuyordun, fakat ben Sana cevap veren bir kimse görmedim’ dedim. Resûlullah: *‘Bu, Cebrâildir. Harre’nin yanında bana geldi de: Ümmetini müjdele. Her kim Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayarak ölürse, cennete girer dedi. Ben: Yâ Cibrîl! O kimse hırsızlık yapsa ve zina etse de mi? dedim. Evet dedi. Ben yine: hırsızlık yapsa ve zina etse de mi? dedim. O da: Evet, şarap içmiş olsa da, dedi.’*⁴⁷⁶ Bu rivayetlerde karşılıklı konuşmalar Hz. Peygamber ile Cebrâil arasında geçerken, Buhârî’nin diğer bir senedle Ebû Zer’den rivayetinde ise son kısım şöyledir: Resûlullah (s.a.v.): Cebrâil bana geldi ve ‘ümmetimden her kim Allah’a hiç bir şeyi ortak koşmaksızın ölürse cennete girer! diye haber verdi’ buyurdu. Ben: Yâ Resûlallah! O kul zina etse ve hırsızlık yapsa da mı? dedim. Resûlullah (s.a.v.): ‘Zina etmiş olsa da, hırsızlık yapmış olsa da buyurdu’ şeklindedir.⁴⁷⁷ Burada konuşma Ebû Zer’le Resûlullah (s.a.v.) arasında geçmektedir. Bunun rivayet hatası olması veya farklı bir olayı nakletmesi muhtemeldir.

Bir rivayetin tamamının merfû kabul edilmesi veya içinde mevkuf müdrecin bulunduğu şeklindeki farklı değerlendirmeler bazı fikhî ihtilâfları da beraberinde getirmektedir. Bu açıdan teşehhülle ilgili İbn Mes‘ûd’dan (ö. 32/652) rivayet edilen bir hadisin son kısmının İbn Mes‘ûd’a ait mevkuf müdrec olduğunu ileri sürenlerle rivayetin tamamını merfû kabul edenler farklı sonuca ulaşmaktadırlar. Ebû Dâvûd’un rivayetine göre İbn Mes‘ûd, Alkame’nin elinden tutarak şöyle demiştir: “Resûlullah

⁴⁷⁶ Buhârî, “Riğâk”, 13, 14; Müslim, “Zekât”, 32, 33; Ahmed b. Hanbel, V, 152. Ayrıca bkz. Buhârî, “Cenâ’iz”, 1; Müslim, “İmân”, 153, 154; Tirmizî, “İmân”, 18; Ahmed b. Hanbel, V, 159, 161.

⁴⁷⁷ Buhârî, “İstîzân”, 30. Benzer bir örnek için bkz. Buhârî, “İ’tişâm”, 2; Tirmizî, “Emsâl”, 1; Dârimî, “Muğaddime”, 2.

(s.a.v.) benim elimden tutarak bana namazda teşehhüdü öğretti ve şöyle dedi: bunu dediğin veya yerine getirdiğin zaman, namazını tamamlamış olursun. Bundan sonra kalkmak istersen kalk git, oturmak istersen otur.”⁴⁷⁸ Bazılarına göre ‘*bunu söylediğin zaman...*’ kısmı müdrectir ve İbn Mes‘ûd’a aittir. Râvi Züheyr b. Muâviye (ö. 173/789) bu kısmı vasletmiştir.⁴⁷⁹ Zira hadis başka rivayetlerde teşehhüd zikredildikten sonra ‘*İbn Mes‘ûd dedi ki: Bunu dedikten sonra namazın tamam olmuştur...*’ şeklinde mevkuf olduğu belirtilerek rivayet edilmektedir.⁴⁸⁰

Hadisi Züheyr’den bazıları müdrec olarak merfû şeklinde rivayet etmişlerdir.⁴⁸¹ Şebâbe b. Sevvâr (ö. 205/820) ise hadisi Züheyr’den rivayet ederken bu kısmın İbn Mes‘ûd’un sözü olduğunu belirtmiştir. Dârekutnî (ö. 385/995) Şebâbe’nin sika olduğunu ve bu rivayetin müdrec nakledilen rivayetlerden daha sahih olduğunu, İbn Sevbân’ın da hadisi İbn Mes‘ûd’un sözü şeklinde rivayet ettiğini söylemekte⁴⁸² ve Beyhakî (ö. 458/1065) de bu görüşe katılmaktadır.⁴⁸³ İbn Hibbân (ö. 354/965) ise bu hadisin, namazda Resûlullah’a salavâtın farz olmadığını söyleyenleri yanılttığını belirtir ve son kısmın gerçekte Züheyr’in idracı olduğunu söyler.⁴⁸⁴

Şârihlerin mezheplerinin bu çeşit hadislerin değerlendirilmesine yansıdığı görülmektedir. Nevevî (ö. 676/1277) ve Hattâbî (ö. 388/998) muhaddislerin/huffâz bu kısmın müdrec olduğunda icma ettiklerini bildirmesine rağmen⁴⁸⁵ muhaddis ve fakihler hadis hakkında farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Hanefîler bu rivayeti merfû kabul etmişler ve ona dayanarak teşehhüdden sonra namazın başka farzı bulunmadığına, dolayısıyla selâm verme lafzının farz olmadığına ve Resûlullah’ın teşehhüd için oturma veya

⁴⁷⁸ Ebû Dâvûd, “Şalât”, 178, No: 970; Dârimî, “Şalât”, 84; Ahmed b. Hanbel, I, 422; Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 352-354; Hatîb, *el-Faşl li’l-vaşli’l-müdrec*, I, 154-160.

⁴⁷⁹ Hâkim, *Ma’rifetü ’ulûmi’l-’hadîs*, s. 39-40; Hatîb, *a.g.e.*, I, 161-164; İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-’hadîs*, s. 107; Irâkî, *Fetħu’l-muġîs*, s. 112; San’ânî, *Tavzîh*, II, 39; Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 257.

⁴⁸⁰ Hâkim, *a.g.e.*, s. 40; Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 353-354; Hatîb, *a.g.e.*, I, 161-164; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 175-176; San’ânî, *Tavzîh*, II, 39.

⁴⁸¹ Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, s. 236; Irâkî, *Fetħu’l-muġîs*, s. 113.

⁴⁸² Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, s. 237; San’ânî, *Tavzîh*, II, 40; Cezâirî, *Tevcihü’n-naẓar*, I, 409.

⁴⁸³ Beyhakî, *es-Sünen*, II, 174, No: 2791; Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, s. 238.

⁴⁸⁴ İbn Hibbân, *eş-Şahîh*, V, 293-295, No: 1962, 1963. İbn Hibbân ayrıca bu kısmı mevkuf nakleden rivayetleri zikreder (a.y.); Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, s. 238-239.

⁴⁸⁵ Leknevî, *Zaferu’l-emânî*, s. 236; San’ânî, *Tavzîh*, II, 39.

okuma ile namazın sona erdiğini söylediğine delil kabul etmişlerdir.⁴⁸⁶ Zikredilen kısım mevkuf müdrec de olsa sahâbînin nassa dayanmadan bilemeyeceği konularda söylediklerine uymak gerektiği nedeniyle de bununla amel edilmiştir.⁴⁸⁷

Hanefî olan Aynî (ö. 855/1451) hadisle ilgili iddiaları zikretmekte ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) bu hadisi nakledip bir şey söylemediğini, eğer iddia edildiği gibi bu kısım mevkuf/müdrec olsaydı Ebû Dâvûd'un bunu açıklayacağını, çünkü onun kitabında böyle durumlara işaret ettiğini söylemektedir. Hadisin son kısmını Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) ve diğerleri muttasıl olarak rivayet etmişlerdir. Hadisi vasletmeden nakleden râvinin rivayeti hadisin müdrec olmasına kat'î delil olmaz. Çünkü o hadisi unutmuştur, sonra tekrar hatırlamıştır. Hadisi ondan rivayet edenlerden bazıları mevsul, bazıları da mefsûl (mekuf) rivayet etme ihtimali vardır. Bu, çoğunluğun rivayetini illetli kılmaz. Mevkuf rivayetin senedinin sahih kabul edilmesi durumunda da; vakfedenlerin rivayeti, ref edenlerin rivayetini illetli kılmaz. Çünkü ref, fıkıh ve usûl mezheplerince de bilinen makbul bir ziyadedir. İbn Mes'ûd bunu Resûlullah'tan duymuş ve bir defasında merfû rivayet etmiş, diğer bir zaman da bununla fetva vermiş, merfû rivayet etmemiştir. Rivayeti böyle anlamak, bu kısmı İbn Mes'ûd'un sözü kabul etmekten daha evlâdır. Zira diğer şekilde bu kısmı vasleden çoğunluğun hata ettiğini kabul etmek gerekmektedir.⁴⁸⁸ Mergînânî (ö. 593/1196) de namazın farzları beyanında teşehhüden sonra salavâtın farz olmadığına bu rivayeti delil olarak zikretmektedir.⁴⁸⁹

Benzer bir durum da köpek ve kedinin yaladığı bir kabın temizlenmesi ile ilgili bir rivayette görülmektedir. Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak rivayet ettiği *'köpek bir kabı yaladığında ilki veya sonuncusu toprakla olmak üzere yedi defa yıkanır. Eğer kedi bir kabı yalarsa bir defa yıkanır'*⁴⁹⁰ hadisinden sonra şöyle der: "bu hasen sahih bir hadistir ve başka vecihlerden Ebû Hüreyre vasıtasıyla

⁴⁸⁶ Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 236. San'ânî ise namazda selâmın vücûbiyeti açısından Tahâvî'den bazı nakillere yer verdikten sonra Hanefîlerin delillerinin sadece müdrec kabul edilen bu rivayete dayanmadığını belirtmektedir (San'ânî, *Tavzîh*, II, 40).

⁴⁸⁷ Bkz. Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 237-238.

⁴⁸⁸ Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, ss. 238-240 (Aynî, *el-Binâye*, I, 592'den naklen); Ayrıca bkz. Zeyle'î, *Nasbu'r-râye*, I, 424. Leknevî, Aynî'nin bu izahını güzel bulduğunu söyler (*Zaferu'l-emânî*, s. 240).

⁴⁸⁹ el-Mergînânî, Bürhânüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekr b. Abdülcelîl, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî* (I-IV), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, (y.y.), ts., I, 52; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 237.

⁴⁹⁰ Tirmizî, "Tahâret", 68. Ayrıca bkz. Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 67-68; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 160-161, No: 569-571; Beyhakî, *es-Sünen*, I, 247.

Resûlullah'tan buna benzer şekilde rivayet edilmiştir. Fakat onda 'eğer kedi bir kabı yalarsa bir defa yıkanır' kısmı yoktur."⁴⁹¹ Aynı hadisi kedi ile ilgili kısmı ilâve ile Ebû Dâvûd da rivayet etmiş fakat ref etmemiştir.⁴⁹² Hadis, kedi ile ilgili kısmı olmaksızın Ebû Hüreyre'den⁴⁹³ ve Abdullah b. Muğaffel'den (ö. 59/679)⁴⁹⁴ rivayet edilmektedir. Beyhakî de Ebû Hüreyre'den hadisin tamamını merfû rivayet ettikten sonra 'hadisin râvisi olan Dahhâk b. Mahled (ö. 212/828) sikadır. Ancak Ebû Hüreyre'nin kedi ile ilgili sözlerini köpekle ilgili merfû hadise idrac etmiştir' demektedir.⁴⁹⁵

Nevevî (ö. 676/1277) de kedinin yalaması ile ilgili kısmın Resûlullah'ın sözü olmayıp, Ebû Hüreyre'ye ait müdrec olduğunu söylerken,⁴⁹⁶ İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349) bu kısmın müdrec olduğunu reddeder ve râvinin bazen hadis rivayetini düşünüp onu ref ettiğini, bazen de rivayeti düşünmeyip fetva vermeyi düşünerek hadisi vakfettiğini belirtmektedir. Ayrıca bu tarz değerlendirmenin hadisi ref edeni hatalı bulmaktan evlâ olduğunu ileri sürmekte ve Tahâvî'nin, İbn Sîrîn Ebû Hüreyre'den hadis rivayet ettiğinde ona 'bu Resûlullah'tan mı?' diye sorulunca; 'Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğim her hadis Resûlullah'tandır' dediğini zikreder.⁴⁹⁷ Bu ise, fıkıh anlayışının istikametinde rivayeti zorlamadır. Fakihler, merfûlara müdrec olan mevkufların bir kısmını aynı zamanda hem merfû hem de mevkuf nakledilen rivayetler çerçevesinde ve sikanın ziyadesi olarak da görmekte ve buna göre değerlendirmektedirler. Mezhep anlayışları da onların bu rivayetleri değerlendirmelerinde etkili olmuştur. Bu durum hadis şerhlerine de yansımaktadır.

⁴⁹¹ Tirmizî, "Ṭahâret", 68.

⁴⁹² Ebû Dâvûd, "Ṭahâret", 37.

⁴⁹³ Müslim, "Ṭahâret", 89-93; Ebû Dâvûd, "Ṭahâret", 37; Nesâî, "Ṭahâret", 50, 51; "Miyâh", 7, 8; İbn Mâce, "Ṭahâret", 31; Ahmed b. Hanbel, II, 245, 253, 265, 371.

⁴⁹⁴ Müslim, "Ṭahâret", 93; Ebû Dâvûd, "Ṭahâret", 37; Nesâî, "Ṭahâret", 52; İbn Mâce, "Ṭahâret", 31.

⁴⁹⁵ Beyhakî, *es-Sünen*, I, 247. Beyhakî, daha sonra hadisi Ali b. Nasr'dan Kurra senediyle nakleder. Bu rivayette kedi ile ilgili kısmın Ebû Hüreyre'ye ait olup merfû olmadığı açıktır. Beyhakî ayrıca bu kısmın Ebû Hüreyre'ye ait olduğunu gösteren rivayetlere de yer verir (*es-Sünen*, I, 247). Hadisle ilgili ayrıca bkz. Necm Abdurrahman, *eş-Şinâ'atü'l-ḥadîsiyye*, s. 388.

⁴⁹⁶ Nevevî, *el-Mecmû' şerḥu'l-mühezzeb* (I-XX), Thk.: Mahmûd Matrahî, Dâru'l-fikr, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996, I, 175; Ali Nâyif Bikâ'î, *el-İctihâd fî 'ilmi'l-ḥadîş ve eşeruhû fî'l-fiḳhi'l-islâmî*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1419/1998, ss. 510-512.

⁴⁹⁷ Ali Nâyif, *el-İctihâd fî 'ilmi'l-ḥadîş*, s. 511 (İbnü't-Türkmânî, *el-Cevherü'n-naḳî fî'r-red 'ale'l-Beyḥakî*, I, 246'dan naklen). Tahâvî'nin rivayeti için bkz. Tahâvî, *Şerḥu me'âni'l-âsâr*, I, 20. Ayrıca bkz. Ali Nâyif, *a.g.e.*, ss. 485-491, 510-512.

B. Merfû Rivayetlere Kasıtlı İdrac (Mevzû)

Rivayet hatası ve yanlış anlama gibi sebeplerle merfû hadislerde vuku bulan idraclarla beraber kasten merfû hadislerle ilâve edilen bazı mevzû sözler de mevcuttur. Ancak bu şekilde Hz. Peygamber'in sözlerine karıştırılan başkalarının sözleri müdrec değil, mevzû kabul edilmiştir. Kasten yapılan idrac, Resûlullah'tan nakledilen sahih bir hadise râvinin bilerek başka bir sözü katmasıdır. Bu şekildeki bir idrac Resûlullah'a iftiradır ve O'na yalan isnadıdır. Böyle yapan biri 'منْ كَذَبَ...' hadisinin bildirdiği âkıbeta maruz kalır. Gıyâs b. İbrâhim en-Nehaî, Abbasî halifesi Mehdi'nin (ö. 169/785) huzuruna girdiğinde onun güvercin yarıştırdığını görünce hemen Resûlullah'tan 'ok, deve, at ve kuş yarışlarından başkası için ödül almak helâl olmaz (لَا سَبَقَ إِلَّا فِي خُفِّ أَوْ نَصْلٍ)' dediğini rivayet eder.⁴⁹⁸ Gıyâs b. İbrâhim, hadisin aslında olmayan 'جناح =kuş' kelimesini ilâve etmiştir. Hadisin aslı ise 'ok, deve ve at yarışlarından başkası için ödül almak helâl olmaz' şeklindedir.⁴⁹⁹

Mevzû hadislerle ilgili kaynaklarda sahih hadislerle yapılan idracları görmek mümkündür. Bunlar, mevzû kabul edilmektedir. İbn Abbas'tan merfû olarak "صَدَقَةَ الْفَطْرِ" "عن كل صغير وكبير، ذكر وأنتى، يهودى أو نصرانى، حرّ أو مملوك، نصف صاع برّ أو صاع من تمرٍ أو صاع من شعير" hadisi nakledilmektedir. Bu hadiste Yahudi ve Hıristiyanların zikredilmesi mevzûdur. Bu ifadenin rivayetinde Selâm et-Tavîl (ö. 177/793) teferrüd etmiştir. Nesâî (ö. 303/915) onun metrûk olduğunu söylerken, İbn Hibbân (ö. 354/965) ise sika râvilerden mevzûât rivayet ettiğini bildirmektedir.⁵⁰⁰

Merfûya idrac edilen mevzû ile ilgili diğer bir örnek de Câbir b. Abdullah'dan merfû olarak nakledilen 'sizden birinizin karnının kustumla dolması, beni hicveden bir şiirle dolmasından daha hayırlıdır (لأنَّ يَمْتَلِي جَوْفَ أَحَدِكُمْ قَيْحًا خَيْرٌ مِنْ أَنْ يَمْتَلِي شِعْرًا هُجِّيَتْ بِهِ)' rivayetidir. Bu hadis sonundaki ziyade ile mevzûdur. Hadis Ebû Hüreyre'den 'هُجِّيَتْ بِهِ'

⁴⁹⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 66; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I, 42; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 65; Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-aḥbâri'l-mevzû'a*, Thk.: Muhammed Saïd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1405, s. 337, No: 1278; Kandemir, *Mevzû Hadisler*, s. 61.

⁴⁹⁹ Ebû Dâvûd, "Cihâd", 60; Tirmizî, "Cihâd", 22; Nesâî, "Hıyel", 14; İbn Mâce, "Cihâd", 44; Ahmed b. Hanbel, II, 256, 358, 425, 474; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VI, 528, No: 33562.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, II, 149. Rivayet için bkz. Süyûtî, *el-Le'âli'ü'l-maṣnû'a fi'l-eḥâdisi'l-mevzû'a* (I-II), el-Mektebetü't-ticâriyye, Mısır, ts., II, 69; İbn Arrâk, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tenzihü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-aḥbâri's-şeni'ati'l-mevzû'a* (I-II), Thk.: Abdülvehhâb Abdüllatîf-Abdullah Muhammed Sıddîk, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2. Baskı, Beyrut, 1401/1981, II, 128; Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a*, s. 71. Hadisin idrac olmaksızın rivayeti için bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, II, 395, No: 10334; Buhârî, "Zekât", 70; Müslim, "Zekât", 14.

kısmı olmaksızın sahih olarak birçok muhaddisin eserinde yer almaktadır.⁵⁰¹ Mevzûât kitaplarındaki hadislerde bu husus dikkate alınmalıdır. Sadece bir ilâveden dolayı hadisin tamamı değerlendirilmiş ve bazen bu hususa işaret edilmemiş olabilir.

İdrac hususunda öncelikle mevkuf veya maktûların merfû rivayetlere karışması ele alınmaktadır. Hâlbuki mevkuf veya maktû rivayetlere merfû ifadelerin idracı da söz konusudur. Sahâbî veya daha sonraki râviler, Resûlullah'a ait bazı sözleri O'na nispet etmeden kendi sözleri arasında zikretmişlerdir. Bunların farklı rivayetlerde Resûlullah'a ait olduğu belirtilmekte veya sahâbî aynı metni merfû ve mevkuf rivayet edebilmektedir. Sahâbe bir konuda görüşünü açıklarken, fetva verirken veya herhangi bir konuşması esnasında sözleri arasında Hz. Peygamber'e ait bazı ifadeler de yer vermektedir. Aynı şekilde tâbiîn de konuşmaları arasında sahâbeye nispet etmeden onların sözlerini zikretmişlerdir. Bu açıdan idracın tesbiti, öncelikle Hz. Peygamber'in sözlerine başkalarının sözlerinin karışmamasına yönelik bir gayrettir.

Mevkuf rivayetlere de idrac olabilmektedir. İbn Kesîr (ö. 774/1373), Süddî'nin (ö. 127/745) İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve bazı sahâbeden Hz. Âdem'in (a.s.) yaratılışı ile ilgili bir rivayeti hakkında '*sahâbîlere isnad edilen bu rivayet, Süddî'nin tefsirinde meşhurdur. Bu tefsirde birçok isrâiliyât mevcuttur. Belki de bazıları, sahâbenin sözlerinden olmayan müdreclerdir veya sahâbîler bunları önceki kitaplardan almışlardır*'⁵⁰² demektedir.

⁵⁰¹ Buhârî, "Edeb", 92; a.mlf., *el-Edebü'l-müfred*, s. 301, No: 870; Müslim, "Şi'r", 7-9; Ebû Dâvûd, "Edeb", 87; Tirmizî, "Edeb", 71; İbn Mâce, "Edeb", 42; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, (*el-Muşannef*), XI, 264; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 373, No: 8114; Ahmed b. Hanbel, I, 175, 177, 181, II, 39, 96, 288. Hadisin ilâveden dolayı mevzû sayılması hakkında bkz. Ukaylî, *ed-Du'afâ'*, IV, 288; İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 29; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VII, 35, No: 9092; Süyûtî, *el-Leâli'ü'l-maşnû'a*, I, 217; İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerî'a*, I, 266-267; Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a*, s. 263. Mevkufları ref etmekle itham edilen Mücâşi' b. Yûsuf'un değiştirdiği merfû bir rivayet için bkz. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 38, No: 1087; Hatîb, *el-Câmi'*, I, 135, No: 38; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 22, No: 7073; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, V, 16, No: 56.

⁵⁰² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-âzîm* (I-VIII), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, I, 110. Merfû rivayetlerde olduğu gibi mevkuflardaki idracın da bir kısmı lügat açıklamaları şeklindedir. Abdullah b. Ömer 'Resûlullah'ın (s.a.v.) hicretinden önce ilk muhâcirler Usbe'ye *-Kuba'da bir yerdirdikler* zaman Ebû Huzeyfe'nin himayesinde olan Sâlim, onlara imamlik yapıyordu. Sâlim, onların Kur'an'ı en çok ezberleyip okuyanı idi' demiştir (Buhârî, "Ezân", 54; Ebû Dâvûd, "Salât", 60). Buhârî'nin rivayetinde Usbe'nin Kuba'da bir yer olduğu ifadesi lügat açıklaması şeklinde bir idraktır. Ebû Dâvûd'un rivayetinde ise Usbe ile ilgili açıklama yoktur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MERFÛ VE MEVKUFUN TESBİTİ

I. SENEDE VE METNE BAĞLI TESBİT

Farklı sebeplerden dolayı, bazı merfû hadisler mevkuf, bir kısım mevkuf lar da merfû olarak rivayet edilmiştir. Bir hadis aynı sahâbî tarafından merfû ve mevkuf rivayet edildiği gibi, farklı sahâbîlerden biri hadisi merfû naklederken bir başkası mevkuf rivayet etmiş olabilir. Yine bir hadisi sahâbeden sonraki bazı râvilerin Resûlullah'a ref ederek, bazılarının ise sahâbeye vakfederek, veya bir râvinin aynı hadisi farklı zamanlarda merfû ve mevkuf rivayet etmesi mümkündür. Bilhassa sahâbe veya tâbiine ait söz ve fiiller Hz. Peygamber'e nispet edilmişse bunların tesbiti ve gerçekte o söz veya fiilin kime ait olduğunun belirlenmesi hadis usûlünün en önemli konuları arasında yer almaktadır. Bir hadisin merfû veya mevkuf luğunun tesbitinde hadisin senedi ve metni birlikte dikkate alınmaktadır. Bu nedenle rivayetlerin sened ve metinleri dikkatle incelenmiş, sika râvilerin rivayetleri de tetkike tabi tutulmuş, adalet ve zabt yönünden kusurlu olan mechul, muhtelit, hıfzı zayıf ve zabtı yetersiz râvilerin rivayetleri kabul edilmemiştir.

Muhaddislerin Hz. Peygamber'in hadislerini diğerlerinden ayırabilme özelliği bakımından Ebû Hâtim'den (ö. 277/890) şöyle bir hâdise nakledilmektedir: ehl-i re' yden birisi ona bazı hadislerden sormuş, o da bunlardan sahih ve bâtil olanları söylemiştir. Adam, bunların sahih veya münker olduklarını nasıl bildiğini sorunca, Ebû Hâtim bu hususta ilim ehli olduklarını söylemiş, adam doğruluğuna delil isteyince de aynı hadisleri bir başka muhaddise sormasını söylemiştir. Adam bu hadisleri Ebû Zür'a'ya (ö. 264/877) da sormuş ve aynı cevabı almıştır. Ebû Hâtim yaptıklarının sarraflığa benzediğini, sarraf nasıl sahte dinarla gerçeğini ayırma melekesine sahipse hadisçilerin de sahih hadisle gayr-i sahihi birbirinden ayırabilecek bir melekeye sahip olduklarını söylemiştir.¹

Hadis rivayetiyle beraber birçok ilim merkezinde metinlerin sıhhatini tetkik eden ve onların bir kaynağa nispetinin doğruluğunu denetleyen otorite şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Hadis tenkidinde önemli bir yeri olan İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938),

¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve 't-ta'dil*, I, 350; Zehebî, *Siyer*, XIII, 254; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 651-652. Benzer bir hâdise Abdurrahman b. Mehdî'den de nakledilmektedir. Bkz. Hâtib, *el-Câmi'*, II, 383; Râmürmüzî, *el-Muḥaddiṣi'l-fâṣıl*, s. 312; Itr, *Menhecü'n-naqd*, s. 453. İbn Ebû Hâtim'in hadis tenkidindeki yeri için bkz. Dickinson, Eerik, *The Development of early Sunnite Hadīth Criticism: The Taqdima of Ibn Abi Hâtim al-Râzî (240/854-327/938)*, Brill, Leiden, 2001.

kendisinden önceki münekkid muhaddisler hakkında da geniş bilgi vermektedir. Bunlar Medine’de Enes b. Mâlik (ö. 179/795); Mekke’de Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813); Kûfe’de Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777), Vekî’ b. Cerrâh (ö. 196 /811), Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr (ö. 234/849); Basra’da Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776); Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Evzâî (ö. 157/773), Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814), Ali b. Medînî (ö. 234/848); Horasan’da Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797); Şam’da Ebû İshâk el-Fezârî (ö. 188/804), Ebû Müshir b. Abdü’l-A‘lâ ed-Dımaşkî (ö. 218/833); Bağdad’da Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847); Rey ehlinden Ebû Zür’a Ubeydullah b. Abdülkerim (ö. 264/877) ve İbn Ebû Hâtim’in babası Ebû Hâtim er-Râzî’dir.²

Bir rivayetin gerçekte merfû veya mevkuf olduğunun tesbiti sened ve metin açısından araştırılırken, isnada dayalı tesbit bakımından bir kimsenin dindar veya güvenilir olması yeterli bulunmamıştır. Muhaddisler dindar ve müttakî oldukları halde hadis rivayetinde ehil olmayanlardan hadis almamışlardır. İmam Mâlik’in (ö. 179/795) hazineyi teslim edilecek kadar güvenilir kimselerden bile hadis almadığını zikreden Hatîb, *‘dirayet ve zabt ehlinden olmayan kimseler ibadet ve salâh ile de bilinseler onlarla ihticâcın terk edilmesi’* şeklinde bir bölüme yer vermektedir.³ Ebü’z-Zinâd (ö. 130/748), *‘Medine’de kendilerinden bir tek hadis bile alınmayan ve hepsi güvenilir olan yüz kişiye rastladım. Bunların hadis ehli olmadığı söylenirdi*⁴ derken, Mâlik b. Enes de *‘bu ilim dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz. Ben Mescid-i Nebevînin sütunları etrafında Resûlullah buyurdu ki diyen yetmiş kişiye rastladım ve onların hiç birinden hadis almadım. Onlardan birine beytü’l-mâl emanet edilse buna layıktırlar. Fakat hadis için ehil değildirler. Biz genç olmasına rağmen İbn Şihâb’ın etrafında toplanırdık’* demektedir.⁵

Hadisin sıhhatinin tesbitinde sened ve metin tek başına sonucu belirleyemez. Bunun için bir hadisin senedinin zayıf olması metninin de zayıf olmasını gerektirmez.

² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve’t-ta’dil*, I, 10-375. Ahmed Naim de illetlerin tesbitinde Şu’be, Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel, Abdurrahman b. Mehdî, İbn Mübârek, Buhârî, Müslim, Ya’kûb b. Şeybe, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Hibbân, Ebû Zür’a ve Dârekutnî gibi muhaddislerin zirvede olduğunu söyler (*Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 298).

³ Bkz. Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 190-201.

⁴ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 190, 194; Süyûtî, *Tedrib*, s. 296.

⁵ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 191.

Aynı şekilde senedin sahih olması da metnin sahih olması mânasına gelmez. Senedi zayıf bir hadis başka bir isnadla sahih olarak nakledilmiş olabilir. Senedi sahih olan bir hadis ise metnin şâz olması veya başka illetler nedeniyle zayıf olabilir. Bu nedenle hadisin merfû veya mevkuf olduğu belirlenirken hadisin kimler tarafından merfû veya mevkuf nakledildiği belirtilmekte, aynı metin bir isnadla merfû nakledildiğinde sahih kabul edilirken başka bir isnadla merfû nakledildiğinde reddedilebilmektedir. Mevkuf bir metnin merfû olarak nakli reddedildiği gibi, bir sahâbîden sahih olarak nakledilen merfû bir hadisin, rivayet etmeyen başka bir sahâbîden merfû rivayeti de reddedilmiştir.

A. Senede Bağlı Tesbit

Bir hadisin sahih olabilmesi için senedinin muttasıl olması, hadisin râvilerinin adalet ve zabt yönüyle güvenilir olmaları, hadisin şâz (sika râvilerin rivayetlerine muhalif) olmaması, sened ve metin açısından illetlerden uzak olması şarttır.⁶ Bu şartlardan ilk ikisi sadece senedle ilgili iken diğerleri ise öncelikle metinle ilgilidir. Senedin muttasıl olması ve adalet ve zabt şartı hadisin işitildiği gibi nakledilmesini, şâz ve illetten uzak olma şartı da gizli-açık metnin değişmesini ortaya çıkarır. Hadisin sıhhati bakımından râvinin adalet ve zabt sahibi olması gerekmektedir. Bir râvi âdil olmakla beraber hıfzı kendisinden daha iyi olan birine isnad veya metinde muhalefet etse hadis sahihlik vasfını kaybetmektedir.

Hadisçiler dış ve iç tenkidin her ikisini de kullanmakla beraber dış tenkide öncelik tanımışlar ve mesailerini birinci plânda buna yöneltmişlerdir. Bu bir noksanlık değildir. Çünkü mevsûkiyeti kesin olmayan bir belgenin muhtevasını tenkidden işe başlayarak mevsûkiyetini tesbite çalışmak hadisçiler için, kısa yol varken uzun yolu tercih etmek olurdu. Çünkü her iki tenkit için de malzemeleri önünde hazır olunca, öncelikli ve kısa yolu tercih etmeleri gayet mantıklı idi.⁷

Muhaddislerin senede ihtimam göstermeleri, rivayetteki hata ve yanılmayı azaltmıştır. Onların hadisin bütün tarîklerini beraber değerlendirmeleri, hadisteki idracın ortaya çıkarılmasına ve mevkufun merfûdan temyizine yardımcı olmuştur. Ricâl ile ilgili telif edilen kitaplar, bir hâfızın hıfzının devam edip etmediğinin bilinmesine, eğer hıfzı

⁶ Sahih hadisin tanımı için bkz. İbnü's-Salâh, *'Ulümü'l-ḥadîs*, s. 8; Süyûtî, *Tedrib*, s. 31; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 202-203; İtr, *Menhecü'n-naḥd*, ss. 242-243.

⁷ Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 165.

değişmişse ne zaman değişmiş, ondan rivayette bulunan râvilerden kimler hıfzı değiştikten sonra, kimler değişmeden önce rivayette bulunmuşlar, bütün bunların tesbitine yardımcı olmuştur. Sened açısından bir rivayetin merfû veya mevkuflüğünün tesbitinde öncelikle râvinin adalet ve zabtı dikkate alınmaktadır.

1. Râvinin adalet ve zabtı

a. Râvinin Adaleti

Sahih hadisin belirlenmesinde aranan râvinin adalet ve zabt sahibi olması, merfû ve mevkufl nakledilen rivayetlerin hangisinin sahih olduğunda da belirleyici olmaktadır. Mecrûh râvileri on gurupta ele alan Hâkim (ö. 405/1014), mevkufları ref edenleri de bunlar arasında saymaktadır.⁸

Merfû ve mevkufl nakledilen bir rivayetin hangisinin sahih olduğu belirlenirken öncelikle senedlerden birinde mechûl bir râvi mevcutsa onun rivayeti reddedilip diğer rivayet tercih edilmektedir. Hadis tenkidinde otorite kabul edilen muhaddislerden biri olan Şu‘be (ö. 160/776) ‘*ilmi meşhur olan muhaddislerden alınız*’ demektedir.⁹

Dârekutnî (ö. 385/995), Kays b. Rûmî’nin İbn Mes‘ûd’dan merfû ve mevkufl naklettiği ‘*bir kimseye iki defa borç verene, onlardan birini sanki tasadduk etmiş gibi ecir verilir*’¹⁰ rivayetinin mevkufl şeklinin daha sahih olduğunu belirtir ve hadisi merfû nakleden râvi Kays b. Rûmî’nin sadece bu hadisle bilindiğini zikreder.¹¹ Dârekutnî’nin mevkuflu tercihinde seneddeki bir râvinin mechûllüğü belirleyicidir.

Mechûl olması sebebiyle merfû rivayeti reddedilen diğer bir râvi de İbn Abbas’tan merfû olarak ‘*رَخَّصَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْهَمِيَانِ لِلْمُحْرَمِ*’ hadisini rivayet eden Ahmed b. Meysere’dir. İbn Adî (ö. 365/975) hadisin merfû şekliyle sahih olmadığını, Ahmed’in de sadece bu hadisle bilindiğini söylemekte ve hadisin mevkufl rivayet edildiğini belirtmektedir.¹² Mechûl olduğundan dolayı Câbir el-Allâf’ın da Hz. Âişe’den merfû naklettiği ‘*benim bu mescidimde bir namaz, başka mescidlerdeki bin*

⁸ Bkz. Süyûtî, *Tedrib*, s. 488 (قوم عمدوا إلى الموقوفات فرفعوها).

⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 193.

¹⁰ (ما من مسلم يقرض مسلماً قرضاً مرتين إلا كان كصدقته مرة) İbn Mâce, “Şadaqât”, 19; Ahmed b. Hanbel, I, 412; Beyhakî, *es-Sünen*, V, 353; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 160; Mevsilî, *el-Vuķūf*, s. 135.

¹¹ Dârekutnî, *el-İlel*, V, 157-158, No: 789. Kays b. Rûmî için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 395, No: 697; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, V, 480, No: 6918; a.mlf., *el-Muğnî fi’l-ğ-đu’afâ*, II, 527, No: 5063.

¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 167; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, I, 316-317, No: 954.

namazdan daha efdaldır' hadisi kabul edilmemiştir.¹³ Tirmizî bu hadisi Buhârî'ye sorduğunu ve onun '*Câbir el-Allâf*'ı sadece bu hadisle biliyoruz' dediğini ve hadisi İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) Hz. Ömer'den mevkuf rivayet ettiğini söylemektedir.¹⁴

Metruk râvilerin rivayetleri de reddedilmektedir. Metruk râvilerin naklettikleri hadislere münker denilmektedir. Münker hadis, kizble itham edilen birinin sika râvilere muhalif rivayet ettiği hadistir. Münker olmayana ise ma'rûf denilir. Ma'rûf, sika râvinin zayıf râviye muhalif rivayetidir. Bazılarına göre ise münker hadis, başkasına muhalif olsun veya olmasın, hadisin râvisi sika da olsa teferrüd ettiği, başkalarının rivayet etmediği hadistir. Buna göre her münker şâzdır fakat her şâz münker değildir.¹⁵

Bazı râvilerin merfû naklettikleri bütün rivayetler reddedilmiş ve merfû rivayetlerinin münker olduğu söylenmiştir. Merfû rivayetleri münker kabul edilen râvilerden biri Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce'nin (ö. 273/886) kendisinden rivayeti bulunan Sadaka b. Abdullah es-Semîn'dir (ö. 166/782). Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) onun zayıf ve merfû hadislerinin münker olduğunu söylemiştir. Müslim onun için münkeru'l-hadis derken İbn Maîn, Buhârî ve Nesâî de onun zayıf olduğunu söylemişlerdir.¹⁶ Bu durumdaki bazı râvilerin ise mevkuf rivayetleri kabul edilmiştir. Meselâ, Atâ'dan (ö. 136/753) rivayette bulunan Muğîre b. Ziyâd el-Becelî (ö. 152/769) için '*Muğîre b. Ziyâd'ın ref' ettiği bütün hadisler münkerdir*' denilmektedir.¹⁷ Vekî' (ö. 197/812) ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) ise onun sika olduğunu söylemiştir.¹⁸

¹³ (صلاة في مسجدي هذا خيرٌ من ألف صلاة فيما سواه إلا المسجد الحرام) Hadis için bkz. İshâk b. Râhûye, b. İbrâhîm b. Muhalled el-Hanzalî *el-Müsned* (I-V), Thk.: Abdülgâfûr b. Abdülhak el-Belûşî, Mektebetü'l-İmân, 1. Baskı, Medine, 1991, 1995, II, 83, No: 550; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, II, 83, No: 4691.

¹⁴ Bkz. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VIII, 70, No: 244; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, II, 89, No: 365. Hadis Ebû Hüreyre'den merfû olarak sahih isnadla rivayet edilmiştir. Bkz. Muvatta', "Kible", 9; Buhârî, "Fazlu's-şalât fi mescidi Mekke", 1; Müslim, "Hac", 505-510; Tirmizî, "Mevâkı't", 126; "Menâkıb", 67. Gerçekte merfû olan bir hadis farklı bir sahâbiden sahih olmayan bir isnadla merfû rivayet edildiğinde sahih kabul edilmemiştir.

¹⁵ İtr, *Menhecü'n-naqd*, ss. 430-431; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 123. Ancak bir râvinin teferrüd ettiği bütün hadisler reddedilmemektedir. Ferd bir hadisin aynı râviden başka bir râvisinin olup olmadığı (i'tibâr), ferd bir hadisle aynı lafızlarla mervî bir hadisin varlığı (mütâbaat) ve ferd bir hadisle aynı mânada farklı lafızlarla bir hadisin bulunup bulunmadığı (şâhid) araştırılmaktadır.

¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XIII, 134-135.

¹⁷ (كلُّ حديثٍ رَفَعَهُ مَغِيرَةُ ابْنِ زِيَادٍ فَهُوَ مُنْكَرٌ) Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, III, 29, No: 4012; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 354, No: 1837; İbnü'l-Cevzî, *eḏ-Du'afâ*, III, 133, No: 3390; a.mlf., *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I, 84-85, No: 92; Zehebî, *Siyer*, VII, 198;. Onun mevkuf kabul edilen diğer bir rivayeti için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I, 379, No: 635.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *eḏ-Du'afâ*, III, 133, No: 3390. Bu, onun mevkuf rivayetleri hakkında bir değerlendirme olabilir.

Belirli kimselerden naklettiği merfû rivayetler kabul edilmeyen râviler de vardır. Meselâ Mûsâ b. Eyyûb el-Gâfikî (ö. 153/770) için Yahyâ b. Maîn, ‘onun amcasından merfû olarak rivayet ettikleri münker kabul edilir’ demektedir.¹⁹ Yine Buhârî, Müslim ve dört sünen sahibinin kendisinden rivayeti bulunan Cerîr b. Hâzım el-Ezdî (ö. 175/791) için ‘onun Katâde’den rivayet ettiği hadisler, başkalarının hadisleri gibi değildir. Bazı hadisleri vakfeder, bazılarını da ref eder’ denilmiştir.²⁰ Cüveybir b. Saîd el-Belhî’nin (ö. 140-150/757-767) de Dahhâk’tan (ö. 106/725) merfû rivayetleri reddedilmemiştir. Ahmed b. Hanbel ‘Cüveybir’in Dahhâk’tan rivayet ettikleri doğrudur ve onun naklettiği gibidir. Resûlullah’a isnad ettikleri ise münkerdir’ demektedir.²¹

Hadislerin söyleyenine göre merfû veya mevkuf olarak belirlendiğini bilmeyen kişilerin de rivayetlerinin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir. Ahvas b. Hakîm bunlardan biridir. Ona ‘bu Resûlullah’tan rivayet ettiğin hadisler de ne oluyor’ denilince; ‘ne olmuş ki? Bütün hadisler Resûlullah’tan (s.a.v.) değil mi’ diye cevap vermiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), ‘el-Ahvas b. Hakîm’in hadisleri rivayet edilmez, çünkü o hadisleri Resûlullah’a ref eder’ demiştir.²²

Râviler açısından merfû veya mevkufun belirlenmesi bakımından dikkat çeken diğer bir husus da adalet ve zabt özelliğine sahip olmayan bazı râvilerin hadisleri ref etmelerine mütâbaat olunmayacağına da belirtilmesidir. Ricâl kitaplarında birçok râvinin cerh ifadesi olarak ‘onun hadisi ref etmesine mütâbaat olunmaz (لا يُتَابِعُ عَلِيٌّ رَفْعَ) (حديثه)’ sözüyle nitelendirildiği görülmektedir. Meselâ İsmâil b. Sâbit b. Mücmi için Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813) ‘onun hadisi ref etmesine mütâbaat edilmez’ demiştir.²³ İbn Adî (ö. 365/975) de İbrâhim b. Saîd el-Medenî’nin merfû olarak naklettiği bir rivayet

¹⁹ Ukaylî, *eḏ-Ḍu‘afâ*, IV, 154; No: 1723 (تُنكَرُ عَلَيْهِ مَا رَوَى عَنْ عَمِّهِ ثَمَّ رَفَعَهُ).

²⁰ Ukaylî, *eḏ-Ḍu‘afâ*, I, 199; No: 243 (كَانَ حَدِيثَهُ عَنْ قِتَادَةَ غَيْرِ حَدِيثِ النَّاسِ، يُوْقِفُ أَشْيَاءَ وَيُسْنِدُ أَشْيَاءَ).

²¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥu ve ‘t-ta‘dîl*, II, 540-541; No: 2246 (مَا كَانَ عَنِ الضَّحَّاكِ فَهُوَ أَيْسَرُ وَمَا كَانَ يُسْنَدُ عَنِ النَّبِيِّ) صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَهُوَ مُنْكَرٌ.

²² İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, II, 328; No: 1252.

²³ Ukaylî, *eḏ-Ḍu‘afâ*, I, 79; No: 86; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, I, 397; No: 1250. Ukaylî, râviler için kullanılan bu ifadeyi ‘bu hadisin ref’ine mütâbaat edilmez (لا يُتَابِعُ عَلِيٌّ رَفْعَهُ)’ şeklinde bazı hadisler için de kullanmaktadır. Ukaylî, Buhârî, Nesâî ve Tirmizî’nin hadislerini naklettiği Hâlid b. Abdurrahman b. Bukeyr’in rivayet ettiği ‘Resûlullah (s.a.v.) kurban etlerini üç günden fazla tutmayı yasakladı’ hadisini zikreder ve ‘ لا يُتَابِعُ عَلِيٌّ رَفْعَهُ ’ der (Ukaylî, *a.g.e.*, II, 7; No: 408). Diğer örnekler için bkz. *eḏ-Ḍu‘afâ*, I, 116; No: 137; II, 208; No: 741; III, 189; No: 1183; IV, 186; No: 1762; IV, 200; No: 1781. Ukaylî bazı rivayetlerin ise merfû ve mevkuf hiç birine mutâbaat olunamayacağını söyler (Bkz. *eḏ-Ḍu‘afâ*, I, 224; No: 273).

için ‘bu hadisi İbrâhim b. Saîd’in ref etmesine mütâbaat edilmez. Çünkü başkaları onu Nâfi‘den İbn Ömer’in sözü olarak rivayet etmişlerdir’ der.²⁴ İshâk b. İbrâhim el-Mes‘ûdî, İbn Mâce’nin kendisinden rivayeti olan bir râvidir. Buhârî ‘onun Kâsım b. Abdurrahman’dan merfû olarak rivayet ettiği hadisine mütâbaat edilmez’ demiştir.²⁵ Ali b. Humeyd es-Selûlî,²⁶ Affân b. Seyyâr el-Cürcânî,²⁷ Hişâm b. Lâhık el-Medâinî,²⁸ Ma‘mer b. Abdullah el-Ensârî,²⁹ Muâz b. Muhammed el-Hüzeli³⁰ gibi birçok kişinin hadisi ref etmesine mütâbaat edilmeyeceği bildirilmiştir.

Râvinin zayıf olması durumunda onun diğerlerine muhalif naklettiği merfû veya mevkuf rivayet kabul edilmez. Dârekutnî (ö. 385/995) bu nedenle İbn Mes‘ûd’dan (ö. 32/652) merfû rivayet edilen ‘Allah umursamaz ve ilgisiz kulun duasını kabul etmez (لَا يَقْبَلُ اللَّهُ دَعَاءَ عَبْدٍ لَاهٍ)’ rivayetinin mevkuf olarak sahih olduğunu söyler ve hadisi merfû nakleden râvilerden biri olan Eyyûb b. Câbir’in zayıf olup, onunla ihticâda bulunulamayacağını belirtir.³¹ Yine Dârekutnî, Hz. Osman’dan (ö. 35/655) merfû ve mevkuf nakledilen (لَا شَفْعَةَ فِي بَنِي وَلَا فَحْلٍ)³² rivayetinin mevkuf şeklinin daha sahih olduğunu söylemektedir. Çünkü hadisi merfû nakleden Yezîd b. İyâz zayıftır.³³

Zayıf râviler mevkuf haberleri merfû rivayet ettikleri gibi merfû hadisleri de mevkuf nakletmişlerdir. Dârekutnî, Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) nakledilen (مِرَاءٌ فِي الْقُرْآنِ) (كُفْرٌ) hadisini mevkuf nakleden râvi Anbese b. Mihrân’ın zayıflığı nedeniyle merfû şeklini sahih kabul etmiştir.³⁴

²⁴ (هذا الحديث لا يُتَابِعُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ سَعِيدٍ هَذَا عَلَى رَفْعِهِ) İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 258, No: 89; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 125, No: 219; İbnü’l-Cevzî, *eḏ-Ḍu‘afâ’*, I, 34, No: 62. Buhârî de merfû rivayetini kabul etmediği bazı kişilerin rivayetleri için ‘لا يتابع على رفعه’ ifadesini kullanmaktadır (*et-Târîhu’l-kebir*, I, 379, No: 1208).

²⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, II, 368.

²⁶ Ukaylî, *eḏ-Ḍu‘afâ’*, III, 228, No: 1229.

²⁷ Ukaylî, *a.g.e.*, III, 414, No: 1455; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 229, No: 422.

²⁸ Ukaylî, *a.g.e.*, IV, 337, No: 1942 (لا يُتَابِعُ عَلَى رَفْعِ حَدِيثِهِ). Onun ayrıca Âsım el-Ahvel’in ref etmeyip Selmân’a vakfettiği hadisleri ref ettiği söylenmektedir. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, VIII, 200-201, No: 2709; İbn Ebû Hâtım, *el-Cerhu ve’t-ta’dîl*, IX, 70, No: 268.

²⁹ Ukaylî, *a.g.e.*, IV, 207, No: 1791.

³⁰ Zehebî, *el-Muğnî fi’ḏ-Ḍu‘afâ’*, II, 664, No: 6304; a.mlf., *Mizânü’l-i’tidâl*, VI, 453, No: 8618.

³¹ Dârekutnî, *el-İlel*, V, 159-160, No: 792; İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-İlelü’l-mütenâhiye*, II, 841-842, No: 1408.

³² Şâfî, *el-Üm*, VII, 246; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, VIII, 80, 87, 88 No: 14393, 14426, 14428; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, IV, 420, No: 22744; Beyhakî, *es-Sünen*, VI, 105, No: 11356.

³³ Dârekutnî, *el-İlel*, III, 15, No: 257. Diğer bir örnek için bkz. *el-İlel*, IV, 194, No: 502.

³⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, VII, 281, No: 1351. Hadis için bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VI, 142, No: 30166 (Abdullah b. Amr’dan); Ahmed b. Hanbel, II, 286, 424, 475, 503, 528.

b. Râvinin Zabtı

Merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin hangisinin kabul edileceği hakkında diğer bir ölçü de adalet vasfına sahip râvilerden hıfzı daha iyi olanın rivayetinin kabul edilmesidir. Eğer hıfzı daha iyi olan râvi hadisi mevkuf rivayet ederse, merfû rivayet eden râvilerin adaleti sakıt olmaz. Fakat bazılarında göre huffâzın mevkuf rivayet ettiği bir hadisi merfû rivayet eden râvinin adaleti de sâkit olur.³⁵ Serahsî ise fakihlerin bu görüşü benimsemediğini, onlara göre tercihin râvilerin durumuna göre değil, hüccet ile olduğunu söylemektedir.³⁶

Bu prensip merfû ve mevkuf nakledilen birçok rivayetin değerlendirilmesinde görülmektedir. İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) Ebû Zür‘a’dan (ö. 264/877) Yezîd er-Reşk’in (ö. 130/748) Hz. Âişe’den mevkuf, Katâde’nin (ö. 117/735) ise merfû naklettiği bir hadisin hangisinin sahih olduğunu sorunca ‘*Katâde’nin merfû rivayeti daha sahihtir. Katâde ahfazdır. Yezîd er-Reşk ise leyse bihî be’stir*’ demektedir.³⁷ Bu nedenle hıfzı iyi olmadığından dolayı mevkuf rivayetleri ref eden râvilere dikkat çekilmiştir. Meselâ İbn Hibbân (ö. 354/965), Hâris b. İmrân için ‘*hıfzının kötü olmasından dolayı mürselleri mevsul, mevkufuları ise merfû rivayet eder*’ demektedir.³⁸

Bir râvinin rivayetleri, kendisinden nakleden öğrencilerinin durumuna göre de farklı değerlendirilmektedir. Meselâ sika râvilerden kabul edilen Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753) yüz seneden fazla yaşamış ve ömrünün sonunda hâfızasını kaybetmiş ve ihtilâta bulunmuştur. Şu‘be (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) Atâ’dan ihtilâttan önce hadis aldıkları için muhaddisler bu üç râvinin

³⁵ Süyûtî, *Tedrib*, s. 144. İbnü’s-Salâh, Nevevî, Irâkî ve Süyûtî’nin daha doğru olduğunu iddia ettikleri görüşe göre bu durum sika olan muhalifin adaletine zarar vermez. Diğer re’ye göre ise adaletine, ehliyetine ve müsned olarak rivayet ettiği diğer hadislerle zarar verir. Sika bir râvinin hadisi bazen merfû, bazen de mevkuf rivayet etmesinde ise -usûliyyûnun kavli-i sahîhine göre- eğer hadisi ref ettiği zamanlar daha çok ise merfû, vakfettiği zamanlar daha çok ise mevkuf tercih edilir (Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 159-160).

³⁶ Serahsî, *el-Uşûl*, II, 26. Serahsî şöyle demektedir: “Bir hadis bir tarikten sahâbeden birine mevkuf, diğer bir tarikten de Hz. Peygamber’e (s.a.v.) merfû olarak rivayet ediliyorsa, eğer onu Resûlullah’tan rivayet eden üst tabakadan (الطبقة العليا) ise hadis merfû olarak sâbit olur. Eğer onu mevkuf rivayet eden üst tabakadan ise hadis mevkuf olarak sâbit olur. Müsned ve mürsel de aynı şekildedir. Fakat fakihler bu görüşü kabul etmezler. Çünkü fıkıhçılara göre tercih hüccet ile, râvilerin durumuna (أغیان الرجال) göre değildir” (a.y.).

³⁷ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 42, No: 91. Hadis için bkz. Tirmizî, “Tahâret”, 15; Nesâî, “Tahâret”, 41; Ahmed b. Hanbel, VI, 93, 95, 171, 236; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 140-142, No: 1618, 1619 (İbn Sîrîn’in Hz. Âişe’den mevkuf rivayeti), 1633 (Yezîd er-Reşk’in Muâze’den mevkuf rivayeti).

³⁸ İbnü’l-Cevzî *el-İlelü’l-mütenâhiye*, II, 615 (يرفع المراسيل ويُسنَد الموقوفات من سوء حفظه).

ondan rivayetlerini sahih kabul etmişlerdir. Yalnız Şu‘be’nin sonradan dinlediği iki hadis bundan müstesnadır. Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/804), Abdülvâhid b. Zeyd, Hüseyim b. Beşîr es-Sülemî (ö. 183/799) ve Hâlid b. Abdullah el-Müzenî (ö. 179/795) ihtilâtından sonra rivayet ettiklerinden, Ebû Avâne el-Yeşkürî (ö. 176/792) ise her iki devrinde de ondan hadis dinlediğinden ve hangi devirde rivayet ettiğini tasrih etmediğinden onların vasıtasıyla gelen Atâ b. es-Sâib rivayetleri ihticâca uygun görülmemiştir.³⁹ Bu nedenle râvinin güvenilirliği dışında hadisi şeyhinden ne zaman ve hangi şartlarda aldığı da merfû veya mevkuf rivayetin tercihiinde dikkate alınmaktadır. İsrâil (ö. 160/776) merfû, Züheyr b. Muâviye (ö. 173/789) ise mevkuf olarak Ebû İshâk→el-Hars→Hz. Ali senediyle Resûlullah’ın dokuz sûre ile vitir kıldığını rivayet etmektedir. Bu rivayet hakkında İbn Ebû Hâtim, *‘İsrâil’in, Ebû İshâk’tan sema’ı Züheyr’den daha öncedir’* der. Ebû Hâtim’e (ö. 277/890) oğlu merfû veya mevkufun hangisinin daha doğru olduğunu sorunca şöyle cevap verir: *“Allahü a‘lem. Züheyr’in Ebû İshâk’tan ömrünün sonunda dinlediği, İsrâil’in ise ondan sema’ının kadîm olduğu söyleniyor. Ebû İshâk ömrünün sonunda ihtilât etti. Ondaki ömrünün sonunda dinleyenlerin hepsinin sema’ları olması gerektiği gibi güzel/doğru değildir.”*⁴⁰

Ebû Zür‘a da Zeyd b. Ebû Üneyse’nin (ö. 125/742) Ebû İshâk’tan merfû, Muğîre b. Müslim’in (ö. 261/875) ise mevkuf naklettiği *‘her ayın on üç, on dört ve on beşinci günleri olmak üzere üç gün oruç tutan bütün seneyi oruçlu geçirmiş gibidir’* şeklindeki rivayetin, Zeyd b. Ebû Üneyse’nin Muğîre b. Müslim’den ahfaz olduğu için merfû şeklinin sahih olduğunu söyler.⁴¹ Yine Ebû Zür‘a (ö. 264/877) Hammâd b. Seleme’nin (ö. 167/783) Ebû Saîd el-Hudrî’den (ö. 74/693) merfû, Süfyân es-Sevrî’nin (ö. 161/777) ise mevkuf naklettiği *‘Resûlullah (s.a.v.) işçinin ücretinin miktarını öğrenmeden*

³⁹ Bkz. Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, s. 336.

⁴⁰ (فَكَلَّ مَنْ سَمِعَ مِنْهُ بِأَخْرَجَةِ فَلَيْسَ (أَنْ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُؤْتِرُ بِتِسْعِ سُورٍ) (سماعه بأجود ما يكون). Hadis için bkz. Tirmizî, “Şalât”, 7; Ahmed b. Hanbel, I, 89; Tahâvî, *Şerhu me‘âni’l-âsâr*, I, 290; Ebû Ya‘lâ, *el-Müsned*, I, 356, No: 460. Şâfîî de hadisi Hz. Ali’den Zâzân vasıtasıyla mevkuf olarak nakleder (*el-Üm*, I, 141, VII, 168). Ebû Hâtim’in aynı değerlendirmeyi diğer bir rivayet için de yaptığı görülür. Şerîk ve Züheyr’in Ebû İshâk→Dahhâk b. Müzâhim→İbn Abbas senediyle naklettikleri *‘Resûlullah (s.a.v.) Lebbeyk Allahümme lebbeyk şeklinde telbiyede bulunuyordu’* rivayeti hakkında İbn Ebû Hâtim şöyle demektedir: “Bu hadisi Süfyân, Ebû’l-Ahvas, İsrâil ve diğerleri rivayet etmişler, fakat ref etmemişlerdir. Babama bunlardan hangisinin daha sahih olduğunu sordum. Babam (Ebû Hâtim) dedi ki: Süfyân ve İsrâil etkindir. Züheyr ise mütkindir. Ancak onun Ebû İshâk’tan semâ’ı teahhur etmiştir” (*İlel*, I, 283-284, No: 842).

⁴¹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 266-267, No: 785.

çalıştırılmasını nehyetti’ rivayetinin, es-Sevrî’nin ahfaz (hıfzı daha iyi) olması dolayısıyla mevkuf şeklini sahih kabul etmektedir.⁴²

Dârekutnî (ö. 385/995) de, *‘vitr her Müslümana haktır. Kim vitri beş rekât kılmak isterse kılsın, kim de üç veya bir rekât kılmak isterse o kadar kılsın*⁴³ rivayetini merfû ve mevkuf nakledenleri söyledikten sonra hadisi Ma‘mer’den (ö. 153/770) merfû ve mevkuf nakledenler hakkında şu değerlendirmeyi yapar: *‘hadisi Ma‘mer’den mevkuf nakledenler, merfû nakledenlerden daha esbettir.*⁴⁴ Yine Dârekutnî, *‘kan alan ve aldıranın orucu bozulmuştur*’ rivayetini Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) mevkuf nakledenlerin sözünün daha doğru olduğunu, gerekçe olarak da bu kişilerin esbât ve huffâz olduklarını, ref edenlerin ise onların menzilesinde olmadıklarını, sadece ref hususunda ittifak ettiklerini söyler.⁴⁵

Ebû Hâtim (ö. 277/890) de Ebû İshâk→İbn Mes‘ûd senediyle Süfyân es-Sevrî’nin mevkuf, İsrâil’in (ö. 160/776) ise merfû rivayet ettiği *‘sizden biriniz bir kadın gördüğünde ve ona ilgi duyduğunda (onu beğendiğinde) hanımına gitsin. Çünkü onda olan, hanımında da vardır. (bütün kadınlar aynıdır)*’ rivayeti hakkında *‘Süfyân İsrâil’den ahfazdır ve hadis mevkuftur*’ demektedir.⁴⁶ Ebû Hâtim, bir hadisi sadece Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813) ref ettiği halde bunun ref hâlini sahih kabul etmekte ve *‘Yahyâ el-Kattân’ın merfû rivayeti sahihtir. Başkaları onu ref etmemiştir*’ demektedir.⁴⁷

Yine İsrâil ve Züheyr’in (ö. 173/789) Hz. Ali’den mevkuf, Zeyd b. Ebû Üneyse (ö. 125/742) ve Yûsuf b. Ebû İshâk’ın (ö. 157/773) ise Hz. Ali’den merfû rivayet ettiği

⁴² (نهى أن يستأجر الأجير حتى يعلم أجره) İbn Ebû Hâtim, *‘İlel*, I, 376, No: 1118; II, 443, No: 2835. Ebû Hâtim Ebû Hüreyre’den merfû olarak nakledilen bir rivayeti değerlendirirken de şöyle der: *‘İsrâil hadisi ref ediyor. es-Sevrî ise hadisi ref etmiyor. es-Sevrî’nin hâfızası daha kuvvetlidir*’ (*‘İlel*, II, 89, No: 1762).

⁴³ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 3; Nesâî, “Kıyâmü’l-leyl”, 40; İbn Mâce, “İkâmet”, 123; Ahmed b. Hanbel, V, 357, 418; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 81, No: 593; Dârekutnî, *es-Sünen*, II, 22-23.

⁴⁴ Dârekutnî, *el-‘İlel*, VI, 100, No: 1005; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebir*, IV, 148, No: 3966, 3967. Mevkuf rivayetler için bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, III, 19, No: 4633; Nesâî, “Kıyâmü’l-leyl”, 40; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 81, No: 593; Tahâvî, *Şerhu me‘âni’l-âşâr*, I, 291.

⁴⁵ Dârekutnî, *el-‘İlel*, XI, 107, No: 2151. Buhârî de hadisi Ebû Hüreyre’den merfû ve mevkuf nakledenleri zikreder. Ayrıca bu hadisi merfû nakleden diğer sahâbilerin rivayetlerine de yer verir. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, II, 179-180, No: 2128.

⁴⁶ (سفيان أحفظ من إسرائيل والحديث هو موقوف) İbn Ebû Hâtim, *‘İlel*, I, 394, No: 1180; Dârekutnî, *el-‘İlel*, V, 196-197, No: 817. Hadis Câbir b. Abdullah’tan da küçük lafız farklılıklarıyla merfû olarak rivayet edilmiştir. Bkz. Müslim, “Nikâh”, 10; Tirmizî, “Rağâ”, 9; Dârimî, “Nikâh”, 31; Ahmed b. Hanbel, III, 330, 341, 348, 395. Ebû Hâtim’in İsrâil’in ref ettiğini, Süfyân es-Sevrî’nin ise ref etmediğini söylediği ve Süfyân’ın ahfaz olduğunu belirttiği diğer bir rivayet için bkz. *‘İlel*, II, 89, No: 1762.

⁴⁷ İbn Ebû Hâtim, *‘İlel*, I, 373, No: 1418.

'kim Allah yolunda bir at beslerse onun yemi, gübresi ve izi Kıyamet günü onun mizânına konulur' rivayeti hakkında İbn Ebû Hâtim, 'mevkuf daha doğrudur' derken, Ebû Zür'a (ö. 264/877) da İsrâil ve Züheyr'in ahfaz olduklarından dolayı mevkufun daha sahih olduğunu söylemektedir.⁴⁸

'مثلُ الجليس الصالح كمثل العطار ... إن بين أيديكم فتناً كقطع الليل' hadisini Abdülvâhid b. Ziyâd (ö. 176/792) Âsım'dan merfû naklederken, Ali b. Müshir (ö. 189/804) Âsım'dan mevkuf rivayet etmektedir. Dârekutnî (ö. 385/995) bu hadis hakkında 'eğer Abdülvâhid b. Ziyâd hadisi merfû olarak ezberlemişse, hadis onun ezberlediği gibidir. Çünkü o sikadır' demektedir.⁴⁹ Tahâvî (ö. 321/933) de Ebân b. Yezîd'in (ö. 162/779) Yahyâ b. Saîd→Amra→Âişe senediyle merfû olarak rivayet ettiği 'hırsızın eli dörtte bir dinar ve daha fazlasından dolayı kesilir (يُقَطَّعُ يَدُ السَّارِقِ فِي رُبْعِ دِينَارٍ فَصَاعِدًا)' rivayeti için; 'bu hadisi Ebân'dan daha esbet olan, Yahyâ'dan rivayet etti ve onu Resûlullah'a ref etmeyip Hz. Âişe'ye vakfetti' demektedir.⁵⁰

Eğer bir râvinin hıfzı iyi değilse kitabından rivayeti de dikkate alınmaktadır. Bu nedenle bazı râvilerin ezberinden değil, kitabından rivayetleri sahih kabul edilmiştir. Meselâ, Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798) Hemmâm (ö. 165/781) için 'kitabı sâlihtir (güvenilirdir) fakat hıfzının hiçbir değeri yoktur (كُتَابُهُ صَالِحٌ وَحِفْظُهُ لَا يَسُوِي شَيْئًا)' derken, Şerîk (ö. 177/793) için ise İbn Ammâr (ö. 242/856) 'onun kitapları sahihtir. Kim onun kitabından rivayette bulunursa onun rivayeti sahihtir. Onun kitaplarından da sadece İshâk el-Ezrak (ö. 195/811) rivayette bulunmuştur' demiştir.⁵¹ Abdülazîz ed-Derâverdî'den (ö. 187/802) Buhârî, Müslim ve dört sünen sahibi rivayette bulunmuştur. Bu râvi için Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) 'ed-Derâverdî hıfzından rivayet ederse vehmeder. Onun hıfzından rivayetleri bir şey değildir. (Hıfzından rivayet ettiğinde ona itibar edilmez), eğer kitabından rivayet ederse ona evet' demektedir.⁵² İki kişiden biri kitabından, diğeri ise ezberinden olmak üzere aynı râviden hadisi almışsa sonuç farklı

⁴⁸ İbn Ebû Hâtim, 'İlel, I, 315, No: 946 (موقوف أشبه بالصواب). Diğer bir örnek için bkz. İbn Ebû Hâtim, 'İlel, I, 144-145, No: 402.

⁴⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, VII, 248, No: 1324. Hadis için bkz. Ahmed b. Hanbel, IV, 405, 408; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 440; el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık, *el-Müsned* (I-X), Thk.: Mahfûzurrahmân Zeynullah, Müessesetü 'ulûmi'l-Kur'ân, 1. Baskı, Beyrut, 1409/1989, VIII, 166, No: 3190.

⁵⁰ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, III, 164.

⁵¹ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 259.

⁵² Zehebî, *Siyer*, VIII, 367 (كان الدراوردي إذا حدث من حفظه بهم ليس هو بشيء وإذا حدث من كتابه فنعيم).

olmaktadır. Bununla beraber bütün râviler için kitaptan rivayet esas alınmamış, okumayazma bilgisine göre bazı râvilerin ise kitaplarından yaptıkları rivayetleri kabul edilmemiş, naklettikleri hadisi ezberleyip ezberlemediklerine bakılmıştır. Ahmed b. Hanbel'e Şerîk (ö. 178/794) ve İsrâil'in (ö. 160/776) hangisi daha sika diye sorulunca, İsrail'in duyduğunu aynen naklettiğini ve Şerîk'ten esbet olduğunu söylemiştir. Yûnus ve İsrâil'in Ebû İshâk'tan rivayetlerinde hangisini daha çok beğendiği sorulunca ise, 'İsrâil'i, çünkü onun kitabı vardı' diye cevap vermiştir.⁵³ Yine Ebû Hâtim'e Ma'mer (ö. 153/770) ve Akîl (b. Hâlid) (ö. 141/758) sorulunca, Akîl'in esbet ve kitap sahibi olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Birçok râvi birbiriyle kıyaslanmış ve *kitap sahibi* olanlar diğerlerine tercih edilmiş, bir hadisi merfû ve mevkuf rivayet edenlerin hangisinin rivayetinin kabul edileceğinde bu husus etkili olmuştur.⁵⁵

İbn Ebû Hâtim, Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a'ya Sâlih b. Keysân (ö. 140/757) ve Abdurrahman b. İshâk'ın Ammâr'dan merfû naklettikleri teyemmümle ilgili hadisi sorunca Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a bunun hata olduğunu, Mâlik (ö. 179/795) ve İbn Uyeyne'nin (ö. 198/813) bu hadisi Ammâr'dan mevkuf rivayet ettiklerini ve bunun sahih olduğunu söylemişler, Mâlik ve İbn Uyeyne'nin ahfaz olduğunu belirtmişlerdir. İbn Ebû Hâtim bunun üzerine hadisi Yûnus, Akîl ve İbn Ebû Zi'b'in de aynı senedle Ammâr'dan merfû rivayet ettiklerini ve onların da *kitap sahibi* olduğunu söyleyince Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a şöyle cevap vermişlerdir: 'Mâlik kitap sahibidir ve kuvvetli bir hâfızaya sahiptir.'⁵⁶ Ancak bu hususta bölgelere göre farklı ölçülerin kullanıldığı da olabilmektedir. Bir bölgede kitaptan rivayet daha makbulken bir diğer yerde hafızadan rivayet daha güvenilir bulunabilmektedir. Meselâ, Basra, Kûfe, Bağdad ve Medine'de ezberden rivayet makbul iken, San'a'da ezberden rivayete değer verilmiyordu. Bundan dolayı Ahmed b. Hanbel, Basralıların Abdürrezzâk vasıtasıyla Ma'mer'den naklettiği rivayetlere Yemen'de yayılan hadislerini tercih etmiştir. Çünkü Yemen'de kitabına

⁵³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, II, 330, No: 1258; Zehebî, *Siyer*, VII, 356, No: 133; VIII, 205.

⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, VI, 302, No: 127; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 256, No: 467.

⁵⁵ Örnekler için bkz. İbn Ebû Hâtim, *a.g.e.*, II, 504, No: 2079; IV, 356, No: 1561; VII, 43, No: 243; İbn Hibbân, (I-IX), Thk.: Şerefüddîn Ahmed, Dâru'l-fikr, 1. Baskı, (y.y.), 1395/1975, IX, 111; Zehebî, *Siyer*, VII, 100, 407, No: 43, 150; XII, 125; *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 391, No: 3763; V, 111, No: 5712; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 374; No: 628; IX, 427, No: 696.

⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 32, No: 61; Zeyle'î, *Nasbu'r-râye*, I, 155 (مالكٌ صاحبٌ كتابٍ وصاحبٌ حفظٍ).

bakarak rivayet ediyordu. Basralılar ise ondan ezberinden rivayet ediyorlar ve hata yapıyorlardı.⁵⁷

Aynı râviden iki farklı şehir veya bölge râvilerinin rivayetlerinin farklı değerlendirildiği de olmaktadır. Meselâ Tirmizî (ö. 279/892), Züheyr b. Muhammed vasıtasıyla Hz. Âişe'den merfû olarak Resûlullah'ın (s.a.v.) namazda selâm verirken sadece sağ tarafına dönerek bir defa selâm verdiğini nakletmektedir.⁵⁸ Tirmizî, bu hadis için 'Hz. Âişe'nin hadisini merfû olarak sadece bu vecihten biliyoruz' der ve Buhârî'nin 'Züheyr b. Muhammed'den Şamlılar münker hadisler rivayet ederler. Iraklıların ondan rivayeti daha sahih ve doğrudur' dediğini nakleder.⁵⁹

Adalet ve zabt sahibi râvilerin bütün rivayetleri kabul edilmemiştir. Bu nedenle bazı râvilerin sadece bir veya birkaç hadisi ref ettiklerine dikkat çekilmiş ve bu rivayetleri belirtilmiştir. Bu durumdaki râvilerin ref ettikleri söylenen rivayetler dışındaki merfû rivayetlerinin kabul edileceğine de işaret edilmektedir. Ebû Zür'a (ö. 264/877), Nesâî (ö. 303/915), İbn Adî (ö. 365/975) ve Yahyâ b. Maîn'in sika kabul ettiği Nadr b. Arabî el-Âmirî (ö. 168/784) hakkında Ebû Hâtim lâ be'se bih demiş ve bir hadisi isnad ettiğini söylemiştir.⁶⁰ Bir hadisi isnad etmek, mevkuf bir rivayeti merfû rivayet etmek mânasında kullanıldığı gibi, mürsel bir hadisi muttasıl rivayet etmek mânasında da kullanılmaktadır. Bu nedenle Zehebî (ö. 748/1347), 'zannediyorum Ebû Hâtim bir hadisin rivayetinde vehmetti ve onu isnad etti, doğrusu ise mevkuftur demek istedi' diyerek mevkuf bir rivayeti ref ettiğini vurgulamaktadır.⁶¹

⁵⁷ Schoeler, Gregor, "Mündliche Tora und Hadît: Überlieferung, Schreibverbot, Redaktion", *Der Islam* (1989), 66, ss. 213-251, s. 219-220, 232-233. Ancak o hadislerin hafızadan rivayetinin bu bölgelerde savunulmasını hadislerin tedvîninin Emevîlerin emrine dayanması sebebiyle Emevîlere muhalefet olarak değerlendirmekte ve hadislerin yazılmamasını bildiren rivayetlerle kitaptan rivayeti güvenilir bulmamayı aynı sebebe dayandırmaktadır. Gerçekte ise bu ikisi farklı nedenlere dayanmaktadır. Schoeler, bu makalesinde Yahudilik ve İslâm dininde uzun süre Kutsal kitapların dışındaki bilgilerin sözlü olarak nakledilmesinin esas alındığını karşılaştırmakta ve her iki dindeki yasağın paralellğine işaret etmektedir. Ayrıca hadislerin yazılması veya yazılmaması ile ilgili rivayetleri tahlil etmektedir.

⁵⁸ Tirmizî, "Şalât", 222, No: 296.

⁵⁹ Tirmizî, a.y.

⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve't-ta'dil*, VIII, 475, No: 2179 (أسند حديثاً واحداً).

⁶¹ Zehebî, *Siyer*, VII, 404. Suiçmez'in sonuç bölümünde ref olgusunu güçlü kılan ve zayıf kılan durumlar şeklinde ifade ettiği hususların da büyük bir kısmı senede dayalı değerlendirme olup çok az bir kısmı metne aittir. Suiçmez'e göre ref olgusunu güçlü kılan durumlar şunlardır: rivayetin merfû şeklinin sened açısından zayıf olması; merfû olarak rivayet edilen bir rivayetin daha erken bir kaynakta aynı isnadla mevkuf olarak nakledilmiş olması; hâfıza ve sayı üstünlüğü olan râvilerin rivayeti aynı sahâbîden mevkuf olarak nakletmiş olması; merfû ve mevkuf şekli bulunan bir rivayetin

c. Raffâ‘ râvilerin belirlenmesi

Daha önce refle itham edilen râvilerin özellikleri bahsinde bazı râvilerin mevkuf veya maktûları ref ettikleri belirtilmişti. Cerh ve ta‘dîl kitaplarında birçok râvi mevkufu ref etmekle cerh edilmişlerdir. Bunların bir kısmı ise raffâ‘ olarak nitelendirilmiştir.⁶² Bu râviler üzerinde daha önce durulmuştu.

2. Râvinin rivayette teferrüdü

Bir hadisin sadece bir râvi tarafından ref edilmesi de rivayetin mevkuf veya maktû kabul edilmesinde belirleyici olmaktadır. Birçok rivayette bu ifadenin kullanıldığı görülmektedir. Bir râvinin teferrüd ettiğinde onun rivayeti ile ihticâc edilip edilmeyeceği sika olmasına bağlıdır. ‘İçki içen puta tapan gibidir’ rivayetinin değerlendirmesinde Tâhir el-Makdisî (ö. 986/1578), bunun râvileri arasında yer alan Saîd b. Hâlid el-Huzâî (ö. 150-160/767-777) hakkında ‘o teferrüd ettiğinde onun haberiyle ihticâcda bulunulmaz’ der.⁶³ Enes b. Mâlik’ten nakledilen bir rivayet için de İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Ebû Zür‘a’nın (ö. 264/877) ‘Ebû Ubeyde el-Haddâd’tan (ö. 190/805) başkaları bunu ref etmiyorlar, Enes’e vakfediyorlar’ dediğini nakleder.⁶⁴

Hz. Ömer’den (ö. 23/643) ‘لأن يمتلىء جوف أحدكم قبيحا خير من أن يمتلىء شعرا’) hadisini de sadece Hallâd b. Yahyâ (ö. 213/828), es-Sevrî→İsmâil b. Ebû Hâlid→Ömer

daha sahih merfû rivayetlere ya da Kur’an’a muhalif düşmesi; merfû ve mevkuf şekli bulunan bir rivayetin akla ve tarihî gerçeklere muhalif düşmesi; rivayet dönemi hadis âlimlerinden herhangi birisinin rivayetin aslının mevkuf olduğunu belirtmiş olması; belli bir bölgede mevkuf olarak şöhret bulmuş olan bir rivayetin, rivayetin şöhret bulmadığı bir bölgede merfû olarak nakledilmesi; meşhur olan hadis âlimlerinin, bilinen öğrencilerinin mevkuf olarak naklettikleri bir rivayeti şöhret bulmamış râvilerin merfû olarak nakletmesidir. Onun zikrettiği sekiz maddeden beşi isnadla, üçü metinle ilgilidir. Bunlardan biri ise (erken kaynak) her ikisi olarak da değerlendirilebilir. Ref olgusunu zayıf kılan durumlarda da Suîçmez’in zikrettiği benzer altı hususun dördü doğrudan senedle, ikisi ise sened ve metin açısından değerlendirilebilir. Bkz. Hadiste Ref Problemi, ss. 272-273.

⁶² Raffâ‘ diye nitelendirilen bazı râviler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma‘rifetü’r-ricâl*, III, 325; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, VI, 275, No: 64; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve’t-ta‘dîl*, I, 147, 156; VI, 186, No: 1021; IX, 265, No: 1114; Ukaylî, *ed-Du‘afâ’*, I, 65, No: 64; III, 229, No: 1231; IV, 380, No: 1993; Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târîh*, III, 54; İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 196, No: 1351; VII, 275, No: 2168; Zehebî, *Mizânü’l-i‘tidâl*, V, 156, No: 5849; VII, 240, No: 9703; a.mlf., *Siyer*, V, 207, No: 82; VI, 130, No: 41; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XX, 440; XXXI, 96; XXXII, 137; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 165, No: 296; VII, 323, No: 544; XI, 154, 328, No: 254, 630.

⁶³ el-Makdisî, Muhammed b. Tâhir, *Tezkiratü’l-mevzû‘ât*, Mısır, 1323, s. 53.

⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 425, No: 1278. Yine Ebû Hâtim, sadece Abdullah b. el-Muhtâr’ın ref ettiğini bildirdiği Allah Teâlâ’nın bütün insanları bir mekânda toplayacağı ile ilgili bir rivayetin mevkuf şeklinin daha sahih olduğunu belirtir. Ebû Hâtim şöyle demektedir: ‘bu hadisi Abdullah b. el-Muhtâr’dan başka kimse ref etmiyor. Mevkuf olması daha sahihtir’ (*İlel*, II, 217, No: 2140). Diğer bir örnek için bkz. *İlel*, II, 216, No: 2136.

senediyle merfû nakletmiştir.⁶⁵ Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve Ebû Zür'a: 'Bu hatadır. Hallâd bunda vehmetmiştir. Bu Hz. Ömer'in sözü olarak nakledilmiştir' derler.⁶⁶ Bu tarz rivayetler de cerh-ta'dîl kitaplarında zikredilip bunları ref etmede teferrüd eden râviler belirtildiği gibi, zayıf râvilerin teferrüd ettikleri merfû rivayetleri de belirtilmiştir. Meselâ, İbrâhim b. Müceşşir el-Bağdâdî (ö. 254/868) 'الرهن مخلوب ومركوب)' rivayetini ref etmekte teferrüd etmiştir. İbn Adî (ö. 365/975) onun isnadlar açısından münker hadislerinin olduğunu ve ondan başka ref edeni bilmediği bir hadisi onun ref ettiğini söylemektedir.⁶⁷

Ömer b. İbrâhim'in (ö. 155/772) tercemesinde İbn Adî, onun Katâde (ö. 117/735) vasıtasıyla Enes'ten merfû naklettiği 'Hacer-i Esved cennet taşlarındandır' hadisi için 'bu hadisi Katâde'den merfû rivayet eden Ömer b. İbrâhim'den başkasını bilmiyorum, Şu'be (ö. 160/776) ve başkaları bunu ondan mevkuf rivayet ediyorlar' demektedir.⁶⁸ İbn Adî, ricâl değerlendirmeleri esnasında merfû rivayet edilen bazı hadisleri zikredip şöyle der: "Bu hadisi filandan merfû rivayet eden falandan başkasını bilmiyorum. Başkaları ise bunu mevkuf rivayet etmiştir."⁶⁹

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/712) merfû nakledilen 'ilmi yazıyla kaydediniz (فَيَدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابَةِ)' rivayetinin de sahih olmadığını ve hadisi Enes'ten merfû olarak rivayette Abdülhamîd b. Müsennâ'nın teferrüd ettiğini söylemiştir. Enes b. Mâlik bunu oğullarına söylemiş ve ref etmemiştir."⁷⁰

⁶⁵ Hz.Ömer'den merfû rivayet için bkz. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, VIII, 120; Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, IV, 295; Bezzar, *el-Müsned*, I, 368, No: 247 (Bezzar, 'bu hadisi başkaları İsmâil'den mevkuf olarak rivayet etmiştir. Hallâd'dan başka bunu es-Sevri'den ref edeni bilmiyoruz' der); İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 235, 275, No: 2194, 2324; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, VIII, 120.

⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 235, No: 2194; Dârekutnî, *el-İlel*, II, 189, No: 210. Hz. Ömer'den mevkuf rivayet için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 156, No: 2012. Bu hadis sahih ve merfû olarak ise Ebû Hüreyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer ve Sa'd b. Ebû Vakkâs'tan rivayet edilmiştir. Bkz. Buhârî, "Edeb", 92; Müslim, "Şi'r", 7-9; Ebû Dâvûd, "Edeb", 87; Tirmizî, "Edeb", 71; İbn Mâce, "Edeb", 41; Dârimî, "İstîzân", 69; Ahmed b. Hanbel, I, 175, 177, 181, II, 39, 96, 288, 331, 335, 391. Dârekutnî'nin sadece bir kişinin merfû rivayet ettiğini söylediği ve bunun için mevkufun sahih olduğunu belirttiği diğer bir rivayet için bkz. *el-İlel*, IV, 236, No: 532.

⁶⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 274, No: 114; İbnü'l-Cevzî, *eğ-Du'afâ'*, I, 48, No: 107; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, I, 95, No: 275. Hadis için bkz. Beyhakî, *es-Sünen*, VI, 38, No: 10990, 10991; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 58; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 34.

⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 42, No: 1211.

⁶⁹ İbn Adî, *a.g.e.*, I, 373, No: 198 (رواه غيره موقوفا). Benzer değerlendirmeler için bkz. *el-Kâmil*, IV, 99, No: 948; IV, 286, No: 1112; I, 185, No: 22; II, 94, No: 312; I, 186, No: 22; I, 192, No: 32; I, 356, No: 187.

⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, I, 86, No: 94. Hadisin merfû rivayeti için bkz. Hatîb, *Taқыidü'l-ilm*, s. 70; a.mlf., *Târîhu Bağdâd*, XV, 46; Râmihürmüzî, *el-Muḥaddîşü'l-fâşıl*, s. 368; İbn Abdülber,

3. Sika râvinin ziyadesi

Bazı muhaddislere göre hadisin rivayetinde sika râviler arasında ihtilâf olup da kimi mevkuf, kimi merfû olarak rivayet ederler veya sika bir râvi hadisi bir vakit merfû rivayet ettiği halde başka bir vakitte mevkuf rivayet ederse bu durumda hangi sika hadisi merfû rivayet etmişse onun rivayeti kabul edilir. Hatta hadisi vakfeden ref edenden hıfz ve itkanca daha üstün veya mevkuf rivayet edenlerin adedi daha çok olsa yine onların rivayeti mu‘teber olmaz. Zira ref bir ziyadedir ve sikanın ziyadesi muhaddisler nezdinde makbuldür. İbnü’s-Salâh fıkıhçıların ve usûl-i fıkıhçıların görüşlerine göre bunun sahih olduğunu söylemektedir.⁷¹

Sikanın ziyadesinin kabulü hakkında Tirmizî (ö. 279/892), ‘*ziyade, hıfzına itimat edilen birinden olursa sahihtir*’ demektedir.⁷² Dârekutnî de merfû şeklini tercih ettiği bir rivayet için ‘*hadisi ref edenler sika kimselerdir ve hadisi ref etmekle ziyadede bulunmuşlardır. Sikanın ziyadesi ise makbuldür. En doğrusunu Allah bilir*’ ifadesini kullanmaktadır.⁷³ Ancak, sikanın ziyadelerinin mutlak olarak kabul edilmediğine, sika olmayan râvilerin ziyadesinin ise münker kabul edildiğine işaret edilmelidir.⁷⁴

Nevevî (ö. 676/1277) de merfû-mevkuf teâruzunda ve bilhassa Dârekutnî’nin (ö. 385/995) Müslim’de (ö. 261/875) merfû olarak yer aldığından dolayı tenkit ederek mevkuf olduğunu ileri sürdüğü rivayetleri savunurken öncelikle bu hadislerin merfû olduğunu savunmak için sikanın ziyadesi prensibini ileri sürmektedir. Müslim, Hz. Ömer’den merfû olarak ‘*kim hizbini veya ondan bir kısmını okuyamadan uyur ve onu sabah namazı ile öğle namazı arasında okursa, sanki onu geceleyin okumuş gibi ecir yazılır*’ hadisini rivayet etmektedir.⁷⁵ Dârekutnî, Müslim’in merfû rivayet ettiği bu

Câmi’u beyâni’l-‘ilm, ss. 72-73. Hadisin mevkuf rivayeti için bkz. Dârimî, “Mukaddime”, 43; Züheyr b. Harb, *el-‘İlm*, s. 29, No: 120; Hatîb, *Taқыîdü’l-‘ilm*, ss. 96-97; Râmhürmüzî, *el-Muḥaddisü’l-fâşıl*, s. 368; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 106.

⁷¹ Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 159-160. Hadiste ziyade ise senedde ve metinde olabilir. Senedde ziyade; râvilerin bir hadisin vasl ve irsâlinde ve ref ve vakfında ihtilâflardır. İtr, Cumhûra ve ehl-i hadisin çoğunluğuna göre mürselin mevsule, mevkuf rivayetin de merfû rivayete tercih edilmesi görüşünün kabul edildiğini söylemektedir (İtr, *Menhecü’-n-naḳd*, s. 424).

⁷² Tirmizî, “‘İlel”, 18, IX, 458.

⁷³ Dârekutnî, *el-‘İlel*, XI, 347, No: 2330. Dârekutnî’nin sikanın ziyadesini dikkate aldığı diğer bazı rivayetler için bkz. *el-‘İlel*, I, 166, No: 4; II, 74, 167, 182, 225, No: 120, 194, 205, 238; III, 97, No: 301; IX, 280, No: 1761.

⁷⁴ Sika râvilerin ziyadesi mutlak olarak kabul edilmemektedir. Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü’-n-nazar*, ss. 48-49; Ali el-Kârî, *Şerḫü şerḫi nuḫbeti’l-fiker*, ss. 318-323.

⁷⁵ Müslim, “Şalâtü’l-müsâfirîn”, 142.

hadisin mevkuf olduğunu savunmakta ve hadisi mevkuf rivayet eden kimseleri zikretmektedir.⁷⁶ Nevevî bu hadis hakkında şöyle der: *Fakih, usûlcüler ve muhakkik muhaddislerin sahih kabul ettiği görüş, bir hadis merfû ve mevkuf veya mevsul ve mürsel rivayet edilmişse hadisin merfû ve mevsul olduğu kabul edilir. Çünkü bu sikanın ziyadesidir. Ref ve vasledenlerin hıfz ve adalet bakımından az veya çok olması fark etmez.*⁷⁷ Aynı husus mürsel-mevsul konusunda da görülür.⁷⁸ Nevevî tesbitten çok tercih sistemini öne sürmektedir. Bu husus da hükmen merfû gibidir. Genel olarak düşünüldüğünde ise ‘sikanın ziyadesi’ çift yönlü işlemektedir. Sika râvilerin sadece merfû rivayetleri değil, mevkuf rivayetleri de tercih edilmektedir. Zira sika râviler mevkuf naklettiğinden dolayı birçok hadis mevkuf kabul edilmiştir.

4. Râvilerin çokluğu

Hem merfû hem de mevkuf nakledilen bir hadisi ref eden sika râvilerin adedi çok ise hadisin merfû, vakfedenlerin adedi çok ise hadisin mevkuf kabul edileceğini söyleyenler vardır. Buna göre bir râvi aynı hadisi bazen merfû bazen de mevkuf rivayet etmişse, daha çok nasıl naklediyorsa o rivayet kabul edilir.⁷⁹ Fakat iki isnaddan birinin ricâli daha ahfaz, diğeri ise adet bakımından daha çok ise mütekaddimûn bunda ihtilâf etmiştir. Bazısı ahfaz olanın sözünün itkan ve zabtından dolayı evlâ olduğunu, bazıları ise vehimden uzaklığı nedeniyle çoğunluğun sözünün geçerliliğini savunur.⁸⁰

⁷⁶ Dârekutnî, *et-Tetebbu* ‘, (*el-İlzâmât* ile Beraber), Beyrut, 1405/1985, ss. 268-269, 370 No: 125, 210. Dârekutnî, bu rivayeti *el-İlel*’de de merfû ve mevkuf nakledenleri zikreder ve doğruya en yakın olanın mevkuf olduğunu söyler (*el-İlel*, II, 178, No: 202). Hadis için ayrıca bkz. Muvatta‘, “Kur‘ân”, 3; Müslim, “Şalâtü’l-müsâfirîn”, 142; Nesâî, “Kıyâmü’l-leyl”, 65; Ebû Dâvûd, “Taṭavvu‘”, 19; İbn Mâce, “İkâmet”, 177; Dârimî, “Şalât”, 167.

⁷⁷ Nevevî, *el-Minhâc*, VI, 29.

⁷⁸ Nevevî şöyle demektedir: “Sika râvi çoğunluğun mevkuf naklettiği bir rivayeti ref etmekle teferrüd ederse, hüküm onun rivayetine göredir. Bunun merfû olduğuna hükmedilir. Fukahâ, usûlcüler ve muhakkik muhaddislerin görüşü budur” (Nevevî, *el-Minhâc*, XIV, 48-49). Diğer örnekler için bkz. VI, 29; XVIII, 12 (Şu‘be hafız imamdır ve onun ref ziyadesi makbuldür); III, 17 (ref ve vasl ziyadedir ve kabulü gerekir); V, 94 (merfû ve mevkuf nakledilen hadis usûlcülerin, fakihlerin ve aralarında Buhârî ve diğerlerinin de bulunduğu muhakkik hadisçilerin sahih kabul ettiği görüşe göre merfûdur. Vakfedenler ref edenlerden çok da olsalar merfû kabul edilir). Ayrıca bkz. I, 32, 58; III, 45; VI, 141; IX, 31, 237; X, 43; XI, 22.

⁷⁹ Süyûtî, *Tedrib*, s. 144; Irâkî, *Fetḥu’l-muğîs*, s. 79; San‘ânî, *Tavzîḥ*, I, 312; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, ss. 159-160.

⁸⁰ San‘ânî, *Tavzîḥ*, II, 28. Eğer râviler özelliklerde ve azlık veya çoklukta eşit olurlarsa her iki rivayetten biri diğerine bir karîne ile tereccuh edene kadar tevakkuf edilir ve tercihe sebep bir üstünlüğe sahip rivayet kabul edilir. Tercih sebebi ise çoktur ve bütün hadisler için aynı değildir. Her hadis için farklı bir tercih sebebi söz konusu olabilir (a.y.).

Çoğunluğun bir hadisi mevkuf rivayet etmediği müddetçe merfû kabul edilmesi gerektiğini düşünen İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) ise şöyle der: “Muhakkak ki Buhârî (ö. 256/869) ve Müslim (ö. 261/875) terk edilmesi makul olan bir kısım rivayetleri almadıkları gibi terk edilmesini gerektiren bir durum bulunmayan bazı rivayetleri de terk ettiler. Bunlar, sika bir râvinin hadisi ref etmesi, diğerinin ise onu mevkuf rivayet etmesidir. Bunun terkine bir sebep yoktur. Çünkü ref ziyadedir ve sikanın ziyadesi makbuldür. Ancak çoğu hadisi mevkuf rivayet eder, bir kişi merfû rivayet ederse durum başkadır. Bu durumda diğerlerinin aksine onun bu rivayeti ezberlemiş olması mümkün olmakla beraber, onun hatalı olabileceğidir.”⁸¹

Dârekutnî (ö. 385/995), merfû şeklinin sahih olduğunu düşündüğü mestler üzerine meshle ilgili bir rivayet için buna gerekçe olarak râvi el-Hakem'in (ö. 113-5/731-3) hıfzı kuvvetli olan arkadaşlarının hadisi ondan merfû olarak rivayet etmedeki ittifaklarını belirtir.⁸² Dârekutnî hasta ziyareti ile ilgili Hz. Ali'den (من عاد مريضاً مشى في) (خرفة الجنة) rivayetini merfû ve mevkuf nakledenleri zikrettikten sonra ise ‘*bu hususta en doğru olan Şu'be'nin (ö. 160/776) el-Hakem'den mevkuf rivayeti gibi gözüküyor. Şu'be'den bu şekilde nakledenler çoğunlukta ve buna mütâbaat edenler var*' demektedir.⁸³ Dârekutnî, râvilerin çokluğunu ve mütâbaatı burada tercih sebebi olarak göz önünde bulundurmıştır. Dârekutnî, merfû şeklinin sahih olduğunu söylediği diğer bir rivayetin de bütün isnadlarının mahfûz olduğunu belirtmektedir.⁸⁴

İbn Dakîk el-Îd (ö. 702/1302) de merfû ve mevkuf nakledilen bir hadisin merfû veya mevkuf kabul edilmesinde tek bir esasa bağlı kalınmadığına dikkat çekmektedir. İbn Dakîk der ki: kim hadis ehlinin veya çoğunluğunun görüşü, müsnid ile mürsilin, ref eden ile vakfedenin, noksan rivayet edenle ziyadeli rivayet edenin rivayetleri teâruz ettiğinde hüküm isnad edene, ref edene veya ziyade ile rivayet edene göredir derse, mutlak olarak bu görüş doğru değildir. Çünkü bu kesin bir kural değildir. Hâfız Alâî (ö. 761/1359) de bu görüşü kabul eder ve şöyle der: Bu konuda mütehasıs Abdurrahman b.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I, 34; Cezâirî, *Tevcîhü'n-naẓar*, II, 596-597; Ali Nâyif, *el-İctihad fi 'ilmi'l-ḥadîs*, s. 484.

⁸² Dârekutnî, *el-İlel*, III, 235, No: 379.

⁸³ Dârekutnî, *el-İlel*, III, 269, No: 398. Hadisi merfû olarak Sevbân da nakleder. Bkz. Müslim, “Birr”, 40-42; Tirmizî, “Cenâ'iz”, 2; Ahmed b. Hanbel, II, 236, 297, 355, 371, 533; V, 276, 277, 279, 283, 284; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, II, 443, No: 10832; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 184, No: 521.

⁸⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, IV, 131, s. 497 (أسانيدها كلها محفوظة).

Mehdî (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd (ö. 198/813), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/869) vb. mütekaddimûn âlimlerin görüşü, her zaman aynı şekilde hükümde bulunulamayacağı şeklindedir. Onların uygulamaları, her hadis için daha kuvvetli gördükleri bir delile göre değişmektedir.⁸⁵

Muhaddisler ihtilâf edilen hadisler hakkında sadece bunlardan birine göre hareket etmemişler, her hadisi araştırmışlar, bazen mevkufu bazen de merfû'u tercih etmişler, bütün hadislere aynı kaideyi uygulamamışlardır. Nevevî'nin tercih ettiği görüş de şu durumlarla mukayyed olabilir: Hüküm merfûa göredir. Çünkü onun râvisi müsbit, diğeri ise sâkittir. Müsbit olan nefyedene mukaddemdir, çünkü gizli bir şeyi bilmektedir. Ancak araştıracının elinde bir delil bulunur veya karîneler zâhir olursa mevkufu tercih edebilir.⁸⁶

Yusuf Suiçmez, rivayet sîgalarından hareketle de merfû-mevkufun tesbit edilebileceğini söylemekte ve belirli rivayet sîgalarıyla nakledilen hadislerin ref edilme ihtimali taşıdığını söylemektedir. Suiçmez, سمعتُ رسولَ الله يقولُ 'Resûlullah'ın şunu dediğini işittim' ve حَدَّثَنَا رسولُ الله 'Resûlullah (s.a.v.) bize şunu anlattı' şeklindeki rivayetlerin sözlü sarîh merfû kabul edildiğini belirtmekte ve قال رسولُ الله (Resûlullah (s.a.v.) şöyle dedi)' ve 'كان رسولُ الله' 'أن رسولُ الله', 'عن النبي' (Resûlullah (s.a.v.) şöyle yapardı)' ifadeleriyle nakledilen rivayetlerin sarîh merfû kabul edilmemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Suiçmez buna gerekçe olarak ref edilen hadislerde genellikle bu ifadelerin kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre bu ifadelerle nakledilen rivayetler merfûlaştırılmış olma ihtimali taşımaktadır. Çünkü ref edilen bazı rivayetlerde bu sîgalar kullanılmıştır.⁸⁷ Bütün hadis rivayet sîgalarıyla nakledilen mevkufun ref edilmeleri mümkündür. Sîgalardan hareketle merfû-mevkufun tesbiti mümkün değildir. Hatta kavli merfû bir hadis fiilî merfû, fiilî mevkuf ise kavli veya fiilî merfû şeklinde de

⁸⁵ San'ânî, *Tavzîh*, I, 312. San'ânî ayrıca şöyle der: "Muhaddisler sahih hadis için hadisin şâz olmamasını şart koşmuşlar ve şâz hadisi de sika bir râvinin kendisinden ahfaz olan birine veya sayıca çoğunluğa muhalif naklettiği hadis olarak belirtmişlerdir. Buna rağmen mutlak olarak mevkuf rivayetin kabul edileceğini söylemeleri mümkün değildir. Bu nedenle sikanın ziyadesi mutlak olarak kabul edilmez. Bunu fakih ve usûlcülere mutlak olarak nispet etmek doğru değildir. Onlar bunu ancak râviler vasıf bakımından eşit olduklarında yapıyorlardı" (*Tavzîh*, I, 309).

⁸⁶ Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, ss. 78-79.

⁸⁷ Bkz. Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 28-35. Suiçmez *Ref Mekanizmaları* kısmında da rivayetin senedine bazı ifadelerin eklenmesi bağlamında 'عن رسول الله، قال رسول الله، أن رسول الله' ifadeleriyle nakledilen rivayetlere tekrar dikkat çekmektedir. Bkz. *Hadiste Ref Problemi*, s. 222-227.

ref edilmiş olabilir. Yine aynı hadis birbirinden farklı sîgalarla nakledilmiş olabilir. Meselâ, Hemmâm b. Münebbih'in *eş-Sahîfe*'sindeki hadislerden biri hariç (136. hadis), tamamı (قال رسول الله) ifadesiyle nakledilmiştir.

Suiçmez'in ref özelliği olarak gördüğü diğer bir rivayet tarzı da rivayetin merfû olduğunu ifade eden sözlerle nakledilmiş olmasıdır. Suiçmez bu sözleri ele aldığı bölüme '*rivayetlerin ref edildiğine işaret eden ifadeler*' adını vermiştir. O " رَفَعَهُ، يَرْفَعُهُ، " gibi ifadelerin "يُنْمِيهِ، يَبْلُغُ بِهِ، يَرْوِيهِ، مَرْفُوعًا، رَوَاهُ مَرْفُوعًا، أَطْنَهُ مَرْفُوعًا، أَرَاهُ مَرْفُوعًا، رَوَايَةً، رَوَاهُ، يُسْنَدُهُ" gibi ifadelerin rivayetin ref edildiği konusunda var olan şüpheleri ifade ettiğini belirtmektedir. Suiçmez şöyle demektedir: "*Bir rivayetin mevkuf ya da merfû olarak gelmiş olmasının ifade edilmesine ihtiyaç duyulması, rivayetin ref edilmiş olma ihtimaline işaret etmektedir. Bu ifadeleri kullanan kişi bununla rivayetin merfû olduğunu ifade etmek istemiş de olabilir; ancak bu ifadelerin merfû ve mevkuf şekilleri bulunan tüm rivayetlerde kullanılmamış olması ve kişinin rivayetlerle ilgili kanaatini belirtme ihtiyacı hissetmiş olması, rivayetin merfû olarak kabulünde sorun olduğuna işaret etmektedir.*"⁸⁸ Suiçmez ayrıca aynı hadisin ilk dönem kaynaklarda yer almadığı halde sonraki dönem eserlerde yer almasını da muhaddislerin aynı hadisin erken dönemlerdeki eserlerde mevkuf ve mürsel olarak yer aldığından dolayı hadisin ref edilmiş olabileceğine dikkat çekmek için zikrettiklerini belirtir. Suiçmez, ilk devir eserlerde buna benzer ifadelerle nakledilen bir hadisi sonraki devir muhaddislerinin naklederken bu ifadeyi kullanmamasını ise muhaddisin hadisin merfû olduğu kanaati nedeniyle terk ettiğini ileri sürmektedir.⁸⁹ Suiçmez'in genelde merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin sadece ref edilmiş olabileceği düşüncesi burada etkili olmaktadır. Bu tarz rivayet sîgalarının da hadisin ref edildiğini açıkça göstermeyeceği, bu ifadelerin sadece hadisin merfû rivayet edildiğini belirtmeye yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda bu rivayetler mevkuf olarak da nakledilmiş olabilir. Yani bu hâl, hadisin sadece ref edildiğini değil, aynı zamanda mevkuf olarak da rivayet edildiğini gösterebilir.

Müslim (ö. 261/875), cenazenin bir an evvel defnedilmesini Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) (سمعتُ رسول الله) (عن النبي صلى الله عليه وسلم) ve (لا أعلمه إلا رَفَعَ الحديث) ifadeleriyle nakleder. İbn Ebû Şeybe, Züheyr b. Harb→Süfyân b. Uyeyne→Zührî→ Saîd→Ebû

⁸⁸ Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, ss. 58-59.

⁸⁹ Bkz. Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, ss. 66-67. Suiçmez, sonuç olarak bu tür ifadelerin yer aldığı rivayetlerin merfû kabul edilmesinin doğru olmadığını söylemektedir (a.g.tz. s. 77).

Hüreyre senediyle ve Yahyâ b. Habîb→Rûh b. Ubâde→Muhammed b. Ebû Hafsa→Zührî→Saîd→Ebû Hüreyre senediyle (عن النبي صلى الله عليه وسلم) ifadesiyle, Muhammed b. Râfi‘ ve Abd b. Humejd→Abdürrezzâk→Ma‘mer→Zührî→Saîd→Ebû Hüreyre senediyle ise Ma‘mer (لا أعلمه إلا رفع الحديث) diyerek, Harmele b. Yahyâ ve Hârûn b. Saîd el-Eylî→İbn Vehb→Yûnus b. Yezîd→Zührî→Ebû Ümâme→Ebû Hüreyre senediyle ise (سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم) ifadesiyle (أسرعوا بالجنابة فإن كانت صالحة قربتموها إلى الخير وإن) (ذلك كان شرا تضعونه عن رقابكم) hadisini nakletmektedir.⁹⁰ Hadisi Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 303/915) ise (يبلغ به) ifadesiyle nakletmektedir. Bu rivayetin senedi ise Süfyân b. Uyeyne→Zührî→Saîd→Ebû Hüreyre şeklinde Müslim’in birinci rivayeti ile aynıdır.⁹¹ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise aynı senedle naklettiği hadisi (رواية) sözüyle nakletmekte ve ‘*bir defasında ise (يبلغ به) dedi*’ ifadesini kullanmaktadır.⁹²

Buhârî ise ‘*beş şey fitrattandır*’ hadisini ‘رواية’ ve ‘سمعت’ ifadeleriyle rivayet ederken Ebû Dâvûd Buhârî ile aynı senedle ‘يبلغ به’ ifadesiyle nakletmektedir. Bu husus zikredilen ifadelerin vakf anlamı veya refte şek anlamı taşımadığını göstermektedir. Hadisi Mâlik ise mevkuf olarak rivayet etmiştir. Fakat Mâlik’in mevkuf rivayeti farklı râvilerdendir. Bu hadis ‘*beş şey sünnettendir*’ ifadesiyle Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678), ‘*on şey sünnettendir*’ ifadesiyle ise Hz. Âişe’den (ö. 58/677) nakledilmektedir.⁹³

Müsteşrikler ise isnada dayalı tesbiti temelde dikkate almamışlardır. Goldziher’in isnadların tamamen uydurulmuş olduğunu iddia etmesinden sonra batıda uzun süre hadisler sadece metne dayalı araştırılmıştır. Schacht ise isnada dayalı

⁹⁰ Müslim, “Cenâ’iz”, 50, 51, II, 651-652. Müslim’in zikrettiği iki metin arasında mânaya tesir etmeyen küçük lafız farklılığı mevcuttur.

⁹¹ Tirmizî, “Cenâ’iz”, 30; Ebû Dâvûd, “Cenâ’iz”, 46; Nesâî, “Cenâ’iz”, 44. İbn Mâce (“Cenâ’iz”, 15) ve Nesâî’nin (“Cenâ’iz”, 44) diğer bir rivayeti ise ‘قال رسول الله صلى الله عليه وسلم’ şeklindedir. İmam Mâlik ise hadisi Nâfi‘ vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den mevkuf nakletmiştir (Muvatta‘, “Cenâ’iz”, 56).

⁹² Ahmed b. Hanbel, II, 240. Ahmed b. Hanbel, Ma‘mer’den rivayetinde ise (لا أعلمه إلا رفع الحديث) dediğini belirtmektedir (II, 280). Hadis için ayrıca bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, III, 441, No: 6247; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, II, 479, No: 11263; Tahâvî, *Şerhu me‘âni’l-âşâr*, I, 478; el-Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr, *el-Müsned* (I-II), Thk.: Habîburrahmân el-A‘zamî, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut, ts., II, 444, No: 1022; Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 144-147, No: 1683.

⁹³ Ebû Hüreyre rivayeti için bkz. Muvatta‘, “Şifâtü’n-nebi”, 3 (mevkuf); Buhârî, “Libâs”, 63, 64; “İstîzân”, 51; Müslim, “Tahâret”, 49, 50; Tirmizî, “Edeb”, 14; Ebû Dâvûd, “Teraccül”, 16; Nesâî, “Tahâret”, 8-10; “Zinet”, 1, 55; İbn Mâce, “Tahâret”, 8; Ahmed b. Hanbel, II, 229, 239, 283, 410, 489; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 178. Hz. Âişe rivayeti için bkz. Müslim, “Tahâret”, 56; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 29; Tirmizî, “Edeb”, 14; Nesâî, “Zinet”, 1; İbn Mâce, “Tahâret”, 8; Ahmed b. Hanbel, VI, 137.

tarihlendirme üzerinde durmuş ve bazı metodlar geliştirmiştir. Ona göre bir hadisin isnadları karşılaştırılarak ne zaman ortaya çıktığını bulmak mümkündür. Schacht'ın isnadlarla ilgili koyduğu kuralları J. von Ess ve Juynboll da kabul etmiş, Juynboll ise bu kuralları daha da geliştirmiştir. Schacht ve Juynboll isnadla ilgili değerlendirmelerinde daha çok müşterek râvi kuralını esas almışlardır. Schacht ayrıca isnadı bir hadisin ne zaman uydurulduğunu tesbitte de kullanmıştır. O isnad zincirlerinin tamamını veya kimi bölümlerini asılsız kabul etse de bir hadisin ne zaman ortaya çıktığını belirlemek için isnadları kullanmakta, bilhassa müşterek râvi prensibiyle bir hadisi kimin uydurduğunu veya müşterek râviyi kullanarak kimin hadisi uydurduğunu belirlemeye çalışmaktadır. Schacht, common linkden (müşterek râvi) sonraki isnad kısmını müşterek râvinin uydurduğunu, common linke kadar olan isnadı ise doğru kabul etmektedir. Ancak müşterek râvinin de sonraki râviler tarafından uydurulabileceğini ileri sürmektedir.⁹⁴

Schacht ve Juynboll hadisi öncelikle müşterek râvinin uydurmuş olabileceğini düşünürken, Motzki bunun ikna edici olmadığını, müşterek râvinin hadisi uyduran değil, ilk müdevvin olabileceğini, bu nedenle de isnadın ondan sonra yaygınlaşmasının mümkün olduğunu söyler. Müşterek râvi rivayet esnasında kendisinden önceki sadece bir isnadı zikretmiş, diğer isnadlar ise bir süre şifâhî olarak nakledilmiş olabilir. Müdevvin olan müşterek râviler kendilerine intikal eden birçok rivayetten yeni bir metin de oluşturmuş olabilirler.⁹⁵

Juynboll, hadis tenkidi ile ilgili geçmişte yapılanları değerlendirirken isnadların, hatta sağlam olanlarının bile tamamen uydurulmuş olabileceğini ve bu ihtimalin temel eserlerdeki hadisler açısından asla dikkate alınmadığını ve hadis metinlerinin de hiç bir zaman uygun ölçütlerle incelenmediğini savunur. Yine ona göre son derecede geniş

⁹⁴ Schacht, *Origins*, s. 163-175; Motzki, "Methoden zur Datierung von Islamischen Ueberlieferungen", http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/m/motzki_h/methzudav.pdf, 04.12.2007, s. 11-13; a.mlf., "Quo vadis Hadit Forschung? Eine Kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll, 'Nafi die Mevla of İbn Ömer and his Position in Müslim Hadīth Literature'", *Der Islam*, 73 (1996), ss. 40-80, 193-231, s. 42. Motzki ikinci makalesinde Juynboll'un müşterek râvi vb. isnadla ilgili görüşlerini tenkid etmektedir. Ayrıca onun müşterek râvi eksenli hadis tarihlendirmesinde erken kaynaklara gitmediğini, Nâfi-İbn Ömer isnadıyla nakledilen fitre ile ilgili bir hadis çerçevesinde müşterek râvi olarak Mâlik b. Enes'i gösterip hadisin onun tarafından uydurulduğunu ileri sürdüğünü, bu hükme ise sadece Kütüb-i Sitte ve sonrası eserleri esas alarak gittiğini söylemektedir. (من كذب) hadisinde de benzer durum söz konusudur.

⁹⁵ Motzki, "Methoden zur Datierung", s. 15; a.mlf., "Quo vadis Hadit Forschung?", *Der Islam*, 73 (1996), s. 43-47; Juynboll ise müşterek râvi teorisini harika bir teori olarak nitelendirir (*Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 256).

anlamalı sünnet kavramı, *Peygamber'in sünneti* kavramına hasredilince başkalarına ait bütün sünnetler de merfûlaştırılmış ve bu dikkate alınmamıştır. Bu anlayış bütün hadislerin isnadlarının Hz. Peygamber'e ulaştırılmasını zorunlu kılmıştır.⁹⁶

Juynboll, isnadın kullanıma başlamasıyla suistimalinin de başladığını söyler. Sonraki dönemlerde hadisler merfû yapılarak isnadları değiştirilmiş, mürsel ve münkati' rivayetler muttasıl yapılmış, mürseller ise genellikle önce mevkuf, daha sonra da merfû hale getirilmiştir. Bazen ise mevkuf yapılmadan doğrudan merfû yapılmıştır. Başlangıçta münkati', mürsel veya mevkuf olan rivayetler sonunda muttasıl ve merfû hale gelmiştir. Özellikle ahkâmla ilgili rivayetler merfû yapılmıştır.⁹⁷

5. Mevkufun başka bir sahâbî vasıtasıyla ref edilmesi

Bir sahâbînin merfû naklettiği bir hadis, yanlılıkla başka bir sahâbîden yine merfû nakledildiği gibi, bir sahâbînin mevkuf bir rivayeti başka sahâbîler adına ref edilebilmektedir. Bir hadisin sahâbî râvisinin değiştirilmesi de illet olarak değerlendirilmiş ve bu tarz rivayet hataları da belirtilmiştir. Meselâ 'أوتر رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو راكب (Resûlullah (s.a.v.) biniti üzerinde vitir namazını kıldı)' hadisini İshâk et-Tabbâ' (ö. 214/829) ve Muhammed b. Abdurrahman b. Mâlik (ö. 179/795) vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den merfû olarak rivayet etmişlerdir. Muvatta' ashabı ise bu hadisi Mâlik'ten Ebû Hüreyre'den değil, İbn Ömer'den (ö. 73/692) nakletmişlerdir.⁹⁸ Dârekutnî (ö. 385/995), Hz. Ömer'den (ö. 23/643) merfû olarak nakledilen cinsel ilişki ile ilgili bir hadisin Leys'in bir vehmi olduğunu, hafız ve sika râvilerin bunu Ebû Saîd el-Hudrî'den (merfû) naklettiklerini ve onların sözlerinin Leys'in sözünden daha doğru olduğunu söyler.⁹⁹ Aynı şekilde bazı mevkuf rivayetler de farklı sahâbîler vasıtasıyla ref edilmiştir. Dârekutnî, İbn Sîrîn vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den merfû olarak nakledilen 'çocukların kumar oynamasına kadar Allah'ın yasak kıldığı her şey büyük günahdır' hadisinin İbn Abbas'ın sözü olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰ Dârekutnî, Ebû Hüreyre'den merfû olarak nakledilen 'إنما العلم بالتعلم والحلم بالتحلم...' rivayetinin de gerçekte Ebü'd-

⁹⁶ Bkz. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 105-106.

⁹⁷ Juynboll, *a.g.e.*, s. 203.

⁹⁸ Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 71, s. 1650. Hadis için bkz. Muvatta', "Leyl", 15; Buhârî, "Vitr", 5; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 31-40; Tirmizî, "Vitr", 14; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", 33; İbn Mâce, "İkâmet", 127; Ahmed b. Hanbel, II, 7, 57, 138; Dârimî, "Şalât", 213; Ebû Avâne, *el-Müsned*, II, 342-343.

⁹⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, II, 240, No: 242.

¹⁰⁰ Dârekutnî, *a.g.e.*, VIII, 105-106, No: 1429; Ukaylî, *eğ-Du'afâ'*, IV, 257; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 2330.

Derdâ'nın sözü olarak mahfûz olduğunu belirtir.¹⁰¹ 'Mü'minin ağrı ve hastalıkları onun hatalarına kefarettir (وصب المؤمن كفارة لخطاياہ) rivayeti Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak nakledilmektedir.¹⁰² Dârekutnî, bu hadisin Ebû Hüreyre'den rivayetinin ve Resûlullah'a ref edilmesinin vehm olduğunu, doğrusunun ise Ebü'd-Derdâ'nın (ö. 32/652) sözü olduğunu söylemektedir.¹⁰³ Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a ise Huzeyfe'den merfû olarak nakledilen 'sizden biriniz geceleyn kalktığında misvak kullansın' rivayetinin de sahih olanın Hz. Ali'den mevkuf rivayet olduğunu belirtmektedirler.¹⁰⁴

Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) ve Abdullah b. Amr'dan (ö. 65/684) merfû olarak nakledilen 'أحب حبيك هوأنا ما عسى أن يكون بغضك يوما ما وأبغض بغضك هوأنا ما عسى أن يكون حبيك يوما ما' hadisi de Hz. Ali'nin sözü olarak sahih kabul edilmektedir.¹⁰⁵ Bazı hadisler ise senedlerinin tamamı değiştirilerek başka sahâbîlerden rivayet edilmiş olabilir. Bu nedenle belirli bir zamandan sonra hadislerin isnadları da metinlerinin bir parçası olmuş ve ezberlenip nakledilirken senedleriyle birlikte nakledilmiş ve isnadlardaki değişiklikler belirtilmiştir.

¹⁰¹ Bkz. Dârekutnî, *el-İlel*, X, 326, No: 2037. Diğer bazı örnekler için bkz. *el-İlel*, IV, 72-73, No: 437; VIII, 210, No: 1521; VIII, 213, No: 1524; VIII, 250, No: 1554.

¹⁰² İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 358, No: 1062; II, 167, No: 1993; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 498, No: 1282; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (I-VIII), Thk.: Muhammed Saîd el-Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1410/1990, VII, 158, No: 9835.

¹⁰³ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 127, No: 1451. Hadisin mevkuf rivayeti için bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'* (*el-Muşannef*), XI, 197; Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-raķâ'ik*, Thk.: Habîburrahmân el-A'zamî, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 410; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, VII, 176, No: 9905.

¹⁰⁴ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 22-23, No: 32.

¹⁰⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-İlel*'l-mütenâhiye, II, 735, No: 1225; Mevsilî, *el-Vuķîf*, s. 58. Hadis için bkz. Tirmizî, "Birr", 60; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evaş* (I-X), Thk.: Târik b. İvazullah-Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Dâru'l-harameyn, Kahire, 1415/1995, III, 357, No: 3395; VI, 200-201, No: 6185; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 298, No: 446; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 351, No: 455; Hadis İbn Ömer'den (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evaş*, V, 213-214, No: 5119; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 152, No: 765; Kudâî, *Müsnedü's-şihâb*, I, 430, No: 739) ve Abdullah b. Amr'dan (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evaş*, V, 214, No: 5120; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, VIII, 88) zayıf senedlerle merfû olarak rivayet edilmiştir. Hadisi Hz. Ali'den mevkuf olarak ise İbn Ebû Şeybe (*el-Muşannef*, VII, 260, No: 35876), Buhârî (*el-Edebü'l-müfred*, s. 447, No: 1321), Beyhakî (*Şu'abü'l-îmân*, V, 260, No: 6593) ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (*es-Sünne*, II, 589, No: 1394) nakletmektedir. Tirmizî hadisi sadece bir rivayete yer verdiği *Sevgi ve Buğzda Orta Yol* adlı babta Hammâd b. Seleme→Eyyûb→ Muhammed b. Sîrîn→Ebû Hüreyre senediyle nakletmiş ve 'ref ettiğini zannediyorum (أراه رفعه)' ifadesine yer vermiştir. Hadis için Tirmizî şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Bu garîb bir hadistir. Hadisi bu isnadla sadece bu vecihle biliyoruz. Hadis Eyyûb'tan bundan başka isnadla Hasan b. Ebû Ca'fer tarafından zayıf bir isnadla Hz. Ali'den merfû olarak da rivayet edilmiştir. Hz. Ali'den sahih olan ise kendi sözü olup mevkuf olmasıdır" (a.y.). Tirmizî naklettiği merfû rivayetin sahih olmadığını ve sahih olanın Hz. Ali'nin sözü olduğunu belirttiği halde bu babta sadece bu hadise yer vermiştir.

Bir hadis bir sahâbîden merfû, diğeri bir sahâbîden ise mevkuf olarak sahih bir şekilde rivayet edilmişken, hadisi mevkuf nakleden sahâbî vasıtasıyla da ref edilmiş olabilir. Birçok sahâbeden merfû nakledilen bir hadisin başka bir sahâbî vasıtasıyla merfû rivayet edilmesi de tenkit edilmiş ve bu tarz rivayet hataları da belirlenmeye çalışılmıştır. Tirmizî (ö. 279/892), İbn Ömer'den Resûlullah'ın (s.a.v.) '*verdiği sözde durmayıp cayan ve aldatan/gadreden kimse için kıyamet günü bir bayrak dikilir*' dediğini rivayet eder.¹⁰⁶ Tirmizî bu hususta Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Ebû Saîd el-Hudrî ve Enes b. Mâlik'ten de rivayetler bulunduğunu zikreder. Tirmizî, 'Buhârî'ye Hz. Ali vasıtasıyla Resûlullah'tan nakledilen '*لكل غادر لواء (Her gadreden/aldatan ve cayanın bir bayrağı vardır)*' hadisini sordum. Buhârî bu hadisi merfû olarak bilmiyorum dedi' demektedir.¹⁰⁷ Bu hadisi Buhârî de benzer lafızlarla İbn Ömer'den ve Enes'ten merfû olarak rivayet etmektedir.¹⁰⁸ Hadis ayrıca diğeri muhaddisler tarafından İbn Ömer, İbn Mes'ûd, Enes b. Mâlik, Ebû Saîd el-Hudrî ve Hz. Âişe'den merfû olarak rivayet edilmiştir.¹⁰⁹ Buhârî diğeri sahâbîlerden rivayet ettiği bir hadisin Hz. Ali'den merfû olarak rivayetini bilmediğini ifade etmektedir. Bu da bir rivayetin merfû ve mevkuf nasıl ve kimden nakledilmişse aynı şekilde muhafaza edildiğini göstermektedir.

Nuaym b. Hammâd, Ebû Hüreyre'den '*Resûlullah (s.a.v.) iki bayram namazında birinci rekâta yedi defa, ikinci rekâta beş defa tekbir alıyordu ve hepsi kıraatten önce idi*' hadisini rivayet etmiştir. Bunun doğrusu ise mevkuftur. Nuaym'dan başka kimse bunu ref etmemiştir.¹¹⁰ Fakat bu hususta Hz. Âişe ve Amr b. Avf'tan merfû rivayetler mevcuttur.¹¹¹ Başka sahâbeden merfû nakledilen bir hadis diğeri bir sahâbîden mevkuf

¹⁰⁶ Tirmizî, "Siyer", 28, No: 1581.

¹⁰⁷ Tirmizî, "Siyer", 28, No: 1581.

¹⁰⁸ Buhârî, "Edeb", 99; "Cizye", 22; "Hıyel", 9; "Fiten", 26.

¹⁰⁹ Bkz. Müslim, "Cihâd", 8, 10-17 (İbn Ömer, İbn Mes'ûd, Enes ve Ebû Saîd el-Hudrî'den); Ebû Dâvûd, "Cihâd", 150 (İbn Ömer'den); Ahmed b. Hanbel, I, 411, 417, 441, II, 16, 29, 48, 49, 56, 70, 75, 96, 103, 112, 116 (İbn Ömer, İbn Mes'ûd, Enes b. Mâlik ve Ebû Saîd el-Hudrî'den); İbn Mâce, "Cihâd", 42 (İbn Mes'ûd ve Ebû Saîd el-Hudrî'den); Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 153, No: 2626 (Hz. Âişe'den).

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, X, 606; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XXIX, 477. Hadisi Mâlik Nâfi vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den mevkuf rivayet etmiştir (Bkz. Muvatta', "İdeyn", 9, I, 180). Bu rivayete göre Nâfi şöyle demiştir: "Ebû Hüreyre ile kurban ve Ramazan bayramı namazı kıldım. Birinci rekâta kıraatten önce yedi defa ve ikinci rekâta kıraatten önce beş defa tekbir aldı" (a.y.). Ayrıca bkz. *Ehâdisü 'Ubeydillâh b. 'Umer 'an Nâfi'* (A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* içinde), ss. 112-133, s. 119, No: 38.

¹¹¹ Hz. Âişe'den merfû olarak Ebû Dâvûd, "Şalât", 245; İbn Mâce, "İkâmet", 156; Beyhakî, *es-Sünen*, II, 286; Ahmed b. Hanbel, VI, 70; Dârekutnî, *es-Sünen*, II, 47; Abdullah b. Amr'dan: Ebû Dâvûd, "Şalât", 245; Ahmed b. Hanbel, II, 180; Dârekutnî, *es-Sünen*, II, 47, 48; Amr b. Avf'dan: Tirmizî, "Şalât", 34; İbn Mâce, "İkâmet", 156; Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, IV, 344.

nakledilmişse onun merfû rivayeti kabul edilmemiştir. İlel kitaplarında bunun birçok örneklerini görmek mümkündür. Meselâ Ebû Saîd el-Hudrî'den merfû olarak nakledilen 'hepiniz çobansınız ve hepiniz raiyetinizden sorumlusunuz' rivayeti için Ebû Hâtim, 'bu hatadır. Bu, Ebû Saîd el-Hudrî'den mevkufur' demektedir.¹¹² Merfû bir rivayetin dahi farklı bir sahâbî vasıtasıyla ref edilmesine dikkat çekilmiştir.

Ebû Zür'a (ö. 264/877) da Ebû Hüreyre'den merfû olarak rivayet edilen 'İhlâs sûresi Kur'an'ın üçte birine denktir (قل هو الله أحد تعدل ثلث القرآن)' hadisini sahih kabul etmezken Mâlik'in (ö. 179/795) Zührî (ö. 124/742) vasıtasıyla bunu Humeyd b. Abdurrahman'ın sözü olarak naklettiği rivayeti sahih kabul etmektedir.¹¹³ Hâlbuki bu hadis başka sahâbeden merfû olarak sahih bir şekilde nakledilmiştir.¹¹⁴ Aynı şekilde 'لا طاعة لمخلوق في معصية الله (Allah'a isyan olan şeyde kula itaat edilmez)' rivayeti İbn Mes'ûd'dan mevkuf olarak sahih kabul edilmektedir. Hâlbuki bu hadis farklı ifadelerle muhaddisler tarafından başka sahâbeden merfû nakledilmiştir.¹¹⁵ Görüldüğü gibi, merfû olarak sahih kabul edilen bir rivayet, bir başka sahâbîden mevkuf nakledilmişse ondan merfû rivayeti dahi illet kabul edilmiş, merfû rivayetine müsaade edilmemiştir. Bu şekildeki değerlendirmeler hadisin metni açısından değil, senedi açısından söz konusudur. Bu, metnin merfû olmasına mani değildir. Hadisin o sahâbîden merfû rivayetinin sahih olmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle muhaddisler, gerçekte sahih olan bir hadisin zayıf bir isnadla nakledilmesi durumunda 'hadis zayıftır' demek yerine 'bu hadis bu isnadla zayıftır' ifadesini kullanmışlardır. Bazı hadislerin sadece bir sahâbîden rivayeti mevkufken tamamı mevkuf telakki edilmemelidir.

Merfû nakledilen mevkufun tesbiti ile beraber Hz. Peygamber'in fiilinin söze veya sözünün fiile dönüştürülmesi durumunda bunların da belirlendiği görülür. Meselâ, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin Abdülvâhid b. Ziyâd (ö. 176/792) vasıtasıyla Ebû

¹¹² İbn Ebû Hâtim, 'İlel, II, 423, No: 2776. Hâlbuki hadis merfû olarak İbn Ömer'den nakledilmektedir. Bkz. Buhârî, "Cum'a", 11; "Cenâ'iz", 32; "İstikrâz", 20; Veşâyâ", 9; "Nikâh", 81, 90; "Aşkâm", 1; Müslim, "İmâret", 20; Ebû Dâvûd, "İmâret", 1, 13; Tirmizî, "Cihâd", 27; Ahmed b. Hanbel, II, 54, 55.

¹¹³ İbn Ebû Hâtim, 'İlel, II, 78, No: 1728. Mâlik'in maktû rivayeti için bkz. Muvatta', "Kur'an", 19.

¹¹⁴ Bkz. Buhârî Ebû Saîd el-Hudrî'den 'والذي نفسي بيده إنها لتعدل ثلث القرآن' ifadesiyle (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 13), Mâlik ve Müslim ise Ebû'd-Derdâ'dan 'قل هو الله أحد تعدل ثلث القرآن' ifadesiyle nakletmiştir (Muvatta', "Kur'an", 17; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirin", 259). Merfû rivayetler için ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, "Vitr", 18; Tirmizî, "Şevâbü'l-Kur'an", 10, 11; Nesâî, "İftitâh", 69; İbn Mâce, "Edeb", 52.

¹¹⁵ Bkz. Buhârî, "Âhâd", 1; Müslim, "İmâret", 39; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 87; Nesâî, "Bey'at", 34; Ahmed b. Hanbel, I, 94, 409, IV, 426, 427, 432, 436, V, 66, 67, 70.

Hüreyre'den merfû naklettikleri 'sizden biri sabah namazının iki rekâtını kıldığında sağ tarafına uzansın'¹¹⁶ rivayeti hakkında Beyhakî (ö. 458/1065), 'bu hadiste Abdülvâhid birçok kişiye muhalefet etmiştir. Çünkü insanlar bunu Resûlullah'ın kavli olarak değil, fiili olarak rivayet etmişlerdir' der.¹¹⁷

B. Metne Bağlı Tesbit

Râviler fisk, ibtida', gaflet, ihtilât, çokça hata ve rivayetlerinde münkerât bulunması sebebiyle cerh edilmekte, bir râvinin rivayetlerinde münkerât çok olunca zayıf kabul edilmekte ve bu sebeple onun diğer rivayetleri de zayıf ve merdûd sayılmaktadır. Bu dâhilî tenkittir. Çoğu zaman ricâl tenkitçilerinin bir râvinin za'fına hükmetmeleri onun rivayetleri hakkındaki hükme dayanmaktadır. Muhaddisler sadece isnad tenkidi yapmadıkları gibi, isnad tenkidinde de metni dikkate almışlardır. Cerh, râviye ve onun merviyâtına göre yapılmaktadır. Bir hadis sened açısından sahîh olsa da onda hata ve vehm ihtimali vardır. Sika bir râvinin de hata yapması mümkündür. Bunun için senedle beraber metin de tetkik edilmektedir.¹¹⁸

Zayıf kabul edilen bazı râviler, esas itibariyle rivayetleri sebebiyle, yani naklettikleri hadislerin metinleri bakımından zayıf kabul edilmiştir. Bazı râviler vardır ki, rivayetleri arasında birçok münkerât vardır. Bunlar kasten yalan söylemez ve hadis uydurmazlar. Fakat ehl-i gaflet ve vehimdirler. Bu sebeple farkında olmadan isnadları karıştırır, metinleri değiştirirler. Bunlar zayıf kabul edilmekle beraber hadis uyduranlar arasında sayılmazlar. Bu durumdaki râvilerin münker kabul edilmeyen rivayetleri kaynaklarda yer almakta, cerh ve ta'dîl kaynaklarında ise onların naklettikleri münker haberler belirtilmektedir.¹¹⁹ Zabt yönüyle eleştirilen râviler naklettikleri hadislerin metinlerinden hareketle cerh edilmektedir.

Rivayetleri sebebiyle zayıf kabul edilen râviler olduğu gibi, zayıf oldukları halde sadece rivayet ettikleri hadislerin metinleri nedeniyle zayıf kabul edilmeyen râviler de

¹¹⁶ Tirmizî, "Mevâkîf", 194; Ebû Dâvûd, "Ta'âvuvu", 4; Ahmd b. Hanbel, II, 415. Ayrıca bkz. İbn Huzeyme, Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk en-Nisâburî, *eş-Şa'îh* (I-IV), Thk.: Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, 1390/1970, II, 167, No: 1120; İbn Hibbân, *eş-Şa'îh*, VI, 220, No: 2468.

¹¹⁷ Beyhakî, *es-Sünen*, III, 45, No: 4666; Süyûtî, *Tedrib*, 152; Edlibî, *Menhecü na'hdî'l-metn*, s. 193. Hadis Hz. Peygamber'in fiili olarak Hz. Aîşe'den rivayet edilmektedir. Bkz. Buhârî, "Teheccüd", 23; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 122; Beyhakî, *es-Sünen*, III, 45, No: 4665.

¹¹⁸ Edlibî, *a.g.e.*, ss. 151-152.

¹¹⁹ Bkz. Edlibî, *a.g.e.*, ss. 158-159.

mevcuttur. Râvinin zayıf olmadığını söylemek, onun bazı rivayetlerinde hata yaptığını reddetmek anlamına gelmez. Meselâ Muhammed b. İshâk (ö. 151/767) bunlardan biridir. Şahsî durumu açısından zayıf kabul edilirken, rivayetleri arasında münkerât ve reddedilen hadislerin çok bulunmaması sebebiyle zayıf bir râvi olarak görülmemiştir. Kütüb-i Sitte ricâlinden olup, Atâ (ö. 114/732), A‘rec (ö. 130/748) ve Nâfi‘den (ö. 117/735) rivayette bulunmuş, ondan da Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Şu‘be (ö. 160/776) rivayet etmişlerdir.¹²⁰ Hatta raffâ‘ oldukları belirtilen bazı râvilerin bile bir kısım rivayetlerinin bu sebeple kabul edildiği görülür. Şu‘be, Yezîd b. Ebû Ziyâd’ı (136/753) raffâ‘ olarak nitelemesine rağmen ondan rivayette bulunmuştur.¹²¹ Ricâl bilgisi sadece biyografik bilgiden ibaret değil, aynı zamanda onların rivayet ettikleri hadisleri de ihtiva etmektedir. Bu nedenle râvilerin kimlikleri ile beraber onlardan rivayet edilen hadisler de bilinmektedir. Bunun sonucu bazı râvilerin bir kısım rivayetleri sahih kabul edilirken diğer rivayetleri reddedilmektedir.

Muhaddisler, metnin sıhhati için senedin sıhhatinin yeterli olmayacağını belirtmişlerdir. Meselâ Hâkim, hadis ilminin yirmi dokuzuncu nev‘i olarak cerh ve ta‘dîlden başka isnadında cerh edilen râvi olmadığı halde sahih olmayan hadisleri zikretmektedir. Bu hadislerin hepsinin isnadı sika râvilerden ibarettir.¹²² Senedin sahih olması, metnin sahih olmasını, senedin zayıf olması da metnin zayıf olmasını gerektirmez. Zira senedi zayıf bir hadis, başka bir isnadla sahih olarak nakledilmiş olabilir. Bir hadisin şâz, mahfûz, münker, muzdarib, ve muallel olarak nitelendirilmesi senedle beraber metne de bağlıdır. Sahih isnadlarla beraber adalet ve zabt sahibi sika muhaddislerin bildiği metinler kabul edilmiştir. Sahih metinler hadisi rivayet etmemiş kişilerden nakledildiğinde veya metinlerine ilâveler yapıldığında ise reddedilmiştir. Şu‘be’ye (ö. 160/776) kimin hadisi terk edilir diye sorulunca, *‘ma‘rûf kimselerden ma‘rûf kimselerin bilmediği şeyler rivayet eder ve bu çok olursa onun hadisi terk edilir’* demiştir.¹²³ Muhaddisler râvilerle beraber onların rivayetlerini de bilmektedirler. Meselâ Mutarraf’ı (ö. 95/713) herkes zayıf kabul ederken ve çok ihtilâta bulunduğunu

¹²⁰ Edlibî, *Menhecü nağdi’l-metn*, ss. 163-164. Mâlik b. Enes ve Yahyâ b. Saîd gibi onu zayıf kabul edenler de mevcuttur (Bkz. a.y.). Başka örnekler için bkz. Edlibî, *a.g.e.*, ss. 164-172.

¹²¹ Bkz. Ukaylî, *eğ-Đu‘afâ’*, III, 229; Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 258. ‘Raffâ‘ olmakla itham edilen bazı râviler için bkz. *Hadiste Ref Problemi*, s. 258.

¹²² Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulûmi’l-ğadîs*, ss. 58-62.

¹²³ Hâkim, *a.g.e.*, s. 62.

söylerken, Buhârî'nin onun sahih ve sakîm hadislerini bildiği belirtilmektedir.¹²⁴ Merfû ve mevkuf nakledilen metinlerin hangisinin sahih olduğunun belirlenmesinde de metne bağlı tesbit açısından bazı hususların dikkate alındığı görülür.

1. Merfû veya mevkufun tercihi

Hadis usûlü kaynaklarında bu hususla ilgili değerlendirmeler genel olarak şöyledir: Bir hadisi sika olanlardan bazısı merfû, bazısı da mevkuf rivayet etse, eğer her iki rivayetin râvisi de hâfız, mütkin ve zâbit ise ve vakfin tercihi için daha kuvvetli bir karîne yoksa hadis bazılarında göre merfû kabul edilir. Hatta mevkuf rivayet eden hıfz ve itkanda onun gibi veya daha üstün biri de olsa merfû rivayetin tercih edileceğini söyleyenler de vardır. Eğer bir hadisi sika bir râvi bir seferinde ref eder, diğer bir seferinde ise vakfederse, farklı râvilerin ref veya vakfetmesindeki gibi hadis merfû kabul edilmektedir. İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) bu görüşü sahih kabul etmiştir.¹²⁵ Hadisin merfû olduğunu kabul edenler, ref edenin müsbit durumda olduğunu ve sükût etmediğini söylemektedir. Çünkü müsbit nefyedene mukaddemdir. Zira o diğerine gizli kalan bir şeyi bilmektedir.¹²⁶ İkinci bir yaklaşıma göre ise merfû ve mevkuf nakledilen hadisler mevkuf kabul edilir. Hatîb, bu görüşü muhaddislerin çoğunluğuna ve cumhura nispet etmektedir.¹²⁷ Bazı muhaddisler ise sadece aynı derecede mevkuf ve merfû olma ihtimali bulunan haberleri mevkuf kabul etmişlerdir. Bu, ihtiyat açısından da düşünülmektedir. Bunlar tamamen nazarî ölçülerdir.

¹²⁴ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, IV, 161, No: 385.

¹²⁵ Bkz. Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, ss. 78-79; San'ânî, *Tavzîḥ*, I, 312; Itr, *Menhecü'n-naqd*, ss. 423-424; a.mlf., *el-İmâm et-Tirmizî*, s. 133. Nevevî de bunu muhakkik hadisçilerin, fukahâ ve usûlcülerin sahih bulduğu prensip olarak belirtmekte ve bunun doğru olduğunu söylemektedir. Çünkü bu sikanın ziyadesidir (Nevevî, *el-Minhâc*, I, 32; VI, 29).

¹²⁶ Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 79; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 596-597. İbn Hacer, muhaddislerin merfû şeklini tercih ederken râvinin adalet ve zabtnı şart koştıkları halde fıkıhçı ve usûlcülerin böyle bir şartı aramadıklarını, mutlak olarak merfû rivayeti tercih ettiklerini belirtmektedir (San'ânî, *Tavzîḥ*, I, 309). Fıkıhçıların ve usûlcülerin çoğunun görüşünün de aynı olduğu ileri sürülmüştür. Bkz. Irâkî, *Fetḥu'l-muğîs*, s. 79; Süyûtî, *Tedrib*, s. 143; San'ânî, *Tavzîḥ*, I, 308.

¹²⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 456-457; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 143-144; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, ss. 159-160; Cezâirî, *a.g.e.*, II, 596-597. Merfû-mevkufun tesbitinde zikredilen merfû veya mevkuf rivayetin tercih edileceği şeklindeki değerlendirmeler merfû-mevkufun tesbitinde kullanılmamıştır. Usûl kaynaklarındakiyle uygulamadaki kaideler arasındaki farklılıklardan biri de budur. Merfû veya mevkufun tercihi, tesbit içermemektedir. Bu iki hususu hadisin merfû ve mevkuf her iki rivayet şeklinin sahih kabul edildiğinde merfû şeklinin tercihi, merfû ve mevkuf hangisinin sahih olduğu tesbit edilemeyen rivayetlerde ise mevkuf şeklinin tercihi şeklinde anlamak mümkündür. Bu ise rivayetin merfû-mevkuf oluşunun tesbitinde değil, hadislerden hüküm çıkarma/yorumda söz konusu olabilir.

Bir hadisin merfû veya mevkuf olduğunun belirlenmesinde usûl kaynaklarında prensip olarak merfû veya mevkufun kabul edileceğine dair bilgilerle beraber hadisin merfû veya mevkuf hangisinin sahih olduğunu belirlemeye yönelik araştırmalarda böyle bir prensibe rastlanmamaktadır. Bu prensibin hadisin anlaşılması ve yorumlanmasında ise dikkate alındığı görülmektedir. Meselâ, teâruz durumunda rivayetlerin tercihi açısından hem merfû ve hem de mevkuf nakledilen rivayetlerle sadece merfû veya mevkuf nakledilen rivayetler farklı değerlendirilmektedir. Hatîb *'haberlerin tercih sebepleri'* adlı bölümde *'iki rivayetten biri Resûlullah'a nispet edilir ve merfû olursa, diğeri ise kesin olmayıp bazen merfû ve bazen de mevkuf rivayet edilirse merfû ve müsned olan tercih edilir. Çünkü ihtilâflı rivayet edilenin merfû olmama ihtimali vardır. Merfû olduğunda ihtilâf olmayan ise böyle değildir'* demektedir.¹²⁸ Muhtelifü'l-hadîs açısından iki rivayetten birinin merfû olduğunda ittifak edilmiş, diğerrinin ise merfû veya mevkuf olduğunda ihtilâf edilmiş ise iki hadisten merfû olduğunda ittifak edilen tercih edilmektedir. Hadisin merfû veya mevkuf olduğunun tesbiti ise tercihten tamamen farklı bir husustur.

Metin açısından rivayetin şâz olması da dikkate alınan hususlardan bir diğerridir. Şâz hadis, sika râvinin hıfz ve diğerr yönlerden kendisinden daha sika bir râviye muhalif rivayet ettiğii hadistir. Şâz hadisin râvisi sikadır. Şâz hem senedde hem de metinde olabilir. Şâfî (ö. 204/819), şâz hadisin sika râvinin başkalarının rivayet etmediklerini rivayet etmesi değıl, sika râvinin başkalarının rivayetlerine muhalif olarak rivayet ettiğii hadisler olduğunu belirtir.¹²⁹ Şâzzın mukabili ise mahfûz hadistir. Bir hadisin diğerr bir vecihten daha sahih olarak gelmesi, şâz rivayette râvilerden birinin vehmettiğini gösterir. Hadisin şâz olmaması ise sıhhat şartlarından biridir.¹³⁰

Hâkim (ö. 405/1014) el-Müstedrek'te Ubeyd b. Ğanâm en-Nehâf (ö. 297/909) vasıtasıyla İbn Abbas'ın (ö. 68/688) *'her arzda sizin nebîniz gibi nebîler, Âdem gibi Âdem, Nuh gibi Nuh, İbrâhim gibi İbrâhim ve İsâ gibi İsâ'lar vardır'* dediğini rivayet

¹²⁸ Hatîb, *el-Kifâye*, s. 476. Ayrıca bkz. Hâzımî, *el-İ'tibâr*, s. 25; Âmidî, *el-İhkâm*, II, 468; er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddîn, *el-Maḥşûl fî 'ilmi uşûli'l-fiḳh* (I-V), Thk.: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî, Câmi'atü'l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad, 1400/1980, V, 563, Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 396.

¹²⁹ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, s. 119; Hatîb, *el-Kifâye*, s. 171; İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-ḥadîs*, s. 83; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 150-151.

¹³⁰ Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 120; Edlibî, *Menhecü naḳdi'l-metn*, ss.192-193.

eder.¹³¹ Hâkim bu rivayet için sahîhu'l-isnad der. İbn Kesîr (ö. 774/1372) ise 'eğer bu haberin İbn Abbas'tan nakli sahih ise, bunu İsrâüliyattan aldığına hamledilir. Bu ve benzeri rivayetler Resûlullah (s.a.v.) tarafından haber verilmemiş ve senedi sahih bir şekilde Resûlullah'a (s.a.v.) ulaşmıyorsa söyleyenin sözü olduğu kabul edilir' demektedir.¹³² Süyûtî (ö. 911/1505) ise 'Hâkim'in bunu sahih kabul etmesine hayret ediyordum. Sonunda Beyhakî'nin (ö. 458/1065) bunun İbn Abbas'tan isnadı sahihtir, fakat şâz rivayet bir kere! dediğini¹³³ gördüm' demiştir.¹³⁴

Dârekutnî (ö. 385/995) Hz. Âişe'den 'Resûlullah (s.a.v.) seferde iken namazı tam da kılardı, kasr da ederdi. Oruç da tutardı, iftar da ederdi' dediğini rivayet etmektedir. Bu hadisin râvilerinin hepsi sikadır. Dârekutnî de senedin sahih olduğunu belirtmiştir. Fakat bu hadis hem sened hem de metin yönünden şâzdır. Sened yönünden şâzdır, çünkü sika râvilerin ittifak ettikleri husus bunun Hz. Âişe'nin (ö. 58/677) fiili (mevkuf) olup merfû olmadığıdır. Metin yönünden şâzdır, çünkü sika râvilere göre sabit olan Resûlullah'ın (s.a.v.) seferde namazı kısa kılmaya devam ettiği şeklindedir. Bunun için İbn Hacer (ö. 852/1448) 'Mahfûz olanı, bunun Hz. Âişe'nin fiili olduğudur' der.¹³⁵

2. Re'yle bilinemeyecek konulardaki rivayetler

Merfû ve mevkufun sınırlarının belirlenmesinde re'yle bilinemeyecek konulardaki rivayetlerin merfû veya hükmen merfû kabul edilmesi gerektiği hakkında görüşler zikredilmişti. Merfû ve mevkuf nakledilen bir rivayetin hangisinin sahih olduğunun tesbitinde sahâbenin nakle dayanmadan bilemeyeceği konulardaki rivayetlerin diğerlerinden ayrı değerlendirilmediği görülmektedir. Hadisin merfû veya mevkuf olduğu belirlenirken metnin muhtevası dikkate alınmamaktadır. Akılla bilinemeyecek bir konudaki rivayetlerin merfû kabul edilmesi temel bir kural değildir. Bunu birçok rivayetin değerlendirmesinde görmek mümkündür. Meselâ, Tirmizî (ö. 279/892) İbn Abbas'tan (ö. 68/688) merfû olarak 'kim Kâbe'yi elli defa tavaf ederse,

¹³¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 535, No: 3822.

¹³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I, 21. Ayrıca bkz. Sehâvî, *el-Meķāşidü'l-ħasene fî beyâni keşri'n mine'l-eħdâşi'l-müşteħira*, ta'lik ve thk.: Abdullah Muhammed Siddîk, Mektebetü'l-hancî, Mısır, 1375/1956, ss. 49-50, No: 91; Edlibî, *Menhecü naķdi'l-metn*, s. 193.

¹³³ Beyhakî, *el-Esmâ' ve's-şifât* (I-II), Thk. ve ta'lik: İmâdüddîn Ahmed Haydar, Dâru'l-kütübi'l-'Arabî, I. Baskı, Beyrut, 1405/1985, II, 131-132.

¹³⁴ Süyûtî, *Tedrib*, s. 151. Beyhakî'nin sözüne İbn Kesîr de yer vermektedir (*Tefsîr*, VIII, 183-184).

¹³⁵ Edlibî, *Menhecü naķdi'l-metn*, s. 194; İtr, *Menhecü'n-naķd*, s. 428. Hadis için bkz. Dârekutnî, *es-Sünen*, II, 189; Beyhakî, *es-Sünen*, III, 141, No: 5208.

annesinden doğduğu gün gibi günahlarından arınır' hadisini rivayet etmekte ve bu rivayeti Buhârî'ye (ö. 256/869) sorduğunu, Buhârî'nin bunun İbn Abbas'tan mevkuf rivayet edildiğini söylediğini nakletmektedir.¹³⁶

İbn Ebû Hâtım (ö. 327/938) de *el-İlel*'inde rivayetlerin merfû veya mevkuf olduğunu belirlerken re'yle bilinemeyecek hususlar gibi bir durumu göz önünde bulundurmamakta, ibadetler, âhiret, cennet-cehennem... gibi bütün konularda nakledilen rivayetlerin mevkuf olduğunu söyleyebilmektedir. Ebû Hâtım, Câbir'den merfû olarak nakledilen '*her hafta Cuma gününü gusletmek vaciptir (غُسل يوم الجمعة واجب في كل سبعة أيام)*' rivayeti için '*bu hatadır, doğrusu sika râvilerin Ebû Hüreyre'den rivayet ettiklerine göre mevkuftur*' demektedir.¹³⁷ Ebû Zür'a (ö. 264/877) da İbn Ömer'den (ö. 74/693) teyemmümle ilgili merfû bir rivayetin hata olup doğrusunun mevkuf olduğunu söylemektedir.¹³⁸ İbn Abbas'tan merfû rivayet edilen '*kim bir nezirde bulunur ve neyi nezrettiğini zikretmezse onun kefareti yemin kefaretidir*' rivayeti hakkında Ebû Zür'a ve İbn Ebû Hâtım mevkuf şeklinin sahih olduğunu söylemektedirler.¹³⁹

Dârekutnî de hiçbir hadisi akıl ve re'yle bilinemeyeceğinden dolayı merfû kabul etmemekte, ibadetler ve âhiretle ilgili rivayetleri de mevkuf olarak nitelemektedir. Dârekutnî, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den (ö. 44/654) merfû ve mevkuf nakledilen ve akılla bilinemeyecek bir hususa dair '*Kıyamet günü güneş insanların başlarının üzerinde bulunur*' hadisinin mevkuf rivayetinin sahih olduğunu söylemektedir.¹⁴⁰ Dârekutnî, Şu'be (ö. 160/776) vasıtasıyla Ebû Mûsâ'dan merfû ve mevkuf nakledilen '*ateş değen şeylerden dolayı abdest alınız*' hadisinin de mevkuf şeklini en doğru bulmaktadır.¹⁴¹

Bununla beraber re'yle bilinemeyecek olan konulardaki rivayetlerin merfû kabul edilmesini İbn Abdülber (ö. 463/1071) ise sıklıkla tekrarlamakta, *Muvaḥḩa*'da mevkuf, fakat başka eserlerde merfû olan rivayetler için buna dikkat çekmektedir. '*Kul*

¹³⁶ (من طاف بالبيت خمسين مرة خرج من ذنوبه كيوم ولدته أمه) Tirmizî, "Hac", 41; Mevsilî, *el-Vuḩūf*, s. 128. Hadisi Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe ise İbn Abbas'tan mevkuf nakletmişlerdir. Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, V, 500, No: 9809; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, III, 123, No: 12665.

¹³⁷ İbn Ebû Hâtım, *İlel*, I, 28-29, No: 49.

¹³⁸ İbn Ebû Hâtım, *İlel*, I, 54, No: 136.

¹³⁹ İbn Ebû Hâtım, *İlel*, I, 441, No: 1326. Diğer bir örnek için bkz. İbn Ebû Hâtım, *İlel*, I, 464, No: 1393.

¹⁴⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, VII, 248, No: 1325. Ayrıca bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, XV, 11.

¹⁴¹ Dârekutnî, *el-İlel*, VII, 249, no. 1327. İbn Ebû Hâtım de buna işaret etmektedir (*İlel*, I, 71, No: 191). Benzer örnekler için bkz. Dârekutnî, *a.g.e.*, VII, 251, No: 1331; İbn Ebû Hâtım *a.g.e.*, I, 177, No: 508.

hüve'llâhü ehad Kur'an'ın üçte birine denktir' hadisini Mâlik (ö. 179/795) *Muvaṭṭa'* da Ebû Saîd el-Hudrî'den (ö. 74/693) merfû¹⁴², Humejd b. Abdurrahman b. Avf'tan (ö. 105/723) maktû rivayet etmiştir.¹⁴³ İbn Abdülber bu hadis hakkında şöyle der: “Bu hadisi kitabımıza aldık, çünkü bunun benzeri re'yle söylenemez. Bu tevkîfidir. Çünkü akılla buna ulaşılamaz. Bunun merfû kabul edilmesi gerekir. Başka vecihlerden de bu hadis Resûlullah'tan sâbit olmuştur. Bizim şartımız şudur: Mâlik'in *Muvaṭṭa'* da naklettiklerinden Resûlullah'a izafesi mümkün olan her şeyi bu kitabımızda zikrettik”¹⁴⁴

Suiçmez ise *'hükmen merfû rivayet anlayışı, birçok hadisin ref edilmesinde etkili olduğundan, bu anlayışı kabul etmek ref olgusunun tasvibi anlamına gelecektir'* demektedir.¹⁴⁵ Ona göre ref mekanizmalarının önemli bir unsurunu hükmen merfû rivayetler oluşturmaktadır. Hükmen merfû rivayetlerin ref meselesi ile ilgisini de “*şahsî kanaat veya kişisel düşünce ürünü olmayacakları peşinen kabul edilenlerin Resûlullah'a izafe edilmesi*” şeklinde ifade etmektedir.¹⁴⁶ Özafşar da hem merfû hem mevkuf olarak İbn Mes'ûd'dan rivayet edilen *'Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir'* hadisini değerlendirirken ‘sahâbî sözlerinden re'y ile bilinmeyeceğine inanılanlar hükmen merfû kabul edilmektedir. Böyle bir telakkî ile bir rivayetin hakikaten merfû kılınmasına ise hiçbir engel yoktur. İbn Mes'ûd'un bu sözünün ictihada mebnî olamayacağı zannı, sözün Peygamber'e (s.a.v.) nispetine yol açmış olabilir' demektedir.¹⁴⁷

¹⁴² Muvatta', “Kur'an”, 17. Hadis diğer kaynaklarda da merfû olarak yer almaktadır. Meselâ, Buhârî, “Fezâ'ilü'l-Kur'an”, 13; “Eymân”, 3; “Tevhîd”, 1; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 18; Tirmizî, “Şevâbü'l-Kur'an”, 10; Nesâî, “İftitâh”, 69; İbn Mâce, “Edeb”, 52; Ahmed b. Hanbel, II, 280; III, 35, 43.

¹⁴³ Muvatta', “Kur'an”, 19.

¹⁴⁴ İbn Abdülber, *et-Temhid*, VII, 252. Başka örnekler için bkz. *et-Temhid*, IV, 18; XII, 198, 200; XIII, 202; XV, 74; XVI, 37, 149; XXIV, 83, 212.

¹⁴⁵ Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 43. Suiçmez, ayrıca rivayetin merfû olması ihtimalini taşıması sebebiyle ref edildiği bağlamında bazı rivayetlerin muhtevalarının gelecekte haber vermesi, âhiretle ilgili olması, haram veya helâle ilgili olması gibi sebeplerden dolayı ref edildiğine dair örnekler zikretmekte ve ref sebebi olarak bunların muhtevalarının etkili olduğunu söylemektedir (Bkz. *Hadiste Ref Problemi*, ss. 209-216). Muhtevası sahâbenin bilemeyeceği hususlarla ilgili olan birçok mevkuf rivayetin bulunması ve bunların merfû şekillerinin değil, mevkuf şekillerinin sahih olduğunun belirtilmesi dikkate alınması gerekir.

¹⁴⁶ Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 35. Suiçmez, hükmen merfû anlayışının bazı mevkuf ve maktû rivayetlerin ref edilmesinde etkili olduğunu başka yerlerde de tekrarlar (Bkz. Suiçmez, a.g.tz., 269).

¹⁴⁷ Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 132.

Hadisin muhtevasından hareketle bir kısım rivayetlerin merfû hükmünde kabul edilmesi hadislerin merfû veya mevkuf olduğunun tesbitinde dikkate alınan bir usûl değildir. Bu anlayış hadislerin anlaşılması ve yorumlanması bakımından hem fakihler hem de şârihler arasında ise birçok ihtilafta delil olarak ileri sürülmüştür. Hükmen merfû kavramının bu nedenle hadis ve fıkıhtaki etkilerinin daha geniş bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Hem hadisçiler, hem de fakihler bu muhtevadaki bütün hadisleri merfû değerinde görüp onlarla amel etmiş de değildir. Hadislerin merfû-mevkuf tesbiti bu esaslara göre yapılmamıştır. Hadis literatüründe uygulanan usûl ile hadis usûlü kaynaklarındaki usûl kaideleri her hususta birbiriyle örtüşmemektedir. Bunu merfû-mevkufun tesbitinde de görmek mümkündür. Hükmen merfû kavramı da böyledir. İbn Hacer'in ifadeleri genel usûl kaideleri olarak görülmekte ve daha sonraki usûl kaynaklarında bu görüşler tekrarlanmaktadır.¹⁴⁸ Merfû-mevkuf sınıflamasında son derece önemli olan Dârekutnî'nin ifadesi ise hiç bir usûl kitabında yer almamaktadır.

Gözardı edilen önemli bir husus hükmen merfûnun merfû demek olmadığı, hadis metninin değiştirilmediği ve bu kavramın hadislerin rivayet sürecini tamamlamasından sonra ortaya çıkmasıdır. Hükmen merfû, hadis rivayet tarzını belirlememiş, hadislerin yorumlanmasını etkilemiştir. Bu kavram fıkıhçıların '*sahâbe kavli*' anlayışıyla örtüşmekte ve sahâbe kavlinin değeri bağlamında etkili olmaktadır. Hükmen merfû anlayışının olumsuz etkilerine katılmamak mümkün değildir. Bu anlayışın hadislerin yanlış yorumlanmasında etkisi olmuştur. Fakat bazı rivayetlerin ref edilme sebebi hükmen merfû anlayışı değildir. Suiçmez'in tezinde önemli iddialarından biri budur. Hâlbuki nakil şekilleri değiştirilerek merfû hadis tarzında nakledilen bazı rivayetlerin sahih kabul edilmediğini o da söylemektedir. Sadece metninden dolayı rivayetler ref edilmemiştir.

Hükmen merfû değerlendirmesinin hadislerin ref edilmesinde değil, merfû kabul edilmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zira hükmen merfû, merfû demek değildir. Hadislerin merfû veya mevkuf olduğunun tesbiti bağlamında hiç birinin muhtevası dikkate alınmamıştır. Hükmen merfû kabul edilen bütün konularla ilgili rivayetlerin

¹⁴⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-naẓar*, s. 84-85; Ali el-Kârî, *Şerhu şerhi nuḥbeti'l-fiker*, ss. 548-573; Ahmed Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, s. 132-140; Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, ss. 217-218; Kırbaşoğlu da hükmen merfû kavramının son dönem hadis usûlü eserlerindeki ifade tarzlarını haklı olarak tenkit etmektedir (Bkz. *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, ss. 242-244; a.mlf., *Alternatif Hadis Metodolojisi*, ss. 140-142).

muhaddisler tarafından sahih olanın mevkuf şekli olduğunun belirtildiği görülür. Hükmen merfû muhtevalı birçok mevkuf rivayetin bulunması da bu açıdan dikkate alınmalıdır. Bununla beraber hükmen merfû değerlendirmesi hadislerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında ise son derece etkili olmuştur. Bilhassa bu tarz rivayetlerin anlaşılmasında fikhî görüşlerin ileri sürüldüğü görülür. Merfû hadislerin mevkuf rivayetlere teraccuhundan sonra mevkuf rivayetlere dayanan fikhî görüşleri savunma bağlamında bunların merfû hükmünde olduğu savunulmuştur. Aynı husus sıhhat durumunu da dikkate almaksızın merfû ve mevkuf nakledilen bazı rivayetlerin merfû şeklinin daha sahih kabul edilmesinde de görülmektedir.¹⁴⁹

Mutlaka nakle dayanması gereken bir konuda olması ve Mâlik'in (ö. 179/795) kendisine atıfta bulunmadan *Muvafta*'da nakletmesi nedeniyle Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665) Ferâizle ilgili *eş-Sahîfe*'si ve diğer rivayetleri burada ele alınacaktır.

Resûlullah (s.a.v.) sahâbe arasında ferâizi en iyi bilen Zeyd b. Sâbit olduğunu söylemiştir.¹⁵⁰ Hz. Ömer (ö. 23/643) de onun ferâizi iyi bildiğini belirtmektedir.¹⁵¹ Zeyd b. Sâbit Hz. Ömer tarafından Medine kadılığı görevine getirilmiştir.¹⁵² Hatta Hz. Ömer'in halife iken Übey b. Kâ'b'la (ö. 19/640) aralarındaki bir anlaşmazlıkta Zeyd b. Sâbit'in hakemliğine müracaat ettiği ve onun ikisi arasındaki bu anlaşmazlığı bir muhâkeme usûlüyle çözdüğü, Hz. Ömer'in kendisine bu muhâkemeyi insanlar arasında nasıl yapıyorsa öyle yapmasını (kendisine ayrıcalık tanımamasını) söylediği görülür.¹⁵³ Dört halifenin nezdinde Zeyd b. Sâbit'in yüksek bir yeri olduğu, onların fetva, kıraat ve ferâiz hakkında hiçbir kimseyi Zeyd'e takdim etmedikleri görülmektedir.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Bu hususa Özafşar da dikkat çekmektedir. Özafşar, 'Usûle ve Küllî Kaidelere Dayanak Gösterilen Bazı Rivayetlerin Kritiği' başlığı altında, metin ve isnad açısından ele alınan rivayetler çerçevesinde, 'isnadla ilgili olarak, bu rivayetlerin çoğunda karşı karşıya gelinen durum mevkuf haberlerin merfû; mürsellerin muttasıl hale getirilmesidir' değerlendirmesinde bulunur (*Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 173).

¹⁵⁰ Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi* ' (*el-Muşannef*), XI, 225, No: 20387; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen* (I-II), Thk.: Habîburrahman el-A'zamî, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985, I, 28, No: 4; Ahmed b. Hanbel, III, 184, 281; Tirmizî, "Menâkıb", 32; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, I, 257; Zehebî, *Siyer*, I, 446.

¹⁵¹ Bkz. Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, I, 246; Beyhakî, *es-Sünen*, VI, 210, No: 11969. Zührî ise 'eğer Zeyd b. Sâbit ferâizi yazmamış olsaydı, onun kaybolup gittiğini görürdün' demektedir (Fesevî, *a.g.e.*, I, 261; Beyhakî, *a.g.e.*, VI, 210-211, No: 11970, 11971).

¹⁵² Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fârûk*, II, 576.

¹⁵³ Kureşî, *a.g.e.*, II, 576-577, 589-590.

¹⁵⁴ Zehebî, *Siyer*, I, 215; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 30.

Şâfiî (ö. 204/819) de ferâizle ilgili hususların çoğunu Zeyd b. Sâbit'ten almıştır. Şâfiî bunu dedenin kardeşlerle beraber mirasçı olduğu durumda nasıl hareket ettiğini açıkladığı şu sözüyle belirtir: “*Bu, Zeyd b. Sâbit'in kavlidir. Biz ferâiz hükümlerinin çoğunu ondan aldık.*”¹⁵⁵ İbn Abdülber (ö. 463/1071), Mâlik, Şâfiî ve Hicaz ehli ile ferâiz hakkında onlarla aynı görüşte olanların Zeyd b. Sâbit'in, ehl-i Irak ve ferâiz konusunda onlarla aynı görüştekilerin ise Hz. Ali'nin (ö. 40/660) görüşlerine dayandıklarını belirtir. Her iki gurup da ferâiz hususunda çok nâdir bu iki sahâbînin görüşü dışında bir görüş ileri sürmüştür.¹⁵⁶ Beyhakî'nin *es-Sünen*'inde Kitâbü'l-Ferâ'iz'in ikinci babı ise ‘*Ferâiz ilminde Zeyd b. Sâbit'in sözünün diğer sahâbeye tercihi*’ şeklindedir.¹⁵⁷

Zeyd b. Sâbit, ilk ferâiz kitabını tedvîn etmiştir.¹⁵⁸ Tâbiînden Ebü'z-Zinâd (ö. 130/748) ise bu esere şerh yazmıştır.¹⁵⁹ Zeyd b. Sâbit'in bu *Şahîfe*'si, oğlu Hârice b. Zeyd (ö. 100/718) ile Kabîsa (ö. 89/708) tarafından rivayet edilmiştir. Hatta eserin giriş kısmı, Taberânî'nin (ö. 360/970) *el-Mu'cem*'inde mevcuttur.¹⁶⁰ Zeyd b. Sâbit, halife Ömer'in (ö. 23/643) ricası üzerine ise, mirasta dedelerin hisselerinin ne olacağı hususundaki fikhî görüşlerini yazmış ve Hz. Ömer'e teslim etmiştir.¹⁶¹

Taberânî'nin rivayetine göre Muâviye (ö. 60/379), Zeyd b. Sâbit'e yazdığı bir mektupta dedenin ve kardeşlerin mirası gibi bazı miras meselelerini sormuş, Zeyd b. Sâbit de bir mektupla Muâviye'ye cevap yazmıştır.¹⁶² Taberânî, mektubun tamamına yer vermemektedir. Beyhakî ise rivayetinde mektupta yazılı olanların bir kısmını

¹⁵⁵ Şâfiî, *el-Üm*, IV, 11; Ebû Zehra, *İmam Şâfiî*, Terc. Osman Keskiöğlü, DİB Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2000, s. 307. Beyhakî de Şâfiî'nin kölenin mirası ile ilgili görüşünü naklettikten sonra, bunun Zeyd b. Sâbit'in görüşü olduğunu söyler (*es-Sünen*, VI, 219, No: 12015). Gazzâlî ise, Ferâizde Zeyd b. Sâbit'in görüşünün diğerlerine tercih edileceğini belirtir (*el-Menhûl min ta'liqâti'l-uşûl*, Thk.: Muhammed Hasan Heytû, Dâru'l-fikr, 3. Baskı, Dimaşk, 1400/1980, s. 450).

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Fetḥu'l-bârî*, XIII, 494.

¹⁵⁷ Beyhakî, *es-Sünen*, VI, 210.

¹⁵⁸ Zehebî, *Siyer*, II, 312; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 58.

¹⁵⁹ Bardakoğlu, “Ferâiz”, *DİA*, XII, 363 (Sezgin, Fuat, GAS, I/3, ss. 21-22'den naklen).

¹⁶⁰ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, V, 134, No: 4860; Hatîb, *Taḳyîdü'l-ilm*, s. 99; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 58. Şa'bî, Kabîsa'nın Zeyd b. Sâbit'in kararlarını en iyi bilenlerden biri olduğunu söylemektedir (Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîḥ*, I, 169).

¹⁶¹ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 57.

¹⁶² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, V, 134, No: 4860. Ayrıca Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 386, No: 1131.

zikretmektedir.¹⁶³ Bu mektubun Zeyd b. Sâbit'in *eş-Şahîfe*'sinin tamamı değil, sadece Muâviye'nin sorularına cevap olması da muhtemeldir.

Zeyd b. Sâbit'in ferâizle ilgili *eş-Şahîfe*'si Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), Mâlik ve Beyhakî tarafından nakledilmektedir. Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*'inde '*bâbü uşûli'l-ferâ'iz*'in ilk hadisi Abdurrahman b. Ebü'z-Zinâd→Ebü'z-Zinâd→Hârice b. Zeyd b. Sâbit senediyle: '*Ferâizle ilgili bu hükümler Zeyd b. Sâbit'e aittir. Ebü'z-Zinâd ise onu Zeyd b. Sâbit'in kastettiği mâna doğrultusunda tefsir etmiştir (أنّ معاني هذه الفرائض كلّها) وأصولها عن زيد بن ثابت وأبو الزناد فسّرها علي معاني زيد بن ثابت*' diye başlamakta ve dokuz sayfalık bir metin nakledilmektedir.¹⁶⁴ Burada koca, anne, kardeşler, baba, çocuk, torunlar, dede, nine ve diğerlerinin miras durumları tek tek açıklanmaktadır. Daha sonra da on bir madde halinde asabeyi saymaktadır. Bütün bunlar Zeyd b. Sâbit'e ait mevkuf rivayetlerdir. Ebü'z-Zinâd'ın Zeyd'e ait metni aynı mânayla tefsir ettiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Mâlik b. Enes, Zeyd b. Sâbit'in *eş-Şahîfe*'sini *Muvatta*'da Kitâbü'l-ferâ'iz'de '*bize göre üzerinde ittifak edilen, beldemizde bulunan ilim ehlinin kabul ettiğini gördüğüm*',¹⁶⁵ '*bize göre üzerinde ittifak edilmiş ve hiçbir ihtilâfın bulunmadığı, beldemizde bulunan ilim ehlinin uygulayageldiğini gördüğüm*',¹⁶⁶ '*bize göre üzerinde icma edilmiş olan husus*',¹⁶⁷ '*bize göre üzerinde icma edilmiş olan ve hakkında hiçbir ihtilâfın bulunmadığı sünnet ve beldemizde bulunan âlimlerin kabul ettiklerini gördüğüm*',¹⁶⁸ '*hakkında hiç bir ihtilâf bulunmayan ve beldemizdeki ilim ehlinen hiçbir kimsenin şüphe etmediği hüküm budur*'¹⁶⁹ gibi ifadelerden sonra Saîd b. Mansûr'un yer verdiği metni sened zikretmeksizin hemen hemen aynı ifadelerle nakletmektedir. Mâlik, Kitâbü'l-ferâ'iz'in bir-altı arası, on bir ve on ikinci bablarında hiç hadis zikretmeksizin ve kısmen diğer bablarda kimseye nispet etmeksizin Zeyd b. Sâbit'ten Ebü'z-Zinâd'ın tefsiriyle rivayet edilen ifadelerini aynen nakletmektedir.

¹⁶³ Beyhakî, *es-Sünen*, IX, 324, No: 12691, 12692. Bu mektupla ilgili rivayete Abdürrezzâk da işaret etmiş ve Zeyd b. Sâbit'in ferâizle ilgili bazı rivayetlerine yer vermiştir (*el-Muşannef*, X, 247-309). Beyhakî ayrıca Şâfiî'den Muâviye'nin Zeyd b. Sâbit ve İbn Abbas'a mürtedin mirası hakkında da bir mektup yazdığını bildirmektedir (*es-Sünen*, VII, 162, No: 12239).

¹⁶⁴ Bkz. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen* (I-II), I, 28-37.

¹⁶⁵ *Muvatta*' "*Ferâ'iz*", bab, 1, 7, II, 503, 511.

¹⁶⁶ *Muvatta*' "*Ferâ'iz*", bab, 3, 8, 9, 11, 12, II, 506, 514, 515, 517, 518.

¹⁶⁷ *Muvatta*' "*Ferâ'iz*", bab, 4, 5, 6, II, 507-509.

¹⁶⁸ *Muvatta*' "*Ferâ'iz*", bab, 13, II, 520.

¹⁶⁹ *Muvatta*' "*Ferâ'iz*", bab, 14, II, 521.

Muvaṭṭa''da on dokuz sayfalık Kitâbü'l-ferâ'iz'in yaklaşık 3/4'ü Zeyd b. Sâbit'in sözlerine dayanmakta fakat hiç ona atıfta bulunulmamaktadır. Bu, Mâlik'in de Şâfiî gibi mirasla ilgili görüşlerini Zeyd b. Sâbit'ten aldığını ve Medine'de bu *Şahîfe*'nin bilindiğini göstermektedir. Mâlik'in mevkuf veya maktû bu metni ne Zeyd b. Sâbit'e ve ne de Ebü'z-Zinâd'a nispet etmemesi sebebiyle kendisine merfû ve mevkuf nakledilen bazı rivayetleri mevkuf veya maktû nakledebileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Beyhakî ise Zeyd b. Sâbit'ten ferâizle ilgili tamamı mevkuf altmış dört rivayet nakletmektedir.¹⁷⁰ Zeyd b. Sâbit'in ferâizle ilgili *eş-Şahîfe*'sini ise on iki rivayet halinde aynı senedle zikretmektedir.¹⁷¹ Bu kısımlar *Muvaṭṭa'* ve Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*'inde yer almaktadır. Beyhakî bu *Şahîfe*'den rivayette bulunurken her defasında 'bu ferâiz hakkındaki (bilgilerin) mânası ve asılları Zeyd b. Sâbit'e aittir. Tefsir ise Zeyd b. Sâbit'in sözleri üzerine Ebü'z-Zinâd'ın tefsiridir (أن معاني هذه الفرائض وأصولها عن زيد) (بن ثابت وأما التفسير فتفسير أبي الزناد على معاني زيد بن ثابت' ifadesini de tekrarlamaktadır.

Tâbiînden olan Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân el-Kureşî (ö. 130/748) Mâlik b. Enes'in rivayette bulunduğu kimselerden biridir. Ali b. Medîni (ö. 234/848) onu Medine'nin dört büyük âliminden biri sayar. Buhârî (ö. 256/869) de Ebû Hüreyre'nin en güvenilir senedinin Ebü'z-Zinâd→A'rec→Ebû Hüreyre isnad zinciri olduğunu belirtir. Onun hadis, fıkıh, hesap ve şiirde önemli biri olduğu nakledilmektedir.¹⁷² Mâlik b. Enes, *Muvaṭṭa'*'da onun elli dört rivayetine yer vermekte,¹⁷³ bununla beraber ferâizle ilgili nakillerinde ona atıfta bulunmadan Zeyd b. Sâbit'in *eş-Şahîfe*'sini nakletmektedir. A'zamî, Mâlik'in Ebü'z-Zinâd'dan intikal eden bir *Şahîfe*'sinin olduğunu nakleder.¹⁷⁴ Bu, Mâlik'in ondan naklettiği hadisler olabileceği gibi, ferâizle ilgili eseri de olabilir.

Daha sonraki eserlerde de aynı şekilde Zeyd b. Sâbit'in rivayetlerinin mevkuf olarak nakledildiği, bunların re'yle söylenemeyecek hususlar olduğu halde merfû

¹⁷⁰ Beyhakî, *es-Sünen*, IX, No: 12025, 12030, 12031, 12035, 12036, 12038, 12040, 12041, 12062, 12063, 12064, 12075-12077, 12085, 12086, 12089, 12095, 12096, 12134, 12136, 12139, 12140, 12142, 12143, 12145, 12147, 12148, 12152, 12159, 12168, 12169, 12186, 12187, 12190, 12208, 12210, 12213, 12214, 12225, 12228, 12229, 12234, 12253, 12254, 12256, 12260, 12261, 12268, 12273, 12275.

¹⁷¹ Beyhakî, *es-Sünen*, IX, No: 11985, 12060, 12071, 12073, 12074, 12093, 12104, 12106, 12114, 12133, 12153, 12226.

¹⁷² Bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 203-205, No: 351; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, II, 418-420; Koçkuzu, A. Osman, "Ebü'z-Zinâd", *DİA*, X, 354.

¹⁷³ Koçkuzu, "Ebü'z-Zinâd", *DİA*, X, 354.

¹⁷⁴ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 71.

rivayet edilmediği görülmektedir. Meselâ, Taberânî Zeyd b. Sâbit'in tekrarlarla beraber aralarında mevkuf rivayetler de bulunan 220 hadisine yer vermektedir. Fakat bunlar arasında onun Zeyd b. Sâbit'in Hz. Muâviye'ye mektubunun giriş kısmından başka mirasla ilgili merfû ve mevkuf bir rivayeti yer almamaktadır.¹⁷⁵ Zeyd b. Sâbit'ten doksan rivayete yer veren Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise ondan mirasla ilgili sadece bir hadis nakleder.¹⁷⁶ Dârimî (ö. 255/868) *es-Sünen*'inin Ferâiz bölümünde Zeyd b. Sâbit'ten yirmi bir mevkuf haber naklederken¹⁷⁷ Mâlik ise ismini zikrederek iki mevkuf rivayetine yer vermekte¹⁷⁸ merfû bir rivayetine yer vermemektedir.

Müslim'in (ö. 261/875) Ferâiz bölümünde Zeyd b. Sâbit'ten rivayeti yoktur. Bu, Müslim'in diğerlerine göre mevkuf rivayetlere çok az yer vermesinin bir sonucudur. Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve İbn Mâce (ö. 273/886) ise sadece Hz. Ömer'in (ö. 23/643) kendisine miras meselesinde müracaat eden bir gurup hakkında Resûlullah'ın (s.a.v.) hükmü gibi hüküm verdiğini ve bu hükmünü yazıp varislere verdiğini nakletmektedir. Hz. Ömer'in (ö. 23/643) yazdığı bu belgede şahid olarak Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Zeyd b. Sâbit ve diğer bir kişinin şahidliği de yazılıdır. Hz. Ömer'in bu miras taksimi ile ilgili yazılı belgesi, daha sonra Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) hilâfeti zamanında bir miras meselesinde tekrar müracaat kaynağı olmuş, yazılı belge Abdülmelik'e sunulmuştur.¹⁷⁹ Tirmizî (ö. 279/892) ise sadece dayıdan başka varisi olmayanın durumu hakkında Zeyd b. Sâbit'in diğer sahâbenin aksine bu durumda dayıyı varis saymayıp malı beytü'l-mâle bıraktığını zikretmekle yetinir.¹⁸⁰ Buhârî (ö. 256/869) ise Kitâbü'l-ferâ'iz'de Zeyd b. Sâbit'e daha fazla atıfta bulunmaktadır. Buhârî, Kitâbü'l-ferâ'iz'in 'çocuğun babası ve anasından alacağı miras' adlı beşinci babında Zeyd b. Sâbit'in şöyle dediğini bildirir: "Bir erkek veya kadın bir kız çocuğu bırakırsa, o kız çocuğuna, terekesinin yarısı verilir. Eğer kız çocuklar iki tane veya daha çok iseler, terekenin üçte ikisini alırlar. Eğer onların beraberinde babalarından olma bir erkek

¹⁷⁵ Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, V, 106-163, No: 4737-4957.

¹⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, V, 188.

¹⁷⁷ Dârimî, "Ferâ'iz", 3, 4, 5, 8, 9, 12, 16, 17, 20, 23, 24, No: 2741, 2744, 2746, 2748, 2754, 2758, 2765, 2768, 2800, 2801, 2803, 2822, 2827, 2866, 2870, 2873, 2875, 2881, 2882, 2885, 2891, 2892, 2895, 2897, 2898, 2914, 2917, 2928, 2929, 2931, 2940, 2941, 2950, 2955, 2957, 3024.

¹⁷⁸ Muvatta', "Ferâ'iz", 1, 3.

¹⁷⁹ Ebû Dâvûd, "Ferâ'iz", 12; İbn Mâce, "Ferâ'iz", 7. Hz. Ömer'in mirasla ilgili bu hükmüne şahid olarak Zeyd b. Sâbit'in dâhil edilmesi onun ferâiz konusundaki ihtisasından kaynaklanmaktadır.

¹⁸⁰ Tirmizî, "Ferâ'iz", 12.

kardeşleri varsa, bu takdirde bunlara mirasta ortak bulunan kimse ile (meselâ baba ile) başlanıp, evvela onun payı verilir. Onun payından arta kalan, oğlanla kızlar arasında ‘erkeğe iki kadının payı’ ölçüsüyle taksim edilir.”¹⁸¹ Buhârî’nin bu ifadeleri Saîd b. Mansur’un *es-Sünen*’inde¹⁸² ve Mâlik’in *Muvatta*’nda¹⁸³ Zeyd’e nispet etmeksizin benzer ifadelerle yer almaktadır. Buhârî, ‘ölenin oğlu olmadığı oğlunun oğluna (torununa) ait mirası’ adlı yedinci babta ise Zeyd b. Sâbit’in şu sözüne yer verir: “Oğulların sulbî çocukları, kendileriyle ölen arasında bir erkek çocuk bulunmadığı zaman, ölenin çocuğu menzilesindedirler. Oğulların erkek çocukları, ölenin erkek çocukları gibidirler. Oğulların kız çocukları da ölenin kızları gibidirler (...)”¹⁸⁴ Bu ifadeleri de Saîd b. Mansûr ve Mâlik benzer lafızlarla zikretmektedir.¹⁸⁵ Buhârî’nin bu görüşlerinin Zeyd b. Sâbit’ten nakledilen *eş-Saḥîḥ*’ine dayanması ve mevkuf olarak *eş-Saḥîḥ*’inde bunlara yer vermesi önemlidir. Bununla beraber ictihadla bilinemeyecek bir konuda olmasına rağmen Zeyd b. Sâbit’in bütün görüşlerinin mevkuf rivayet edilmiş olması, Zeyd’in ferâiz hakkında merfû rivayetinin bulunmaması dikkat çekicidir.

3. Mevkuf rivayetlerin sıhhatinin tesbiti

Merfû ve mevkufun tesbiti için sadece merfû hadislerdeki illetler değil, aynı zamanda mevkuf rivayetlerdeki illetler de tesbit edilmeye çalışılmış ve mevkufun da sıhhati araştırılmıştır. Hadislerdeki illetleri tetkik eden ve *el-‘İlel*’ini müsned tarzında kaleme alan Dârekutnî, başta dört halifenin mevkuf hadisleri olmak üzere mevkuf rivayetlerdeki illetleri de ele almıştır.¹⁸⁶ Dârekutnî, Hz. Ömer’in (ö. 23/643) Fâtıma bint Kays (ö. 50/670 civarı) hakkında söylediği ‘biz doğru ezberleyip ezberlemediğini

¹⁸¹ Buhârî, “Ferâ’iz”, 5.

¹⁸² Saîd b. Mansûr, *es-Sünen* (I-II), I, 30.

¹⁸³ *Muvatta*’, “Ferâ’iz” bab, 1 (باب ميراث الصُّلب), II, 503.

¹⁸⁴ Buhârî, “Ferâ’iz”, 7.

¹⁸⁵ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen* (I-II), I, 30; *Muvatta*’, “Ferâ’iz”, bab 1, II, 503-504. Buhârî ayrıca, ‘babanın ve erkek kardeşlerin beraberinde dedenin mirası’ adlı dokuzuncu babta Zeyd b. Sâbit’ten ve diğer bazı sahâbeden çeşitli görüşler nakledildiğine işaret eder fakat onun görüşünün ne olduğunu belirtmez (Buhârî, “Ferâ’iz”, 9).

¹⁸⁶ Meselâ, Hz. Ali’nin mevkuf sözleri; *el-‘İlel*, IV, 43, No: 424; IV, 152, No: 480; IV, 165, No: 489; IV, 196, No: 504; İbn Mes‘ûd’un sözleri; V, 52, No: 698; V, 53, No: 699; V, 78, No: 726; V, 96, No: 742; V, 148, No: 780; V, 150, No: 782; V, 151, No: 783; V, 166, No: 797; V, 168, No: 800; Ebû Hüreyre’nin sözü; VIII, 336, No: 1606; Zübeyr b. Avvâm’ın sözü; IV, 246, No: 542. Dârekutnî’nin ele aldığı diğer bazı mevkuf rivayetler için bkz. *el-‘İlel*, 58, 66, 73, 76, 77, 83, 84, 94, 98, 108, 117, 118, 126, 128, 130, 136, 139, 147, 152, 153, 156, 158, 161, 163, 164, 172, 177, 178, 182, 187, 194, 195, 199, 200, 201, 203, 219, 223, 225, 227, 228 No’lu rivayetler.

bilmediğimiz bir kadının sözüyle Rabbimizin Kitabı'nı, Peygamberimizin sünnetini bırakmayız (لا نَدْعُ كِتَابَ رَبِّنا وَسُنَّةَ نَبِيِّنا...) şeklindeki rivayetin doğru olmadığını, sika râvilerin ‘لا نُجيز في ديننا قول امرأة’ dediğini ve ‘سنة نبينا’ demediklerini belirtir.¹⁸⁷

Merfû nakledilen bir rivayetin merfû olup olmadığı araştırılırken, merfû olmadığı tesbit edilirse, aynı zamanda mevkuf olup olmadığı da belirtilmektedir. İbn Ömer'den merfû nakledilen ‘*hastalık birden iner, şifa ise azar azar iner (المرض ينزل ...جملَةً)*’ rivayeti için Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Abdullah b. Hâris'in (ö. 86/706) bunu Abdürrezzâk'tan (ö. 211/826) rivayetiyle büyük bir hata yaptığını, bu hadisin hiçbir şekilde Resûlullah'tan sâbit olmadığı gibi herhangi bir sahâbîden de nakledilmediğini ve Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/712) sözü olduğunu belirtir.¹⁸⁸

Dârekutnî (ö. 385/995) de, ‘*sizden biriniz namaz kıldığı zaman mescide, ağaca veya deveye doğru namaz kılsın ya da yere bir çizgi çizsin. Artık önünden geçenler ona zarar vermez*’ rivayetinin ne merfû ne de mevkuf olarak sabit olmadığını söyler.¹⁸⁹ Dârekutnî, ‘*Allah'ın sana farz kıldıklarını yerine getir ki, insanların en çok ibadet edeni ol. Allah'ın haram kıldıklarından sakın ki, insanların en vera'lısı ol. Allah'ın sana taksim ettiğine razı ol ki, insanların en zengini ol*’ rivayeti hakkında ‘*bunun ref edilmesi vehimdir. Sahih olan bunun İbn Mes'ûd'un sözü olduğudur*’ der.¹⁹⁰

Merfû ve mevkuf rivayetlerin bilinmesi bakımından dikkat çeken bir husus da bazı kişilerin merfû rivayetlerin yanında mevkufuları ezberlemeye ayrıca gayret göstermeleridir. Abdümelik b. Muhammed b. Adî el-Cürçânî (ö. 323/944) bunlardan biridir. Hâkim (ö. 405/1014) onun sahâbe ve tâbiîn fikhını çok iyi bildiğini ve Ebû Ali el-Hâfız (Hüseyin b. Ali b. Yezîd)'ın (ö. 349/960) onun hakkında ‘*Horasan'da İbn Huzeyme'den sonra onun gibisini görmedim. Bizim müsnedleri ezberlediğimiz gibi o mürselleri ve mevkufuları ezberledi*’ dediğini nakleder.¹⁹¹ Mevkufuları ezberlediği bildirilen diğer bir kişi de Abdullah b. Müzâhir el-İsbehânî'dir (ö. 304/916). Zehebî (ö.

¹⁸⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, II, 141, No: 164. Hadisi “سنة نبينا” ifadesiyle Dârekutnî (*es-Sünen*, IV, 27) ve Beyhakî (*es-Sünen*, VII, 475); ikinci şekliyle ise İbn Ebû Şeybe (*el-Muşannef*, V, 146), Dârekutnî (*es-Sünen*, IV, 23, 24) ve Beyhakî (*es-Sünen*, V, 475) nakletmiştir.

¹⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, III, 209; Mevsilî, *el-Vuķûf*, s. 154 (Dipnot).

¹⁸⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 50, No: 1410.

¹⁹⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, V, 84-85, No: 729; İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye*, II, 807, No: 1349; Mevsilî, *el-Vuķûf*, s. 72. Hadisi mevkuf olarak İbn Adî (*el-Kâmil*, V, 220); Hennâd b. Serî (*ez-Zühd*, II, 501, No: 1032) ve Aclûnî (*Keşfü'l-ħafâ*, I, 73, No: 171) zikretmektedir.

¹⁹¹ Zehebî, *Siyer*, XIV, 542-543; a.mlf., *Tezkiretü'l-ħuffâz*, III, 817; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 428.

748/1347) onun bütün müsnedleri ezberlediğini, sonra mevkufları ezberlemeye başladığını nakletmektedir.¹⁹² Yine Evzâî'nin (ö. 157/773) bin civarında müsned hadisi olduğu söylenirken, mürsel ve mevkuf rivayetlerinin ise binlerce olduğu ifade edilmiştir.¹⁹³ Ebû Ya'lâ'dan (ö. 307/919) da '*benim yanımda Ebû Hayseme'nin müsned, tefsir ve mevkuf rivayetlerinin hepsi vardır*' dediği nakledilmektedir.¹⁹⁴

Mevkuf veya maktû haberlerin merfû olarak rivayetleri belirlenmeye çalışıldığı gibi, maktû bir rivayetin mevkuf rivayetlerine de işaret edilmiş ve maktûların mevkuf rivayeti de illet kabul edilmiştir. Ebû Zür'a (ö. 264/877), Enes'ten (ö. 93/712) mevkuf olarak nakledilen '*çocuk sağını-solunu birbirinden ayırınca ona namazı emrediniz*' rivayeti hakkında sahih olanın bunun Zührî'nin (ö. 124/742) sözü olduğunu söylemektedir.¹⁹⁵ Dârekutnî de '*Şeytan Fâtiha sûresi indirildiğinde çılglık attı*' rivayetinin Ebû Hüreyre'nin ve Mücâhid'in (ö. 102/720) sözü olarak rivayet edildiğini, doğrusunun ise Mücâhid'in sözü olduğunu belirtir.¹⁹⁶ İbn Adî (ö. 365/975) ise Enes'ten mevkuf nakledilen '*Kur'an Allah'ın kelâmıdır ve Allah'ın kelâmı mahlûk değildir*' rivayeti için '*eğer bu hadis Enes'e mevkufsa bu münkerdir. Çünkü sahâbenin Kur'an hakkında tartışmaları bilinmemektedir*' demektedir.¹⁹⁷ İbn Hacer (ö. 852/1448) de Hz. Âişe'den (ö. 58/677) mevkuf nakledilen '*meclislerinizi Resûlullah'a salavât ve Hz. Ömer'i zikretmekle süsleyiniz*' rivayeti için '*bu münker bir mevkuftur*' demektedir.¹⁹⁸

Bazı hadislerin ise mevkuf olduklarının yaygınlığı sebebiyle kimlerin rivayet ettiğinin belirtilmesine bile ihtiyaç duyulmadan mevkuf oldukları söylenmiştir. Meselâ Ebû Hâtim (ö. 277/890), cumaya acele etmeyle ilgili Ebû Hüreyre'den merfû nakledilen bir rivayet için '*bu bana göre galâttır. Çünkü insanlar bunu Ebû Hüreyre'den mevkuf rivayet ediyorlar*' demekle ve kimlerin mevkuf rivayet ettiklerini zikretmeye gerek görmemektedir.¹⁹⁹

¹⁹² Zehebî, *Tezkiretü'l-İuffâz*, III, 889, No: 855.

¹⁹³ Zehebî, *Siyer*, VII, 132 (أما المرسل والموقوف فألوف).

¹⁹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 194; Zehebî, *Siyer*, XIV, 179 (عندى عن أبي حيشمة المسند والتفسير والموقوف حديثه كله).

¹⁹⁵ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 189; Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar*, II, 616-617.

¹⁹⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 235, No: 1542 (أن إبليس رن حين أنزلت فاتحة الكتاب...).

¹⁹⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 384, No: 203. İbn Adî'ın mevkufufla ilgili benzer diğere değerelemleri için bkz. *el-Kâmil*, II, 32 No: 272; V, 159, No: 1320.

¹⁹⁸ İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, II, 294-295, No: 1221 (هذا منكر موقوف).

¹⁹⁹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 201, No: 579. Yine Ebû Hâtim Kıyamet günü insanların durumu ile ilgili bir rivayet için sadece '*bu hadisi ref etmiyorlar* (لا يرعون هذا الحديث)' demekle yetinmekte, metin ve râviler hakkında başka bir şey söylememektedir. İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 140, No: 1913.

4. Rivayetlerin nakil şeklinin muhafazası

Merfû ve mevkufun belirlenmesinde kayda değer diğer bir husus da hadisin rivayet tarzının muhafaza edilmesi yolundaki gayretlerdir. Bazı rivayetlerin nakil şekli dolayısıyla muhaddisler tarafından merfû, mevkuf veya hükmen merfû kabul edildiği yukarıda belirtilmişti. Merfû ve mevkufun tesbiti bağlamında hadislerin rivayet şeklinin korunarak nakledilmesine dikkat edilmesi ve her rivayetin hangi râvi tarafından nasıl nakledilmişse aynı şekliyle rivayeti istenmiştir. Meselâ, sahâbenin sünneti mutlak olarak zikrettiklerinde bununla Hz. Peygamber'in sünnetini kastettiklerini söyleyenler, 'şu sünnettendir' şeklinde nakledilen bir rivayetin, daha sonraki râviler tarafından rivayet yapısının değiştirilerek 'Hz. Peygamber şöyle dedi veya şöyle yaptı' şeklinde Resûlullah'a doğrudan nispet edilerek rivayet edilemeyeceğini söylemişlerdir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) bunu yasaklayanlardandır. Tirmizî (ö. 279/892) ve Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayet ettikleri '(Namazda) selâmu kısa kesip uzatmamak sünnettir'²⁰⁰ şeklindeki rivayetin, Resûlullah (s.a.v.) 'selâmu kısa kesmek sünnettir' dedi şeklinde rivayet edilemeyeceği söylenmiştir.²⁰¹ Hadis, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde Hz. Peygamber'in sözü şeklinde yer almaktadır.²⁰² Ebû Dâvûd da hadisi Ahmed b. Hanbel'den Resûlullah'ın sözü olarak naklettikten sonra İsâ b. Yûnus er-Remlî'den (ö. 264/878) İbn Mübârek'in bu hadisin ref edilmesini nehyettiğini nakleder. er-Remlî ayrıca Ahmed b. Hanbel'in hadisi kendisinden naklettiği hocası Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî'nin (ö. 212/827) Mekke'den döndükten sonra bu hadisi merfû nakletmekten vazgeçtiğini ve Ahmed b. Hanbel'in de bu hadisi merfû rivayet etmesini nehyettiğini bildirmektedir.²⁰³ Hadisi aynı senedle fakat İbn Mübârek'ten rivayet eden Tirmizî, bunu Hz. Peygamber'in değil, Ebû Hüreyre'nin sözü olarak 'selâmu kısaltmak sünnettir'

²⁰⁰ Tirmizî, "Şalât", 107; Ebû Dâvûd, "Şalât", 186, No: 1004; Ahmed b. Hanbel, II, 532 (حذف السلام سنة).

²⁰¹ Sehâvî, *Fetḥu'l-muğîs*, I, 154; San'ânî, *Tavzîḥ*, I, 242.

²⁰² Ahmed b. Hanbel, II, 532 (حذف السلام سنة: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم). Ayrıca bkz. İbn Huzeyme, *eş-Şahîḥ*, I, 362, No: 735; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 231; Beyhakî, *es-Sünen*, II, 180, No: 2815; İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 131-132, No: 363; Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 245-247; Aclûnî, *Keşfü'l-ḥafâ*, I, 314, No: 1012.

²⁰³ Ebû Dâvûd, "Şalât", 186. Yahyâ b. Maîn nakletmektedir: "İsâ b. Yûnus bu hadisi 'Resûlullah buyurdu ki' şeklinde ref ediyordu. İbn Mübârek ona bu hadisi ref etme dedi. İsâ bundan sonra hadisi ref etmedi (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥu ve't-Ta'dîl*, I, 269).

şeklinde rivayet etmiştir. İbn Ebû Hâtım (ö. 327/938) de hadisin merfû rivayetini münker olarak nitelemektedir.²⁰⁴

Benzer bir durum da İbn Abbas'tan (ö. 68/688) cenaze namazında Fâtiha sûresinin okunması ile ilgili rivayette görülmektedir. Tirmizî ve İbn Mâce İbrâhim b. Osman→el-Hakem→Miksem→İbn Abbas isnadıyla ‘*Resûlullah (s.a.v.) cenaze namazında Fâtiha sûresini okudu* (أن النبي صلى الله عليه وسلم قرأ على الجنائز بفتح الكتاب)’ hadisini nakletmektedirler.²⁰⁵ Tirmizî’ye göre İbn Abbas’ın bu rivayetinin isnadı sahih değildir ve senedde yer alan İbrâhim b. Osman (ö. 169/785) münkerü’l-hadîstir. Doğrusu ise İbn Abbas’tan ‘*cenaze namazında Fâtiha sûresini okumak sünnettendir* (من السنة القراءة على الجنائز بفتح الكتاب)’ şeklindeki rivayettir.²⁰⁶ Tirmizî hadisin İbn Abbas’tan nakledilen ifadelerine dikkat çekmiş, hadisin doğrudan merfû şekilde nakledilmesinin sahih olmadığını belirtmiştir. İbn Hacer ise Tirmizî’nin iki rivayet tarzı arasında fark gördüğünü ve bunlardan biri sarîh bir şekilde Resûlullah’a nispeti ifade ederken diğerinin ihtimal taşıdığını düşünmüş olabileceğini söylemektedir.²⁰⁷ Talha b. Abdullah’tan (ö. 97/715) nakledilen rivayete göre ise o İbn Abbas’ın arkasında cenaze namazı kılmış ve İbn Abbas cenaze namazında Fâtiha sûresini sesli okumuş ve ‘*bunun sünnet olduğunu bilesiniz (diye sesli okudum)*’ demiştir.²⁰⁸

Sarîh merfû kabul edilmeyip merfû, mevkuf veya hükmen merfû kabul edilen rivayet tarzlarıyla nakledilen rivayet şekillerine bazı muhaddislerin dikkat çektikleri görülmektedir. Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) şöyle demektedir: Hişâm, İbn Sîrîn’in (ö. 110/728) Ebû Hüreyre’den naklettiği hadisleri ref ediyordu ve bunlarda ‘*Resûlullah buyurdu ki*’ diyordu. Bu durumu Eyyûb’a anlattım. Eyyûb bana dedi ki: Ona

²⁰⁴ İbn Ebû Hâtım, *İlel*, I, 131-132, No: 363.

²⁰⁵ Tirmizî, “Cenâ’iz”, 39; İbn Mâce, “Cenâ’iz”, 22.

²⁰⁶ Tirmizî, “Cenâ’iz”, 39.

²⁰⁷ İbn Hacer, *Fetħu’l-bârî*, III, 564.

²⁰⁸ Buhârî, “Cenâ’iz”, 66; Tirmizî, “Cenâ’iz”, 39; Neseî, “Cenâ’iz”, 77; Ebû Dâvûd, “Cenâ’iz”, 59; Şâfiî, *el-Üm*, VII, 188; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 510, No: 1323; Beyhakî, *es-Sünen*, IV, 39, 42, No: 6748, 6771. Neseî Ebû Ümâme’den ‘*sünnet olan, cenaze namazında birinci tekbirden sonra Fâtiha sûresini okumak...*’ şeklinde bir rivayete daha yer verir (Neseî, “Cenâ’iz”, 77). Birçok sahâbe ve fakîhin cenâze namazında Fâtiha sûresinin okunması görüşünde olmasına rağmen (bkz. Tirmizî, a.y.; Şâfiî, a.y.) bu rivayetlerin Resûlullah’a söz ve fiil olarak nispet edilen sahih bir isnadı mevcut değildir. İbn Mâce ayrıca Ümmü Şerîk el-Ensâriyye’den ‘*Resûlullah (s.a.v.) bize cenaze namazında Fâtiha sûresini okumamızı emretti*’ şeklinde bir rivayete yer vermiş (İbn Mâce, “Cenâ’iz”, 22) fakat bu rivayet de zayıf kabul edilmiştir.

‘Muhammed bunları ref etmiyordu, sen de bunu ref etme diye söyle’ dedi. İbn Sîrîn bunları merfû gibi naklediyordu (إِنَّمَا كَانَ يَنْحُو بِهَا بِالرَّفْعِ). Bunu Hişâm’a söyledim ve ref etmeyi terk etti.²⁰⁹

Hammâd b. Zeyd’den sonra Dârekutnî’ye kadar bu hususa dikkat çeken başka biri tesbit edilemedi. Ancak bu durumu dikkate alan ve hadisi buna göre değerlendiren başka muhaddislerin de olduğu tahmin edilebilir. Farklı araştırmalar bu hususu ortaya çıkaracaktır. Dârekutnî’nin *el-‘İlel*’inde merfû-mevkuf tesbitinde hadisin Hz. Peygamber’e veya sahâbeye nispeti açısından bu değerlendirmeyi zaman zaman kullandığı görülür. Bir metne ‘merfû’ veya ‘mevkuf’ denilmesi, metnin oluşumundan ve rivayet sürecine başlaması veya bu süreci tamamlamasından sonradır. Dârekutnî, yukarıda ele alınan, bir hadisin merfû veya mevkuf luğunda ihtilâflara sebep olan ve daha sonraları bazılarınca hükmen merfû kabul edilen rivayet tarzları ile nakledilen hadisler için ‘onu merfû’ a benzetti/merfû gibi nakletti (نَحَا بِهِ نَحْوَ الرَّفْعِ)’ demektedir.²¹⁰

Dârekutnî, Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) mevkuf nakledilen ‘beş şey fitrattandır (... الخمس من الفطرة...)’ rivayetinin akabinde ‘فَنَحَا بِهِ نَحْوَ الرَّفْعِ’ ifadesini kullanmaktadır.²¹¹ Mâlik’in (ö. 179/795) Ebû Hüreyre’den naklettiği bu hadisi Mâlik’ten *Muvaṭṭa*’ ashabı mevkuf nakletmiştir. Dârekutnî Ebû’l-Cehm İsâ b. Mûsâ’nın hadisi Mâlik’ten merfû

²⁰⁹ Ukaylî, *eḡ-Du ‘afâ*, IV, 336, No: 1941 (Bu ifade matbû nüshada ‘ينحو’ şeklinde kaydedilmiştir); İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XIV, 114; Zehebî, *Siyer*, VI, 359, No: 154.; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XXX, 189. *Tehzîbü’l-kemâl*’de bu ifade ‘فلا ترفعها إنما كان ينحوها بالرفع’ şeklinde zikredilmiştir. Muhakkik dipnotta müellifin kendi nüshasının hâşiyesinde ‘يعني يتعاهدنا، يعني يتعاهدنا، يعني يتعاهدنا’ ifadesinin yer aldığını zikreder ve *Siyeru a ‘lâmi’ n-nübelâ*’da bu ifadenin ‘ينحوها’ şeklinde yer aldığını, bunun tuhaf bir tahrif olduğunu söyler (Bkz. Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XXX, 189-190). Hâlbuki metnin mânası böyle olmadığı gibi, zikredilen delil de mantıklı değildir. Bunun sebebi ise muhakkikin kavrama yabancı olmasıdır. Çünkü bu, usûl kaynaklarında yer almayan bir ifadedir.

²¹⁰ Dârekutnî on bir yerde bu ifadeyi kullanmaktadır. Bkz. *el-‘İlel*, II, 153, No: 180; III, 216, No: 369; IV, 23, 312, No: 414, 586; V, 156, No: 787; VI, 125, No: 1024; VIII, 123, 142, 208, 315, No: 1449, 1461, 1519, 1589; XI, 346, No: 2330.

²¹¹ Dârekutnî, *el-‘İlel*, VIII, 142, No: 1461. Dârekutnî, Mâlik’ten nakledilen mevkuf rivayetinin doğru olduğunu belirtir (*el-‘İlel*, VIII, 142). Nesâî de Ebû Hüreyre’den merfû olarak rivayet ettiği beş şeyin sünnetten olduğu ile ilgili rivayetinin akabinde, ‘Mâlik bunu vakfettiştir’ der (Nesâî, ‘Zînet’, 1). Hadis için ayrıca bkz. *Muvaṭṭa*, ‘Şıfatü’n-nebî’, 3 (mevkuf); Buhârî, ‘Libâs’, 63, 64; ‘İstîzân’, 51; a.mlf., *el-Edebü’l-müfred*, s. 430, 439, 440; Müslim, ‘Ṭahâret’, 49, 50; Tirmizî, ‘Edeb’, 14; Ebû Dâvûd, ‘Teraccül’, 16; Nesâî, ‘Ṭahâret’, 8-10; ‘Zînet’, 1, 55; İbn Mâce, ‘Ṭahâret’, 8; Ahmed b. Hanbel, II, 229, 239, 283, 410, 489; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 178). İbn Abdülber de hadisin merfû ve mevkuf rivayetlerine yer verir (*et-Temhîd*, XXI, 56-57). Hz. Âişe’den ‘on şey fitrattandır..’ şeklinde merfû olarak nakledilen bir hadis daha vardır (Bkz. Müslim, ‘Ṭahâret’, 56; Ebû Dâvûd, ‘Ṭahâret’, 29; Tirmizî, ‘Edeb’, 14; Nesâî, ‘Zînet’, 1; İbn Mâce, ‘Ṭahâret’, 8; Ahmed b. Hanbel, VI, 137).

gibi rivayet ettiğini söyler. Saîd b. Müseyyeb ise hadisi Ebû Hüreyre'den merfû nakletmiştir.

Dârekutnî, ipek giymenin yasaklanması hakkındaki rivayeti de aynı şekilde Hz. Ömer'den (ö. 23/643) 'لم يُرَخَّص رسول الله صلى الله عليه وسلم في الديباج إلا موضع أربع أصابع' şeklinde zikredip 'ففتح به نحو الرفع'²¹² Dârekutnî Müslim'in (ö. 261/875) Hz. Ömer'den naklettiği 'Hz. Ömer bize Câbiye'de hitap etti ve şöyle dedi: (نَهَى نَبِيَّ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ لِبْسِ الْحَرِيرِ إِلَّا مَوْضِعَ إِصْبَعَيْنِ، أَوْ ثَلَاثٍ، أَوْ أَرْبَعٍ لَمْ يَرْخَصْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الدِّيْبَاجِ إِلَّا مَوْضِعَ (أَرْبَعِ أَصَابِعِ) شكلindeki rivayeti sarih merfû kabul etmemiştir.²¹⁴

İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) Ebû Hüreyre'den naklettiği 'üzüme 'el-kerm' demeyiniz (لا تُسَمِّوا العنبَ الكرمَ)' hadisini Avf el-A'râbî (ö. 146/763), İbn Avn (ö.151/768), Evzâî (ö. 157/773) ve İmrân b. Hâlid İbn Sîrîn'den merfû naklelerken, Yahyâ b. Atîk (ö. 131/748'den önce) İbn Sîrîn'den mevkuf nakletmektedir. Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795) Yahyâ b. Atîk vasıtasıyla İbn Sîrîn'den rivayeti ise 'نَهَى أَنْ يُسَمَّى العنبَ كَرْمًا)' şeklindedir. Dârekutnî bu rivayet şekli için de 'ففتح نحو الرفع' demektedir.²¹⁵

Dârekutnî 'bağının mehri, hacamat ücreti ve köpeğin satılmasından elde edilen ücret haramdır (مهر البغي وأجر الحجام سُحْتٌ وَتَمَنُّ الكلب سحت)' rivayetini Ebû Hüreyre'den merfû ve mevkuf nakledenleri zikretmekte ve Haccâc'ın (ö. 95/713) Atâ (ö. 136/753) vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den 'köpek ücreti, hacamat ücreti ve bâğiye'nin (zânîye) mehri yasaklandı' şeklindeki rivayet için de 'نحا به نحو الرفع' ifadesini kullanmaktadır.²¹⁶

²¹² Dârekutnî, *el-İlel*, II, 154, No: 180. Dârekutnî daha sonra da bu hadisi Müslim'in merfû naklettiğini söyler (Bkz. Müslim, "Libâs", 14, 15).

²¹³ Müslim, "Libâs", 15.

²¹⁴ Hadisin bu ifadeyle merfû kaynağı tesbit edilemedi. Hadis Hz. Ömer'den mevkuf olarak da rivayet edilmektedir. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, V, 154, 155, No: 24681, 24682; Nesâî, "Zînet", 92 (عن عمر أنه لم يرخص في الديباج إلا موضع أربع أصابع).

²¹⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 123-124, No: 1449. Hadisin merfû rivayeti için bkz. Buhârî, "Edeb", 101; Müslim, "Elfâz", 6-10, 12; Ebû Dâvûd, "Edeb", 74; Dârimî, "Eşribe", 16; Ahmed b. Hanbel, II, 229, 259, 272, 316, 464, 476, 509. Dârekutnî'nin 'merfû gibi' dediği şekliyle ise hadisi Hatîb nakletmektedir. Fakat bu rivayette nehyedenin Resûlullah (s.a.v.) olduğu belirtilmiştir (نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يُسَمَّى العنبَ الكرمَ). Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 98, No: 1750.

²¹⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, XI, 13-15, No: 2091. Bu ifadeyle hadisi Ahmed b. Hanbel nakletmektedir. (Ahmed b. Hanbel, II, 500) Râvi, Atâ'ya *bunu Resûlullah mı yasakladı?* diye sorunca, Atâ, *başka kim yasaklayabilir ki?* diye cevap vermiştir (Ahmed b. Hanbel, II, 500). Hadis benzer ifadelerle başka sahâbeden de rivayet edilmiştir. Bkz. Buhârî, "Büyû", 25, 113, "Talâk", 51; "Tıb", 46; Müslim, "Müşâkât", 40; Tirmizî, "Büyû", 46, 49-50; "Nikâh", 37; "Tıb", 23; Nesâî, "Büyû", 91-92, 94; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, IV, 347, VII, 296; Ahmed b. Hanbel, I, 235, 355; IV, 120.

Yine Âsım b. Ebü'n-Nücûd→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle '*orada uzun süre kalacaklardır (لابئين فيها أحقابا)*' (Nebe' 78/23) âyetinin tefsirinde '*الحَقْبُ seksen senedir*' hadisini Âsım'dan Ebân b. Yezîd (ö. 162/779) merfû, Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Şeybân b. Abdurrahman (ö. 164/780) ve Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/808) ise mevkuf rivayet etmişlerdir. Hemmâm (ö. 163/779) ise hadisi Âsım'dan rivayet ederken merfû gibi rivayet etmiş (نحا به نحو الرفع) ve '*biz aramızda gün diğer dünya günleri kadardır diye konuşuyorduk (كنا نتحدث أن اليوم كقدر سائرالدنيا)*' demiştir.²¹⁷

Diğer bir rivayet ise Zürâre b. Evfâ'nın (ö. 93/711) Ebû Hüreyre'den merfû olarak naklettiği '*Allah, ümmetinden nefislerinden geçirdiklerini yapmadıkları veya onu konuşmadıkları müddetçe affetmiştir (إن الله تجاوز لأمتي عما حدثت به أنفسها ما لم تعمل به أو تكلم به)*' hadisidir.²¹⁸ Dârekutnî bu hadisi merfû nakledenleri zikreder ve Fadl b. Muvaffak'ın Ebû Hüreyre'den tasrih etmeksizin merfû gibi rivayet ettiğini söyler.²¹⁹ Dârekutnî, Ebû Hüreyre'den nakledilen '*cenazelerinizi hızlı defnediniz. Eğer o hayırlı ise bir an öce yerine ulaştırmış olursunuz. Eğer hayırlı biri değilse bir an önce omzunuzdan atmış olursunuz (أسرعوا بجنازكم فإن كان خيرا عاجلتموه وإن كان شرا ألقيتموه عن عواتقكم)*' hadisini de Eyyûb'tan İbn Uleyye'nin (ö. 193/808) merfû gibi rivayet ettiğini (نحا به نحو الرفع) söylemektedir.²²⁰

Dârekutnî bu ifadeyi Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen '*Resûlullah (s.a.v.) oruçluya kan aldırmaya ruhsat verdi (أن النبي صلى الله عليه وسلم رخص في الحجامة للصائم)*' rivayeti için de kullanmaktadır. Dârekutnî, hadisi Süfyân es-Sevrî'den (ö. 161/777) İshâk el-

²¹⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 208-209, No: 1519. Hadisi Hemmâm'dan Haccâc b. Nusayr ise merfû rivayet etmiştir. Fakat bu hadisin ref'i sabit değildir (Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 209, No: 1519). Hadisin mevkuf rivayetleri için bkz. Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, s. 160-161, No: 119; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, VII, 133. Dârekutnî'nin merfû gibi dediği rivayet başka bir kaynaktan tesbit edilemedi.

²¹⁸ Buhârî, "Eymân", 15; "İtq", 6; "Tâlâk", 11; Müslim, "Îmân", 201, 202; Ebû Dâvûd, "Tâlâk", 15; Tirmizî, "Tâlâk", 8; Nesâî, "Tâlâk", 22; İbn Mâce, "Tâlâk", 14, 16; Ahmed b. Hanbel, II, 393, 398, 425, 474, 476, 481, 491.

²¹⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 314-317, No: 1589 (نحا به نحو الرفع ولم يُصرِّح). Dârekutnî bu rivayette hadisin nasıl bir ifadeyle nakledildiğini ise belirtmemiştir.

²²⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, XI, 153, No: 2189. Hadisi Mâlik aynı senedle mevkuf rivayet ederken (Muvatta', "Cenâ'iz", 56) Ahmed b. Hanbel ise aynı senedle merfû rivayet etmiştir (II, 488). Hadisi Ebû Hüreyre'den Ebû Ümâme ve Saîd b. Müseyyeb ise merfû rivayet etmişlerdir (Bkz. Buhârî, "Cenâ'iz", 52; Müslim, "Cenâ'iz", 50, 51; Tirmizî, "Cenâ'iz", 30, 73; Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 34, 46; Nesâî, "Cenâ'iz", 44; İbn Mâce, "Cenâ'iz", 15; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, III, 441, No: 6247; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, II, 480, No: 3181; Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 144-147, No: 1683). Hadisi Dârekutnî'nin zikrettiği şekilde rivayet eden kaynak tesbit edilemedi.

Ezrak'ın (ö. 195/811) merfû,²²¹ el-Eşcaî'nin (ö. 182/798) merfû gibi (نحا به نحو الرفع) ve diğerlerinin ise Süfyân es-Sevrî'den mevkuf rivayet ettiklerini belirtir.²²² Dârekutnî'nin merfû gibi rivayet edildiğini bildirdiği bu rivayet, mechul ifadeyle 'oruçluya kanaldırması için ruhsat verildi' şeklindedir.²²³ Dârekutnî İbn Mes'ûd'dan nakledilen 'bize cenaze namazı için vakit tayin edilmedi (قال لم يؤقت لنا في الصلاة على الجنائز)' rivayetinin de merfû ve mevkuf nakledildiğini, mahfûz olanın ise 'bize vakit tayin edilmedi (لم يؤقت لنا في الصلاة على الجنائز)' şeklindeki mechûl nakil şekli olduğunu söylemektedir.²²⁴

Bir diğer rivayet ise, Ebû Eyyûb el-Ensârî'den (ö. 52/657) merfû nakledilen 'akşam namazını yıldızlar doğmadan önce kılınız (بادروا بصلاة المغرب بطلوع النجوم)' hadisidir.²²⁵ Dârekutnî, bu hadisin Hayve b. Şüreyh'in (ö. 158/774) Yezîd b. Ebû Habîb (ö. 128/745) vasıtasıyla Ebû Eyyûb el-Ensârî'den rivayetinin merfûya benzer (نحا به نحو الرفع) olup 'كنا نصلّيها حين تجب الشمس نبادر بما طلوع التجوم)' şeklinde olduğunu, İbn Lehîa'nın (ö. 174/790) ise hadisi Yezîd b. Ebû Habîb'ten merfû rivayet ettiğini söyler.²²⁶

Dârekutnî'nin bu bağlamda kullandığı diğer bir ifade ise 'onun merfû olduğunu tasrih etmediler (لم يصرّحوا برفعه)' sözüdür. Dârekutnî, İbn Sîrîn'in Ebû Hüreyre'den naklettiği 'Resûlullah (s.a.v.) namazda eli böğre koymayı yasakladı (نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الاختصار في الصلاة عليه وسلم)'²²⁷ hadisini Süfyân es-Sevrî, Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813), Hafs b. Gıyâs (ö. 195/810), Esbât b. Muhammed (ö. 200/815), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) ve Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Hişâm→İbn Sîrîn→Ebû Hüreyre senediyle 'namazda elin böğre konulması yasaklandı şeklinde rivayet ettiler ve merfû olduğunu

²²¹ Dârekutnî, *el-İlel*, XI, 346, No: 2330; a.mlf., *es-Sünen*, II, 182, 183, No: 9, 15; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (I-VI), Thk.: Abdülgaffâr Süleymân el-Bündârî-Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut, 1411/1991, II, 237, No: 3241; Beyhakî, *es-Sünen*, IV, 264; İbn Huzeyme, *eş-Şaḥîḥ*, III, 231, No: 1968.

²²² Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 237, 238, No: 3238, 3240, 3242, 3244; İbn Huzeyme, *eş-Şaḥîḥ*, III, 232, No: 1971; Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, II, 100. İbn Huzeyme ve Tahâvî'nin rivayetleri merfû gibi, 'biz kerih görürdük veya kerih görülürdük' ifadesiyledir.

²²³ Dârekutnî'nin merfû gibi dediği rivayet için bkz. İbn Huzeyme, *eş-Şaḥîḥ*, III, 231, No: 1969; Dârekutnî, *es-Sünen*, II, 182, No: 8, 10; Beyhakî, *es-Sünen*, IV, 264.

²²⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, V, 262, No: 867.

²²⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 290, No: 3332; Ahmed b. Hanbel, V, 415, 417, 421; İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 177, No: 506; Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 260; İbn Huzeyme, *eş-Şaḥîḥ*, I, 174-175, No: 339.

²²⁶ Dârekutnî, *İlel*, VI, 125, No: 1024. Dârekutnî'nin merfû gibi dediği rivayeti Taberânî, Ebû Eyyûb el-Ensârî'den 'كنا نصلّي المغرب حين تجب الشمس' şeklinde nakleder (*el-Mu'cemü'l-kebîr*, IV, 176, No: 4057).

²²⁷ Müslim, "Mesâcid", 46; Ebû Dâvûd, "Şalât", 172; Tirmizî, "Şalât", 164; Nesâî, "İftitâḥ", 12; Ahmed b. Hanbel, II, 232, 331, 399; Dârimî, "Şalât", 138; Tayâlisî, *el-Müsne'd*, s. 327, No: 2500.

tasrih etmediler' demektir.²²⁸ Onun bu ifadeyi kullandığı diğer hadis ise Abbâd b. Abdullah el-Esedî'nin Hz. Ali'den onun bir hutbesinde Resûlullah'tan (s.a.v.) naklettiği 'ليضربنكم على الدين عودا كما ضربتموهم عليه بدءاً' rivayetidir. Ebû Ya'lâ (ö. 307/919) bu ifadeyi Hz. Ali'nin bir hutbesinden nakleder. Dârekutnî, Şerîk'in (ö. 177/793) bunu A'meş'ten (ö. 147/764) rivayet ettiğini ve merfû gibi rivayet edip tasrih etmediğini söylemektedir.²²⁹

Dârekutnî, 'şu sünnettendir (من السنة)' şeklinde nakledilen bir rivayetin de merfû olduğunun sarıh bir şekilde ifade edilmediğini belirtmektedir. O, mestler üzerine mesh hakkındaki bir hadisin merfû veya mevkuf olduğunu değerlendirirken 'onun merfû olduğunu tasrih etmedi, sadece 'o sünnettendir' dedi (ولم يُصرِّح برُفْعِهِ، وقال فيه: فَإِنَّهُ مِنَ السَّنَةِ)' şeklinde ifade etmektedir.²³⁰

Dârekutnî'nin bu hususlara dikkat çekmesi, rivayetin merfû veya mevkuf nitelendirilmesinin yanında merfû ve mevkuf arasında bir nakil şekliyle rivayet edilen ve muhaddisler arasında merfû veya mevkuf olduğu ihtilafı olan ve daha sonra hükmen merfû diye nitelendirilen hadislerin aynı tarzda nakledilmesinin gerektiğini ifade etmektedir. Dârekutnî'nin sarıh merfû olmayan rivayet şekillerini ise hükmen merfû olarak değil, *merfû gibi* şeklinde nitelendirdiği görülür. Ancak merfû, mevkuf veya hükmen merfû tartışmalarında Dârekutnî'nin son derece önemli olan bu değerlendirmesi usûl kitaplarında yer almamaktadır.

²²⁸ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 24, No: 1827. Hadisin bu şekildeki rivayeti için bkz. Buhârî, "el-'Amel fi ş-şalât", 17; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 400, No: 4598; Ahmed b. Hanbel, II, 290, 295. Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde Yezîd b. Hârûn Hişâm'dan rivayet etmektedir. Yezîd b. Hârûn, 'Hişâm'a ihtisâr nedir diye sorduk, *namazda eli böğre koymaktır* dedi. Ayrıca bunu Resûlullah'tan mı nakletti diye sorduk. Başını sallayarak evet dedi' demektir (Ahmed b. Hanbel, II, 290, 295). Dârekutnî rivayetin bu şekilde naklini İbn Sîrîn'e bağlamakta ve 'قد تقدم قولنا في أن ابن سيرين من توقيه وتورعه تارة يصرِّح بالرفع وتارة (يؤمى) وتارة يتوقف على حسب نشاطه في الحال' demektir.

²²⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, IV, 23, No: 414 (ورواه شريك عن الأعمش فتحا به نحو الرفع ولم يصرِّح به). Dârekutnî, bu rivayetin ref'inin sahih olduğunu da söyler (a.y.). Ebû Ya'lâ'nın rivayeti şöyledir: (أما والله لقد سمعته يقول: (ليضربنكم على الدين عودا كما ضربتموهم عليه بدءاً) Ebû Ya'lâ, *el-Müsne'd*, I, 322, No: 399; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, VII, 235. Bu rivayette râvi bu sözü kimin söylediğini açıkça belirtmemiştir. Bu tarz bir rivayet yapısına başka bir yerde rastlanmadı. Hz. Ali bunu kimden işittiğini tasrih etmemektedir. Hadis A'meş'ten merfû olarak da nakledilmiştir. Bkz. Bezzâr, *el-Müsne'd*, III, 18, No: 764; Hâris, *el-Müsne'd*, s. 300, No: 198; el-Mehâmilî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İsmâîl, *el-Emâlî*, Thk.: İbrâhîm el-Kaysî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, I. Baskı, Amman, 1412, s. 200, No: 181.

²³⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, II, 20, No: 92; a.mlf., *es-Sünen*, I, 195. Hadisin merfû rivayetleri için bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 197, No: 765; İbn Mâce, "Tahâret", 14; Ahmed b. Hanbel, I, 32, 35, 54.

Benzer bir değerlendirmeyi de Zehebî (ö. 748/1347) 'يبلغ به' ifadesiyle nakledilen bir rivayet için yapmaktadır. Zehebî, Ebû Hüreyre'den 'يبلغ به قال' ifadesiyle nakledilen 'لا تحل الصدقة لغني ولا لذي مرة سوى' hadisi için 'bu senedi sağlam ve merfû veya mevkuf diye ayrılamayan bir hadistir. Çünkü 'يبلغ به' ifadesi merfû olduğunu göstermektedir. Fakat Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zikredilmemesi ise mevkuf olduğunu bildirmektedir' der.²³¹ Zehebî'nin bu değerlendirmesi hükmen merfû açısından da dikkat çekicidir. Hadis ise merfû olarak Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) 'Resûlullah buyurdu ki' ifadesiyle de nakledilmektedir.²³²

5. Merfû-mevkufun tesbiti ve isrâiliyat

İsrâiliyat büyük oranda Yahudi, kısmen de Hıristiyan kaynaklarından nakledilen efsane, kıssa, olay veya bilgi anlamında kullanılmaktadır. Bir kısmı ise Yahudi kaynaklı bilgiler için İsrâiliyat, Hıristiyan kaynaklı olanlar için mesîhiyyât veya nasrâniyyât kelimelerine yer vermişlerdir. Eski din ve kültürlerden İslâm kaynaklarına aktarılan bilgilerin genellikle İsrâiliyat diye anılması muhtemelen Yahudilerin daha eski bir dinin mensubu olmaları, o dönemde Arap yarımadasında Araplar tarafından daha çok bilinmeleri ve çoğunluğu teşkil etmeleri gibi sebepler dolayısıyladır.²³³ İsrâiliyat, batılı müsteşriklerin de yoğunlukla üzerinde durdukları konulardan birini teşkil etmektedir.²³⁴

Genelde müsteşrikler İslâm dininin vahiy kaynaklı olduğunu kabul etmediklerinden Kur'an'la beraber hadislerin de Yahudilik ve Hıristiyanlıktan alınmış bilgilerle dolu olduğuna inanmaktadırlar. Diğer taraftan İslâm dünyasında da İsrâiliyat'la ilgili çalışmalar artarken, sadece muhteva açısından Tevrat ve İncil'de de

²³¹ Zehebî, *Siyer*, V, 411-412; VI, 108 (هذا حديث قوي الإسناد متجاذب بين الوقف والرفع، إذ قوله يبلغ به مشعر برفعه، وتركه (لذكر النبي صلى الله عليه وسلم مؤذن بوقفه).

²³² Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VII, 323, No: 36507; Ahmed b. Hanbel, II, 377, 389; Nesâî, "Zekât", 90, V, 99; İbn Mâce, "Zekât", 26. Hadis ayrıca Abdullah b. Amr'dan da merfû olarak nakledilmiştir. Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 110, No: 7155; Ebû Dâvûd, "Zekât", 24; Tirmizî, "Zekât", 23; Dârimî, "Zekât", 15; Ahmed b. Hanbel, II, 164, 192; IV, 62; V, 375.

²³³ Hatiboğlu, "İsrâiliyat", *DİA*, XXIII, 195. Hatiboğlu, tanımın Mecûsilik, Sâbilik gibi diğer din ve kültürlerden gelen rivayetleri de içine alacak şekilde genişletilmesinin daha uygun olacağını belirtmektedir (a.y.).

²³⁴ Hatiboğlu, Şarkiyatçıların hadislere bakışının İslâm hakkındaki kanaatleriyle doğrudan alâkalı olduğunu belirtmekte ve ilk dönem şarkiyat araştırmalarında İslâm'ın Yahudilikten etkilendiği ön kabulünün tesiri ile, onun Yahudilik ile alâkasını ortaya koymak amacıyla yapılan çalışmaların ağırlık kazandığını belirtmektedir. Hatiboğlu, daha sonraları ise İslâm'ın Yahudilikten ziyade Hıristiyanlıktan etkilendiği görüşünün yaygınlaştığını belirtmekte ve bunun sebebinin de şarkiyatla ilgili araştırmaları genellikle Hıristiyanların yapmış olmasına bağlamaktadır (Bkz. Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, s. 66).

yer alan bir kısım rivayetler sıhhat durumu dikkate alınmaksızın reddedilmesi gereken İsrâiliyat olarak görülebilmektedir.²³⁵ Hadislerle Kitâb-ı Mukaddes arasındaki muhteva benzerliğinden dolayı iki farklı yaklaşım görülmektedir ki, bunların sağlıklı bir hareket noktasının olmadığı muhakkaktır. Buna göre müsteşrikler genellikle bu benzerliği hadislerin Kitâb-ı Mukaddes'ten alındığına delil olarak görürken, aynı durumu bazı Müslüman araştırmacılar bu hadislerin uydurma olduğunun, veya isrâilî rivayetlerin ref edilmesinin isbatı olarak görmektedirler.²³⁶

Mevkuf veya maktû iken merfû rivayet edilen haberlerin bir kısmını İsrâiliyat oluşturmaktadır. Merfû ve mevkuf rivayetlerin belirlenmesinde İsrâiliyat'tan olma ihtimali bulunan haberlere karşı dikkatli olunmuş, sahâbînün veya daha sonraki râvinin geçmiş kültürün etkisiyle yaptıkları açıklama ve nakiller göz önünde bulundurulmuş ve bu tarz rivayetlerin mevkuf olması daha kuvvetli görülerek mevkuf kabul edilmiştir. Abdullah b. Amr (ö. 65/684), Yermük seferinde iki deve yükü kitap ele geçirmiş ve bunları okumuştur. Zaman zaman bu kitaplardaki bilgilerden nakiller de yapardı. Bazen bu kitaplardan bir şey naklettiğinde etrafında bulunanlar '*bize Resûlullah'tan duyduklarını haber ver, Yermük'te elde ettiğin kitaplardan değil*' derlerdi.²³⁷ Bu haber, onun İsrâiliyat'tan naklettiklerinin etrafındakiler tarafından ayırt edildiğini de göstermekte ve ehl-i kitaptan naklettikleri dinlenilmek istenmemektedir.

Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/379) '*Ehl-i Kitaptan rivayette bulunanlar en doğru söyleyen kişiler de olsa biz onun yalan söyleyip söylemediğini araştırırız*'²³⁸ sözü, isrâilî ifadelerin merfûlaşmasına ve hadislere girmesine karşı hassas davranıldığını ve ehl-i kitaptan nakilde bulunanların bütün rivayetlerine karşı ilk devirlerden itibaren

²³⁵ Bu hususa Salih Karacabey de dikkat çekmekte ve '*hadislere sızmış isrâilî bilgileri hadis saymanın tehlikesi kadar, buna karşı hassasiyet gösterme gayreti çerçevesinde, nebevî sünnetten bazı bilgileri isrâiliyât endişesiyle dışarıda bırakma ihtimali de kaygı duymayı gerektirecek önemli bir sakıncadır*' demektedir. Bkz. Karacabey, Salih, "İsrâiliyyâtı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlahî Mesajın Birliği Meselesi", *UÜİFD*, c. XII, sy. 1, yıl, 2003, ss. 71-104s. 72.

²³⁶ Bkz. Karacabey, a.g.m., s. 90. Karacabey bu noktada önceki kitaplardaki bilgilerin tamamen muharref olmayabileceği ve semâvî dinlerin kaynağının aynı olduğu gerçeğinin gözardı edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (a.y.).

²³⁷ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-ḥadîs*, s. 52. Goldziher müslümanların milâdî IX-X. asırlara kadar Tevrat hakkındaki bilgilerinin sözlü rivayetlere dayandığını iddia etmektedir (Goldziher, "Ueber Bibelcitate in muhammedanischen Schriften", *Gesammelte Schriften*, III, 309-315). Müslümanların İsrâiliyat açısından ilk asırdaki yazılı kaynaklarının bazı kitaplara (bunların arasında Eski ve Yeni Ahid de vardır) dayandığı anlaşılmaktadır. Bu konunun daha geniş ele alınması gerektiği de belirtilmelidir.

²³⁸ Buhârî, "İ'tişâm", 25.

dikkat edildiğini göstermektedir. Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/808), el-A‘meş’e (ö. 147/764) ‘Mücâhid’in tefsirinin nesi var, insanlar neden ona uzak duruyorlar (ما بال تفسير مجاهد)’ deyince A‘meş ‘onun ehl-i kitaba sorduğunu düşünüyorlar’ demiştir.²³⁹

Muttasıl isnadlarıyla Resûlullah’ın hadislerini, sahâbe ve tâbînin sözlerini rivayet eden râviler, Müslüman olan Kâ‘b b. Mâti‘ el-Himyerî (ö. 35/655) ve Vehb b. Münebbih (ö. 110/728) gibi ehl-i kitap olan kimselerden duyduklarını onlara izafe ederek rivayet ediyorlardı. Ancak bazı râviler duydukları sözlerin kaynağını karıştırıyordu. Bişr b. Saîd bu gerçeğe şu sözüyle dikkat çekmiştir: “Allah’tan korkun ve hadisi doğru ezberleyin. Vallâhi biz Ebû Hüreyre’nin yanında otururduk. O bize Resûlullah’tan hadis rivayet eder, Kâ‘bu’l-Ahbâr’dan da bize rivayette bulunurdu. Sonra kalkar giderdi. Bizimle beraber olanlardan bazılarının daha sonra Resûlullah’ın hadislerini Kâ‘b’a, Kâ‘b’ın sözlerini de Resûlullah’a nispet ettiğini duyardım”²⁴⁰ Ebû Hüreyre (ö. 58/678) Resûlullah’ın hadislerini, Kâ‘bu’l-Ahbâr da Yahudilere ait haberleri birbirlerine nakleddi. Ebû Hüreyre ve Kâ‘b’ın meclislerine katılanlardan bazıları Ebû Hüreyre’nin rivayetleriyle Kâ‘b’a ait haberleri birbirine karıştırmışlar ve Kâ‘b’dan işittiklerini Ebû Hüreyre’ye nispet ederek rivayet etmişlerdir.²⁴¹

Tirmizî (ö. 279/892) Ebû’l-Mühezzim→Ebû Hüreyre vasıtasıyla Resûlullah’tan, Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ise Ebû Râfi‘→Ebû Hüreyre senediyle mevkuf ve Ebû’l-Mühezzim→Ebû Hüreyre vasıtasıyla merfû olarak Resûlullah’tan ‘çekirge deniz avlarından’ dediğini rivayet ederler.²⁴² Ebû Dâvûd bu iki rivayetinin ardından ‘Ebû’l-Mühezzim zayıftır ve her iki hadis de vehmdir’ der.²⁴³ Bu iki hadisle aynı mânada Enes ve Câbir’den rivayet edilen bir üçüncü rivayete göre ise Resûlullah’ın (s.a.v.) ‘Muhakkak ki çekirge denizdeki balığın aksırmasıdır’ dediği nakledilmiştir.²⁴⁴

Çekirgenin denizde balığın aksırmasından meydana gelmesi veya onun deniz avından sayılması hakkındaki merfû rivayetlerin hiç biri sahih değildir. Bu konudaki

²³⁹ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, III, 439.

²⁴⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 109; Zehebî, *Siyer*, II, 436; Edlibî, *Menhecü nağdi’l-metn*, ss. 94-95.

²⁴¹ Râzî, *el-Maḥşûl*, IV, 433.

²⁴² Tirmizî, “Hac”, 27; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 41, No: 1853, 1854. Ayrıca bkz. İbn Mâce, “Şayd”, 9; Beyhakî, *es-Sünen*, V, 207, No: 9795, 9796; Ukaylî, *eḍ-Ḍu‘afâ’*, IV, 383, No: 1996.

²⁴³ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 41, No: 1854.

²⁴⁴ (إئما الجراد نثرة حوت في البحر) Tirmizî, “Eḍ‘ime”, 23; İbn Mâce, “Şayd”, 9; Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ‘id*, VIII, 133. Süyûtî hadisi zayıf olarak işaretlemiştir (*el-Câmi‘u’s-sagîr*, I, 420). İbnü’l-Cevzî ise bu rivayeti *el-Mevzû‘ât*’ına almıştır (*el-Mevzû‘ât*, III, 14; Edlibî, *Menhecü nağdi’l-metn*, s. 96).

rivayetleri Ebû Hüreyre Kâ'bu'l-Ahbâr'dan rivayet etmiş, fakat bazı râviler Ebû Hüreyre vasıtasıyla Resûlullah'a (s.a.v.) ref etmişlerdir. Zira Ebû Dâvûd sahih olan şekliyle de hadisi Meymûn b. Câbân→Ebû Râfî'→Kâ'b senediyle 'çekirge deniz avındandır (الجراد من صيد البحر)' şeklinde Kâ'b'ın sözü olarak rivayet etmiştir.²⁴⁵ Her iki isnadın da Meymûn b. Câbân→Ebû Râfî' şeklinde olup sonra birinde Ebû Hüreyre→Resûlullah (s.a.v.) şeklinde diğeri ise Kâ'b şeklinde olduğu görülür. Ebû Dâvûd, rivayetin Kâ'b'a nispetini tercih etmiş ve diğeri rivayetin bir vehm olduğunu söylemiştir. Zehebî (ö. 748/1347) vehmin Meymûn b. Câbân'dan olduğunu söyler.²⁴⁶

Bu sözün Kâ'b'a ait olduğunu gösteren diğeri bir rivayet de *Muvatta'* da yer almaktadır. Mâlik'in (ö. 179/795) Atâ b. Yesâr'dan (ö. 103/721) rivayetine göre Kâ'b'ın da bulunduğu bir kervanda ihramlı iken bir çekirge sürüsüne rastladılar. Kâ'b çekirgeleri yakalamalarına ve yemelerine fetva verdi. Daha sonra Hz. Ömer'le (ö. 23/643) karşılaşınca bunu ona anlattılar. Hz. Ömer Kâ'b'a 'böyle fetva vermeye seni ne sevketti' diye sorunca Kâ'b: 'O deniz avıdır' dedi. Hz. Ömer 'nereden biliyorsun' deyince 'ey mü'minlerin Emîri, nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki o balığın aksırmasıdır, her sene iki defa aksırır' dedi.²⁴⁷

Kâ'b'a ait olması muhtemel fakat Tirmizî'nin İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652) merfû olarak rivayet ettiği 'Mûsâ (a.s.) Allah Teâlâ ile konuştuğunda üzerinde yünden bir elbise, yünden bir cübbe, yünden bir sarık ve yünden bir şalvar vardı. Ayağında ise ölü eşek derisinden bir nalın/ayakkabı vardı' rivayetidir.²⁴⁸ Hadisi aynı senedle merfû olarak başkaları da rivayet etmektedir.²⁴⁹ Doğrusu bu rivayet Kâ'b'a aittir ve Hz. Ali (ö. 40/660), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Zührî'den (ö. 124/742) de 'فاحلغ نغليك' (Tâ-hâ 20/12) âyetinin tefsirinde nakledilmiştir.²⁵⁰

²⁴⁵ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 41, No: 1855. Hadisi Kâ'b'dan (الجراد نثرة حوت) ifadesiyle maktû olarak İbn Ebû Şeybe de nakleder (*el-Muşannef*, V, 145, No: 24580).

²⁴⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 576, No: 8969.

²⁴⁷ *Muvatta'*, "Hac", 82; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 435, No: 8350; Edlibî, *a.g.e.*, s. 97.

²⁴⁸ Tirmizî, "Libâs", 10. Hadis garîbdir ve sadece Humejd el-A'rec'in rivayetiyle bilinmektedir (a.y.).

²⁴⁹ Bkz. Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, V, 152, No: 960; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne*, I, 293, No: 564; II, 506, No: 1175; et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (I-XXX), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1405/1985, XVI, 144 (Taberî de isnadın sahih olmadığını belirtir); Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 28; Bezzâr, *el-Müsned*, V, 400, No: 2031. Tirmizî dışındaki rivayetlerde 'ölü merkeb derisi (من جلد همار ميت)' yerine 'dabaklanmış deri (من جلد ذكي)' ifadesi vardır.

²⁵⁰ Süyûtî, *ed-Dürü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (I-VIII), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1993, V, 559; Edlibî, *Menhecü nağdi'l-metn*, ss. 97-98.

Bu rivayetin Kâ'b'a ait olduğunu İmam Mâlik'in Kâ'bu'l-Ahbâr'dan naklettiği rivayet de göstermektedir. Buna göre bir adam nalınlarını çıkarmıştı. Kâ'b adama: niçin nalınını çıkardın? Herhalde sen 'فاحلج نعليك إلك بالواد المقدس طوى' (Tâ-hâ 20/12) âyetini te'vil ediyorsun? dedi. Sonra adama şöyle dedi: Mûsâ'nın (a.s.) nalınlarının neden yapıldığını biliyor musun? Mâlik adamın Kâ'b'a ne cevap verdiğini bilmediğini söylemiştir. Sonra Kâ'b dedi ki: onlar ölü eşek derisindendi.²⁵¹

Bazı sahih merfû rivayetlere ise İsrâiliyat kaynaklı yorumlar eklenmiştir. Resûlullah (s.a.v.) ayak ayak üstüne atarak oturmayı yasaklamıştır.²⁵² Diğer taraftan Resûlullah'ın mescidde ayak ayak üstüne koyarak sırt üstü uzandığı rivayeti de vardır.²⁵³ Bununla beraber Kâ'bu'l-Ahbâr Yahudilik kültürüne dayanarak Eş'as b. Kays'ı (ö. 42/662) ayak ayak üstüne atarak oturmaktan nehyetmiş ve bu şekildeki oturuşun Allah Teâlâ'ya ait olduğunu söylemiştir.²⁵⁴ Kâ'bu'l-Ahbâr bu sözü Resûlullah'a nispet etmemekle beraber daha sonraları bu kısım da merfû olarak nakledilmiş fakat teşbih mânası dolayısıyla reddedilmiştir. Hasan-ı Basrî de 'şüphesiz bu Yahudilerin söylediği bir sözdür' diyerek bu rivayeti reddetmiştir.²⁵⁵

İsrâiliyat muhtevalı gibi gözükten bütün rivayetler mevkuf veya maktû olmayıp mevzû da olabilir. İbnü'l-Cevzî, Ebû Saîd el-Hudrî'den merfû olarak nakledilen '135 yılında Hz. Süleyman'ın (a.s.) Cezîretü'l-Arab'ta bağladığı şeytanlar çıkarlar. Onların onda dokuzu Irak'a gider ve onlarla mücadele eder. Onda biri ise Şam'a gider' rivayetinin mevzû olduğunu belirtir.²⁵⁶ Bu değerlendirme, muhteva açısından

²⁵¹ Muvatta', "Libâs", 16. Diğer taraftan rivayetin muhtevalı/mânası açısından İsrâiliyat'tan olma ihtimali taşımayan haberlerin de İsrâiliyat'tan rivayette bulunan râvilerin rivayetleri arasında yer aldığı ve bunların da ilelerde belirtildiği görülmektedir. Dârekutnî, merfû olarak nakledilen 'فقد الله 'ثلاثة، الغازي والحاج والمعتمر' (Nesâî, "Menâsik", 4; "Cihâd", 13; İbn Mâce, "Menâsik", 5; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 441; Beyhakî, *es-Sünen*, V, 262, No: 1167; İbn Hibbân *eş-Şahîh*, IX, 5, No: 3692) rivayetinin aynı zamanda Kâ'bu'l-Ahbâr'ın sözü olarak rivayet edildiğini ve bunun doğru olduğunu söylemektedir (Dârekutnî, *el-İlel*, X, 125, No: 1913). Bu rivayetin Kâ'bu'l-Ahbâr'ın sözü olduğunu Beyhakî (*es-Sünen*, V, 262, No: 1167) ve İbn Ebû Hâtim (*İlel*, I, 339-340, No: 1007) de zikretmektedir.

²⁵² Müslim, "Libâs", 72-74; Ebû Dâvûd, "Edeb", 31; Tirmizî, "Edeb", 19-20; Ahmed b. Hanbel, II, 297-298, 322, III, 299, 349.

²⁵³ Buhârî, "Şalât", 85, "İstîzân", 44; Müslim, "Libâs", 75; Muvatta', "Sefer", 87; Tirmizî, "Edeb", 19; Nesâî, "Mesâcid", 28.

²⁵⁴ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-ĥadîs*, ss. 42-43.

²⁵⁵ İbn Fûrek, *Müşkilü'l-ĥadîs*, s. 43.

²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, III, 198; a.mlf., *el-Menâru'l-münîf fi's-şahîh ve'z-zaîf*, Thk.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Halep, 1403/1983, s. 110, No: 216. Ayrıca

İsrâiliyat'a benzeyen bütün rivayetlerin İsrâiliyat'tan kabul edilmediğini göstermektedir. Bu nedenle İsrâiliyat muhtevalı haberlerin hangilerinin mevkuf veya maktû, hangilerinin mevzû olduğunun tesbiti de önemli hususlardan birini oluşturmaktadır.

Bazı hadislerin sadece ehl-i kitaptan müslüman olanlardan rivayet edilmesi ve rivayetin muhtevasının Kitab-ı Mukaddes'te de geçmesi gibi sebeplerle İsrâiliyat'tan olma ihtimaliyle reddedilmesi isabetli olmaz. Zira aynı zamanda ehl-i kitaptan müslüman olan kimselerin Tevrat ve İncil'i, Yahudilikle ilgili rivayetleri önceden de bildikleri için bu tür haberleri Hz. Peygamber'den de duyunca, öncelikle onların rivayet etmeleri de mümkündür. Önceki peygamberlerle ilgili birçok konuya Kur'an'da yer verildiği gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de ashabına bu konulardan bahsetmesi tabiidir.

Şu hususa da işaret edilmelidir ki, Kur'an'da Tevrat ve İncil'de geçen ifadelerle benzer âyetler mevcuttur. Meselâ, *"Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez; çünkü ya birinden nefret eder ve ötekini sever yahut da birini tutar, ötekini hor görür. Siz Allah'a ve mammona (zenginlik) kulluk edemezsiniz."* (Matta, 6/24) ifadesine benzer bir şekilde Kur'an'da *"Allah, çekişip duran birçok ortakların sahip olduğu bir adam (köle) ile yalnız bir kişiye bağlı olan bir adamı misâl olarak verir. Bu ikisi eşit midir? Hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu bilmezler"* (ez-Zümer 39/29) âyeti mevcuttur. *"Yine size derim: Devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin adamın Allah'ın melekûtuna girmesinden daha kolaydır"* (Matta 19/24) ifadesine benzer bir şekilde Kur'an'da *"Bizim âyetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler var ya, işte onlara karşı gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçmedikçe cennete giremeyeceklerdir. Suçluları işte böyle cezalandırırız"* (el-A'râf 7/40) buyrulur.

Aynı şekilde hadislerde de Kitab-ı Mukaddes'te geçen sözlere benzer ifadelerin bulunması tek yönlü olarak İsrâiliyat'tan alındığı şeklinde değerlendirilmemeli ve bu tarz rivayetler ön kabulle reddedilmemelidir. Bununla beraber paralellik taşıyan âyetler gibi hadisler hakkında da çalışmaların yapılması gerektiği muhakkaktır.²⁵⁷ Hz. İsa'nın

bkz. Ukaylî, *eḏ-Ḍu'afâ'*, II, 213; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 419, No: 6851; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, III, 180, No: 727; Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a fi'l-eḥâdîşü'l-mevzû'a*, Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut, 1407/1987, s. 433, No: 1392.

²⁵⁷ Khaleelul Iqbal Mohammed tarafından Kanada Concordia Üniversitesi'nde 1997'de *The Jewish and Christian Influences in the Eschatological Imagery of Sahih Muslim* adıyla bir Yüksek Lisans tezi hazırlanmıştır. Iqbal Mohammed, Müslim'in *eş-Şaḥîḥ*'indeki kabir hayatı, Hz. İsa'nın nüzûlü, Deccal, Kıyamet alâmetleri ve kıyametin kopuşu, diriliş ve cennet gibi konularda odaklanan 106 hadisi ele almıştır. Müellif, Yahudi ve Hıristiyanların İslâm hâkimiyeti altında yaşamalarına rağmen Yahudi ve

dilinden “Komşunu kendin gibi seveceksin” (Matta 19/19; Levililer 19/18) ifadesi ile “Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe gerçek mü’min olamaz”²⁵⁸ ifadesi benzerlik taşımaktadır. Yine “Böylece sonuncular birinciler ve birinciler sonuncular olacaklardır” (Matta 20/16) ifadesi Müslim’in Ebû Hüreyre’den merfû olarak naklettiği ‘biz dünyaya son gelenler, Kıyamet günü ise ilkler olacağız (نَحْنُ الْآخِرُونَ وَنَحْنُ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ)²⁵⁹ hadisiyle benzerlik taşımaktadır. Aynı şekilde bir kimsenin günün farklı dilimlerinde çalıştırdıklarına aynı ücreti vermesi ile ilgili bir benzetme (Matta 20/1-15) bir hadiste benzer bir şekilde Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların Kıyamet gününde alacakları mükafat bakımından bir teşbihle nakledilmiştir.²⁶⁰

Müsteşrikler ise bu benzerliği Kur’an ve hadislerin Kitab-ı Mukaddes’ten alınmış olmasıyla izah etmeye çalışmaktadırlar. Meselâ Goldziher, Muhammedanische Studien adlı eserinin ikinci cildinde ‘Hadîth und Neues Testament/Hadis ve Yeni Ahid’ adlı bir bölüme yer vermekte ve başta bazı mucizeler olmak üzere birçok hadisin Yeni Ahid kaynaklı olduğunu iddia etmekte ve bazı örnekler nakletmektedir.²⁶¹ Goldziher’e

Hıristiyan düşünce ve rivayetlerinin İslâm düşüncesine girdiğini, fakat bunun nasıl ve niçin olduğunu hiçbir teorinin açıklayamadığını söylemekte ve bu konuda bazı tezlerin olduğunu söylemekle beraber bunların hiç birinin inandırıcı olmadığını ifade etmektedir. Yazar, bu tarz rivayetlerin İsrâiliyat olarak ismlendirilmesinin ilk dönemlerden itibaren bunların Yahudi veya Hıristiyanlardan alındığının bilindiğini gösterdiğine de dikkat çekmektedir. Bkz. Khaleelul Iqbal Mohammed, The Jewish and Christian Influences in the Eschatological Imagery of Sahîh Muslim, Kanada-Concordia Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kanada, 1997, ss. 66-68.

²⁵⁸ Buhârî, “İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71, 72; Tirmizî, “Kıyâme”, 59; Nesâî, “İmân”, 19, 33.

²⁵⁹ Müslim, “Cum’a”, 19-23; Buhârî, “Cum’a”, 1. İbn Ebû Şeybe ise Kâ’b’ın cennetin kapısını açıp girecek ilk kişinin Hz. Muhammed (s.a.v.) olacağını söylediğini ve Tevrat’tan ‘biz sonuncular ve ilkleriz’ meâlinde bir âyet okuduğunu nakletmektedir (Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VI, 304, No: 31648).

²⁶⁰ Bkz. Buhârî, “Mevâkıf”, 17; “İcâre”, 8, 9; “Enbiyâ”, 50; “Fezâ’ilü’l-Kur’ân”, 17; Tirmizî, “Edeb”, 82; Ahmed b. Hanbel, II, 6. Bu rivayeti Goldziher de zikretmiştir. Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 219; a.mlf., “Neutestamentliche Elemente in der Traditionsliteratur des Islam”, *Gesammelte Schriften*, IV, 318. Bu hususta başka örnekler için bkz. Ahmad von Denffer, *Der Islam und Jesus*, München, 1995, s. 32-42. Kırbaçoğlu ise bazı kudsî hadislerin Kitab-ı Mukaddes’te de yer aldığını, kudsî hadislerle Kitab-ı Mukaddes arasında bir ilişkinin olabileceğini söylemekte ve bazı kudsî hadislerin Kitab-ı Mukaddes’te benzerlerine örnekler zikretmektedir. Bkz. *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, ss. 248-252. Tevrat, İncil, Kur’an ve bazı hadisler arasındaki paralellikler hakkında ayrıca bkz. Karacabey, “İsrâiliyyâtı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlâhî Mesajın Birliği Meselesi”, *UÜİFD*, c. XII, sy. 1, yıl, 2003, ss. 91-95.

²⁶¹ Bkz. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 382-400. Goldziher diğer bazı makalelerinde de bu konuya yer vermiş ve bilhassa Yeni Ahid’in İslâmın ilk ve sonraki dönem eserleri üzerindeki etkisini iddia etmiştir. Birçok rivayetin ise Hıristiyan kaynaklarından eksik veya yanlış aktarıldığını savunmaktadır. Bkz. “Neutestamentliche Elemente in der Traditionsliteratur des Islam”, *Gesammelte*

göre “Kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı günde Allah, yedi sınıf insanı kendi gölgesinde gölgelendirir...” hadisinin sonundaki ‘sadaka verdiğinde sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek kadar onu gizleyen adam’ hadisi bunlardan biridir.²⁶² Bu hadis Matta İncil’inde yer alan “doğruluğunuzu insanların gözü önünde gösteriş amacıyla sergilemekten kaçının. Yoksa göklerdeki Babanızdan ödül alamazsınız. Bu nedenle, birisine sadaka verirken bunu borazan çaldırarak ilan etmeyin. İki yüzlüler, insanların övgüsünü kazanmak için havralarda ve sokaklarda böyle yaparlar. Size doğrusunu söyleyeyim, onlar ödülleri almışlardır. Siz, sadaka verirken, sol eliniz sağ elinizin ne yaptığını bilmesin. Öyle ki verdiğiniz sadaka gizli kalsın. Gizlice yapılanı gören Babanız sizi ödüllendirecektir” (Matta, 6, 1-4) âyetlerinden alınmıştır.²⁶³ Goldziher bazı mevkuf rivayetlerin de Yeni Ahid’den alındığını iddia etmektedir.²⁶⁴ O ayrıca müslümanların milâdî IX-X. asırlara kadar Tevrat hakkındaki bilgilerinin sözlü rivayetlere dayandığını, İsrâiloğulları ile ilgili bazı haberleri yanlış yorumladıklarını ve Tevrat’ta bulunan gerçek bilgilere farklı anlamlar verdiklerini iddia etmektedir.²⁶⁵ Müslümanların Eski ve Yeni Ahid’den yaptıkları nakillerin doğrudan olmadığını

Schriften, IV, 315-322; “Ueber Bibelcitate in muhammedanischen Schriften”, *Gesammelte Schriften*, III, 309-315.

²⁶² Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 384. (Hadis için bkz. Buhârî, “Ezân”, 36; “Zekât”, 16; “Rikâk”, 24; Müslim, “Zekât”, 91, Tirmizî, “Zühd”, 53; Nesâî, “Kuğât”, 2; Muvatta’, “Şa’r”, 14). Bu tesbitin doğruluğunun gerçekten tartışılır olduğunu söyleyen Karacabey, Kur’an’da insanlara yapılacak mâlî yardımın yeri geldiğinde gizli, gerektiğinde açık yapılmasını teşvik eden birçok âyetin bulunduğunu (bkz. el-Bakara 2/274; er-Ra’d 13/22; İbrâhim 14/31; en-Nahl 16/75) ifade etmekte ve şöyle demektedir: “kendisine inen vahiyde mevcut olan bilgiyi peygamber için başkasından alsın? Böyle bir bilginin Hz. Peygamber’den sonra sahâbe veya daha sonraki nesil tarafından İncil’den alındığı iddiasının mantığını anlamak da zordur. Çünkü insanların kendi kitaplarında ve Peygamberlerinin sünnetinde açıkça var olan bilgiyi, başka bir dinden veya kültürden almalarının anlamı yoktur. Dolayısıyla bu iddia temelden mahrumdur” (Karacabey, a.g.m., s. 82). Goldziher’in bu maksatla zikrettiği diğer hadisler için bkz. *Muhammedanische Studien*, II, 382-393.

²⁶³ Bkz. Karacabey, “İsrâiliyyâtı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlâhî Mesajın Birliği Meselesi”, *UÜİFD*, c. XII, sy. 1, yıl, 2003, ss. 82.

²⁶⁴ Bkz. Goldziher, “Neutestamentliche Elemente in der Traditionslitteratur des Islam”, *Gesammelte Schriften*, IV, 317, 319. Goldziher İbn Mes’ûd, Hz. Ali ve İbn Abbas’ın birer sözünü nakletmektedir. Goldziher bu makalesinde *Muhammedanische Studien* adlı eserinde zikrettiği Yeni Ahid kaynaklı olduğunu iddia ettiği hadislerle ilave bazı hadisler daha nakletmekte ve Yeni Ahid’den yapılan bu nakillerin bir kısmının eksik veya yanlış aktarımlar olduğunu söylemektedir. Naklettiği rivayetlerin bir kısmı ise hadis kaynaklarından değil, Gazzâlî’nin *İhyâ’sı* vb. tâlî kaynaklardandır.

²⁶⁵ Bkz. Goldziher, “Ueber Bibelcitate in muhammedanischen Schriften”, *Gesammelte Schriften*, III, 309-315. Goldziher bu eserinde merfû hadis zikretmez. Başta İbn Kuteybe olmak üzere muahhar bazı kişilerin eserlerinde Eski ve Yeni Ahid’den yaptıkları alıntılarını zikreder ve Müslümanların ancak IX.-X. asırlardan itibaren doğrudan yazılı metinlerden nakiller yaparken yine de bazı eksik aktarımlar olduğunu söyler.

söyleyen diğerk bir müsteşrik de Martin Schreiner'dir. O da Müslümanların Kitab-ı Mukaddes'ten nakillerinin ikinci veya üçüncü elden olup doğrudan nakiller olmadığını ve bu sebeple farklılıklar bulunduğunu söyler.²⁶⁶

Hadislerdeki belirli konulara dair bilgilerin, tarihî olaylarla rivayetler arasındaki ilişkiler çerçevesinde değerlendirilmesi gereğine ve geçmişe ait bilgilerin İsrâiliyat ve geleceğe ait bilgilerin fiten-melâhim bağlamında sonradan uydurulmuş kabul edildiğine dikkat çeken Hatiboğlu, rivayetlerle olaylar arasında bağlantı kurulmakla birlikte, bir peygamberin gaibe ait bilgiler verebileceğinin de hesaba katılması gerektiğini, İsrâiliyat ithâmı aceleciliğinden önce, mukayeseli tetkikler yapma hakkı saklı tutulmak kaydı ile rivayetin, ebedî hakikat veya ilâhî bilginin tekrarı bağlamında değerlendirilmesi, hemen bir kenara atılmaması, bilginin Kur'an'daki tarihî olayların anlaşılması ve bunlardan dersler çıkarılması bağlamında değerlendirilmesinin mümkün olabileceğine işaret etmektedir.²⁶⁷ Hatiboğlu, çağdaş hadis tenkidi yönteminin zafiyetleri bağlamında da bu hususa işaret etmekte ve İslâm ile önceki dinler arasındaki benzerlikler konusunda da aceleci davranıldığına, dinin ana ilkeleri konusunda değilse bile, dinler arası benzerliklerde hemen İsrâiliyat etkisinden söz edildiğini belirtmekte ve dinler arası benzerliklerin öncelikle kaynakları vahiy olmaları yönüyle mütalaa edilmesi gerektiğini, zaman içinde değişmesi gereken unsurlar dışında, inanca ve ahlâka yönelik hususların ve bunlara dair bazı detayların birbirine benzemesinin evrensel ilâhî hikmet çerçevesinde değerlendirilebileceğini belirtmektedir.²⁶⁸

Mevzû hadisler gibi İsrâiliyat'tan kabul edilen rivayetleri bir araya toplayan eserlere ihtiyaç vardır. Hadis kaynaklarında yer aldığı halde aynı zamanda Tevrat, İncil ve isrâilî kaynaklarda yer alanların hangilerinin İsrâiliyat'tan olduğunun tesbiti ile beraber Kur'an ve sahih hadislerle tasdiklenen haberlerin belirlenmesi de gerekmektedir. Kur'an'la Kitab-ı Mukaddes arasındaki muhteva paralelliğine benzer bir durumun hadisler için de muhtemel olduğu göz ardı edilmemelidir.

²⁶⁶ Schreiner, Martin, "Beiträge zur Geschichte der Bibel in der arabischen Literatur", *Gesammelte Schriften*, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1983, ss. 347-365, s. 351.

²⁶⁷ Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, ss. 359-360. Bu hususta ayrıca bkz. Hıdır, Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.

²⁶⁸ Hatiboğlu, *a.g.e.*, ss. 367-368.

C. Râvinin İhtiyatı

Râviler bazen merfû ve mevkuf her iki şeklinin sahih olduğunu düşündükleri bir hadisi farklı zamanlarda merfû ve mevkuf naklettikleri gibi, ihtiyat nedeniyle de merfû olan bir hadisi mevkuf nakledebilmektedir. Râvilerin hadisin merfû veya mevkuf olduğunda tereddüt ettiklerinde veya bu rivayetlerden birini sahih gördüklerinde bunu rivayet lafızlarına yansıtıkları görülmektedir. Birçok rivayette '*filan hadisi ref etti, falan ref etmedi, filan bize hadisi bir defa ref etti, iki defa ise vakfetti, filanın hadisi ref ettiğini zannediyorum*' gibi râvilerin hadisin intikal durumu ile ilgili ifadelerini görmek mümkündür. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), '*râvi bir hadisi bazen ref ediyor bazen de vakfediyorsa bu hadisin hükmü nedir*' adıyla açtığı babta şöyle der: "ref ve vakf açısından iki rivayetin ihtilâfi hadisin zayıf olmasında etkili değildir. Çünkü sahâbî hadisi bir defasında müsned olarak Resûlullah'a ref etmiştir, başka bir defasında ise ref etmemiş ve fetva şeklinde zikretmiştir. Hadis sahâbîden iki şekilde ezberlenmiştir. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) rivayet ettiği hadislerde bunu çok yapardı. Bir hadisi bazen merfû müsned, bazen de kasten ve bilerek mevkuf rivayet ederdi. Bu hâl, hadisin zayıf olması bakımından müessir olmaz. Çünkü iki rivayetten biri diğerini tezkib etmemektedir. Merfû olanı almak ise daha evlâdır. Çünkü bu ziyadedir."²⁶⁹

İhtiyat nedeniyle kendisine merfû nakledilen hadisleri mevkuf rivayet eden Süfyân b. Uyeyne'den başka râviler de vardır. Şa'bî (ö. 104/722) bunlardan biridir. Âsım el-Ahvel (ö. 142/759) der ki: Şa'bî bana bir hadis nakletti. Ona, bu Resûlullah'a (s.a.v.) ref ediliyor (neden ref etmiyorsun?) dediğimde '*Resûlullah'tan sonrakine nispet etmek bize daha hoş geliyor. Belki onda ziyade veya noksanlık vardır*' dedi.²⁷⁰

Tirmizî'nin (ö. 279/892) bir rivayetine göre Meryem Sûresinin 71. âyetinin tefsiri ile ilgili İsrâil'in (ö. 160/776) Süddî'den (ö. 127/745) onun da Mürre el-Hemedânî (ö. 76/695) vasıtasıyla İbn Mes'ûd'dan merfû naklettiği bir rivayeti, Şu'be (ö. 160/776) Süddî'den mevkuf rivayet etmektedir. Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/814) Şu'be'ye bu hadisi İsrâil'in Süddî'den merfû rivayet ettiğini, kendisinin ise mevkuf rivayet ettiğini sorunca Şu'be '*ben de bunu Süddî'den merfû olarak duydum, fakat kasten/bilerek onu mevkuf rivayet etmiyorum*' demektedir.²⁷¹

²⁶⁹ Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 456-457.

²⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, IV, 307.

²⁷¹ Tirmizî, "Tefsîr Sûre 19", 5, No: 3158, 3159.

Dârekutnî de merfû ve mevkuf nakledilen birçok rivayetin değerlendirmesinde bu hususa dikkat çekmektedir. ‘Beşikte iken ancak üç kişi konuşmuştur. Hz. İsrâ, Benî İsrâil’den bir adam...’ (لم يتكلم في المهدي إلا ثلاثة عيسى بن مريم وكان من بني إسرائيل رجل عابد يقال له) (جُرَيْج)²⁷² hadisini İbn Sîrîn→Ebû Hüreyre isnadıyla Cerîr b. Hâzım (ö. 175/791) ve İmrân b. Hâlid merfû rivayet ederken, Eyyûb (ö. 131/1748) ve Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756) mevkuf olarak rivayet etmektedir. Dârekutnî (ö. 385/995), hadisin ref’inin sahih olduğunu ve İbn Avn’ın (ö. 151/768) da bazen merfûları vakfettiğini söylemektedir.²⁷³ İbn Sîrîn, Ebû Hüreyre’den merfû olarak Âdem (a.s.) ile Mûsâ’nın (a.s.) tartışmalarını rivayet etmektedir.²⁷⁴ Hadis Ebû Hüreyre’den mevkuf olarak da rivayet edilmiştir. Dârekutnî, merfû ve mevkuf rivayetleri değerlendirirken hadisi İbn Sîrîn vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den mevkuf nakleden Ebû Hilâl er-Râsibî (ö. 167/783) hakkında ‘Ebû Hilâl çoğu zaman hadisi ref etmekten çekinirdi’ demektedir.²⁷⁵ Dârekutnî, birçok sika râvinin Ebû Bekir’den merfû rivayet ettiği ‘insanlar bir münker görür, onu düzeltmezlerse, Allah onun ikâbını onların hepsine umumî kılar (إذا رأى الناس المنكر فلم يغيروه أوشك أن يعتمهم الله بعقابه)’ hadisini rivayet edenlerin hepsinin sika olduğunu belirtirken, râvilerden Kays b. Ebû Hâzım (ö. 84/703) için şöyle der: ‘Kays b. Ebû Hâzım bazen hadis rivayetinde aktif davranıyor ve hadisi ref ediyor, bazen ise bundan çekiniyor ve hadisi mevkuf olarak Ebû Bekir’den rivayet ediyordu’²⁷⁶ Dârekutnî, Mis‘ar’ın (ö. 155/772) da merfûları mevkuf rivayet ettiğine işaret eder. Mis‘ar

²⁷² Buhârî, “Enbiyâ”, 48; Müslim, “Birr”, 8; Ahmed b. Hanbel, II, 307-308; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 595.

²⁷³ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 14, No: 1820 (وكان ابن عون ربما وقف المرفوع). İbn Avn, Muhammed b. Sîrîn’in Ebû Hüreyre’den sadece üç hadisi ref ettiğini söylemekte ve onun Ebû Hüreyre’nin hadislerini ref etmediğini nakletmektedir (Bu hadisler için bkz. Ukaylî, *ed-Du‘afâ*, IV, 336, No: 1941; Fesevî, *el-Ma‘rife ve’t-târîh*, III, 134; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XXV, 351; XXX, 190; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 34, No: 75; Zehebî, *Siyer*, VI, 359). Zehebî ayrıca *eş-Şahîh*’te İbn Sîrîn’in Ebû Hüreyre’den birçok merfû rivayetlerinin olduğunu belirtir (*Siyer*, VI, 359-360).

²⁷⁴ Hemmâm b. Münebbih, *eş-Şahîfe* (Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm b. Münebbih), Thk. ve neşr: Muhammed Hamidullah, Terc. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1967, s. 99, No: 45; Buhârî, “Enbiyâ”, 31; “Tevhîd”, 37; Müslim, “Kader”, 13, 15; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16, 17; Tirmizî, “Kader”, 2; Ahmed b. Hanbel, II, 248, 264.

²⁷⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 116, No: 1442 (كان أبو هلال كثيرا ما يتوقى رفع الحديث). Ebû Hilâl er-Râsibî hakkında bkz. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebir*, I, 105, No: 297; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve’t-ta‘dil*, VII, 273, No: 1484; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 212, No: 1685; Ukaylî, *ed-Du‘afâ*, IV, 74, No: 1630; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 283, No: 979; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 195, No: 301.

²⁷⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, I, 253, No: 47 (يُشبهه أن يكون قيسُ ابن أبي حازم كان ينشط في الرواية مرة فيسنده ومرة يُجن عنه فيقفه). Hadis için bkz. Ebû Dâvûd, “Melâhim”, 17; Tirmizî, “Fiten”, 8; “Tefsîr Sûre 5”, 17; İbn Mâce, “Fiten”, 20; Ahmed b. Hanbel, I, 2, 5, 7, 9; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VII, 505, No: 37583.

vasıtasıyla merfû ve mevkuf nakledilen bir hadisin akabinde ‘*Mis‘ar bazen tevakkî düşüncesiyle isnadı kasreder, bazen de onu isnad eder (ref eder)*’ demektir.²⁷⁷ Dârekutnî, el-A‘meş’in (ö. 147/764) İbn Mes‘ûd’dan merfû ve mevkuf naklettiği ‘*Kıyamet günü insanlar arasında ilk hüküm verilecek şey, kan davalarıdır*’²⁷⁸ hadisini merfû olarak sahih kabul etmekte, hadisin merfû ve mevkuf nakledilmesinin sebebi için ise ‘*el-A‘meş bu hadisi bazen merfû, bazen de mevkuf rivayet ediyordu*’ demektir.²⁷⁹

Kütüb-i Sitte ricâlinden olan Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) hakkında Ya‘kûb b. Şeybe (ö. 262/875) şöyle demektir: “Hammâd b. Zeyd, İbn Seleme’den ve bütün sikalardan daha esbettir. Ancak Hammâd b. Zeyd’in isnadlarda kasr yaptığı ve merfûları vakfettiği bilinmektedir. İhtiyatından dolayı çok şüphe ederdi. Vakarlı idi. Müracaat ettiği bir kitabı yoktu. Bazen hatırlar ve hadisi ref eder, bazen de bundan sakınır, hadisi ref etmezdi. Bilhassa Eyyûb’un rivayetlerinde çok dikkatli davrananlardandı.”²⁸⁰

Bazı muhaddislere hadisi ref etmek çok ağır geliyordu. Bunun sonucu olarak rivayet ettikleri bir kısım merfû hadisi mevkuf naklediyorlardı. Şu‘be (ö. 160/776) şöyle demektir: ‘*Süleyman et-Teymî’den (ö. 143/760) daha faziletli bir muhaddis görmedim. Eğer Resûlullah’tan bize bir hadis rivayet ediyorsa (كان إذا حدّث بحديث يرفعه)* yüzünde hoşnutsuzluk görülürdü ve yüzü değişirdi.’²⁸¹ Şu‘be onun bu hassasiyetinden dolayı ‘*Süleyman et-Teymî’nin şekki bizim nezdimizde yakındır*’ demektir.²⁸²

Mâlik b. Enes (ö. 179/795) de Müslim b. Ebû Meryem’i (ö. 136-140/753-757) överken, onun neredeyse Resûlullah’a (s.a.v.) hiçbir hadisi ref etmediğini söylemektedir.²⁸³ Müslim b. Ebû Meryem’den Mâlik, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce hadis rivayet etmiştir. Fakat onun merfû naklettiği hadisler de vardır.

²⁷⁷ Dârekutnî, *el-İtel*, XI, 294, No: 2291 (مسّعار كان ربّما قصر بالإسناد طلباً للتوقّي وربّما أسنده).

²⁷⁸ Buhârî, “Rikâk”, 48; “Diyât”, 1; Müslim, “Kasâme”, 28; Tirmizî, Diyât”, Nesâî, “Taḥrîmü’d-dem”, 2; İbn Mâce, Diyât”, 1; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 35, No: 269; Ahmed b. Hanbel, I, 388, 440, 442.

²⁷⁹ Dârekutnî, *el-İtel*, V, 91, No: 736 (يشبه أن يكون الأعمش كان يرفعه مرّة ويقفه أخرى والله أعلم).

²⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 10, No: 13 (حماد بن زيد أثبت من ابن سلمة وكل ثقة غير أن ابن زيد معروف بأنه يقصر في الأسانيد) ويوقف المرفوع وكثير الشك بتوقيه وكان جليلاً لم يكن له كتاب يرجع إليه فكان أحياناً يذكر فيرفع الحديث وأحياناً يهاب الحديث ولا يرفعه وكان يعدّ من المشتبّهين في أبواب خاصة (يرفعه وكان يعدّ من المشتبّهين في أبواب خاصة). Suiçmez de ihtiyat vb. sebeplerle merfû hadisleri mevkuf olarak nakleden bazı râvilere işaret etmiştir. Bkz. Hadiste Ref Problemi, s. 179.

²⁸¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥu ve’t-ta’dil*, I, 142, No: 32.

²⁸² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥu ve’t-ta’dil*, I, 143.

²⁸³ (كان لا يكاد يرفع حديثاً إلى النبي صلى الله عليه وسلم) İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 138, No: 253; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XXVII, 542; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerḥu ve’t-ta’dil*, I, 19; VIII, 196; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XIII, 192. İmam Mâlik’in bu değerlendirmesi eğer sahih ise biraz fazla mübalağalıdır. Mâlik *Muvaḫḫa*’da ondan bir merfû (“Şalât”, 48) ve iki mevkuf (“Ḥusnü’l-ḥuluk”, 18; “Libâs”, 7) rivayetle

İmam Mâlik'in de bazı merfû hadisleri naklederken ref etmediği görülür. Mâlik, Nâfi' → İbn Ömer senediyle merfû olarak '(من شرب الخمر في الدنيا ثم لم يتب منها حرمها في الآخرة)' *Kim dünyada içki içer ve tövbe etmezse Âhirette bundan mahrum bırakılır*' hadisini *Muvaţta'*da zikretmektedir.²⁸⁴ Aynı hadisi Müslim (ö. 261/875) de nakleder. Bunlardan birinde Müslim hadisi Abdullah b. Mesleme b. Ka'neb (ö. 221/835) vasıtasıyla Mâlik'ten aynı senedle rivayet etmektedir.²⁸⁵ Bu rivayette Mâlik metni İbn Ömer'in sözü şeklinde nakletmektedir. Rivayetin sonunda ise şu ifade yer almaktadır: "*Mâlik'e denildi ki, hadisi ref etti mi? Mâlik evet dedi*". Eğer Mâlik'i dinleyenler bunu sormamış olsalardı, hadis mevkuf kabul edilecekti. Bu rivayet 'حدثنا مالك' ifadesiyle nakledilmektedir. Müslim'in diğer bir rivayeti ise Yahyâ b. Yahyâ'nın Mâlik'ten aynı senedle rivayetidir. Bu rivayette Yahyâ b. Yahyâ 'قرأت على مالك' (*Mâlik'e okudum*) demektedir ve '*Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu*' diyerek hadisi nakletmektedir.²⁸⁶ Müslim ayrıca Ubeydullah b. Ömer (ö. 145/762) ve Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758) vasıtasıyla hadisi merfû şekliyle Nâfi'den nakletmektedir.²⁸⁷

Bazı râvilerin merfûları mevkuf nakletmedeki titizlikleri nedeniyle Dârekutnî, ihtiyatlı davranan râvilerin mevkuf naklettikleri hadisleri adalet ve zabt sahibi başka râviler merfû rivayet ederse hadisin merfû olduğunu kabul etmektedir. Dârekutnî, merfû ve mevkuf nakledilen '*Cehennem dedi ki: Yâ Rab! Neden bana zorbalı ve kibirliler*

bulunmuştur. Diğer eserlerde de merfû rivayetleri vardır. Bkz. Buhârî, "Zekât", 8; "Hudûd", 42; Müslim, "Mesâcid", 116; "Birr ve ş-şıla", 36 (Mâlik'in mevkuf rivayet ettiği bu hadisi (Muvaţta', "Libâs", 7) Müslim bir defa ref ettiğini belirterek nakletmektedir); Ebû Dâvûd, "Şalât", 181; Nesâî, "Taţbîk", 97, 98; "Sehv", 31, 32; İbn Mâce, "Mesâcid", 9; Ahmed b. Hanbel, II, 45, 65, 73; IV, 55, 56; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, merfû olarak; II, 195, 248, No: 3048, 3239; IV, 314, No: 7915; VI, 54, No: 9986; VII, 413, No: 13677; mevkuf olarak ise; VI, 135, No: 10251; VII, 477, No: 13954; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, mevkuf olarak; II, 178, No: 7849; V, 199, No: 25198; VI, 49, No: 29385.

²⁸⁴ Muvaţta', "Eşribe", 11.

²⁸⁵ Müslim, "Eşribe", 77.

²⁸⁶ Müslim, "Eşribe", 76.

²⁸⁷ Müslim, "Eşribe", 78. Rivayetler arasında küçük lafız farklılıkları da mevcuttur. Hadisin diğer kaynakları için bkz. Buhârî, "Eşribe", 1; Ebû Dâvûd, "Eşribe", 5; Tirmizî, "Eşribe", 1; Nesâî, "Eşribe", 46; İbn Mâce, "Eşribe", 2; Dârimî, "Eşribe", 2; Ahmed b. Hanbel, II, 19, 22, 28, 38, 98, 106, 123, 142; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 254, No: 1857. Tirmizî Hammâd b. Zeyd → Eyyûb → Nâfi' → İbn Ömer vasıtasıyla merfû olarak '*her sarhoş eden içkidir ve her sarhoş eden haramdır. Kim dünyada şarab içerse âhirette içemez*' hadisini nakletmekte ve bu hadisi sahih hasen olarak nitelemektedir. Hadisin İbn Ömer'den Nâfi' vasıtasıyla başka vecihlerle de nakledildiğini söyleyen Tirmizî, İmam Mâlik'in de hadisi Nâfi' vasıtasıyla rivayet ettiğini, fakat hadisi vakfedip ref etmediğini söylemektedir (Tirmizî, "Eşribe", 1). Yahyâ b. Yahyâ rivayeti *Muvaţta'*da ve Şeybânî rivayetinde ise hadis merfû olarak yer almaktadır (Muvaţta' (Şeybânî Rivayeti), III, 87, No: 714). Tirmizî Müslim'in de nakilde bulunduğu sadece Ka'nebî rivayetine göre değerlendirmede bulunmuştur.

(cebbârûn ve mütekebbirûn) giriyor? Cennet dedi ki: Yâ Rab! Neden bana fakirler ve miskinler giriyor...'²⁸⁸ rivayetinin merfû şeklinin daha doğru olduğunu söylemekte, hadisi mevkuf nakleden İbn Sîrîn'in (ö. 110/728) âdetinin tevakkuf olduğunu ve bu nedenle hadisi mevkuf nakletmiş olabileceğini belirtmektedir.²⁸⁹ Dârekutnî, İbn Sîrîn'in bu özelliğine bir başka yerde ise şu sözünü dikkat çekmektedir: 'İbn Sîrîn vera' ve takvası nedeniyle duruma göre bazen hadisin merfû olduğunu sarıh bir şekilde ifade eder, bazen bunu sadece ima eder ve bazen de tevakkuf ederdi.'²⁹⁰

Dârekutnî, İbn Sîrîn'in Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak rivayet ettiği 'البهيمة عقلها جبار والبئر جبار والمعدن جبار وفي الركاز الخمس'²⁹¹ hadisini Abdullah b. Bekir el-Müzenî'nin aynı senedle 'كان يقال' (şöyle denilirdi) ifadesiyle naklettiğini belirtir ve şöyle der: 'Bu rivayetin merfû şekli sahihtir. Çünkü İbn Sîrîn hadisi ref etme hususunda çok şiddetli davranmaktadır.'²⁹² Dârekutnî, hadis rivayetinde ihtiyatlı davranan İbn Sîrîn'in hadisi ref etmesine ayrı bir değer vermekte ve başkalarının mevkuf rivayet ettiği halde onun merfû naklettiği hadisin merfû olduğunu kabul etmektedir. Dârekutnî Ebû Hüreyre'den İbn Sîrîn ve başkaları tarafından merfû ve mevkuf rivayet edilen 'ساتيخ اسناسدا يمين، مالن بركات و كازانين جدير (اليمين الكاذبة منقفة للسئلة مُمحقة للكسب)' hadisinin ref'inin sahih olduğunu, çünkü İbn Sîrîn'in bunu Ebû Hüreyre'den merfû rivayet ettiğini söyler.²⁹³

Bir hadisin merfû mu yoksa mevkuf mu olduğunu bilmediğini söyleyen râvinin rivayetlerinde bu ifadeyi zikretmeyen daha sonraki râvilerin hadisi araştırıp ona göre rivayet ettikleri muhtemeldir. Ma'mer, Hemmâm b. Münebbih vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den naklettiği 'Allah kulunun tövbesiyle sizden biriniz bir vadide, orada

²⁸⁸ Hemmâm b. Münebbih, *eş-Sahîfe*, s. 101, No: 51; Müslim, "Cennet", 34; Tirmizî, "Cennet", 22; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, XI, 423, No: 20894; Ahmed b. Hanbel, II, 276, 314, 450, 507; III, 13, 78.

²⁸⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, IX, 160, No: 1690 (المرفوع أشبه وعادة ابن سيرين التوقف).

²⁹⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 25, No: 1827 (أن ابن سيرين من توقيه وتورعه تارة يصرح بالرفع، وتارة يومي، وتارة يتوقف على (حسب نشاطه في الحال).

²⁹¹ Nesâî, "Zekât", 28; Ahmed b. Hanbel, II, 411, 493, 499, 507. Ayrıca bkz. Hemmâm b. Münebbih, *eş-Sahîfe*, s. 132, No: 137; Muvatta', "Ukûl", 12; Buhârî, "Zekât", 66; "Diyât", 28, 29; "Müsâkât", 3; Müslim, "Hudûd", 45, 46; Ebû Dâvûd, "Diyât", 27, 31; Tirmizî, "Zekât", 28; İbn Mâce, "Diyât", 27.

²⁹² Dârekutnî, *el-İlel*, X, 27, No: 1829. Dârekutnî, merfû şeklinin sahih olduğunu söylediği diğer bir rivayette de İbn Sîrîn için 'İbn Sîrîn'in çoğu zaman hadisi ref etmekten tevakkuf etme şeklindeki âdetini biliyorsun' diyerek buna işaret etmektedir (Dârekutnî, *el-İlel*, X, 29, No: 1830). Dârekutnî'nin 'كان يقال' şeklinde rivayetleri merfû olarak vasıflandırmadığı da görülmektedir.

²⁹³ Dârekutnî, *el-İlel*, XI, 140, No: 2177. Hadis için bkz. Buhârî, "Büyü", 26; Müslim, "Müsâkât", 131; Ebû Dâvûd, "Büyü", 6; Nesâî, "Büyü", 5; Ahmed b. Hanbel, II, 235, 242, 413.

susuzluktan ölüm korkusunu yaşadığı bir sırada yitiğini bulduğunda sevindiği gibi sevinir' hadisini zikrederken (Hemmâm), 'onu ref edip etmediğini bilmiyorum' demektedir.²⁹⁴ Müslim ise hadisi aynı senedle Ma' mer'den nakletmekte fakat bu tereddüde yer vermemektedir.²⁹⁵ Hemmâm b. Münebbih'in eṣ-Şaḥîfe 'sinde de hadisin merfû olup olmadığı ile ilgili bir tereddüt zikredilmemektedir.²⁹⁶ Müslim'in bu rivayeti esas alması mümkündür. Ayrıca Hemmâm'ın bu hadisi birçok defa rivayet edip bazen bu tereddüdünü ifade etmesi de muhtemeldir.

Yine bazı muhaddisler hadisi rivayet ederken 'hadisi bir defa ret etti, iki defa ref etti, bir defasında ref etti fakat başka bir defa ref etmedi, o hadisi bazen ref ediyordu...' gibi ifadeler kullanmaktadırlar. Bu durum onların hadisi aynı kişiden birçok defa dinlediklerini göstermektedir. Diğer taraftan râvilerin bu hususu belirtmeleri hadisin tarihî nakil seyri hakkında da bize bilgi vermektedir. Merfû ve mevkuf nakledilen aynı hadisin kimler tarafından farklı rivayet edildiği de bu şekilde belirlenebilmektedir. Meselâ Tirmizî (ö. 279/892) 'Yeminde İstisna' babında Eyyûb→Nâfi'→İbn Ömer senediyle merfû olarak 'kim yemin eder ve inşaallah derse istisna yapmıştır ve yeminini bozmamıştır (من حلف على يمين فقال إن شاء الله فقد استثنى فلا حث عليه)' hadisini nakletmekte ve şöyle demektedir: "İbn Ömer hadisi hasen bir hadistir. Bu hadisi Ubeydullah b. Ömer ve diğerleri Nâfi'→İbn Ömer'den mevkuf rivayet etmişlerdir. Hadis Sâlim→İbn Ömer isnadıyla da mevkuf nakledilmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî'den (ö. 131/748) başka bu hadisi ref eden kimse bilinmemektedir. İsmâil b. İbrâhim (ö. 194/809), Eyyûb'un bu hadisi bazen ref ettiğini ve bazen ise ref etmediğini söyledi."²⁹⁷

Bazı râviler ise, önceleri merfû rivayet ettikleri bir hadisin mevkuf olduğunu birilerinin ona söylemesi, rivayet hakkındaki kanaatinin değişmesi, tereddütle merfû rivayet ettiği bir hadisin mevkuf olduğunu hatırlaması gibi sebeplerle daha sonra mevkuf rivayet etmiş olabilir. Fakat hadisi ondan daha önce merfû olarak duymuş olan bir râvi, rivayete sadık kalarak bunu merfû rivayet etmiş ve yanlış olabilir.²⁹⁸

²⁹⁴ Ma' mer, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 297-298, No: 20587 (لا أدري أيرفعه أم لا).

²⁹⁵ Müslim, "Tevbe", 1-8.

²⁹⁶ Hemmâm b. Münebbih, *eṣ-Şaḥîfe*, s. 112, No: 79.

²⁹⁷ Tirmizî, "Nüzûr", 7 (وكان أيوب أحياناً يرفعه وأحياناً لا يرفعه).

²⁹⁸ Buna örnek bir rivayet için bkz. İbn Ebû Hâtim, *İlâl*, I, 374, No: 1113; Beyhakî, *es-Sünen*, VI, 38, No: 10990, 10991; Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 38; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, VIII, 244, No: 15066.

II. MERFÛ VE MEVKUFUN TERCİHİNDE TEVAKKUF

Tevakkuf, hadisi metin ve sened yönünden tenkit için yeterli veri bulunmadığında değerlendirmeyi ertelemek ve askıya almak, yeni veriler elde edinceye kadar araştırmaları sürdürmek şeklinde açıklanmaktadır.²⁹⁹ Tevakkuf, aynı zamanda hadis tenkidinde muhaddislerin ihtiyat ve titizliklerinin de bir göstergesidir. Onlar yeterli delil bulamadıklarında kendilerini herhangi bir görüşü kabule ve rivayetlerden birini tercihe mecbur hissetmemişlerdir. Meselâ, Ebû Hâtim (ö. 277/890) bazı rivayetlerde merfû ve mevkuf her iki ihtimali de kuvvetli görüp kesin bir ifade kullanmamaktadır. Mûsâ b. Ubeyde→Abdullah b. Dînâr→İbn Ömer vasıtasıyla merfû olarak rivayet edilen ‘mü’min bir hurma tasadduk eder. Allah ancak helâl olanı kabul eder... (إن المؤمن يتصدق بالتمر ولا يقبل الله إلا الطيب ...)’ hadisinin senedinin hatalı olduğunu, doğrusunun Abdullah b. Dînâr→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle olduğunu söylemektedir. Ayrıca bazılarının bu hadisi merfû, bazılarının ise mevkuf rivayet ettiğini ve merfû olarak da sahih olmasının muhtemel olduğunu söylemektedir.³⁰⁰ Ebû Hâtim, diğer bir rivayette de mevkuf şeklinin kuvvetli olduğunu ihtimal ile ifade etmektedir. O, Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî’den (ö. 44/654) merfû nakledilen ‘kan aldırın ve alan iftar etmiştir (أفطر الحاجم والمحجوم)’ rivayetinin mevkuf şeklini tercih ettiğini ‘sanki Ebû Râfi’ hadisi daha doğrudur (كأنّ حديث أبي رافع أشبه)’ ifadesiyle belirtmektedir. Ebû Zür‘a (ö. 264/877) da ‘Ebû Râfi’ rivayeti daha doğrudur’ ifadesini kullanmakta, İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) kendisine hadisin mevkuf mu, yoksa merfû mu olduğunu sorunca sükût etmekte ve bir tercihte bulunmamaktadır.³⁰¹ Ebû Hüreyre’den merfû rivayet edilen ‘bir kul Allah’tan yedi defa cenneti isterse, cennet şöyle der: Allah’ım onu benimle rızıklandır (لا يسأل الله عبداً الجنة سبع مرات إلا قالت الجنة اللهم ارزقني مني)’ rivayeti hakkında Ebû Hâtim, ‘bunu Hammâd’dan bir topluluk rivayet etti ve vakfedip ref etmediler. Sahih olan mevkuf olmasıdır’ derken; aynı hadis Ebû Zür‘a’ya sorulunca, ‘bunu bilmiyorum, bu hadis hakkında sana ne diyeyim bilemiyorum’ demektir.³⁰²

²⁹⁹ Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 232.

³⁰⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 216, No: 628. Ebû Hâtim’in ‘hadisin merfû olması muhtemeldir’ dediği diğer bir rivayet için bkz. İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 210, No: 2119.

³⁰¹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 234-235, No: 682. Ebû Hâtim, İbn Cüreyc→Atâ→Ebû Hüreyre senediyle nakledilen merfû rivayetinin ise hata olduğunu, Atâ’nın başka biri vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den bunu mevkuf rivayet ettiğini söylemektedir. Bkz. İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 251, No: 738.

³⁰² İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 192-193, No: 2070 (لا أحفظه لا أدري ما أقول لك فيه).

Dârekutnî de *el-İlel*'inde merfû ve mevkuf nakledilen bazı rivayetler hakkında kesin bir tercihte bulunmamakta, ihtilâfları zikredip '*en doğrusunu Allah bilir*' demektedir. Meselâ, ipek giymenin yasaklandığını bildiren (*نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم*) (*عن لبس الحرير إسماعيل...*) rivayeti için Müslim'in bunu merfû rivayet ettiğini söyleyip '*والله أعلم*' ifadesini kullanmaktadır.³⁰³ Dârekutnî, İsrâil'in (ö. 160/776) Süddî'den (ö. 127/745) merfû, Şu'be'nin (ö. 160/776) ise mevkuf rivayet ettiği Meryem Sûresinin 71. âyetinin tefsiri hakkında bir hadisin merfû olduğunu kesin bir şekilde söylemeyip '*merfû olma ihtimali vardır*' demektedir.³⁰⁴ Dârekutnî'nin merfû-mevkuf tercihini tereddütle ifade ettiği diğer bir rivayet de '*kabir azabının çoğu idrardandır*' hadisidir.³⁰⁵ Tevakkuf edilen rivayetlerin mevkuf kabul edilmesi ise ihtiyata daha uygundur.

Diğer taraftan sonraki dönem muhaddislerinin eserlerine aldıkları hadisler hakkında, hadisi râvilerinden birinin merfû ve mevkuf naklettiklerini, râvilerin hadisin merfû veya mevkuf olduğunda tereddütlerini veya bir hadisi farklı zamanlarda merfû veya mevkuf nakletmelerini de hadisi naklederken belirttikleri görülür. Onların bu titizliği hadislerin nakil seyrini bize ayrıntısıyla ulaştırmaktadır.

Bu uygulamayı başta Kütüb-i Sitte olmak üzere bütün eserlerde görmek mümkündür. Meselâ, Buhârî (ö. 256/869) Ubeydullah b. Mûsâ, Ömer b. Hafs ve Cerîr vasıtasıyla A'meş→Şakîk→Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Mûsâ el-Eş'ârî senediyle merfû olarak Resûlullah'tan (s.a.v.) '*Kıyametin kopmasından önce bir takım günler vardır ki, onlarda yeryüzünde câhillik yayılır, ilim kaldırılır ve öldürmekten ibaret olan*

³⁰³ Dârekutnî, *el-İlel*, II, 154, s. 180; Dârekutnî'nin hiçbir tercihte bulunmadığı diğer bazı rivayetler için bkz. *el-İlel*, II, 202, No: 221; II, 220, No: 232; III, 60-61, No: 285; III, 110, No: 311; III, 178-179, No: 342; IX, 116-120, No: 1669; IV, 92-94, No: 447; IV, 164, No: 487; IV, 185, No: 495; VI, 110, No: 1010; X, 63, No: 1868.

³⁰⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, V, 273, No: 874. Hadis için bkz. Tirmizî, "Tefsîr Sûre 19", 5 (Tirmizî hadisi mevkuf olarak da rivayet eder ve Şu'be'nin bir defasında hadisi Süddî'den merfû olarak işitmesine rağmen bilerek mevkuf rivayet ettiğini, kendisine Süddî'nin bu hadisi merfû rivayet ettiği hatırlatılınca '*ben de ondan bunu merfû olarak işittim, fakat bilerek mevkuf rivayet ediyorum*' dediğini de zikretmektedir); Ahmed b. Hanbel, I, 435; Dârimî, "Rekâik", 89; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 375. Dârekutnî'nin ihtimalle hüküm verdiği diğer bir rivayet için bkz. *el-İlel*, V, 295-296, No: 894.

³⁰⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, VIII, 208, No: 1518. Hadis için bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, I, 122; İbn Mâce, "Tahâret", 26, No: 348; Ahmed b. Hanbel, II, 326, 388, 389; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 183; Dârekutnî *es-Sünen*, I, 128 (Burada sahih olduğunu söylemektedir); İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 366, No: 1081 (İbn Ebû Hâtim, (merfû olarak) bu bâtil bir hadistir demektedir). Dârekutnî bu rivayetin mevkuf şeklinin daha sahih gözüktüğünü (*يُشبهه أن يكون الموقوف أصح*) söylemektedir. İbn Ebû Hâtim'in bu rivayetin merfû naklini bâtil olarak nitelemesi de dikkat çekicidir.

hercümerç çoğalır’ şeklinde üç rivayete birbiri ardınca yer vermektedir.³⁰⁶ Dördüncü bir rivayet olarak Buhârî Muhammed b. Beşşâr→Ġunder→Şu‘be→Vâsıl→Şakîk→İbn Mes‘ûd senediyle aynı metni nakletmekte ve Şu‘be’nin ‘*zannediyorum İbn Mes‘ûd bunu Resûlullah’a (s.a.v.) ref etti (أحسبُه رفعه)*’ dediğini söylemekte ve hadisin kendisine ulaşmasındaki bu ayrıntıyı zikretmektedir.³⁰⁷

Müslim (ö. 261/875) de Yahyâ b. Saîd→Şu‘be→el-Hakem ve Mansûr→Mücâhid→Ebû Ma‘mer’den (ابن مسعود) أتى علقها قال (أن أميراً كان بمكة يسلم تسليمتين فقال عبد الله (الحكم في حديثه إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يفعلها arkasından da hadisin ref özelliği olmaksızın Yahyâ b. Saîd→Şu‘be→el-Hakem ve Mansûr→Mücâhid→Ebû Ma‘mer→Abdullah b. Mes‘ûd senediyle hadisi tekrar nakletmekte ve ‘Şu‘be (ö. 160/776) dedi ki: ‘*onu bir defa ref etti (رفعه مرة)*’ diyerek (أن (أميراً أو رجلاً سلم تسليمتين فقال عبد الله أتى علقها وقت الظهر) ما لم يحضر العصر ووقت العصر ما لم تصفر الشمس ووقت المغرب ما لم يسقط ثور الشفق ووقت العشاء إلى نصف الليل (ووقت الفجر ما لم تطلع الشمس) hadisini nakletmekte ve Ebû Âmir el-Akadî (ö. 205/820) ve Yahyâ b. Ebû Bukeyr’den (ö. 209/824) Şu‘be vasıtasıyla aynı senedle hadisi tekrarlamakta ve bu ikisinin Şu‘be’den rivayetlerinde onun hadisi bir defa ref edip iki defa ref etmediğini bildirmektedir (قال شعبة رفعه مرة ولم يرفعه مرتين)³⁰⁹ Bu hadisin re’yle

³⁰⁶ Buhârî, “Fiten”, 5.

³⁰⁷ Buhârî, “Fiten”, 5. Hadis için ayrıca bakınız. Müslim, “İlim”, 10; Tirmizî, “Fiten”, 31; İbn Mâce, “Fiten”, 26, No: 4050, 4051; Ahmed b. Hanbel, I, 389, 402, 405, 439, 450; II, 492; IV, 391, 392, 405, 406, 414; V, 389. Ahmed b. Hanbel de Şu‘be vasıtasıyla Vâsıl’dan naklettiği rivayette Buhârî gibi bu ifadeyi aynen zikretmektedir (Ahmed b. Hanbel, I, 439). Buhârî’nin Cerir vasıtasıyla A‘meş’ten merfû naklettiği bir hadisin arkasından Şu‘be’nin bu hadisi A‘meş’ten mevkuף naklettiğini belirttiği diğer bir rivayet için bkz. Buhârî, “Da‘avât”, 66.

³⁰⁸ Müslim, “Mesâcid”, 117, 118. Hadisi merfû olarak başkaları da nakletmektedir. Bkz. Tayâlisî, *el-Müsneğ*, s. 48, No: 364; Ebû Avâne, *el-Müsneğ*, I, 549, No: 2053; II, 238; Ahmed b. Hanbel, I, 268; Dârimî, “Şalât”, 87. Ahmed b. Hanbel de Yahyâ b. Saîd’in Şu‘be vasıtasıyla naklettiği bir rivayet için Yahyâ’nın ‘*Şu‘be’den bunu bir defa ref ettiğini duydum. Sonra ref etmeyi terk etti (سمعتُه مرة رفعه ثم تركه)*’ dediğini bildirmektedir (Ahmed b. Hanbel, I, 444).

³⁰⁹ Müslim, “Mesâcid”, 172. Müslim devamla Hemmâm ve Haccâc vasıtasıyla Katâde’den aynı senedle iki merfû hadis daha nakletmektedir (Müslim, “Mesâcid”, 173, 174). İbn Ebû Şeybe ise hadisi Şu‘be’den Ġunder ve Yahyâ b. Ebû Bukeyr vasıtasıyla nakletmiştir (*el-Muşannef*, I, 282, No: 3228, 3229). İbn Ebû Şeybe’nin Ġunder vasıtasıyla olan birinci rivayeti mevkuftur. Yahyâ b. Ebû Bukeyr’den olan ikinci rivayeti ise Müslim’in de İbn Ebû Şeybe’den naklettiği rivayettir ve Şu‘be’nin hadisi bir defa ref ettiğini, iki defa ise ref etmediğini belirtmekte ve hadisi merfû nakletmektedir. Hadisi Hemmâm ve Katâde vasıtasıyla Şu‘be’den nakleden Tayâlisî de ‘*Şu‘be hadisi bazen ref eder bazen ref etmezdi*’ dediğini zikretmektedir (*el-Müsneğ*, s. 197, No: 2249). Hadis için ayrıca bkz. Tirmizî, “Mevâkış”, 1; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 2; Nesâî, “Mevâkış”, 15; Ahmed b. Hanbel, II, 210, 213,

bilinemeyecek bir konuda olduğu da dikkate alınması gereken bir husustur. Müslim mîkât sınırları ile ilgili Câbir b. Abdullah'ın (ö. 78/697) bir rivayetinde ise senedde yer alan Ebü'z-Zübeyr'in (ö. 128/745) Câbir b. Abdullah için 'bunu Resûlullah'a ref ettiğini zannediyorum (أَحْسَبُهُ رَفَعَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ)' ifadesini nakletmekle hadisin ref'i hakkındaki tereddüdü rivayeti esnasında zikretmektedir.³¹⁰

Müslim ayrıca 'رفعه' ve 'يبلغ به' gibi ifadelerle nakledilen rivayetleri de belirtmektedir. Müslim, Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) ve Ebü'r-Rebî' ez-Zehrânî (ö. 234/848) vasıtasıyla Hammâd b. Zeyd→Eyyûb→Ebû Kılâbe→Ebû Esmâ→Sevbân senediyle merfû olarak 'hasta ziyaret eden, dönünceye kadar cennet yolundadır' hadisini nakletmektedir. Müslim, hadisi kendisine nakleden Ebü'r-Rebî' ez-Zehrânî'nin 'hadisi Resûlullah'a ref etti' dediğini, Saîd b. Mansûr'un ise 'Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki' diyerek naklettiklerini belirtir.³¹¹ Yine Müslim 'kim ikindi namazını geçirirse sanki o malını ve ehlini yitirmiş gibidir' hadisini merfû olarak farklı senedlerle İbn Ömer'den rivayet etmektedir. Bunlardan biri İmam Mâlik'tendir ve *Muvaṭṭa'*'da da yer almaktadır. Müslim Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ve Amr b. Muhammed vasıtasıyla İbn Ömer'den naklettiği merfû rivayet için şöyle demektedir: Amr 'يبلغ به', İbn Ebû Şeybe ise 'رفعه' dedi' diyerek hadis kendisine nasıl ulaşırsa aynı şekilde nakletmiştir.³¹²

Müslim, kulun tövbesine Allah'ın sevincini anlatan hadisi Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Nu'mân b. Beşîr (ö. 44/664), Berâ b. Âzib (ö. 72/691) ve Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/712) merfû olarak nakletmektedir.³¹³ Müslim'in Simâk→Nu'mân b. Beşîr senediyle naklettiği rivayette ise Simâk şöyle demektedir: "Nu'mân b.

223. Mevkuf rivayet için bkz. Bezzâr, *el-Müsned*, VI, 404, No: 2428. Ahmed b. Hanbel de Muhammed b. Ca'fer→Şu'be→Mansûr→Ebû Hâzim→Ebû Hüreyre senediyle 'uç günden fazla küs durmak yoktur.. (لا هجرة بعد ثلاث أو فوق ثلاث...)' hadisini nakleder ve Muhammed b. Ca'fer'in 'Şu'be bunu bir defa ref etti, sonra bir daha ref etmedi (قال شعبة رفعه مرة ثم لم يرفعه بعد)' dediğini nakleder (Ahmed b. Hanbel, II, 456). Şu'be'nin rivayetlerini bazen ref edip bazen ref etmediğinin bildirildiği diğer rivayetler için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XII, 116, No: 12731 (رفعه مرة ولم يرفعه مرتين); Ahmed b. Hanbel, II, 456 (رفعه مرة ولم يرفعه بعد).

³¹⁰ Müslim, "Hac", 18 (حدثني محمد بن حاتم وعبد بن حميد كلاهما عن محمد بن بكر قال عبد أخبرنا محمد أخبرنا بن جريج أخبرني أبو (18 "Hac", 18 (حدثني محمد بن حاتم وعبد بن حميد كلاهما عن محمد بن بكر قال عبد أخبرنا محمد أخبرنا بن جريج أخبرني أبو الزبير أنه سمع جابر بن عبد الله رضي الله عنهما يسأل عن المهمل فقال: سمعت (أحسبه رفع إلى النبي صلى الله عليه وسلم) فقال: مهمل أهل المدينة من ذي الخليفة والطريق الآخر الجحفة ومهمل أهل العراق من ذات عرق ومهمل أهل نجد من قرن ومهمل أهل اليمن من يلملم).

³¹¹ Müslim, "Birr ve's-şıla", 39. Müslim hadisi başkalarından da merfû olarak rivayet etmektedir. Bkz. Müslim, "Birr ve's-şıla", 40-42.

³¹² Müslim, "Mesâcid", 200, 201. Hadis için ayrıca bkz. *Muvaṭṭa'*, "Vuḫût", 21; Buhârî, "Mevâḳīt", 14; Ebû Dâvûd, "Şalât", 5; Tirmizî, "Şalât", 14; Nesâî, "Şalât", 17; *Mevâḳīt*, 17; İbn Mâce, "Şalât", 6; Dârimî, "Şalât", 27; Ahmed b. Hanbel, II, 8, 13, 48, 64, 75, 102, 124, 134, 145, 148.

³¹³ Müslim, "Tevbe", 2-8.

Beşîr bir hitabede bulundu ve şöyle dedi: Allah kulunun tövbesine şu kimsenin sevincinden daha çok sevinir...” Simâk dedi ki: Şa‘bî Nu‘mân’ın bu hadisi Resûlullah’a (s.a.v.) ref ettiğini düşünmektedir. Ben bunu Nu‘mân’dan Resûlullah’a ref ettiğini duymadım.³¹⁴ Diğer bütün rivayetler merfûdur ve Simâk hadisi Nu‘mân b. Beşîr’den kendisi mevkuf rivayet ederken, Şa‘bî’nin hadisi merfû rivayet ettiğini bilmekte, fakat kendisi bunu Nu‘mân’dan duymadığı için ref etmemektedir. Hadisi Nu‘mân’dan merfû nakleden Şa‘bî’nin rivayeti ise Müslim’de yer almamaktadır. Nu‘mân b. Beşîr hadisi bir defa kendi sözü gibi, bir başka defa ise doğrudan Resûlullah’tan nakletmiş olabilir. Ahmed b. Hanbel’in Nu‘mân’dan rivayetinin birinde hadisi Simâk’tan nakleden Hammâd b. Seleme, ‘*bunun Resûlullah’tan (s.a.v.) olduğunu zannediyorum*’ demektedir.³¹⁵ Buradan ‘أظنه عن النبي صلى الله عليه وسلم’ ifadesinin râvinin sadece kendi rivayetindeki şüphesi yerine değil, aynı zamanda hadisin başkaları tarafından merfû rivayet edildiğini bildiği, fakat kendisine hadis mevkuf olarak geldiğinden dolayı o şekilde rivayet ettiği düşünülebilir. Dârimî ise bu hadisi Hammâd b. Seleme vasıtasıyla merfû nakletmiştir.³¹⁶ Ahmed b. Hanbel’in Şerîk vasıtasıyla Simâk’tan naklettiği diğer rivayet ise Nu‘mân’dan merfû nakledilmiştir.³¹⁷

Râvinin hadisin merfû veya mevkuf olduğu hakkındaki farklılığa işaret eden diğer bir rivayeti de Dârimî zikretmektedir. Dârimî, Şu‘be (ö. 160/776) vasıtasıyla İbn Abbas’tan mevkuf olarak naklettiği ‘*hayızlı iken hanımına yaklaşan kişinin bir veya yarım dinar tasadduk edeceği*’ ile ilgili bir rivayetin akabinde Şu‘be’nin ‘*hıfzıma göre bu merfûdur. Fakat falan ve filan merfû olmadığını söylediler. Birisi, ‘bize hıfzındakini tahdis et, filanın falanın dediğini bırak*’ deyince; ‘*Vallâhi dünyada Nuh’un ömrü kadar ömrüm olsa ancak böyle tahdis ederim veya susarım*’ dediğini nakleder.³¹⁸

Ahmed b. Hanbel İbn Abbas’tan ‘*نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن كل ذي ناب وعن كل*’ hadisini merfû ve mevkuf nakletmektedir. Şu‘be→el-Hakem→Meymûn

³¹⁴ Müslim, “Tevbe”, 5 (فرعم الشعبي أنّ النعمان رفع هذا الحديث إلى النبي صلى الله عليه وسلم وأما أنا فلم أسمعها).

³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, IV, 275.

³¹⁶ Dârimî, “Rikâk”, 19.

³¹⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 283. Hadisi Hammâd b. Seleme vasıtasıyla nakleden Tayâlisî de Hammâd b. Seleme’nin hadisi ref etmediğini, İbnü’l-İsbehânî’nin ise Şerîk→Simâk→Nu‘mân b. Beşîr vasıtasıyla rivayetinde hadisi ref ettiğini belirtir. Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 107, No: 794.

³¹⁸ Dârimî, “Tahâret”, 112. Dârimî merfû rivayetlere de yer vermiştir. Hadis için ayrıca bkz. Tirmizî, “Tahâret”, 102, 103; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 46, 47; “Tahâret”, 103; Nesâî, “Tahâret”, 181; “Hayz”, 9; İbn Mâce, “Tahâret”, 123, 129; Ahmed b. Hanbel, I, 230, 237, 245, 282, 286, 306, 312, 325, 339,363.

b. Mihrân→İbn Abbas senediyle mevkuf naklettiği rivayetin akabinde Ahmed b. Hanbel şu bilgiyi nakletmektedir: *Şu‘be* (ö. 160/776) dedi ki: *el-Hakem bunu ref etti fakat ben onu merfû olarak tahdis etmeyi kerih görüyorum. Ayrıca Gaylân ve el-Haccâc da bana bunu Meymûn b. Mihrân vasıtasıyla İbn Abbas’tan rivayet etti fakat ref etmedi.*³¹⁹

el-Hakem b. Uteybe vasıtasıyla Hz. Ali’den “Resûlullah (s.a.v.) (mesh müddetini) misafir için üç gün üç gece, mukîm için ise bir gün bir gece olarak belirledi” dediği nakledilmektedir. Hadisi Hakem b. Uteybe’den (ö. 113-5/731-3) ise A‘meş (ö. 147/764), Şu‘be (ö. 160/776), Zeyd b. Ebû Üneyse (ö. 125/742), Amr b. Kays ve Haccâc b. Urtûta (ö. 145/762) rivayet etmektedir. Diğerleri hadisi merfû naklederken Şu‘be hadisi önceleri merfû rivayet ettiği halde sonraları mevkuf rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) hadisi Şu‘be’den ve diğerlerinden rivayet etmekte ve Yahyâ b. Saîd’in Şu‘be’den naklettiği bir rivayette Yahyâ’nın ‘*Şu‘be bu hadisi merfû rivayet ediyordu, sonra bunu terk etti*’ dediğini nakletmektedir.³²⁰

Bir hadisin merfû mu yoksa mevkuf mu olduğunu bilmediğini söyleyen râvinin rivayetlerinde bu ifadeyi zikretmeyen daha sonraki râvilerin hadisi araştırıp ona göre rivayet ettikleri düşünülebilir. Yine bir râvi hadisi farklı zamanlardaki rivayetlerinde bir tereddüt göstermeden nakletmiş olabilir. Bu bağlamda şu rivayetler dikkat çekmektedir. Ma‘mer, Hemmâm b. Münebbih vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) naklettiği ‘*Allah kulunun tövbesiyle sizden biriniz bir vadide, orada susuzluktan ölüm korkusunu yaşadığı bir sırada yitiğini bulduğunda sevindiği gibi sevinir*’ hadisini zikrederken (Hemmâm), ‘*onu ref edip etmediğini bilmiyorum*’ demektedir.³²¹ Müslim (ö. 261/875)

³¹⁹ Ahmed b. Hanbel, I, 289 (قال رفعه الحكم قال شعبة وأنا أكره أن أحدث برفعه قال وحدثني غيلان والحجاج عن ميمون بن مهران) (عن ابن عباس لم يرفعه). Ahmed b. Hanbel’in merfû rivayetleri için bkz. I, 244, 302, 326, 327, 332, 339. Ayrıca bkz. Müslim, “Şayd”, 12-15; Ebû Dâvûd, “Eṭ‘ime”, 25, 32; Nesâî, “Şayd”, 28, 30, 31, 33.

³²⁰ (وكان يرفعه يعني شعبة ثم تركه قال يحيى) Ahmed b. Hanbel’in Şu‘be’den mevkuf rivayetleri için bkz. I, 100, 120, 133 (Bu rivayette hadisi Şu‘be’den mevkuf nakleden Muhammed b. Ca‘fer’e ‘*Şu‘be hadisi ref ediyor muydu*’ denilince Muhammed şöyle demektedir: *Şu‘be bunun merfû olduğu görüşündeydi. Fakat o bunu merfû rivayet etmekten korkardı (وقيل حمد كان يرفعه فقال إنه كان يرى أنه مرفوع ولكنه كان يهابه)*). I, 133). İbn Mâce ise hadisi Şu‘be vasıtasıyla merfû rivayet etmiştir (“Ṭahâret”, 86). Abdürrezzâk ayrıca Kâsım b. Muhaymira’dan Yezîd b. Ebû Ziyâd vasıtasıyla da mevkuf nakletmektedir (*el-Muşannef*, I, 202, No: 788). Hadisin merfû rivayetleri için bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 203, No: 789; Müslim, “Ṭahâret”, 85; Nesâî, “Ṭahâret”, 98; İbn Mâce, “Ṭahâret”, 86; Dârimî, “Vuḍû”, 42; Ahmed b. Hanbel, I, 96, 134, 146, Hadis merfû olarak Huzeyme b. Sâbit’ten de nakledilmektedir. Bkz. Tirmizî, “Ṭahâret”, 71; Ahmed b. Hanbel, V, 213, 214, 215.

³²¹ Ma‘mer, *el-Câmi‘* (*el-Muşannef*), XI, 297-298, No: 20587.

ise hadisi aynı sende Ma‘mer’den nakletmekte fakat bu tereddüde yer vermemektedir.³²² Hadisi *eş-Sahîfe*’sinde nakleden Hemmâm da böyle bir tereddüde yer vermemiştir.³²³ Hâlbuki Hemmâm’ın *eş-Sahîfe*’sini Ma‘mer bize intikal ettirmiştir.

Sonraki dönemlere ait eserler öncelikle merfû rivayetlere yer vermeleriyle beraber bir hadisin merfû ve mevkuf rivayet edildiğinde her iki rivayeti eserlerine almamış iseler hadisi naklederken bu duruma işaret etmişlerdir. Eğer sonraki muhaddisler hadisleri ref etmeyi düşünselerdi, bu duruma hiç işaret etmezler, sadece hadisi merfû nakletmekle yetinirlerdi. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve diğerlerinin eserlerinde bunun birçok örneklerini görmek mümkündür. Meselâ, Müslim Süfyân b. Uyeyne vasıtasıyla Ümmü Seleme’den merfû olarak ‘إذا دخلت العشر وأراد أحدكم أن يضحي فلا ’ hadisini nakletmektedir. Hadisin sonunda Müslim, Süfyân’a ‘başkaları bunu ref etmiyor (قيل لسفيان فإن بعضهم لا يرفعه)’ denildiğini, fakat Süfyân’ın ‘fakat ben ref ediyorum (لكني أرفعه)’ dediğini belirtir.³²⁴ Müslim, amellerin Pazartesi ve Perşembe günleri arz olunacağı ile ilgili hadisi de İbn Vehb→Mâlik→Müslim b. Ebû Meryem→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle merfû olarak nakletmekle beraber aynı hadisi Süfyân b. Uyeyne→Müslim b. Ebû Meryem→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle tekrar nakleder ve Süfyân’ın hadisi bir defa ref ettiğini belirtir (رفعه مرة).³²⁵

Şu‘be, Katâde vasıtasıyla Abdullah b. Amr’dan merfû olarak naklettiği ‘İkindi namazının vakti, güneş sararmadığı müddetçedir (وقت العصر ما لم تصفر الشمس)’ rivayeti için ‘bu hadisi bana (Katâde) üç defa rivayet etti. Bir defa ref etti, iki defa ref etmedi demektedir.³²⁶ Ebû Dâvûd (ö. 275/889) da Şu‘be vasıtasıyla İbn Abbas’tan merfû olarak

³²² Müslim, “Tevbe”, 2.

³²³ Hemmâm b. Münnebbih, *eş-Sahîfe*, s. 112, No: 79. Hadis için bkz. Buhârî, “Da‘avât”, 3; Tirmizî, “Kıyâmet”, 49; “Da‘avât”, 98; Ahmed b. Hanbel, I, 383; II, 316, 500, 524, 534; III, 83, 213, IV, 283.

³²⁴ Müslim, “Edâhî”, 39. Müslim bu hadisle beraber dört merfû hadis daha nakletmektedir (a.y.). Hadis için ayrıca bkz. Tirmizî, “Edâhî”, 22; Nesâî, “Dağâyâ”, 1; İbn Mâce, “Edâhî”, 1, 11; Dârimî, “Edâhî”, 2; Ahmed b. Hanbel, VI, 289, 301; Şâfiî, *İhtilâfî’l-hadis*, Thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü’l-kütübî’s-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985, s. 167. Hadisi farklı bir senedle Ümmü Seleme’den mevkuf olarak İbn Ebû Şeybe nakletmektedir (*el-Muşannef*, III, 344, No: 14769).

³²⁵ Müslim, “Birr ve’ş-şıla”, 36.

³²⁶ Tahâvî, *Şerhu me‘âni’l-âsâr*, I, 150. Nesâî de aynı senedle naklettiği namaz vakitlerini bildiren bir rivayet için Şu‘be’nin ‘Katâde bu hadisi bazen ref eder, bazen ref etmezdi (قال شعبة كان قنادة يرفعه أحيانا (وأحيانا لا يرفعه)’ dediğini nakletmektedir (Nesâî, “Mevâkıf”, 15). Ahmed b. Hanbel ise Şu‘be’nin ‘Katâde iki defa bu hadisi ref etmedi. Üçüncüde ona bunu sordum. Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki diyerek rivayet etti’ dediğini bildirmektedir (Ahmed b. Hanbel, II, 213).

hayızlı iken hanımına yaklaşan kişinin bir veya yarım dinar tasadduk edeceğini rivayet edip Şu‘be’nin (ö. 160/776) çoğu zaman bu hadisi ref etmediğini belirtmektedir.³²⁷

Tirmizî de merfû naklettiği birçok hadisin mevkuf rivayetine de işaret etmektedir. Tirmizî Amr b. Kays el-Mülâî→el-Hakem b. Uteybe→Abdurrahman b. Ebû Leylâ→Kâ‘b b. Ucre’den merfû olarak ‘ويحمده ثلاثا وثلاثين ويكبره أربعاً وثلاثين معقبات لا يجيب قائلهنّ يسبح الله في دبر كل صلاة ثلاثا وثلاثين’ hadisini nakleder ve hasen sahih olarak niteler. Tirmizî Amr b. Kays el-Mülâî’nin (ö. 146/763) sika hâfız olduğunu belirtir ve Şu‘be’nin (ö. 160/776) bu hadisi el-Hakem’den (ö. 115/733) rivayet ettiğini ve ref etmediğini, Mansûr b. el-Mu‘temir’in (ö. 132/749) ise el-Hakem’den nakledip ref ettiğini belirtir.³²⁸

Nesâî (ö. 303/915) ise Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den mevkuf olarak naklettiği ‘لا يبولن أحدكم في الماء الدائم الذي لا يجري ثم يغتسل منه’ hadisinin akabinde Süfyân b. Uyeyne’nin şöyle dediğini nakleder: Hişâm b. Hassân’a (ö. 148/765) ‘Eyyûb bu hadisi Ebû Hüreyre’ye nispet ediyor’ dediler. Bunun üzerine Hişâm dedi ki: ‘Eğer Eyyûb bir hadisi ref etmemeye güç yetirebilirse onu ref etmez’³²⁹ Nesâî bu hadisten önce senesinde Eyyûb’un yer almadığı aynı mânada Ebû Hüreyre’den dört merfû rivayet daha nakletmektedir.³³⁰ Nesâî, et-Teymî→Ebû Osman→Âmir b. Mâlik→Saffân b. Ümeyye’den mevkuf olarak ‘الطاعون والمبطون والغريق’ hadisini nakletmekte ve sonra et-Teymî’nin ‘قال وحدثنا أبو عثمان مرارا ورفعه مرة’

³²⁷ Ebû Dâvûd, “Ṭahâret”, 105 (رَبِّمَا لَمْ يَرْفَعَهُ شَعْبِيَّةً).

³²⁸ Tirmizî, “Da‘avât”, 25. Hadisi merfû olarak başkaları da rivayet etmektedir. Bkz. Müslim, “Mesâcid”, 144, 145; Nesâî, “Sehv”, 92; İbn Mübarek, *ez-Zühd*, 406, No: 1158; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VI, 31, No: 29252. Tirmizî’nin de işaret ettiği Şu‘be’nin mevkuf rivayeti için bkz. Tayâlisî, *el-Müsneid*, s. 142, No: 1060; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VI, 31, No: 29253; İbnü’l-Ca‘d, Ebû’l-Hasan Ali b. el-Ca‘d b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî *el-Müsneid*, Thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü Nâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990, s. 41, No: 139. Tirmizî’nin işaret ettiği Mansûr’un merfû rivayeti ise Abdürrezzâk (*el-Muşannef*, II, 235, No: 3193) ve Tayâlisî (*el-Müsneid*, s. 142, No: 1060) tarafından nakledilmiştir. Mansûr vasıtasıyla hadis mevkuf olarak da nakledilmiştir. Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VI, 32, No: 29254; Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, s. 218, No: 622; Nesâî, ‘*Amelü’l-yevm ve’l-leyle*, Thk.: Fârûk Hammâde, Müessesetü’r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1406, s. 210, No: 156.

³²⁹ Nesâî, “Gusl”, 1 (قال سفیان قالوا لهشام يعني بن حسان أن أيوب إنما ينتهي بهذا الحديث إلى أبي هريرة فقال إن أيوب لو استطاع (أن لا يرفع حديثنا لم يرفعه)).

³³⁰ Nesâî, “Gusl”, 1. Nesâî hadisi Ebû Hüreyre’den merfû olarak başka yerlerde de nakleder. Bkz. Nesâî, “Ṭahâret”, 45, 139. Hadis diğer kaynaklarda da merfû olarak yer almaktadır. Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 89, No: 299, 300; Buhârî, “Vuḍû”, 68; Müslim, “Ṭahâret”, 94-96; Ebû Dâvûd, “Ṭahâret”, 36; Tirmizî, “Ṭahâret”, 51; İbn Mâce, “Ṭahâret”, 25. Dârekutnî de hadisin Eyyûb’tan merfû ve mevkuf rivayet edildiğine işaret etmektedir (*el-İlel*, VIII, 121, No: 1446). Görüldüğü gibi Nesâî hadisi merfû olarak nakletmekle yetinmemekte, mevkuf olarak da hadise yer vermektedir.

تَسَحَّرُوا فَإِنَّ فِي السَّحُورِ بَرَكَةً' Nesâî³³¹ dediğini nakletmektedir.³³² hadisinin de merfû ve mevkuf rivayet edildiğini bildirir.³³²

Ahmed b. Hanbel de başka yerlerde merfû naklettiği ve diğer eserlerde de merfû olarak yer alan birçok hadis için râvilerin refle ilgili farklı düşüncelerini rivayetlerinde belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel cemaatle kılınan namazın yalnız kılınan namazdan 25 derece daha faziletli olduğunu bildiren bir hadisi İbn Mes'ûd'dan merfû olarak naklettikten sonra senedde yer alan Haccâc'ın '*Şu'be bunu bana ref etmedi, benden başkalarına ise ref etti. Ben bu hadisi ref etmekten çekiniyorum. Çünkü Abdullah b. Mes'ûd bunu çok az Hz. Peygamber'e ref ediyordu*' dediğini ilâve etmektedir.³³³ Ahmed b. Hanbel '*Allah Yahudi ve Hıristiyanları kahretsin. Peygamberlerinin mezarlarını mescid edindiler* (قاتل الله اليهود والنصارى اتخذوا قبور أنبيائهم مساجد)' hadisini Muhammed b. Bekir ve Abdürrezzâk vasıtasıyla aynı senedle Ebû Hüreyre'den nakletmekte ve Abdürrezzâk'ın hadisi ref etmediğini ifade etmektedir.³³⁴

Hammâd b. Seleme→Sâbit b. Eslem→Ebû Râfi'→Ebû Hüreyre senediyle 'أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ كَانَ زَكْرِيَّا تَجَارًا' hadisi rivayet edilmektedir. Hammâd b. Seleme'den (ö. 167/783) ise hadisi Heddâb b. Hâlid (ö. 236/850), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Affân b. Müslim (ö. 220/835), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), Heysen (ö. 213/828), Haccâc (ö. 217/832) ve Muhammed b. Abdullah (ö. 223/838) rivayet etmektedir. Hadisi Müslim Heddâb b. Hâlid'den, İbn Mâce ise Heysen, Haccâc ve Muhammed b. Abdullah'tan, Ahmed b. Hanbel ise Yezîd b. Hârûn ve Affân b. Müslim'den merfû rivayet ederken Ahmed b. Hanbel ayrıca Abdurrahman b.

³³¹ Nesâî, "Cenâ'iz", 112.

³³² Nesâî, "Şıyâm", 18, 19. Hadis için ayrıca bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 227-228, No: 7598, 7601, Buhârî, "Şavm", 20; Müslim, "Şıyâm", 45; Tirmizî, "Şavm", 17; İbn Mâce, "Şıyâm", 22; Dârimî, "Şavm", 9; Ahmed b. Hanbel, II, 377, 477, III, 32, 99, 215.

³³³ Ahmed b. Hanbel, I, 437 (قال حجاج ولم يرفعه شعبة لي وقد رفته لغيري قال أنا أهاب أن أرفعه لأن عبد الله قلما كان يرفع إلى) (النبي صلى الله عليه وسلم). Ahmed b. Hanbel'in rivayetinin merfû veya mevkuf durumu ile ilgili zikrettiği diğer bazı açıklamalar için bkz. I, 240, 270, 277, 340, 393, 424, 439, 465; II, 50, 164, 286, 456, 485; III, 21, 223; IV, 365; V, 65, 402; VI, 465. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, naklettiği bir rivayetle beraber *babam dedi ki: Şu'be bunu ref etti fakat ben bunu sana ref etmiyorum* (قال أبي شعبة رفته وأنا لا أرفعه) dediğini nakleder (Ahmed b. Hanbel, I, 451).

³³⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 285. Hadisi merfû olarak başka yerlerde de (II, 246, 284, 366, 396, 453, 518) nakletmektedir. Hadis merfû olarak diğer kaynaklarda da yer almaktadır. Bkz. Muvatta', "Medîne", 17; Buhârî, "Şalât", 48; "Cenâ'iz", 62, 96; "Enbiyâ", 50; Müslim, "Mesâcid", 19, 23; Ebû Dâvûd, "Cenâ'iz", 72; Nesâî, "Mesâcid", 13; "Cenâ'iz", 106. Hadisi Ebû Hüreyre'den mevkuf olarak ise Abdürrezzâk nakletmiştir (bkz. *el-Muşannef*, I, 406, No: 1589).

Mehdî'den rivayet etmekte ve bu rivayet için 'Abdurrahman bu hadisi bazen ref ediyor, bazen ref etmiyordu' demektedir.³³⁵

III. MERFÛ VE MEVKUFUN BİRLİKTE SAHİH KABUL EDİLMESİ

Merfû ve mevkuf rivayet edilen birçok hadisin her iki rivayeti de sahih olabilir. Bunlar, farklı sebeplerle gerçekte merfû iken mevkuf olarak da nakledilen hadislerdir. Bir metnin Hz. Peygamber'e, sahâbeye ve aynı zamanda tâbiîne nispet edilmesi mümkündür. Eğer bu durum bir rivayet hatası değilse sahâbe veya tâbiînin hadis rivayetinde ihtiyatlı davranıp merfû hadisleri bilerek mevkuf rivayet etmelerinin, Hz. Peygamber'in sözlerini konuşmaları arasında zikretmelerinin veya fetva ve hükümde bulunurken merfû rivayetleri hadis rivayetini düşünmeksizin zikretmelerinin bir sonucudur. Bu sözleri onlardan dinleyen sonraki râviler ise duydukları şekilde nakletmişlerdir. İlk dönem kaynaklarda mevkuf olarak yer aldığı halde daha sonraki devirlerdeki eserlerde merfû şekliyle görülen rivayetlerin bir kısmı bu durumdadır. Çünkü ilk devirlerde tasnif edilen eserler merfû, mevkuf ve maktû rivayetlere yer verirken daha sonrakiler öncelikle merfû rivayetlere yer vermişlerdir.

Merfû ve mevkuf rivayet edilen 'sıcak şiddetlendiğinde namazı geciktiriniz' hadisini İbn Avn (ö. 151/768) bir defasında ref etmiş, başka bir defasında ise vakfetmiştir. Hadisi mevkuf rivayet eden başkaları da vardır. Dârekutnî, hadisin ref'inin sahih olduğunu, fakat hadisi mevkuf rivayet edenlerin de isabet ettiğini/doğru yaptığını, zira İbn Sîrîn'in de aynı şekilde bir hadisi bir defasında ref ederken, başka bir zamanda mevkuf rivayet ettiğini söylemektedir.³³⁶

Tahâvî (ö. 321/933), İbn Sîrîn (ö. 110/728) vasıtasıyla Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) Kurre b. Hâlid'in (ö. 165/781) merfû, Hişâm b. Hassân'ın (ö. 147/765) ise mevkuf naklettiği 'kedinin yaladığı kabın temizliği bir veya iki defa yıkamakladır' (şek râvi Kurre'dendir) hadisini değerlendirirken Hişâm b. Hassân'ın rivayetinin mevkuf

³³⁵ (قال عبد الرحمن رَّبِّمَا رَفَعَهُ وَرَبِّمَا لَمْ يَرْفَعَهُ) Ahmed b. Hanbel, II, 485 (Abdurrahman b. Mehdî'den); Müslim, "Fezâ'il", 169; İbn Mâce, "Ticârât", 5; Ahmed b. Hanbel, II, 296 (Yezîd b. Hârûn'dan); II, 405 (Affân b. Müslim'den). Ma'mer hadisi Ebû Râfi'den maktû (*el-Câmi'* (*el-Muşannef*), XI, 309), İshâk b. Râhûye ise Süleymân b. Harb vasıtasıyla Hammâd'dan merfû nakletmiştir (*el-Müsned*, I, 113, No: 24).

³³⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 30, No: 1831. Hadis için bkz. Muvaṭṭa', "Vuḳûṭ", 27-29; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 542, No: 2048-2050; Buhârî, "Mevâḳîṭ", 9, 10; "Cum'a", 17; Müslim, "Mesâcid", 180, 182-184; Ebû Dâvûd, "Şalât", 2, 4; Tirmizî, "Şalât", 5; Nesâî, "Mevâḳîṭ", 4, 5; İbn Mâce, "Şalât", 4.

olmasının diğeri merfû rivayetinin fâsîd olduğu mânasına gelmediğini söylemektedir. Çünkü İbn Sîrîn, bunu Ebû Hüreyre'nin rivayetlerinde yapmakta, Ebû Hüreyre'nin merfû naklettiğı rivayetleri ona vakfetmektedir. İbn Sîrîn'e bu Resûlullah'tan değil mi? diye sorulduğunda ise hadisi ref etmektedir.³³⁷

Dârekutnî, Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvaṭṭa'*'da amcası Ebû Süheyl b. Mâlik→Mâlik→Ebû Hüreyre senediyle mevkuf olarak rivayet ettiğı 'Ramazan ayı geldiğinde şeytanlar zincire vurulur, cennet kapıları açılır ve cehennem kapıları kapanır (إذا دخل رمضان فتحت أبواب الجنة وغلقت أبواب النار وصفدت الشياطين)'³³⁸ hadisinin Mâlik'ten mevkuf, diğerielerinden ise merfû şeklinin sahih olduğunu söyler.³³⁹ Dârekutnî, Zührî (ö. 124/742), Muhammed b. Ca'fer (ö. 193/808), İsmâil b. Ca'fer (ö. 180/796), ed-Derâverdî (ö. 187/802) ve Abdullah b. Ca'fer el-Medînî'nin (ö. 178/794) bu hadisi Ebû Süheyl b. Mâlik→Mâlik→Ebû Hüreyre senediyle merfû olarak rivayet ettiklerini ve bunun doğru olduğunu söylemektedir.³⁴⁰

Malik'in mevkuf naklettiğı, fakat ondan merfû nakledilen rivayetler açısından bu değeriendirme önemlidir. Dârekutnî, hadisin merfû olduğunu kabul ettiğı halde Mâlik'ten merfû rivayetini sahih kabul etmemektedir. Yine Mâlik'in Ebû Hüreyre'den mevkuf olarak naklettiğı 'نساء كاسيات عاريات...' rivayeti *Muvaṭṭa'* nüshalarında mevkuf nakledilirken, Abdullah b. Nâfi' hadisi Malik'ten merfû rivayet etmiştir. Dârekutnî, mahfûz olanın *Muvaṭṭa'* ashabının mevkuf rivayeti olduğunu söylemektedir.³⁴¹ Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim gibi daha sonraki muhaddislerin *Muvaṭṭa'*'da mevkuf olarak yer aldığı halde Buhârî ve Müslim'in Mâlik'ten merfû naklettikleri hadisler için

³³⁷ Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âşâr*, I, 19-20.

³³⁸ *Muvaṭṭa'* "Şıyâm", 59.

³³⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 79, No: 1881. Dârekutnî bunu başka rivayetler için de uygulamaktadır. Dârekutnî, mü'min için haftada bir defa yıkanmanın cünüplükten yıkanmak gibi gerekli olduğuna dair bir hadisin İbn Cüreyc'ten merfû, Mâlik'ten ise mevkuf rivayetini sahih kabul ettiğı gibi (*el-İlel*, X, 214-215, No: 1983), Fırat'ın altın bir dağı ortaya çıkaracağı ile ilgili diğeri bir hadisin de Şu'be'den mevkuf, Ubeydullah b. Ömer'den ise merfû rivayeti sahih kabul etmektedir (*el-İlel*, X, 277, No: 2009).

³⁴⁰ Dârekutnî, *el-Eḥâdîsü'l-leti ḥulife fihâ Mâlik*, s. 153, No: 78. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 176, No: 7384; Buhârî, "Şavm", 5; Müslim, "Şıyâm", 1; Nesâî, "Şıyâm", 3, 4, 5; a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 64-65, 66, No: 2408-2411, 2414, 2415; Ahmed b. Hanbel, II, 281, 401 (Zührî'den); İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XVI, 150 (Muhammed b. Ca'fer'den); Buhârî, "Şavm", 5; Müslim, "Şıyâm", 1; Nesâî, "Şıyâm", 3; a.mlf., *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 64, No: 2407 (İsmâil b. Ca'fer'den); Ahmed b. Hanbel, II, 378; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XVI, 149 (ed-Derâverdî'den).

³⁴¹ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 150, No: 1942. İbn Abdülber ise bunun re'yle söylenemeyeceğine dikkat çeker (*et-Temhîd*, XIII, 202). Dârekutnî'nin ise böyle bir kuralı yoktur.

bir şey dememiş olması vurgulanmalıdır. Dârekutnî Mâlik'in bu hadisleri merfû olarak da rivayet ettiğini bilmekte ve bunların merfû olduğunu kabul etmektedir. Onun Müslim'de merfû olarak yer alan bazı hadislerin gerçekte mevkuf olduğunu savunduğu da dikkate alınmalıdır. Bununla beraber Dârekutnî'nin mevkuf olduğunu ileri sürdüğü Müslim hadislerinin mutlaka mevkuf olduğunu söylemek mümkün olmadığı gibi, onun bütün mevkuf rivayetleri tesbit edebildiğini söylemek de mümkün değildir.

Mâlik'in *Muvaṭṭa'*'da Humeyd→Enes senediyle merfû olarak naklettiği ‘ أن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهى عن بيع الثمرة حتى تُزهي. فقيل له: يا رسول الله، وما تُزهي؟ فقال: حين تحمر. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: رأيت إذا منع الله الثمرة بم يأخذ أحدكم مال أخيه؟ ’ hadisinin³⁴² daha sonraki muhaddisler tarafından ‘ رأيت إذا منع الله الثمرة بم يأخذ أحدكم مال أخيه ’ kısmının ise mevkuf şeklinin sahih olduğu söylenmiştir. Ebû Zür'a (ö. 264/877) ve Ebû Hâtim (ö. 277/890), Enes b. Mâlik'ten merfû olarak nakledilen ‘eğer Allah onu meyvelendirmezse sizden biriniz kardeşinin malını nasıl kendisine helâl kabul edebilir?’ kısmının hata olup, bunun Enes'in sözü olduğunu, ed-Derâverdî (ö. 187/802) ve Mâlik b. Enes'in bunu merfû rivayet ettiğini, başkalarının ise Enes'in sözü olarak mevkuf rivayet ettiğini söylerler.³⁴³ Buhârî ise hadisi Kuteybe (ö. 248/862) vasıtasıyla Mâlik'ten naklettiği rivayetinde son kısma hiç yer vermezken³⁴⁴ Abdullah b. Yûsuf (ö. 218/833) vasıtasıyla rivayetinde ise tamamına yer verir.³⁴⁵ Müslim de İbn Vehb (ö. 197/812) vasıtasıyla hadisi Mâlik'ten nakleder.³⁴⁶ Fakat Süleyman b. Bilâl (ö. 172/788), İsmâil b. Ca'fer (ö. 180/796), Muhammed b. İshâk (ö. 150/767), Mü'temir b. Süleyman (ö. 187/802), Sehl b. Yûsuf (ö. 190/805), Muâz b. Muâz (ö. 196/811), Enes b. İyâz (ö. 200/815), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Abdülazîz ed-Derâverdî (ö. 187/802) ve diğerleri Mâlik'e muhalefet ederek hadisi Humeyd et-Tavîl→Enes vasıtasıyla ilk kısmını merfû rivayet ederken son kısmını Enes b. Mâlik'in sözü şeklinde rivayet etmişlerdir.³⁴⁷ Bununla

³⁴² Muvatta', "Büyü", 11; Dârekutnî, *el-Ehâdisü'l-letî hûlîfe fihâ Mâlik*, s. 135-137, No: 67. Ayrıca bkz. Muvatta', "Büyü", 10, 12; Buhârî, "Büyü", 83, 85, 87, 89; "Zekât", 58; "Müsâkât", 18; "Selem", 4; Müslim, "Büyü", 49, 53, 54, 57, 81, 82, 84; "Müsâkât", 15; Ebû Dâvûd, "Büyü", 22; Nesâî, "Eymân", 45; "Büyü", 28, 29, 31, 32, 35, 39; Dârimî, "Büyü" 21; Ahmed b. Hanbel, II, 7, 32, 42, 46, 50, 59, 62, 75, 150, 387, 458, 472.

³⁴³ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 378-379, No: 1129.

³⁴⁴ Buhârî, "Büyü", 85.

³⁴⁵ Buhârî, "Büyü", 87.

³⁴⁶ Müslim, "Müsâkât", 15.

³⁴⁷ Bkz. Buhârî, "Büyü" 87, 93; Müslim, "Müsâkât", 15, 16 (İsmâil b. Ca'fer'den); Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müddrec*, I, 19 (Muhammed b. İshâk ve Mu'temir b. Süleyman'dan, burada *bunu Enes mi*

beraber İmam Mâlik'in Enes b. Mâlik'ten merfû olarak naklettiği son kısım, Câbir b. Abdullah'tan da merfû rivayet edilmektedir.³⁴⁸ Bu rivayet (لو بعتَ من أخيك ثمرا فأصابته جائحة) (فلا يحل لك أن تأخذ منه شيئا بم تأخذ مال أخيك بغير حق) şeklindedir. Bu nedenle hadisin bu kısmının merfû olarak rivayeti sadece Enes b. Mâlik rivayeti için geçerlidir. Enes b. Mâlik hadisin son kısmını merfû rivayet etmemiştir. İlk kaynaklarda merfû nakledilen bütün hadislerin sonraki eserlerde mutlaka merfû şeklinin tercih edilmediği görülmektedir.

Yine bir hadisin herhangi bir sahâbîden merfû rivayeti sahihken bir başka sahâbîden mevkuf rivayeti sahih olabilir. Abdullah b. Amr'dan (ö. 65/684) merfû olarak nakledilen '*dünya mü'minin zindanı, kâfirin cennetidir*' rivayeti için Ebû Hâtim (ö. 277/890), '*insanlar bu hadisi ref etmiyorlar. Bize göre mevkuf daha sahihtir*' demektedir.³⁴⁹ Bu hadis Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) sahih isnadla merfû olarak rivayet edilmiştir.³⁵⁰ Merfû olarak bir sahâbîden nakli sahih kabul edilen hadisi başka bir sahâbî mevkuf rivayet etmişse o sahâbîden merfû rivayeti reddedilmiştir. Bunun bir sonucu olarak bazen bir hadis hem merfû hem de mevkuf, biri diğerine tercih edilmeden nakledilmiş olabilir. Beyhakî (ö. 458/1065), İbn Ömer'den merfû olarak '*biriniz namaz*

söyledi, yoksa Resûlullah'tan mı nakletti bilmiyorum demektedir); Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, IV, 67, No: 3839; Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdreç*, I, 20; Sehl b. Yûsuf, Muâz b. Muâz, Enes b. İyâz ve Yezîd b. Hârun); Beyhakî, *es-Sünen*, V, 300; Hatîb, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müdreç*, I, 22 (Abdülazîz ed-Derâverdi). Hadis Rebî' b. Habîb'in *el-Müsned*'inde de tamamı merfû olarak yer almaktadır (Rebî' b. Habîb b. Ömer el-Ezdi el-Basrî, *el-Câmi 'u's-şâhîh müsnedü'l-imâm er-Rebî' b. Habîb*, Thk.: Muhammed İdrîs-Âşûr b. Yûsuf, Dâru'l-hikme, 1. Baskı, Beyrut, 1415/1995, s. 224, No: 558, 560).

³⁴⁸ Bkz. Müslim, "Müsâkât", 14; Ebû Dâvûd, "Büyû", 58; Nesâî, "Büyû", 30; İbn Mâce, "Ticârât", 33.

³⁴⁹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 141, No: 1917. Abdullah b. Amr rivayeti için bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VII, 129, No: 34722; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 351.

³⁵⁰ Müslim, "Zühd", 1; Tirmizî, "Zühd", 16; İbn Mâce, "Zühd", 3; Ahmed b. Hanbel, II, 197, 323, 389. Suiçmez, herhangi bir sahâbîden mevkuf nakledilen bir hadisin bir başka sahâbîden merfû nakledilmesini sahâbînin hadis ref etmesine delil olarak zikretmiştir. O ref probleminin doğuşu ve gelişimi bağlamında sahâbînin hadisi tereddüt ifadesiyle nakletmesini sahâbî ref'i olarak belirttikten sonra '*gerek bu husus, gerekse bir sahâbînin kendi görüşü ya da başka bir arkadaşının görüşü olarak naklettiği bir rivayetin bir başka sahâbî tarafından merfû olarak nakledilmiş olması, ref probleminin ilk kaynağının sahâbe olabileceğine işaret etmektedir*' demektedir ("Ref Problemi", *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, s. 132-133). Bir sahâbîden merfû nakli sahih kabul edilmeyen bir hadis başka bir sahâbîden sahih merfû olarak nakledilmiş olabilir. Suiçmez ayrıca bazı sahâbenin işittikleri bir kısım rivayetlerin kaynağını karıştırıp bazı mevkuf rivayetleri merfû, merfû rivayetleri ise mevkuf naklettiklerini, bazı sahâbenin bir rivayeti merfû naklederken diğerlerinin onu mevkuf nakletmesinin sebeplerinden birinin de bu olduğunu söylemektedir (Hadiste Ref Problemi, ss. 112-113). İki farklı sahâbîden bir hadis merfû ve mevkuf nakledilmiş olabilir. Bu tarz rivayetlerden hareketle sahâbenin hadisi ref ettiğini söylemek mümkün değildir. Suiçmez'in bir sahâbîden mevkuf nakledildiği için diğer bir sahâbîden merfû nakledilen ve sahih kabul edilen bir rivayetin ref edildiğini söylediği bir rivayet (imamın farz kıldığı yerde nafîle kılmaması) için bkz. Hadiste Ref Problemi, ss. 122-123. Suiçmez'de, merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin esas itibarıyla ref edilmiş olabileceği görüşü hakimdir.

kıldığında, kaç rekât kıldığını şaşırıp üç mü, dört mü kıldığını bilemediğinde rükû ve secdesiyle tam bir rekât kulsın' hadisini rivayet eder. Beyhakî, 'bu hadisin râvileri sikadır. Mâlik b. Enes bunu Muvatta'da mevkuf olarak rivayet etmiştir' der. Beyhakî sonra da hadisi Mâlik vasıtasıyla İbn Ömer ve Abdullah b. Amr'dan mevkuf olarak nakleder.³⁵¹ Beyhakî bu rivayetin hiç birini illetli bulmaz ve birini diğerine tercih etmez.

A. Hadisin Sonraki Eserlerde Merfû Olması

Bazı müsteşrikler, bir kısım hadislerin mevkuf ve merfû rivayetlerinin bulunmasından hareketle, Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislerin esasında tâbiîn ve sahâbîlere ait olduğunu ve daha sonraki dönemlerde bunların merfûlaştırılarak Hz. Peygamber'e nispet edildiğini iddia etmişlerdir. Bilhassa bir metnin merfû, mevkuf ve maktû olarak aynı eserde yer alması ve nakledilmesi, tâbiîne ait sözlerin önce sahâbîye ve daha sonra da Resûlullah'a ref edilmesine delil olarak ileri sürülmektedir. Bir metnin ilk dönem eserlerde mevkuf veya maktû, daha sonraki eserlerde ise sadece merfû olarak yer alması da bunun ispatı olarak görülmüştür. Aynı şekilde ilk dönem eserlerinde merfû ve mevkuf rivayetlerin oranlarının sonraki devir kaynaklarında bulunmaması, hatta sadece merfû hadislerden ibaret olmaları da bunun delili olarak sunulmuştur.

Juynboll, Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), Ebû Bekir b. Abdurrahman (ö. 94/713), Kâsım b. Muhammed (106/725) ve Sâlim b. Abdullah b. Ömer (106/725) gibi tâbiîne ait bazı hükümlerin aynı zamanda merfû olarak da rivayet edildiklerini zikreder.³⁵² Fakat onun zikrettiği hadislerin birçoğu fiilî rivayettir. Tâbiînin Resûlullah'ın yaptığı bir uygulamayı aynen tekrarladığı nakledilmektedir. Sahâbe ve tâbiînin fiilî uygulamaları ve dini yaşayışları onlardan görüldüğü gibi nakledilmiştir. Onlar her zaman 'Hz. Peygamber de böyle yapıyordu' dememişlerdir. Tâbiîn, filan sahâbî şöyle diyordu, şöyle namaz kılıyordu, şöyle hareket ediyordu... gibi ifadelerle sahâbînin sadece bir fiiline işaret etmiş olabilir. Önemli olan bir fiili sahâbînin nasıl yaptığıdır. Ayrıca herkes tarafından merfû olduğunun bilindiğini düşündüğü bir söz veya fiili râvi Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet etme ihtiyacı duymadan nakletmiştir. Diğer taraftan fiilleri nakledilen sahâbe ve tâbiîn, insanların itibar ettikleri ve sünneti tam yaşadıklarına inandıkları kimselerdir. Bu durumdaki bir sahâbî veya tâbiîn, Resûlullah'ın uygulamasına

³⁵¹ Beyhakî, *es-Sünen*, II, 333. Hadisi Ahmed b. Hanbel (III, 12) ve İbn Huzeyme (*eş-Şaḥîḥ*, II, 112, No: 1026) de rivayet etmiştir. Ayrıca bkz. Necm Abdurrahmân, *eş-Şinâ'atü'l-ḥadîsiyye*, s. 335.

³⁵² Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 67.

dayanmayan bir davranışta bulunamaz. Dolayısıyla onların fiillerinin Hz. Peygamber'e nispet edildiği tezi bir delile dayanmamaktadır. Aksine Hz. Peygamber'in fiillerinin sahâbe ve tâbiîn tarafından tekrarlanması söz konusudur. Yine sahâbe ve tâbiîn'in her yaptığı Hz. Peygamber'e nispet edilmemiş, onların icthadları kabul edilmiştir.

Motzki de İslâmın ilk devirleriyle ilgili bir kısım rivayetlerde ilk dönem kaynaklarda zikredilmeyen bazı hususların sonraki kaynaklarda zikredilebileceğine işaret etmektedir. Bunların bazıları sonraki râviler tarafından uydurulmuş da olabilir. Ancak bu kesin bir kural olarak görülemez. III. asırla V. asır arasında Müslüman âlimlerin eserlerini oluşturdukları kaynakların çok az bir kısmı bugün elimizdedir. Bu nedenle ilk kaynaklarda bulunmayan bilgilerin sonraki kaynaklarda daha detaylı olarak bulunması, sonraki dönem eserlerinin güvenilmezliğine delil olamaz.³⁵³

Suiçmez ise, merfû bir rivayetin mevkuf veya maktû şeklinin bulunmasının dört durumda ref olgusunun varlığını güçlendireceğini belirtir. Bunlar; rivayetin daha erken bir kaynaktan mevkuf veya maktû olarak yer alması, rivayetin mevkuf şeklinin râvilerinin sayısı ve derece yönünden daha güçlü olması, rivayetin mevkuf şeklinin mahfûz olduğunun belirtilmiş olması ve rivayetin mürsel veya münkatî şeklinin de bulunmasıdır.³⁵⁴ Suiçmez, rivayetin daha erken bir kaynaktan mevkuf olarak yer almasını, onun ref edildiğini gösteren bir ipucu olarak kabul edip, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Müslim'in merfû olarak naklettiği bir rivayetin gerçekte mevkuf olduğunu bu gerekçeyle kabul ettiğini iddia etmektedir.³⁵⁵

Suiçmez, merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin esas itibarıyla mevkuf olacağı kanaati sebebiyle erken dönem eserlerde merfû olduğu halde sonraki devir eserlerinde mevkuf olarak yer alan rivayetler hakkında şöyle demektedir: “örnekleri nâdir olmakla birlikte kaynaklarda yer alan, konumuzla ilgili bir başka sorun da erken kaynaklarda merfû olarak yer alan; ancak daha geç dönem kaynaklarında mevkuf olarak nakledilen

³⁵³ Motzki, *Die Anfänge*, s. 82.

³⁵⁴ Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi*, s. 86. Suiçmez, mürsel hadislerin mevkuf nakledilmesinin sebebini irsâl süretiyle rivayetlerin ref edilmesine bir tepki olarak açıklamaktadır. Birçok rivayetin irsâl süretiyle ref edilmesinden dolayı bu âlimler kanaatlerini rivayetin aslının mevkuf olduğu yönünde kullanmışlardır (a.y.).

³⁵⁵ Dârekutnî, *el-İlzâmât*, Dirâsât ve Thk.: Ebû Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1405/1985, s. 140, 141; Suiçmez, a.g.tz., s. 88. Suiçmez bu kıstasın rivayetin aynı isnadla olması durumunda güç kazanacağını, farklı isnadla olduğunda ise güç kaybedeceğini belirtir (Bkz. a.y.).

rivayetlerdir. Bunun muhtemel sebepleri musannifin rivayetin farklı bir varyantına ulaşması ve kanaatini mevkufan yana kullanması ya da rivayetin ref edildiğini düşündüğünden rivayeti mevkuf olarak nakletmiş olmalıdır. Özellikle merfû ve mevkuf rivayetlerin isnadlarının aynı olması durumunda, rivayetin hata ya da kasıtlı olarak mevkuf hale dönüştürüldüğü ihtimali güçlenir. Meselâ el-Buhârî, Abdürrezzâk'ın ref ettiğini belirttiği bir rivayeti mevkuf olarak nakletmiştir.³⁵⁶ Suiçmez buradan hareketle herhangi bir musannifin rivayetin daha önceki kaynaklarda merfû şekli bulunmasına rağmen, merfû şeklini tercih etmemesinin ya da rivayeti kendisinin mevkuf şekle dönüştürmesinin, rivayetin ref edildiği konusunda güçlü bir ipucu olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla bir rivayetin daha erken ya da daha geç bir kaynaktan mevkuf şeklinin tercih edilmiş olması, rivayetin ref sorunu ile muallel olduğunu gösteren güçlü bir delildir.³⁵⁷ Suiçmez, meselâ, ilk devir kaynak durumundaki Hemmâm'ın *eş-Sahîfe*'sinde Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) merfû olarak rivayet edilen, Buhârî'nin de merfû naklettiği, Mâlik'in (ö. 179/795) ise Ebû Hüreyre'den mevkuf naklettiği bir rivayet için Mâlik'in rivayetin merfû şeklini sahih görmediğine delalet ettiğini savunur.³⁵⁸ Suiçmez bazı merfû rivayetlerin daha sonraları mevkuf olarak rivayet edilmesinde birtakım mevkuf ve maktû rivayetlerin ref edilmesine karşı gösterilen tepkinin de etkili olduğu kanaatini belirtmektedir.³⁵⁹

1. Hadisin sonraki eserlerde merfû olmasının nedenleri

İlk dönem eserlerde mevkuf olarak bulunan bir hadisin sonraki dönem kaynaklarda merfû olarak yer almasının sebeplerinden biri, hadis gerçekte merfû olduğu halde ilk dönem eserlerinde hadis rivayeti düşünülmezsizin nakledilmiş olmasıdır. Bunun birçok örneğini görmek mümkündür. Mâlik, Abdülkerim b. Ebü'l-Mühârik el-Basrî'nin (ö. 126/743) şöyle dediğini nakletmektedir: “*Utanmadığın zaman istediğini yap, namaz kılarken ellerin birini diğerinin üzerine koymak-sağ eli sol elinin üzerine*

³⁵⁶ Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, ss. 94-95. (Buhârî, “Hac”, 129). Suiçmez bu rivayeti *el-Muşannef* te aynı şekliyle merfû olarak bulamadığını da belirtir (A.g.tz., s. 95 Dipnot).

³⁵⁷ Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, s. 95. Suiçmez ayrıca merfû muttasıl olarak bulunan bir rivayetin mürsel veya münkatı' şeklinin de olmasını rivayetin aslının mevkuf veya maktû olma ihtimali taşıdığına bağlamaktadır. Suiçmez, mürsel veya mevkuf şekli bulunan bazı merfû muttasıl rivayetlerin mevkuf olduklarına hükmedilmiş olmasını da buna delil olarak zikreder (Hadiste Ref Problemi, s. 97).

³⁵⁸ Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, s. 235.

³⁵⁹ Suiçmez, Hadiste Ref Problemi, s. 179.

koymak, iftara acele etmek ve sahurunu geç yapmak Peygamberlik sözündendir.”³⁶⁰ Bu rivayette birbirinden farklı konularda Resûlullah’ın (s.a.v.) söylediği birkaç ifade bir arada zikredilmiştir. Bu çeşit ifadeleri sahâbe veya tâbiînin hadis rivayetini düşünmeksizin bazı konuşma, sohbet veya fetva ve bilgi verme maksadına yönelik sözleri şeklinde görmek mümkündür. Ayrıca herkes tarafından merfû olduğunun bilindiğini düşündüğü bir sözü veya fiili râvi Hz. Peygamber’e nispet etme ihtiyacı duymadan zikretmiştir. Daha sonraki râvi ise neyi duymuş ve görmüş ise onu nakletmiştir. Namazda sağ elin sol el üzerine konulması, merfû olarak nakledildiği gibi³⁶¹ ‘*Utanmadığın zaman istediğini yap*’ kısmı da diğer kaynaklarda merfû olarak yer almaktadır.³⁶² İftara acele edilmesi³⁶³ ve sahurun geciktirilmesi de aynı şekildedir.

Râvinin hadis rivayetini düşünmeksizin naklettiği merfû rivayetlerin mevkufla nakledilmesine diğer bir örnek Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’inde görülür. Onun Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) vasıtasıyla Ebû Hüreyre’den naklettiği ‘*أن رجلا رفع غصن شوك من طريق المسلمين فغفر له*’ hadisi hakkında Abdullah b. Ahmed b. Hanbel şöyle demektedir: “*Bu hadis merfûdur fakat Süfyân bu hadisin ref’inde kasretmiştir.*”³⁶⁴

Bu hususa dikkat çeken Hâkim (ö. 405/1014) ‘*hadis öğrencisinin (tâlibü’l-hadîs) bilmesi gereken mevkufla çeşitlerinden biri de gerçekte müsned olduğu halde bazı râvilerin kısaltma yaparak isnad etmediği mevkuflardır*’ demektedir. Hâkim, örnek olarak da Rûh b. Kâsım’ın (ö. 141/758) Mansûr→Rib’î b. Hirâş→Ebû Mes’ûd el-Ensârî senediyle naklettiği ‘*insanların Peygamberlerden ezberlediklerinden birisi de utanmazsan istediğini yap*’ rivayetini zikreder.³⁶⁵ Hâkim, es-Sevrî (ö. 161/777), Şu‘be

³⁶⁰ Muvatta’, “Kaşru’ş-şalât”, 46.

³⁶¹ Buhârî, “Ezân”, 87; Mâlik, “Kaşru’ş-şalât”, 47; Ebû Dâvûd, “Şalât”, 118; Ahmed b. Hanbel, V, 336. İmam Mâlik sağ elin sol el üzerine konulmasını (“Kaşru’ş-şalât”, 47) ve iftara acele edilmesini (“Şiyâm”, 6, 7) merfû olarak da nakleder. Ayrıca bkz. Buhârî, “Şavm”, 45; Müslim, “Şiyâm”, 48.

³⁶² Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘ (el-Muşannef)*, XI, 143, No: 20149; Tayâlisî, *el-Müsned*, s. 86, No: 621; Buhârî, “Enbiyâ”, 54; “Edeb”, 78; a.mlf., *el-Edebü’l-müfred*, s. 209, No: 597; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 6; İbn Mâce, “Zühd”, 17; Ahmed b. Hanbel, IV, 121; V, 273; Dârekutnî, *el-İlel*, VI, 179-180, No: 1052.

³⁶³ Muvatta’, “Şavm”, 6 (merfû); Buhârî, “Şavm”, 45; Müslim, “Şiyâm”, 48.

³⁶⁴ (قال عبد الله وهذا الحديث مرفوع ولكن سفیان قصر في رفعه) Ahmed b. Hanbel, II, 286. Bu ifadeler Ebû Hüreyre’den birçok muhaddis tarafından nakledilen şu hadisten anlaşılanların hadis rivayetini düşünmeksizin nakledilmesinden ibarettir: “*عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال بينما رجل يمشي بطريق وجد غصن شوك على الطريق فأخذه فشكر الله له فغفر له*” Hadis için bkz. Muvatta’, “Cemâat”, 6; Buhârî, “Ezân”, 32; “Mezâlim”, 28; Müslim, “İmâret”, 164; “Birr”, 127; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 160; Tirmizî, “Birr”, 38; Ahmed b. Hanbel, II, 439, 485, 523, 533.

³⁶⁵ Hâkim, *Ma‘rifetü ‘ulümi’l-ğadîs*, s. 21.

(ö. 160/776) ve başkalarının bu hadisi Mansûr'dan (129/747) müsned rivayet ettiğini, Rûh b. Kâsım'ın ise senedi kısaltarak mevkuf rivayet ettiğini belirtir. Hâkim bu çeşit rivayetlerin çok olduğunu ve bunların senedlerini ancak hadis tenkidinde mahir olanların bilebileceğini ve bu tarz rivayetlerin mevkuf sayılmayacağını söyler.³⁶⁶ Bu değerlendirmesiyle Hâkim, hem merfû hem mevkuf rivayet edilen hadislerin bir kısmının merfû olup, bunu herkesin bilemediğini dile getirmektedir. Bunlar, sonraki dönem eserlerde merfû olarak yer almışlardır. Çünkü bu eserler merfû hadis rivayeti maksadıyla tasnif edilmiş ve merfû rivayetleri esas almışlardır.

Hatîb (ö. 463/1071) ise, '*râvi bir hadisi bazen ref ediyor bazen de vakfediyorsa bu hadisin hükmü nedir*' başlığı altında "ref ve vakf açısından iki rivayetin ihtilâfi hadisin zayıf olmasında etkili değildir. Çünkü sahâbî hadisi bir defasında müsned olarak Resûlullah'a ref etmiştir, başka bir defasında ise ref etmemiş ve fetva olarak zikretmiştir. Hadis sahâbîden iki şekilde ezberlenmiştir. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) rivayet ettiği hadislerde bunu çok yapardı. Hadisi bazen merfû müsned, bazen de kasten ve bilerek mevkuf rivayet ederdi. Bu hal, hadisin zayıf olması bakımından müessir değildir. Çünkü iki rivayetten biri diğerini tekzib etmemektedir"³⁶⁷ demektedir.

Daha sonraki dönemlerde tasnif edilen hadis musannefâtında sadece merfû rivayetlere öncelik tanınmasının bir sonucu olarak ilk devir eserlerinde hem merfû, hem de mevkuf yer alan rivayetlerin sadece merfû olanlarına yer verilmiştir. Meselâ; Buhârî (ö. 256/869), *eş-Şahîh*'inde esas olarak merfûlara yer verirken diğer eserlerinde merfû, mevkuf ve maktû haberlere beraber yer vermiştir. Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'indeki 1322 rivayetten 383 adedi mevkuftur. Yine Buhârî, namazda ellerin kaldırılması hakkındaki *Ref'u'l-yedeyn* adlı eserinde 122 rivayete yer vermekte ve eserde altmış merfû, kırk mevkuf ve yirmi iki maktû rivayet yer almaktadır. Bu haliyle ancak rivayetlerin yarısı merfûdür. Buhârî'nin 628 rivayete yer verdiği *Halķu ef'âli'l-'ibâd* adlı eserinde ise sadece 246 merfû hadis bulunmaktadır.

Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvaţta*'nda bir hadisin sadece mevkuf rivayeti yer almakta, bazen de merfû ve mevkuf iki rivayet beraber bulunmaktadır. Fakat sonraki dönem muhaddisleri öncelikle merfûları toplama gayreti içinde olmuşlar, mecbur

³⁶⁶ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ĥadîs*, s. 21.

³⁶⁷ Hatîb, *el-Kifâye*, ss. 456-457.

kalmadıkça mevkuf rivayetlere yer vermemişlerdir. Meselâ, Buhârî'nin *eş-Sahîh*'inde bazı bablarda sadece mevkuf rivayetler bulunabilmektedir. Merfû rivayet yoksa Buhârî mevkufu zikretmiştir. Sünenlerde de bu görülebilir. Bu da gösteriyor ki sonraki kaynaklarda mevkufun merfûlaştırılması değil, daha önce ele alınan sebeplerden dolayı her iki şekilde rivayet edilen hadislerin, merfû şekillerinin zikredilmiş olmasından bahsedilebilir. Bununla beraber sonraki eserlerde de bazen aynı metin merfû ve mevkuf olarak bulunabilmektedir. Diğer taraftan ilk devirlerde hadisin hüccet olması veya tercih sebebi bakımından merfû-mevkuf, mevsul-mürsel arasında bir farkın bulunmaması nedeniyle ilk yıllarda yaşamış bir musannif bir konuda bildiği merfû veya mevkuf rivayetlerden herhangi birini veya her ikisini eserine alabilir.

Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) de İmam Mâlik gibi aynı hadisi merfû ve mevkuf veya maktû olarak nakletmektedir.³⁶⁸ Daha sonraki eserlerde bunlardan sadece merfû olanlar yer almıştır. Ma'mer (ما تحت الكعفين من الإزار في النار)' hadisini mevkuf ve merfû naklederken³⁶⁹, Buhârî ve diğerlerinde hadis sadece merfû olarak yer almaktadır.³⁷⁰

Hatta Mâlik'in *Muvaṭṭa*'da sadece mevkuf naklettiği bir rivayet, daha sonraki kaynaklarda Mâlik'ten merfû olarak da nakledilebilmektedir. Bunun sebebi, sadece o rivayetin merfûlaştırılması değildir. *Muvaṭṭa*'ın farklı rivayetlerinde farklı hadisler yer almaktadır. İmam Mâlik'in, eserini tasnif ettikten sonra sürekli bazı hadisleri çıkardığı, hayatının sonuna kadar eserinde değişiklik yaptığı bilinmektedir. Zürkânî (ö. 1122/1710), *Muvaṭṭa*'ın Ebû Mus'ab (ö. 242/856) rivayetinin diğerlerinden yüz kadar fazla hadis ihtiva ettiğini belirtir.³⁷¹ Dihlevî ö. 1176/1762) de on altı *Muvaṭṭa*' nüshasını tanıtırken sadece nüshalardan birinde yer alan rivayetlere işaret etmiştir.³⁷² Diğer

³⁶⁸ Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, X, 433, No: 19613, 19615; X, 436, No: 19623, 19624; X, 452-453, No: 19681, 19682; XI, 10, No: 19754, 19755; XI, 83, 94, No: 19987, 19991; XI, 369, No: 20764, 20765; XI, 378-379, No: 20793, 20794.

³⁶⁹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 83, No: 19987 (mevkuf), 19991 (merfû).

³⁷⁰ Buhârî, "Libâs", 4; Ebû Dâvûd, "Libâs", 27; Nesâî, "Zinet", 102; İbn Mâce, "Libâs", 7; Ahmed b. Hanbel, II, 410, 461, 498, III, 6, 31, 52, 97; V, 9, 15; VI, 59, 254, 257.

³⁷¹ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvaṭṭa*', (Mukaddime), I, 10; Kavaklıoğlu, Mahmut, *Kaynak Tetkiki Açısından İmam Mâlik-Abdürrezzâk Mukayesesi* (Muvatta'-Musannef Çerçevesinde), Araştırma Yayınları, Ankara, 2003, s. 50.

³⁷² ed-Dihlevî, Abdülazîz b. Şâh Veliyyullah, *Bustânü'l- muḥaddişîn*, Terc. Ali Osman Koçkuzu, DİB Yayınları, Ankara, 1986, ss. 29-64. *Muvaṭṭa*'ın çeşitli rivayetleri arasında fazlalık-noksanlık, takdim-tehir, bir kısım hadislerin bazı nüshalarda merfû olmayıp, diğerlerinde merfû olması gibi farklılıklar müstakim çalışmalara konu olacak boyutlara erişmiştir. Nitekim ed-Dârekutnî ve Ebû'l-Velîd el-Bâcî

tarafından bir muhaddisin bütün hadisleri eserlerinde yer alanlardan ibaret değildir. İmam Mâlik'in de bütün rivayetleri *Muvaṭṭa'*'da yer almaz. Bazı öğrencilerinin ondan *Muvaṭṭa'*'da bulunmayan hadisler rivayet ettiği de görülmektedir. Bu nedenle Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İmam Mâlik'in *Muvaṭṭa'*'ını on kûsur muhaddisten okumuştur.³⁷³ Mahmut Kavaklıoğlu, Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826) *el-Muşannef*'inde Mâlik'ten 211 hadis rivayet ettiğini, bunlardan yedisinin *Muvaṭṭa'*'da yer almadığını tesbit etmiştir.³⁷⁴ Ali Akyüz de Buhârî'nin (ö. 256/869) *eş-Şahîh*'inde Abdürrezzâk kaynaklı 108 rivayet bulunduğunu, bunlardan beşinin *el-Muşannef*'te yer almadığını belirtmektedir.³⁷⁵ Dolayısıyla, meselâ Mâlik'in hem merfû hem de mevkuf naklettiği bir rivayeti, daha sonraki muhaddisler öncelikle merfûlara yer verdiklerinden, sadece merfû rivayeti Mâlik'ten nakletmiş olabilirler. Zira *Muvaṭṭa'* gibi merfû ve mevkuf rivayetlere yer veren Abdürrezzâk'ın *el-Muşannef*'inde, onun *Muvaṭṭa'*'dan naklettiği 204 rivayetin seksen sekizi merfû iken, 116'sı mevkuf ve maktû rivayetlerden ibarettir.³⁷⁶

İlk devirlerdeki eserlerde yer alan bütün merfû hadisleri de sonraki eserlerde görmek mümkün değildir. Abdürrezzâk'ın *el-Muşannef*'inde Ma'mer→Hemmâm→Ebû Hüreyre→Resûlullah senediyle aynı zamanda Hemmâm'ın *eş-Şahîfe*'sinde de bulunan sadece yetmiş iki rivayet yer almaktadır.³⁷⁷ Bu rivayetlerden ise sadece otuz dördü ayrıca Ma'mer'in *el-Cami*'inde bulunmaktadır.³⁷⁸ Yine hepsi merfû olmasına rağmen Hemmâm'ın hadislerinin Buhârî'de yirmi bir, Müslim'de kırk sekiz ve her ikisinde birden yirmi dokuz olmak üzere doksan sekiz adedi yer almaktadır.³⁷⁹ İmam Mâlik ise Hemmâm'dan hadis rivayet etmemiştir. Dolayısıyla Hemmâm'ın hadislerini aynı

de bu konuda birer eser yazmışlardır. Bunlardan ed-Dâra Kutnî'nin eseri *İhtilâfû'l-Muvaṭṭa'ât* (Kahire, 1365) basılmıştır (Bkz. Kırbaoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, s. 252).

³⁷³ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvaṭṭa'* (Mukaddime), I, 16.

³⁷⁴ Kavaklıoğlu, *Kaynak Tetkiki Açısından İmam Malik-Abdürrezzâk Mukayesesi*, s. 29.

³⁷⁵ Akyüz, Ali, *Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzâk-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 41; Kavaklıoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

³⁷⁶ Kavaklıoğlu, *a.g.e.*, ss. 111-116. Abdürrezzâk'ın Mâlik'ten rivayet ettiği halde *Muvaṭṭa'*'da yer almayan yedi rivayetin biri merfû iken altısı mevkuf ve biri de maktûdur (Kavaklıoğlu, *a.g.e.*, 19, 23, 45, 67, 108, 123, 206 No'lu rivayetler).

³⁷⁷ Bkz. Suharto, Ugi, "The Sahifah Hammam b. Munabbih and its Contents in the Musannaf of Abd al-Razzak: a Preliminary Note on Motzki's Origins", *al-Shajarah*, International Islamic University Malaysia, Volume, 7, No: 2, 2002, page 153-179, page 166-167.

³⁷⁸ Suharto, a.g.m., s. 168. *eş-Şahîfe*'yi Ma'mer nakletmesine rağmen *eş-Şahîfe*'nin bütün hadislerini *el-Cami*'ine almamıştır.

³⁷⁹ Bkz. Suharto, a.g.m., s. 177.

senedle *Muvaṭṭa*'da görmek mümkün değildir. Ancak Mâlik, Ebû Hüreyre hadislerini daha çok A'rec→Ebü'z-Zinâd→Ebû Hüreyre isnadıyla nakletmiştir. Bu isnadla Hemmâm'ın *eş-Şaḥîfe*'sindeki otuz dört hadis *Muvaṭṭa*'da mevcuttur.³⁸⁰

İmam Mâlik de kendisinden önceki eserlerde merfû olan bazı hadisleri mevkuf nakletmiştir. Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) naklettiği merfû bir hadis *Muvaṭṭa*'da merfû ve mevkuf yer almaktadır. Mâlik aynı senedle merfû ve mevkuf olarak Müslim b. Ebû Meryem→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle mevkuf olarak '*insanların ameli haftada iki defa Pazartesi ve Perşembe günleri arz olunur ve kardeşiyle arasında düşmanlık bulunan hariç her mü'min kulun günahı affolunur. Bu ikisini yaptıklarından dönünceye kadar geciktiriniz denilir*'³⁸¹ hadisini rivayet eder. Mâlik, aynı hadisi merfû olarak da Süheyl b. Ebû Sâlih→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle nakletmektedir. Bu rivayet '*تُفْتَحُ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ*) cennet kapıları açılır' ifadesiyle başlamaktadır.³⁸² Hadisi Mâlik'ten merfû nakleden Müslim (ö. 261/875) aynı senedle ayrıca Cerîr (ö. 188/803) ve Abdülazîz ed-Derâverdî'den (ö. 187/802) de nakletmektedir.³⁸³ Müslim, Mâlik'in '*ameller arz olunur*' ifadesiyle mevkuf naklettiği rivayeti ise Süfyân→Müslim b. Ebû Meryem→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle merfû nakletmekte ve Süfyân'ın hadisi bir defa ref ettiğini belirtmektedir.³⁸⁴ Müslim'in ikinci bir rivayeti ise İbn Vehb→Mâlik→Müslim b. Ebû Meryem→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle merfûdür. Ma'mer b. Râşid ise hadisi merfû olarak Süheyl b. Ebû Sâlih→Ebû Sâlih→Ebû Hüreyre senediyle nakletmektedir. Ma'mer, Süheyl'in dışındaki râvilerin hadisi nakledeken '*تُفْتَحُ الْجَنَّةُ*' yerine '*تُعْرَضُ الْأَعْمَالُ*' dediğini belirtir.³⁸⁵ İbn Abdülber (ö. 463/1071) Mâlik'in mevkuf rivayetinin akabinde şöyle der: Yahyâ b.

³⁸⁰ Bkz. Suharto, a.g.m., ss. 174-175. A'rec'in Ebû Hüreyre'den naklettiği ve *Muvaṭṭa*'da yer aldığı halde bazı hadisler ise Hemmâm'ın *eş-Şaḥîfe*'sinde bulunmamaktadır (Bkz. Suharto, a.g.m., s. 176)

³⁸¹ *Muvaṭṭa*', "Ḥusnû'l-ḥuluk", 18. Ayrıca Müslim, "Birr ve's-şıla", 35; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 148, No: 411; Tirmizî, "Birr", 76; Ebû Dâvûd, "Edeb", 47; Dârimî, "Şavm", 41; Ahmed b. Hanbel, II, 268, 326, 389, 400, 465; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 314, No: 7914, 7915; Cüz'ü Süheyl b. Ebî Sâlih (*İlk Devir Hadis Edebiyatı* içinde), ss. 22-23, No: 39; Tayâlisî, *el-Müsne'd*, I, 316, No: 2403.

³⁸² *Muvaṭṭa*', "Ḥusnû'l-ḥuluk", 17.

³⁸³ Müslim, "Birr ve's-şıla", 35.

³⁸⁴ Müslim, "Birr ve's-şıla", 36 (حدثنا بن أبي عمر حدثنا سفيان عن مسلم بن أبي مريم عن أبي صالح سمع أبا هريرة رفعه مرة). Müslim b. Ebû Meryem için *neredeyse hiçbir hadisi ref etmezdi* denildiği de zikredilmelidir.

³⁸⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (el-Muşannef)*, XI, 168-169, No: 20226. Ayrıca Üsâme b. Zeyd'den de benzer bir merfû rivayet mevcuttur (Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, IV, 314, No: 7917; Dârimî, "Şavm", 41; Nesâî, "Şiyâm", 70; Ebû Dâvûd, "Şavm", 59; Ahmed b. Hanbel, V, 200, 201, 205, 209).

Yahyâ (ö. 234/848), bu hadisi Ebû Hüreyre'den mevkuf nakletmiş, *Muvaṭṭa'* râvilerinin hepsi de ona tâbi olup hadisi mevkuf zikretmişlerdir. Mâlik'in en yakın ashabından olan Abdullah b. Vehb ise, onu Mâlik'ten aynı isnadla merfû rivayet etmiştir.³⁸⁶

Hadisi Süheyl b. Ebû Sâlih (ö. 138/755), Müslim b. Ebû Meryem (ö. 136-140/753-757), Hakem b. Uteybe (ö. 113-5/731-3), A'meş (ö. 147/764) ve Müseyyeb b. Râfi (ö. 105/714) Ebû Sâlih'ten (101/720) o da Ebû Hüreyre'den rivayet etmektedir. Hadisi Süheyl b. Ebû Sâlih'ten rivayet edenler ise, merfû olarak rivayet etmektedir. Müslim b. Ebû Meryem'den ise hadisi Mâlik mevkuf rivayet etmiştir. Mâlik'ten ise İbn Vehb (ö. 197/812) merfû rivayet ederken, el-Ka'nebî (ö. 221/835), Yahyâ b. Yahyâ ve Abdurrahman b. Kâsım (ö. 191/806) mevkuf rivayet etmiştir. Müslim b. Ebû Meryem'den İbn Uyeyne ise hadisi bir defasında merfû rivayet etmiştir.³⁸⁷ Başkaları ise hadisi İbn Uyeyne'den mevkuf nakletmişlerdir. Müslim b. Ebû Meryem'den Ebû Bekir b. Abdullah b. Ebû Sebre (ö. 162/788) ise merfû rivayet etmiştir. Hadisi Ebû Sâlih'ten rivayet eden Hakem b. Uteybe'den ise Şu'be (ö. 160/776) rivayet etmektedir. Şu'be'den Yahyâ b. es-Seken merfû rivayet ederken, Amr b. Merzûk (ö. 224/838) ve diğerleri mevkuf rivayet etmektedir. Ebû Sâlih'ten A'meş ve Müseyyeb b. Râfi ise mevkuf rivayet etmektedir.³⁸⁸

Yine İmam Mâlik (ö. 179/795), tâbiünden Zeyd b. Eslem'in (ö. 136/753) şöyle dediğini nakleder: (ما من داع يدعو إلا كان بين إحدى ثلاث إما أن يُستجاب له وإما أن يدخر له وإما أن يكفر) *Bir kimse dua ettiğinde onun için üç husustan biri söz konusudur. Ya duasında istediği verilir, ya Âhirette karşılığı verilir veya duası karşılığında günahları affedilir*”³⁸⁹ Mâlik'in maktû olarak naklettiği bu rivayeti Ma'mer b. Râşid ise Ebân→Enes b. Mâlik senediyle merfû olarak (دعاء المؤمن على ثلاث خير يعجل أو ذنب يغفر أو خير) ve (ما من داع يدعو إلا استجاب الله له دعوته أو صرف عنه مثلها سوء أو حط من ذنوبه بقدرها ما لم يدع يائماً أو قطع) (رحم) şeklinde iki hadis rivayet etmektedir.³⁹⁰ Merfû ve mevkufalara beraber yer veren

³⁸⁶ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, XII, 198-200. İbn Abdülber devamla hadisi İbn Vehb'den merfû olarak nakledenleri zikreder. Ayrıca bkz. İbn Hibbân, *İlelü'l-aḥbâr ve ma'rifetü ruvâti'l-âşâr*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1422/2001, s. 147. İbn Abdülber, Mâlik'ten mevkuf ve merfû nakledilen 'güymüş oldukları halde çıplak olan kadınlar...' hadisini de örnek olarak zikretmektedir (Bkz. *et-Temhîd*, XIII, 200-201).

³⁸⁷ Humeydî, *el-Müsned*, II, 430-431, No: 975.

³⁸⁸ Dârekutnî, *el-İlel*, X, 87-89, No: 1884; a.mlf., *et-Tetebbu'* (*el-İlzâmât* ile beraber), ss. 140, No: 18.

³⁸⁹ *Muvaṭṭa'*, Ḳur'ân, 36.

³⁹⁰ Ma'mer, *el-Câmi'* (*el-Muṣannef*), X, 443, No: 19649, 19650.

Ma‘mer, bu hususta hiçbir mevkuf ve maktû rivayet zikretmemektedir. Hadis merfû olarak benzer ifadelerle Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) ve Câbir’den (ö. 78/697) de rivayet edilmiştir.³⁹¹

İlk dönem eserlerinin tamamı günümüze gelmemiştir. Dolayısıyla ilk defa daha sonraki bir dönem kabul edilen bir eserde merfû olarak görülen bir hadisin daha önceki eserlerde merfû olarak yer almadığını söylemek mümkün değildir. Erken dönem kaynakların bir kısmının günümüze gelmediğini ifade eden Motzki İbn Cüreyc’in eserini buna örnek olarak zikreder. İbn Cüreyc’in sahih bir kitabı vardı ve bu tamamen yeni bir tarzda idi. İbn Cüreyc, ‘kimse benden önce hadisleri benim gibi tasnif etmedi’ derken, öğrencisi Abdürrezzâk da ‘kitaplar tasnif eden ilk kişi İbn Cüreyc’dir’³⁹² diyerek bu görüşü desteklemektedir. Onun bu kitabı Musannef veya Sünen adını taşıyordu veya bu adla naklediliyordu. Bu eser büyük ölçüde Abdürrezzâk’ın *el-Muşannef*’inde ondan naklettiklerini ihtiva ediyordu. İbn Cüreyc’in Musannefi, hicrî II. asrın ilk yarısında bu tarzın ilk ve en geniş olanı idi ve diğerlerine model olmuş ve takip edilmişti.³⁹³

Motzki, bu nedenle Schacht’ın haberlerin tesbitinde yoğun bir şekilde kullandığı *e silentio* (bir metin ilk defa hangi kaynaktan yer alıyorsa o dönemde uydurulmuştur) kuralını eleştirmektedir.³⁹⁴ Ona göre *e silentio* kuralının geçersizliği sadece bir rivayetin bir kısmında değil, bütün rivayetlerde söz konusudur. Schacht’ın ‘bir rivayet erken dönem bir kaynaktan yokken, sonraki dönem bir kaynaktan varsa hadis bu iki kaynak arasındaki zaman diliminde uydurulmuştur’ prensibi sürekli geçerli değildir. Motzki bu konuda İbn Cüreyc’in Atâ’dan talâkla ilgili iki rivayetine yer verir ki, bunlardan birincisinde İbn Cüreyc Atâ’ya talâkla ilgili bir soru sormakta, Atâ ise hadis zikretmeksizin sadece hükmü söylemektedir.³⁹⁵ Bu hadiste Atâ görüşünü hiçbir merfû hadise dayandırmamaktadır. Eğer sadece bu metin elimizde olsaydı, Schacht, şu sonucu çıkarırdı: ‘Atâ’nın hayatta olduğu sürede bu hadis yoktu veya en azından Mekke’de

³⁹¹ Tirmizî hadisi merfû olarak Câbir (“Da‘avât”, 9), Ebû Hüreyre (“Da‘avât”, 145) ve Ubâde b. Sâmit’ten (“Da‘avât”, 126) benzer lafızlarla rivayet ederken Ahmed b. Hanbel ise merfû olarak Ebû Saîd el-Hudrî’den nakletmektedir (Ahmed b. Hanbel, III, 18).

³⁹² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerhu ve’t-ta’dil*, I, 184.

³⁹³ Motzki, *Die Anfänge*, s. 244.

³⁹⁴ Bkz. Motzki, *Die Anfänge*, s. 81-83.

³⁹⁵ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, VI, 310, No: 10962.

bilinmiyordu. Çünkü Schacht, bir tartışmada bir hadis kullanılmamışsa o hadis daha sonraları uydurulmuştur prensibini savunmaktadır.³⁹⁶ Motzki, İbn Cüreyc'in Atâ'dan talâkla ilgili benzer diğer bir rivayetine daha yer verir ki, bu rivayette Atâ, aynı soruya verdiği cevapta görüşünü merfû bir rivayete dayandırmaktadır³⁹⁷. Atâ'nın zikrettiği bu hadis birçok tarîki olan merfû bir hadisten kısa bir bölümdür. Buradan şu anlaşılıyor ki, Atâ'ya bu soru sorulduğunda o Peygamber'in hadisini biliyordu. Fakat bu hadisi zikretmeye gerek görmedi. Bunun birçok sebebi düşünülebilir.³⁹⁸

Motzki, batılların rivayetlerin tarihlendirilmesinde kullandığı metodları beş gurupta toplamakta ve bunları rivayetlerin metnine dayalı metod, rivayetlerin bulunduğu kaynaklara dayalı metod, metne eklenmiş olan isnada dayalı metod, hem metin ve hem de isnada dayalı metod ve diğer kriterler şeklinde belirtmekte³⁹⁹ ve bunların her birinin kullanılabilirlik durumlarını ve eksikliklerini ele almaktadır. Rivayetlerin bulunduğu kaynağa dayalı tesbiti Schacht ve Juynboll'un kullandığını belirten Motzki, erken dönem eserlerinin çok geniş bir malzemenin küçük bir bölümünü ihtiva ettiğini ve bu malzemenin yazılı kaynağın dışında ders esnasında aktarıldığını söyler. Motzki, kaynak esasına göre rivayetlerin tarihlendirilmesini tenkid ederken, yazarların hayatları boyunca eserlerinin tertibini çok defa değiştirdiklerini belirtir ve buna Muvatta'ı örnek verir. O *Muvaṭṭa'*'da zikredilmeyen bazı hadislerin Mâlik'in öğrencilerinin rivayetlerinde bulunduğunu belirtmekte ve aynı durumun Abdürrezzâk'ın *el-Muşannef*'i için de geçerli olduğunu söylemektedir. Bu nedenle o bir kaynakta hadisin bulunmadığına hükmetmenin yanıltıcı olabileceğini ve kaynağa göre tarihlendirmenin şüpheli bir ön kabul olduğunu söyler. Meselâ, Juynboll bu bağlamda (من كذب) hadisinin 180/800 yılından önce vefat eden muhaddislerin eserlerinde yer almadığını ve ancak 200/815-6 yılından sonra vefat eden muhaddislerin eserlerinde bulunduğunu, dolayısıyla hadisin bu tarihten sonra uydurulduğunu veya ref edildiğini ve

³⁹⁶ Schacht, *Origins*, s. 140-141; Motzki, *Die Anfänge*, s. 82.

³⁹⁷ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, VI, 311, No: 10969.

³⁹⁸ Motzki, *Die Anfänge*, s. 81-83. Motzki devamla bir örnek rivayet daha vermektedir. A'zamî ise Schacht'ın görüşüne reddiye olarak Mâlik'in Muvatta'ında yer aldığı halde Şeybânî rivayetinde yer almayan birçok rivayeti belirtir. Bu da göstermektedir ki, âlimler bildikleri bütün hadisleri zikretmemişlerdir. A'zamî ayrıca Ebû Yûsuf, Şeybânî'nin *Âşâr*'larında birinde bulunup diğerinde bulunmayan hadislere ve Şeybânî'nin bir eserinde zikrettiği halde diğerinde yer vermediği bazı hadislere işaret etmektedir (A'zamî, *İslâm Fıkında Sünnet*, s. 149-152).

³⁹⁹ Bkz. Motzki, "Methoden zur Datierung", s. 4.

sened eklendiğini söylemektedir.⁴⁰⁰ Buna göre hadis bir devir kaynaklarında yoksa bu kaynaklardan sonraki bir dönemde uydurulmuştur. Bu metodun yetersizliğini belirtirken (من كذب) hadisinin Juynboll tarafından hicrî 200 yılından sonra uydurulduğunu söylemesine rağmen bu tarihten en az elli sene önceki Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *Câmi'*inde bulunduğunu belirterek ilk dönem kaynaklarının pek çoğunun bugün elimizde olmadığını vurgulamakta ve bu metodun yetersizliğini söylemektedir.⁴⁰¹

Horst'un Taberî tefsiri ile ilgili araştırması da ilk dönemdeki birçok kaynağın daha sonraki devirlere tamamen aktarılmadığını göstermektedir. Taberî, kendisinden önceki kitaplardan çok az bir kısmını tamamen kullanmıştır. Zira bütün sûrelerin tefsirinde sadece beş isnaddan iktibasta bulunmuştur. O kendisinden önceki musanniflere ait olup tam olarak elinde bulunan eserlerin sadece bir kısmını kullanmıştır. Hâlbuki o Tefsir'inde birbirine zıt bütün rivayetleri zikretmekte ve sonra kendi görüşüne göre hangisinin doğru veya yanlış olduğunu belirtmektedir. Onun elinde Ali b. Talha, Mücâhid ve Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in Tefsiri, İbn İshâk'ın el-Megâzî'si ve muhtemelen ona İbn Sa'd'dan nakledilen bir eser mevcuttu. Diğer yazılı kaynaklar ise Taberî'den özet olarak nakledilmiştir. Bunlar da muhtemelen ezberlemek maksadıyla ders notları olarak kaleme alınmıştı.⁴⁰²

Bir hadisin ilk dönem eserlerde mevkuf olduğu halde sonraki eserlerde merfû olarak bulunmasının diğer bir sebebi ise muhaddislerin tasnif sistemidir. Sadece sahih hadisleri cem etmeyi düşünmemiş olan muhaddisler sahih kabul etmedikleri halde merfû ve mevkuf nakledilen bazı rivayetlerin merfû şekillerini eserlerinde zikretmişlerdir. Meselâ, Tirmizî (ö. 279/892) Yahyâ b. Eyyûb→Abdullah b. Ebû Bekir→İbn Şihâb→Sâlim→İbn Ömer→Hafsa→Resûlullah (s.a.v.) senediyle 'من لم يُجمع'

⁴⁰⁰ Bkz. Hadis Tarihinin Yeniden İnşası, s. 141-171.

⁴⁰¹ Motzki, "Methoden zur Datierung", s. 8-10. Motzki'nin bu makalesi hakkında ayrıca bkz. Motzki, *Batıda Hadis Çalışmalarının Tarihî Seyri*, Editör, Bülent Uçar, Hadisevi, İstanbul, 2006, s. 129-147; Karapınar, Fikret, "Harald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştirisi", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu*, DİB Yayınları, Ankara, 2003, s. 293-325; Hıdır, Özcan, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metodları", *HTD*, c. I, sy. 1, İstanbul, 2003, ss. 97-115. A'zamî de Schacht'ın ilk defa Şâfiî'de ortaya çıktığını iddida ettiği bir hadisin Ebû Yûsuf tarafından nakledildiğini belirtir (A'zamî, *İslâm Fıkıhında Sünnet*, s. 183).

⁴⁰² Horst, "Zur Überlieferung im Korankommentar at-Tabarîs", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 103 (1953), ss. 290-307, s. 307.

له الصيام قبل الفجر فلا صيام له) *Kim fecirden önce oruca niyetlenmezse, oruç tutmuş olmaz*' hadisini naklettikten sonra şöyle der: "Hafsa'nın hadisini bu vecihten başka merfû olarak bilmiyoruz. Bu hadis, Nâfi'den İbn Ömer'in sözü olarak da rivayet edilmiştir ve o daha sahihtir. Bu hadis aynı şekilde Zührî'den (ö. 124/742) mevkuf olarak da rivayet edilmiştir. Yahyâ b. Eyyûb'tan (ö. 168/784) başka hadisi ref edeni bilmiyoruz"⁴⁰³ Tirmizî, mevkuf rivayetin daha sahih olduğunu belirttiği halde merfû olan bu rivayeti eserine almıştır. Tirmizî'nin Nâfi'den İbn Ömer'in sözü olarak nakledildiğini belirttiği rivayet, Mâlik'e aittir.⁴⁰⁴ Aynı şekilde Tirmizî'nin İbn Şihâb'tan mevkuf nakledildiğini belirttiği rivayet, *Muvatta*'da yer almakta ve Mâlik bunu İbn Şihâb vasıtasıyla Hz. Âişe ve Hafsa'dan mevkuf rivayet etmektedir.⁴⁰⁵ Mâlik'in rivayetlerini nakleden Nesâî, ayrıca Tirmizî gibi Hafsa'dan merfû rivayetlere de yer vermektedir.⁴⁰⁶ Ebû Dâvûd da Abdullah b. Ebû Bekir→İbn Şihâb→Sâlim→İbn Ömer→Hafsa senediyle hadisi zikrettikten sonra Leys (ö. 175/791) ve İshâk b. Hâzım'in de Abdullah b. Ebû Bekir'den (ö. 135/752) hadisi rivayet ettiklerini belirtir ve Ma'mer (153/770), ez-Zebîdî (Muhammed b. Velîd) (ö. 148/765), İbn Uyeyne (ö. 198/813) ve Yûnus el-Eylî'nin (ö. 159/775) Zührî'den (ö. 124/742) hadisi Hz. Hafsa'ya mevkuf olarak rivayet ettiklerini söyler.⁴⁰⁷ 'Oruca Niyet' babında hadisi nakleden Ebû Dâvûd, bu babta başka hadis zikretmez ve rivayetlerden hangisinin daha sahih olduğunu ise belirtmez. Görüldüğü gibi hem Ebû Dâvûd hem de Tirmizî, hadisin mevkuf olarak da nakledildiğine işaret etmekte, hatta Tirmizî mevkuf rivayetin daha sahih olduğuna da dikkat çekmektedir. Bu, muhaddislerin aynı zamanda mevkuf rivayetlerden de haberdar olduklarını göstermektedir. Öyleyse neden merfû rivayetlere yer vermişlerdir? Dârekutnî (ö. 385/995) ve Beyhakî (ö. 458/1065), hadisi Abdullah b. Ebû Bekir'in (ö. 135/752) ref ettiğini ve onun da sika olduğunu söyler. Hattâbî (ö. 388/998) ise onun hadisi ref ettiğini

⁴⁰³ Tirmizî, "Şavm", 33.

⁴⁰⁴ *Muvatta*', "Şiyâm", 5. Hadis mevkuf olarak Nâfi'in *Cüz*'ünde de yer almaktadır. Bkz. *Ehâdisü Ubeydillâh b. 'Umer 'an Nâfi'* (A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* içinde), s. 127, No: 89.

⁴⁰⁵ *Muvatta*', "Şiyâm", 5.

⁴⁰⁶ Nesâî, "Şiyâm", 66, 68. Hafsa'dan nakledilen merfû rivayet için ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, "Şavm", 71; İbn Mâce, "Şiyâm", 26; Dârimî, "Şavm", 10; Ahmed b. Hanbel, VI, 287.

⁴⁰⁷ Ebû Dâvûd, "Şavm", 71. Ebû Dâvûd'un Zührî'den mevkuf olarak nakledildiklerini belirttiği rivayetlere Nesâî de yer vermektedir (Nesâî, "Şiyâm", 66).

ve sikanın ziyadesinin makbul olduğunu belirtir.⁴⁰⁸ Tirmizî, bazı rivayetlerin merfû şeklini zikrettiği halde mevkufun daha sahih olduğunu belirtir.⁴⁰⁹ Hatta Tirmizî, Hasan b. Kaze‘a → Süfyân b. Habîb → Saîd b. Ebû Arûbe → Katâde → Hilâs b. Amr → Ammâr b. Yâsir senediyle merfû olarak *‘sofra gökten et ve ekmek olarak indirildi ve onlara ihanet etmemeleri ve yarın için bir şey saklamamaları emredildi. Fakat onlar ihanet ettiler, stok yaptılar ve ertesi gün için de sakladılar. Bunun için maymun ve domuzlara dönüştürüldüler’* rivayetini nakleder ve bu rivayeti garîb olarak niteledikten sonra şöyle der: “Ebû Âsım (ö. 212/828) ve diğer bazı kimseler bunu Saîd b. Ebû Arûbe’den (ö. 156/772) Katâde → Hilâs vasıtasıyla Ammâr b. Yâsir’den mevkuf rivayet ettiler. Bu rivayeti sadece Hasan b. Kaze‘a’nın (ö. 250/863 civarı) merfû naklettiği bilinmektedir. Humeyd b. Mes‘ade (ö. 244/858) Süfyân b. Habîb’den (ö. 182/798) o da Saîd b. Ebû Arûbe’den benzerini rivayet etti fakat onu ref etmedi. Bu, Hasan b. Kaze‘a’nın hadisinden daha sahihtir. Merfû hadis için bir asıl bilmiyoruz (*ولا نعلم للحديث المرفوع أصلاً*)”⁴¹⁰ Bu rivayette Tirmizî, merfû rivayetin bir aslını bilmediğini belirtmesine rağmen esas rivayet olarak onu zikretmiştir. Fakat rivayetin mevkuf şeklini de belirtmiştir. Bu da onun zayıf da olsa, merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin merfû olanına öncelik verdiğini göstermektedir.⁴¹¹ Bu düşünce, daha sonraki eserlerde bir rivayetin merfû olarak yer almasının sebeplerinden biridir.

Hâlid b. Hâris → Şu‘be → Ya‘lâ b. Atâ → Atâ → Abdullah b. Amr senediyle merfû olarak *‘رضى الرب في رضى الوالد وسخط الرب في سخط الوالد’* hadisini nakleden Tirmizî, Muhammed b. Beşşâr → Muhammed b. Ca‘fer → Şu‘be vasıtasıyla aynı senedle hadis

⁴⁰⁸ el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed, *Me‘âlimü’s-sünen* (I-IV), Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991, II, 115, No: 560 (Hattâbî şöyle der: “Bazıları Süfyân ve Ma‘mer’in bu hadisi Hafsa’dan mevkuf naklettiklerinden dolayı müsned olmadığını söylemişlerdir. Bu durum hadise zarar vermez. Çünkü Abdullah b. Ebû Bekir b. Hazm hadisi müsned rivayet etmiştir ve sikaların ziyadeleri makbuldür).

⁴⁰⁹ Tirmizî’nin merfû olarak rivayet ettikten sonra mevkuf şeklinin daha sahih olduğunu belirttiği benzer değerlendirmeleri için bkz. Tirmizî, “Nikâh”, 15, No: 1103; “Büyü”, 9, No: 1217; “Diyât”, 7, No: 1395; “Libâs”, 6, 36, No: 1726, 1779; “Şifâtü’l-kiyâme”, 18, No: 2451.

⁴¹⁰ Tirmizî, “Tefsîr Sûre 5”, 21, No: 3063.

⁴¹¹ Buna benzer diğer örnekler için bkz. Tirmizî, “Tefsîr Sûre 14”, 1; “Menâkıb” 86; “Şavm”, 23; “Hudûd”, 27; “Birr ve’s-şıla”, 60; “Şifâtü Cehennem”, 8; “Nikâh”, 10; “Hudûd”, 2. Suiçmez’in erken kaynakta mevkuf, sonraki eserlerde merfû şeklinin bulunduğu rivayetlerin bir kısmı Tirmizî vb. muhaddislerin eserlerine aldıkları, fakat merfû şeklini sahih görmedikleri rivayetlerdir. Erken dönem eserlerde mevkuf olan bazı hadisleri sonraki dönem kaynaklarda merfû görmek mümkündür. Fakat bunlar sahih kabul edildiği için eserlere alınmış değildir. Bazı örnekler için bkz. Hadiste Ref Problemi, ss. 217-222, 238.

mevkuf olarak da rivayet edildiğini ve bunun daha sahih olduğunu söylemektedir. Tirmizî ‘Şu‘be’nin ashabı hadisi Şu‘be→Ya‘lâ b. Atâ→Atâ→Abdullah b. Amr senediyle mevkuf olarak rivayet etmişlerdir. Hâlid b. el-Hâris’ten (ö. 186/801) başka hadisi Şu‘be’den ref eden kimse bilinmemektedir. Hâlid b. Hâris sika ve güvenilirdir. Muhammed b. Müsennâ’nın (ö. 252/865) Basra’da Hâlid b. Hâris gibi birini görmedim dediğini işittim’ demektir. Tirmizî ayrıca bu hususta İbn Mes‘ûd’dan da bir rivayet olduğuna işaret etmektedir.⁴¹² Tirmizî hadisin mevkuf şeklinin daha sahih olduğunu ve sika olmasına rağmen hadisi Hâlid b. Hâris’in Şu‘be’den ref ettiğini belirtmektedir. Bununla beraber Tirmizî’nin bir hadisi mevkuf olarak zikredip merfû rivayetlere işaret ettiği de görülür. Tirmizî, hacla ilgili bir babta sadece bir tek hadis zikretmekte ve bu hadisi mevkuf nakletmektedir. A‘lâ b. el-Hadramî’den (ö. 14/635) naklettiği ‘muhacir hacı edâ ettikten sonra Mekke’de üç gün kalabilir’ hadisini hasen sahih olarak tavsif eden Tirmizî, hadisin başka vecihlerden, bu isnadla merfû rivayet edildiğini söyler.⁴¹³

Tirmizî gibi Dârekutnî (ö. 385/995) de *el-‘İlel*’de mevkuf şeklinin sahih olduğuna işaret ettiği birçok hadisi *es-Sünen*’inde merfû olarak nakletmiştir.⁴¹⁴ Buradan, muhaddislerin merfû şeklini eserlerine aldıkları hadislerin mevkuf rivayetlerinin sahih olduklarını bildikleri, bu hadisleri sahih kabul ettikleri için değil, başka nedenlerle eserlerine aldıkları anlaşılmaktadır. Dârekutnî ve Ahmed b. Hanbel’in ilel ve ricâl hakkındaki hassasiyetlerine rağmen onların eserlerinin sıhhat açısından diğerlerinden geride olması da bu usûlün bir sonucudur.

İlk dönem eserleri merfû ve mevkufalara birlikte yer verirken sonraki dönem eserlerinden merfûlara öncelik verenlerde ilk devir musannefâtındaki mevkuf rivayetleri görmek mümkün değildir. Fakat merfû ve mevkufalara birlikte yer veren eserlerde ise aynı mevkuf rivayetler görülebilir. Bununla beraber ilk devir eserleri gibi sonraki

⁴¹² Tirmizî, “Birr ve’ş-şıla”, 3. Hadis için bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 168, No: 7249; Bezzâr, *el-Müsned*, VI, 376, No: 2394; Beyhakî, *Şu‘abü’l-îmân*, VI, 177, No: 7830, 7831; Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ‘id*, VIII, 136. Hadisi mevkuf olarak ise Buhârî nakletmektedir (*el-Edebü’l-müfred*, s. 14).

⁴¹³ Tirmizî, “Hac”, 103, No: 949. Hadis, aynı senedle merfû olarak diğer eserlerde de yer almaktadır. Bkz. Buhârî, “Menâkıbu’l-enşâr”, 47; Müslim, “Hac”, 441, 443; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 91; İbn Mâce, “İkâmet”, 76; Dârimî, “Şalât”, 180; Ahmed b. Hanbel, IV, 339; V, 52.

⁴¹⁴ Meselâ, Dârekutnî ‘أن النبي صلى الله عليه وسلم قطع في من’ hadisini *es-Sünen*’inde merfû naklettiği halde (*es-Sünen*, III, 186) *el-‘İlel*’de bu rivayetin mevkuf olduğunu söyler (*el-‘İlel*, I, 228-229, No: 32). Yine Ümmü veledin satılamayacağı ve hibe edilemeyeceği hakkında bir rivayeti *es-Sünen*’inde merfû ve mevkuf zikrederken (IV, 134, 135) *el-‘İlel*’de mevkuf olduğunu söyler (*el-‘İlel*, II, 42. No: 98).

eserlerde de bir hadis merfû ve mevkuf olarak bulunabilmektedir. Meselâ Buhârî, Ölüm meleğinin Hz. Mûsâ'ya gönderilmesi ve Hz. Mûsâ'nın ona bir tokat vurması ve gözünü çıkarması ile ilgili rivayeti Ebû Hüreyre'den merfû ve mevkuf rivayet etmektedir.⁴¹⁵ Bu durum, sonraki eserlerde merfû şekliyle yer alan hadislerin ilk devirlerde aynı zamanda merfû olarak da rivayetinin bulunduğunu göstermektedir. Bu hadis Hemmâm'ın *eş-Şahîfe*'sinde de merfû olarak yer almaktadır.⁴¹⁶

Müslim (ö. 261/875), İbn Ömer'den Nâfi' vasıtasıyla merfû olarak *'kim dünyada şarap içer ve tövbe etmezse, âhirette ondan mahrum bırakılır ve âhirette ona şarap içirilmez'* hadisini rivayet etmektedir. Müslim'in birinci rivayeti *Muvaţta'* râvisi Yahyâ b. Yahyâ→Mâlik→Nâfi'→İbn Ömer senediyledir. Yahyâ b. Yahyâ, hadisi *'Mâlik'e okudum (قرأتُ علي مالك)* şeklinde kıraat usûlüyle rivayet etmektedir. Bu rivayet *'Resûlullah (s.a.v.) dedi ki'* şeklindedir.⁴¹⁷ Müslim'in ikinci rivayeti ise *Muvaţta'* râvilerinden Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî vasıtasıyla Mâlik'tendir. Abdullah b. Mesleme, hadisi Mâlik'ten tahdis usûlüyle nakletmektedir. Bu rivayet *'İbn Ömer dedi ki'* şeklinde mevkuf olup, *'Mâlik'e (İbn Ömer) hadisi ref etti mi diye soruldu ve o da evet dedi'* ifadesiyle hadisin merfû olduğunu kendisine sorulması üzerine belirtmektedir.⁴¹⁸ Tirmizî de hadisi merfû olarak Hammâd b. Zeyd→Eyyûb→Nâfi'→İbn Ömer senediyle rivayet etmekte ve şöyle demektedir: "İbn Ömer hadisi sahih hasen bir hadistir ve başka vecihlerle de Nâfi' vasıtasıyla İbn Ömer'den merfû rivayet edilmiştir. Mâlik ise Nâfi' vasıtasıyla İbn Ömer'den mevkuf rivayet etmiş, hadisi ref etmemiştir."⁴¹⁹ *Muvaţta'*ın Yahyâ b. Yahyâ rivayetinde ise hadis merfû olarak yer almaktadır.⁴²⁰ Gerçekte merfû olan hadisin Mâlik'ten rivayeti merfû ve mevkuf nakledilmesine sebep olmuş, sonraki eserler merfû rivayetlere öncelik tanıdıklarından dolayı hadis merfû olarak yer almıştır.

⁴¹⁵ Buhârî, "Cenâ'iz", 69 (mevkuf); "Enbiyâ", 31 (merfû).

⁴¹⁶ Hemmâm b. Münebbih, *eş-Şahîfe*, s. 105, No: 59.

⁴¹⁷ Müslim, "Eşribe", 8.

⁴¹⁸ Müslim, "Eşribe", 8.

⁴¹⁹ Tirmizî, "Eşribe", 1.

⁴²⁰ *Muvaţta'*, "Eşribe", 11. Hadis merfû olarak başkaları tarafından da rivayet edilmektedir. Bkz. Buhârî, "Eşribe", 1; Müslim, "Eşribe", 8; Nesâî, "Eşribe", 45, 46; Ebû Dâvûd, "Eşribe", 5; İbn Mâce, "Eşribe", 2; Ahmed b. Hanbel, II, 19, 21, 28, 35, 106, 123, 142; Dârimî, "Eşribe", 3.

İmam Mâlik'in (ö. 179/795) bir hadisi bir defa ref edip başka bir defa ref etmediğine dair bir değerlendirmeyi İbn Hibbân (ö. 354/7965) Ebû Hâtîm'den (ö. 277/890) de nakletmektedir. İbn Hibbân, 'الشفعة فيما لم يقسم...' hadisinin Mâlik'ten merfû ve mürsel rivayet edildiğini naklettikten sonra Ebû Hâtîm'in şöyle dediğini nakletmektedir: "Bu durum, Mâlik'in âdetindedir. O bir haberi birçok zaman ref eder ve defalarca vakfeder. Bir defa irsal eder, başka zaman ise duruma göre isnad eder."⁴²¹

Bir hadis farklı senedlerle veya aynı senedle merfû ve mevkuf rivayet edildiği gibi, hadisin sadece bir kısmı da merfû ve mevkuf rivayet edilmiş olabilmektedir. Bu durumdaki hadislerin hepsinin müdrec kabul edilmesi isabetli değildir. Bunlar da merfû ve mevkuf nakledilmiş hadisler gibi değerlendirilmelidir. Ebû Hüreyre'nin son kısmının merfû veya mevkuf olduğu hakkında farklı değerlendirmeler bulunan rüya tabiri ile ilgili bir rivayeti buna örnektir.⁴²²

İlk dönemlerde bilinen bütün hadisler daha sonraki dönemlere ulaşmamıştır. Hatta III. asırda tasnif edilen Tirmizî'nin (ö. 279/892) bildiği birçok hadis bile sonraki ve o döneme ait eserlerde bulunmamaktadır. Zira Tirmizî'nin bir konu hakkında başka sahâbîlerden rivayetler bulunduğunu belirttiği 'bu hususta filandan da rivayet vardır (وفي الباب عن فلان)' diye sahâbî isimlerini vererek işaret ettiği hadisleri şârihler mevcut hadis kitaplarında bulamamışlardır. Bu durum, Tirmizî tarafından bilinen birçok rivayetin elimizdeki eserlere intikal etmediğini göstermektedir.⁴²³ Tirmizî, *es-Sünen*'de 361 sahâbîden rivayette bulunurken, 'وفي الباب' şeklinde ise 433 sahâbînin rivayetine işaret etmektedir.⁴²⁴ Hatta bazı muhaddisler kendi rivayet ettikleri birçok hadisi bile en geniş çaplı tasniflerine almamışlardır. Hemmâm b. Münebbih'in *eş-Sahîfe*'sini Ma'mer b. Râşid rivayet etmesine rağmen, *eş-Sahîfe*'den Ma'mer'in *el-Câmi*'inde sadece otuz üç hadis yer almaktadır.⁴²⁵

⁴²¹ İbn Hibbân, *İlelü'l-ahbâr*, s. 194. İbn Hibbân, râvi sika, hâfız ve mutkin olduğu müddetçe hadisi ref eden ve isnad edenin rivayetinin tercih edileceğini söyler (a.y.).

⁴²² Bkz. Buhârî, "Ta'bîr", 26; Müslim, "Rü'yâ", 6; Ebû Dâvûd, "Edeb", 88; Tirmizî, "Rü'yâ", 1, 7, 10; İbn Mâce, "Rü'yâ", 9; Dârimî, "Rü'yâ", 7; Ahmed b. Hanbel, II, 219, 269, 395.

⁴²³ Bkz. Çakan, İ. Lütî, "el-Câmi'u's-Sahîh", *DİA*, VII, 130.

⁴²⁴ Bu sahâbenin isimleri için bkz. Âdâb Mahmud, *el-İmâm et-Tirmizî ve menhecühû fî kitâbihi'l-câmi'*, III, 1209-1309. Bu, onun *es-Sünen*'ine almadığı hadisler hakkındaki bilgisini de göstermektedir.

⁴²⁵ Bkz. Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu -Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in el-Cami'i", *AÜİFD*, c. XLIII, sy. 2, Ankara, 2002, ss. 27-63, s. 61. Erul, ayrıca Hemmâm'ın Ebû Hüreyre'den sonra yetmiş küsur sene ve Ma'mer'in de Hemmâm'dan sonra yirmi küsur sene yaşamış olmasına rağmen sadece Ma'mer tarafından rivayet edilmiş olmasının da dikkat çekici olduğunu belirtir (a.y.).

IV. 'İLELÜ'L-HADİS VE MERFÛ-MEVKUFUN TESBİTİ

Merfû ve mevkuf rivayet edilen bir hadisin durumunu tesbitte hadislerdeki illetlerin bilinmesi önemli bir yere sahiptir. 'İlelü'l-hadîsi hadis ilminin nevelerinden biri olarak zikreden Hâkim (ö. 405/1014), bunun sahih ve sakîmden, cerh ve ta'dîlden başka bir şey olduğuna vurgu yapmakta, cerh sebebi olmayan başka sebeplerle hadisin muallel olacağını söylemekte ve illetin daha çok sika râvilerin rivayetlerinde bulunabileceğini hatırlatmaktadır.⁴²⁶ Bu nedenle Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813), *'bir hadisin illetini bilmem benim için bilmediğim yirmi hadis yazmaktan daha hoştur'* demiştir.⁴²⁷ Erken dönemden itibaren birçok muhaddis ile ilgili eserler tasnif etmişlerdir. Ali b. Medîni (ö. 234/848), Buhârî (ö. 256/869), Müslim (ö. 261/875), Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/924), İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938), Dârekutnî (ö. 385/995) ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1200) eserleri bunların başında gelmektedir.

İllet senedde, metinde veya sened ve metinde birlikte bulunabilir. İsnaddaki illet ise bazen metnin sıhhatini de illetli yapmakla beraber, senedi illetli olan her hadisin metni illetli kabul edilemez.⁴²⁸ Muhaddislerin bir hadis için sahîhu'l-isnad demeleri sahih demek değildir. Bu ifade sadece senedin sahih olduğunu ifade eder. Hadisin sahih olabilmesi için metnin de illet ve şüzûzdan uzak olması gerekir. Hadisin sahih olması hem senedin ve hem de metnin sahih olmasına bağlıdır. Merfû bir rivayetin mevkuf, mevkuf bir rivayetin ise merfû nakledilmesi de illet kabul edilmektedir.⁴²⁹

Bir rivayetin gerçekte merfû veya mevkuf olduğunun tesbitinde muhaddislerin ihtimam gösterdikleri hususlardan biri de hadislerdeki illetlerin belirlenmesidir. Hâkim (ö. 405/1014), Hadis ilminin yirmi yedinci nevi olarak 'ilelü'l-hadîsi zikredip on farklı illet çeşidinden bahseder ve bütün illetlerin bunlardan ibaret olmadığını söyler.⁴³⁰ Hâkim'in illetin onuncu çeşidi olarak zikrettiği husus ise hadisin bir vecihten merfû rivayet edilirken, diğer bir vecihten mevkuf rivayet edilmesidir. Hâkim buna misal olarak Câbir'in Hz. Peygamber'den naklettiği *'kim namazda gülerse, namazını iade eder, abdestini iade etmez'* rivayeti ile Câbir'den mevkuf nakledilen, Câbir'e namazda

⁴²⁶ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, s. 112.

⁴²⁷ Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, s. 112; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 451-452, No: 1971.

⁴²⁸ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 97; Süyûtî, *Tedrib*, s. 165; Leknevî, *Zaferu'l-emânî*, s. 375.

⁴²⁹ Bkz. İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 102; Süyûtî, *Tedrib*, s. 168.

⁴³⁰ Bkz. Hâkim, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, ss. 112-119; Süyûtî, *Tedrib*, ss. 163-171.

gülen adam hakkında sorulunca; ‘namazı iade eder, abdesti iade etmez’ dediğini zikretmektedir.⁴³¹ Bilindiği gibi sahih hadisin şartlarından biri de hadisin gizli bir illete sahip olmamasıdır. Sened zâhiren muttasıl ve sahih gözüksüğü halde gerçekte münkatı‘ olabilir. Metin de gerçekte mevkuf olduğı halde merfû nakledilmiş olabilir.

Hadisler konularına göre ve ilk sahâbî râvilerine göre müsned tarzında tasnif edildiğı gibi, hadislerin illetlerinin, merfû veya mevkuf olduğunun belirlenmesi ve aynı hadisin bütün rivayetlerinin bir araya getirilerek araştırılması için de tasnifler düşünölmüştür. Cezâirî, hadislerin en üstün tasnif şekillerinden birinin, muallel olarak her hadisin tarîklerinin ve râvilerinin ihtilâflarının bir araya getirildiğı tasnif şekli olduğunu söylemektedir.⁴³² İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) gibi bazıları ile ilgili kitaplarını ‘ale’l-ebvâb tertip ederken, diğersleri ise *müsned* şeklinde (‘ale’l-mesânîd) tertib etmiştir. Ya‘kûb b. Şeybe (ö. 262/875) bunlardan biridir. Müellif, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ali b. Medînî (ö. 234/848) ve İbn Maîn’den (ö. 233/847) istifade etmiş, müsned tarzında muallel hadisleri toplamış fakat eserini tamamlayamamıştır. Bu eser eğer tamamlansaydı, 200 cilt olurdu. Eserin tamamlanan kısmı, aşere-i mübeşşere, Hz. Abbas, İbn Mes‘ûd, Utbe b. Gazavân, bazı mevâlî ve Ammâr’ın müsnedleridir. Sadece Hz. Ali’nin müsnedinin beş cilt tuttuğı söylenmektedir. Bazıları, onun tamamlanmamış tek ‘muallel müsned’ olduğunu söylemektedirler.⁴³³

Hadislerin bütün tarîklerini bir araya toplayan ve râvilerin ihtilâflarını ortaya koyarak illetlerini gösteren eserler merfû ve mevkufun tesbitinde önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bununla muttasıl rivayet edildiğı halde mürsel olan ve merfû rivayet edildiğı halde mevkuf olan rivayetler de ortaya çıkmaktadır.⁴³⁴ Hadisin şâz, mahfûz, münker ve muallel olup olmadığını tesbit için farklı sened ve metinlerinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Böylece râvilerin ihtilâfları, zabt ve adalet durumları araştırılarak illet ortaya çıkarılabilir.⁴³⁵ Ali b. Medînî, bir hadisin bütün tarîkleri bir

⁴³¹ Hâkim, *a.g.e.*, ss. 118-119; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 171; Ahmed Naim, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*, s. 188; Edlibî, *Menhecü nağdi’l-metn*, s. 183, 186. Mevkuf rivayet için bkz. Buhârî, “Vuğû”, 34; Beyhakî, *es-Sünen*, II, 252, No: 3178; Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, II, 82. Hadis başka sahâbeden de merfû olarak nakledilmiştir. Bkz. Dârekutnî, *es-Sünen*, I, 162-163, 165-173; Heysemî, *a.g.e.*, I, 246, II, 82.

⁴³² Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar*, II, 725.

⁴³³ Cezâirî, *a.g.e.*, II, 726; Hatiboğlu, “Müsned”, *DİA*, XXXII, 100.

⁴³⁴ Cezâirî, *Tevcihü’n-nazar*, II, 725.

⁴³⁵ Süyûtî, *Tedrib*, s. 164-165.

araya getirilmeden ondaki hatanın ortaya çıkmayacağını söylemektedir.⁴³⁶ Hadisteki illetin belirlenmesindeki usuller hakkında Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) ‘*hadisin bütün tarîkleri toplanarak râvilerin ihtilâflarına bakılmalı ve râvilerin hıfz, itkân ve zabt yönleri nazar-ı itibara alınmalıdır*’ der.⁴³⁷ Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Hammâd b. Seleme’nin (ö. 167/783) hadislerini ihtiva eden kitabını on sekiz öğrencisinden dinlemiştir. Niçin böyle yaptığı sorulunca da ‘*Hammâd bazen hata eder. Hataların ondan mı yoksa başkasından mı kaynaklandığını öğrenmek istiyorum. Eğer öğrencileri bir hadiste ittifak ederlerse hatanın Hammâd’da olduğunu anlıyorum. Öğrencilerden birisi diğerlerinden farklı rivayette bulunursa ondan nakledenlerin hatalı olduğunu anlıyorum. Böylece Hammâd’ın hatalarıyla öğrencilerinin hatalarını ayırıyorum*’ demiştir.⁴³⁸ Bu nedenle bir hadisin çok sayıda senedinin bir araya getirilmesine çalışılmıştır. Bu açıdan bilhassa *el-İlel*’ini müsned tarzında tasnif eden Dârekutnî’nin merfû ve mevkuf nakledilen hadislerin gerçek durumunu tesbit gayretleri buna güzel bir örnektir. Dârekutnî, sened ve metin açısından bir hadisin bütün farklı rivayetlerini bir araya toplamaya çalışmıştır.

Diğer taraftan Buhârî’nin (ö. 256/869) *eş-Şaḥîḥ*’ini 600 bin hadisten seçerek oluşturması, Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *Müsned*’i 750 bin hadisten seçerek oluşturduğunu söylemesi, Ebû Zür’a’nın (ö. 264/877) Ahmed b. Hanbel’in bir milyon hadis bildiğini söylemesi, bunu nereden bildiği sorulunca onunla müzakere ettiğini açıklaması, Yahyâ b. Maîn’in (ö. 233/847) bizzat eliyle bir milyon hadis yazdığını söylemesi, Buhârî’nin yüz bin sahih, iki yüz bin gayr-ı sahih hadis ezberlediğini söylemesi, Müslim’in *eş-Şaḥîḥ*’ini işittiği üç yüz bin hadisten meydana getirdiğini belirtmesi, Ebû Dâvûd’un (ö. 275/889) Resûlullah’tan beş yüz bin hadis yazdığını ve *es-Sünen*’ini bunlardan seçtiği hadislerden meydana getirdiğini açıklaması⁴³⁹, Yahyâ b. Maîn’in, ‘*biz bir hadisi otuz kanaldan yazmadıkça tatmin olmazdık*’ derken, Ebû Hâtim er-Râzî’nin (ö. 277/890) ise ‘*altmış kanaldan yazmadıkça tatmin olmazdık*’ demesi⁴⁴⁰,

⁴³⁶ Hatîb, *el-Câmi*, II, 316, No: 1700; İbnü’s-Salâh, ‘*Ulûmü’l-ḥadîs*, s. 97.

⁴³⁷ Hatîb, *a.g.e.*, II, 452, No: 1973.

⁴³⁸ Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 170 (A’zamî, *Menhecü’l-muḥaddisîn fî naḳdi’l-ḥadîs* (Kitâbü’t-Temyîz’in Mukaddimesi), s. 69’dan naklen).

⁴³⁹ Süyûtî, *Tedrib*, ss. 21-22. Bu rakamların kesin sayıları belirtmediği açıktır.

⁴⁴⁰ Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 163 (A’zamî, *Menhecü’l-muḥaddisîn fî naḳdi’l-ḥadîs* (Kitâbü’t-Temyîz’in Mukaddimesi), ss. 96-97’dan naklen).

muhaddislerin merfû, mevkuf ve maktû birçok rivayetle beraber sened ve metin açısından birbirinden farklı rivayetleri de müzakere ettiklerini ve bir hadisin birçok târikinin muhaddisler tarafından cem edildiğini ve karşılaştırmalı tercihlerin yapıldığını göstermektedir.

1. Dârekutnî'nin *el-İlel*'i ve merfû-mevkufun tesbiti

Merfû ve mevkufun tesbitinde Dârekutnî'nin müsned tarzında kaleme aldığı ve toplam 2336 rivayete yer verdiği *el-İlel*'inin önemli bir yeri vardır. Bunlar arasında aynı veya benzer metinler de vardır. Eserde öncelikle ilk dört halife, Abdurrahman b. Avf, İbn Mes'ûd, Selmân-ı Fârisî, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Saîd b. Zeyd, Ebû Ubeyde, Enes b. Mâlik, Muâz b. Cebel, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebû Katâde, Ukbe b. Âmir, Ebü'd-Derdâ, Ebû Zer, Ebû Vâkid el-Leysî, Ebû Berze el-Eslemî, Ebû Sa'lebe, Ebû Râfi', Ebû Mâlik el-Ensârî... gibi sahâbîlerin rivayetleri yer almaktadır. Dârekutnî'nin ele aldığı 2336 rivayetten 503 adedi merfû-mevkuf açısından ele alınmıştır. Bu rakam, eserin beşte birine yakındır. Dârekutnî, merfû-mevkuf olması açısından incelediği 503 rivayetten 306 adedinin mevkuf olduğunu tercih etmektedir. Bu rivayetler arasında aynı metnin iki farklı sahâbeden rivayet edilip biri merfû, diğeri ise mevkuf kabul edilenler de vardır.⁴⁴¹

Dârekutnî'nin *el-İlel*'inde merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin hangisinin sahih veya daha sahih olduğunu belirleme çerçevesinde çoğunlukla mevkuf rivayetin sahih olduğunu belirttiği söylenebilir. Dârekutnî, bir hadisin mevkuf şeklini sahih gördüğünü çok farklı ifadelerle açıklamaktadır.⁴⁴² O bazı rivayetlerin ise merfû

⁴⁴¹ Dârekutnî, diğeri bir eseri *el-İlzâmât*'ta ise Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde *eş-Şahîh*'lerine almadığı hadisleri toplamıştır. *el-İlzâmât*'ta yetmiş hadis bulunmaktadır. *et-Tettebbu*'da ise Dârekutnî Buhârî ve Müslim'in *eş-Şahîh*'lerindeki illetli hadisleri ele almış ve bu eserinde 218 hadise yer vermiştir. Bunların on kadarı ise tekrardır. Bir hadis ise Buhârî ve Müslim'de yer almamaktadır. Dârekutnî'nin *et-Tettebbu*'da illetleri bakımından tenkit ettiği hadislerin büyük bir kısmı senedle ilgilidir. Bir kısım hadisleri mürsel-mevsul olmaları, az miktarda hadisi ise merfû-mevkuf olmaları açısından tenkit etmiştir (Dârekutnî'nin merfû-mevkuf açısından ele aldığı rivayetler için bkz. *el-İlzâmât ve 't-Tettebbu*', ss. 209-211, 221, 239-240, 262-263, 268-269, 277-278, 370, 371, No: 77, 78, 87, 102, 121, 125, 133, 210, 211). *Şahîhayn*'ın şerhlerinde büyük ölçüde Dârekutnî'nin tenkitlerine cevap verilmiştir. *Şahîhayn*'e illetler açısından yöneltilen en önemli tenkitlerden birini bu eser oluşturmaktadır. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'nin Mukaddimesinde Dârekutnî'nin tenkit ettiği Buhârî'deki 110 hadisi tek tek ele alıp cevap vermiştir (Bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, ss. 502-542).

⁴⁴² Bunların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: *الموقوف أشبه بالصواب* (*mevkuf şekli daha sahihtir*) (*el-İlel*, I, 240; III, 15, 153, 162, 176, 191; IV, 237, 328; V, 76, 93; VII, 216, 249, 296; X, 114), *الموقوف أشبه بالصواب* (*mevkuf şekli daha doğru gözükmetedir*) (I, 255, 258, 264, 247; III, 192, 199; IV, 330; V, 74, 75; VI, 86, 276; IX, 68; X, 397; XI, 12, 38, 210), *الموقوف أصح من المسند* (*mevkuf şekli müsned olmasından daha*

olmadığını ifade ederek mevkuf veya maktû olduğunu belirtmektedir.⁴⁴³ Dârekutnî bazı rivayetlerin ise merfû şeklinin sahih olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁴ Dârekutnî bazen de tercihini açık bir şekilde ifade etmemekte, sadece ima etmektedir. Meselâ, ipek

sahihtir) (II, 98), 'الموقوف هو المحفوظ' (*mevkuf şekli mahfûzdur*) (II, 174; IV, 379, 380; V, 45, 243; VIII, 200; X, 300; XI, 177). Ayrıca 'الموقوف هو المحفوظ' şeklinde de mevcuttur (II, 221). 'الموقوف هو الصواب' (*mevkuf şekli doğrudur*) (III, 41; V, 78; VI, 194), 'الصحيح موقوف، الصحيح الموقوف' (*sahih olanı mevkufdur*) (III, 177, 180, 254; IV, 72, 166, 187, 188; V, 102, 109; X, 325; XI, 37), 'الصواب موقوف' (*O sanki Hz. Ali'nin sözü gibi gözüküyor*) (III, 181), 'الصحيح عن فلان موقفاً' (*filandan sahih olan mevkuf şeklidir*) (IV, 283; V, 156; IX, 46, 101), 'الموقوف الموقوف عن فلان' (*mahfûz olan filandan mevkuf şeklidir*) (IX, 63), 'الصحيح عن فلان موقوف' (*mevkuf şekli sahihtir*) (V, 68; IX, 70), 'الموقوف الموقوف' (*mevkuf şekli sahihtir*) (VIII, 111; IX, 247; XI, 213, 240), 'لعله موقوف' (*Herhalde/ muhtemelen mevkufdur*) (VII, 176), 'الموقوف عن فلان أثبت' (*sahih olan mevkuf olarak rivayet edeninkidir*) (VII, 226), 'الموقوف أولی بالصواب' (*mevkuf şekli daha doğru gibi*) (VIII, 141), 'الموقوف أشبه' (*mevkuf şekli daha doğru*) (V, 75, 251; VIII, 169; X, 62, 365; XI, 139, 186, 230), 'من وقفه أثبت من أسنده' (*Mevkuf olması daha sahihe benziyor*) (VIII, 208), 'الموقوف أحب إلي' (*mevkuf rivayet edenler merfû rivayet edenlerden daha güvenilirdir*) (X, 89), 'الموقوف أشبه' (*mevkuf şekli bana daha doğru geliyor*) (X, 135), 'الموقوف أصوب' (*mevkuf olması sahihtir*) (X, 160), 'الموقوف الموقوف' (*mevkuf şekli en doğrudur*) (X, 392), 'الموقوف موقفاً' (*mevkuf olarak mahfûzdur*) (XI, 43), 'الموقوف موقفاً' (*Filandan mahfûz olan mevkuf şeklidir*) (XI, 107), 'الموقوف هو الأشبه' (*mevkuf şekli en doğru gözüküyor*) (XI, 303), 'الموقوف بل يوقفه' (*filan onu ref etmiyor, bilakis vakfediyor/mevkuf olarak rivayet ediyor*) (VI, 64), 'الموقوف هو الصحيح' (*mevkuf şekli sahihtir*) (V, 249; VI, 81), 'الموقوف الموقوف' (*mahfûz olan mevkuf olduğudur*) (VI, 207), 'الموقوف الموقوف' (*mevkuf şekli sahihtir*) (VI, 225), 'الموقوف في رواية فلان' (*filanın rivayetinin mevkuf şekli daha doğrudur*) (VI, 274), 'الموقوف عن فلان أشبه بالصواب' (*bana göre filanın mevkuf rivayeti doğrudur*) (V, 17), 'الموقوف عندی قول فلان موقفاً' (*Hepsi hadisi vakfetmiştir*) (V, 53), 'الموقوف أشهر' (*İbn Mes'ûd'dan sahih olan mevkuf şekli daha meşhurdur*) (V, 69, 334), 'الموقوف عن فلان أصح' (*filandan mevkuf rivayet daha sahihtir*) (V, 109, 197, 325), 'الموقوف هو الصحيح' (*sahih olan mevkufdur*) (V, 267).

⁴⁴³ Dârekutnî, hadisin merfû olmadığını belirtmek için ise şu ifadeleri kullanmaktadır: 'لا يثبت مرفوعاً' (*merfû olarak sabit değildir*) (XI, 183), 'لا يصح رفعه عن فلان' (*filandan ref'i sahih değildir*) (XI, 325), 'لا يصح رفعه غير ثابت' (*ref edilmesi sahih değildir*) (V, 257; VIII, 111), 'لا يثبت مرفوعاً' (*merfû olarak sabit değildir*) (VIII, 209), 'لا يصح هذا الحديث مرفوعاً' (*Bu hadis merfû olarak sahih değildir*) (VIII, 338), 'الموقوف عن فلان قوله غير مرفوع' (*mahfûz olan merfû değil, filan sahabînin sözü olduğudur*) (V, 61).

⁴⁴⁴ Dârekutnî merfû rivayeti tercihi için ise şu ifadeleri kullanmaktadır: 'رفعه صحيح' (*merfû olarak sahihtir*) (III, 129, 235; IV, 131; V, 60, 250, 275, 335; VIII, 107, 115, 201, 211; IX, 129; X, 204, 214, 351; XI, 163, 30, 69, 104, 241), 'المرفوع أشبه' (*merfû şekli daha doğrudur*) (IX, 160), 'رفعه مرفوعاً' (*filandan sahih olan merfû şeklidir*) VIII, 181. 'رفع الحديث صحيح' (*hadisin ref edilmesi sahihtir*) (X, 60), 'رفعه محفوظ' (*merfû şekli mahfûzdur*) (X, 160), 'الأشبه المرفوع' (*en doğrusu merfû olmasıdır*) (XI, 184), 'المرفوع أشبه بالصواب مرفوعاً وهو أشهر' (*doğruya en yakını merfû olmasıdır ve merfû şekli daha meşhurdur*) (VI, 324), 'أسنده فلان' (*filan onu merfû olarak rivayet etmiştir*) (V, 243, 254), 'يحتمل أن يكون مرفوعاً' (*merfû olma ihtimali vardır*) (V, 273).

giymenin yasaklandığı hakkında bir rivayet için Müslim'in bunu merfû rivayet ettiğini söyleyip 'en doğrusunu Allah bilir (والله أعلم)' ifadesini kullanmaktadır.⁴⁴⁵

Dârekutnî, Müslim (ö. 261/875) ve benzeri kaynaklarda merfû olarak bulunan bazı hadislerin de mevkuf olduğunu savunmaktadır. Meselâ, Hz. Mûsâ'nın (a.s.) Allah'a cennet ehlinin makamı en yüksek olanla ilgili sorusu hakkındaki hadisinin mahfûz olanın mevkuf şekli olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁶ Dârekutnî, Müslim'in Abdullah b. Mes'ûd'dan merfû olarak rivayet ettiği 'Cehennem Kıyamet günü yetmiş bin zimamı ve her zimamından yetmiş bin melek çektiği halde getirilir' hadisini değerlendirirken de 'her ne kadar Müslim eş-Şaḥîḥ'inde Ömer b. Hafs'ın hadisini zikretmiş olsa da bana göre mevkuf olan daha sahihtir' demektedir.⁴⁴⁷ Naklettiği hadislerin kaynaklarını neredeyse hiç zikretmeyen Dârekutnî, bazı hadisleri Müslim'in rivayet ettiğini söyler.⁴⁴⁸

2. İbn Ebû Hâtim'in 'İlel'i ve merfû-mevkufun tesbiti

İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) babası Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve Ebû Zür'a'ya (ö. 264/877) sorduğu sorulardan müteşekkil olan *el-İlel*'inde 2840 rivayet illetleri açısından konularına göre ele alınmıştır. Bunların arasında tekrarlanan rivayetler de vardır.⁴⁴⁹ İbn Ebû Hâtim merfû veya mevkuf olması bakımından ise 203 rivayeti ele almış ve bunlardan 168 adedinin mevkuf olduğunu belirtmiştir.

Ebû Hâtim bazı rivayetlerin ise merfû olmadığını söylemekle yetinir ve kime ait olduğunu belirtmez. Meselâ, Kıyamet günü insanların durumu ile ilgili bir rivayet için sadece 'bu hadisi ref etmiyorlar (لا يرفعون هذا الحديث)' demekle yetinmekte, metin ve

⁴⁴⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, II, 154, No: 180; *et-Tettebbu'* (*el-İlzâmât* ile beraber), ss. 262-263, No: 121. Ayrıca bkz. *el-İlel*, IV, 185, No: 495; VI, 110, No: 1010. Dârekutnî, bazen hiçbir tercihte bulunmamaktadır. Bkz. *el-İlel*, II, 202, No: 221; II, 220, No: 232; III, 60-61, No: 285; III, 110, No: 311; III, 178-179, No: 342; IX, 116-120, No: 1669; IV, 92-94, No: 447; IV, 164, No: 487.

⁴⁴⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, VII, 130-131, No: 1253. Hadis için bkz. Müslim, "İmân", 312; Tirmizî, "Tefsîr Sûre 32", 3; Humeydî, *el-Müsned*, II, 335-336, No: 761. Hadisi İbn Mübarek mevkuf olarak rivayet etmiştir (Bkz. *ez-Zühd*, s. 66, No: 227; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, XIII, 120-121).

⁴⁴⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, V, 86-87, No: 732. Dârekutnî, ayrıca hadisin ref edilmesinin vehm olduğunu söyler (*et-Tettebbu'* (*el-İlzâmât* ile beraber), s. 227-228, No: 93). Hadis için bkz. Müslim, "Cennet", 29; Tirmizî, "Şifâtü Cehennem", 1; Hadisi merfû nakleden Tirmizî, ayrıca Süfyân es-Sevrî'nin aynı senedle hadisi ref etmediğini zikreder. Süfyân es-Sevrî, Mervân ve diğerleri ise hadisi mevkuf rivayet etmektedir (Bkz. İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef*, VII, 48, 54, No: 34117, 34166; Beyhakî, *Şü'abü'l-îmân*, VI, 352, No: 8478).

⁴⁴⁸ Müslim'e atıfta bulunduğu bazı yerler için bkz. *el-İlel*, III, 49, 236, 283, No: 279, 379, 406; IV, 430, No: 675; V, 279, No: 881; VI, 35, 106, 111, No: 961, 1008, 1011.

⁴⁴⁹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 257, No: 2266 ve II, 410, No: 2737 aynı rivayettir. Yine I, 376, No: 1118 ve II, 443, No: 2835 tekrarlanan bir rivayettir.

râviler hakkında başka bir şey söylememektedir.⁴⁵⁰ Onun bu tavrı, bazı hadisler hakkındaki hükmün herkes tarafından bilindiğine bağlanabilir. İbn Ebû Hâtim babasının ve Ebû Zür'a'nın görüşünü tam açıklamadığı bazı rivayetler için kendisi de açıklamada bulunmaktadır. Ebû Hâtim İbn Ömer'den merfû olarak nakledilen 'ateş değmiş şeylerden dolayı abdest alınız' hadisinin hata olduğunu söylemiş fakat doğrusunu ve bu rivayetin illetinin ne olduğunu açıklamamıştır. İbn Ebû Hâtim babasının görüşünü tamamlamaya çalışır ve 'bana göre sahih olan Ma'mer'in Zührî vasıtasıyla Sâlim'in babasından mevkuf olarak rivayetidir' der.⁴⁵¹ İbn Ebû Hâtim, hadisin merfû veya mevkuf şeklini tercih ettiğini farklı ifadelerle belirtmektedir.⁴⁵²

⁴⁵⁰ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, II, 140, No: 1913. Ebû Hâtim bazı rivayetlerde ise tercihini belirtip merfû veya mevkufu neden tercih ettiği ile ilgili bir açıklamada bulunmaz (bkz. *İlel*, I, 139, 490, No: 384, 1471).

⁴⁵¹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 71, No: 191. Benzer bir rivayet için bkz. *İlel*, I, 177-178, No: 508.

⁴⁵² Onun mevkuf için kullandığı ifadelerin bazıları şunlardır: 'الصحيح موقوف' (*sahih olan mevkuf şeklidir*) (*İlel*, I, 464, 191, 223; II, 145, 192, 443), 'لم يرفعه فلان وهو أصح' (*Filan onu ref etmedi ve en sahih olanı da budur*) (I, 44), 'الحديث موقوف' (*bana göre sahih olan mevkuf şeklidir*) (I, 139), 'وهو أصح' (*hadis mevkufur ve bu daha sahihtir*) (I, 97), 'من رفع هذا الحديث فقد غلط' (*kim bu hadisi ref ederse galâta bulunmuştur*) (I, 314), 'رفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم منكر' (*bunun Resûlullah'a ref'i münkerdir*) (I, 53, 70), 'الموقوف عندي أشبهه' (*bana göre mevkuf şekli daha doğrudur*) (I, 450), 'حديث فلان' (*mevkuf mevkuf şekli daha doğru ve mevkufur*) (I, 28), 'موقوف أشبهه ولا يَحتمل أن يكون مسندا' (*ben bunu mevkuf olarak Hz. Ali'nin sözü kabul ediyorum*) (I, 31-32), 'الصحيح عن فلان موقوف' (*filan onu bir defasında merfû başka bir defasında ise mevkuf olarak rivayet etti*) (I, 51), 'الموقوف أصح' (*mevkuf şekli daha sahihtir*) (I, 112, 441; II, 170, 17, 217), 'هو موقوف' (*o mevkufur*) (I, 113), 'موقوف أصح' (*mevkuf olması daha sahihtir*) (I, 122; II, 156), 'إنما هو موقوف عن فلان' (*filandan mevkufur*) (I, 148), 'هو عن فلان موقوف' (*hadis mevkuf olarak daha doğrudur*) (I, 309), 'هذا الحديث موقوف أشبهه' (*bu hadis mevkuf olarak daha sahihtir*) (I, 394), 'هذا الحديث موقوف أصح' (*insanlar bu hadisi ref etmiyorlar, filandan mevkuf olarak rivayet ediyorlar*) (I, 425), 'التاس يروون هذا الحديث لا يرفعون' (*insanlar bu hadisi rivayet ediyorlar fakat ref etmiyorlar*) (II, 263), 'موقوف بهذا الإسناد وهو أصح ممن يرفعه' (*bu hadis mevkufur ve o ref edenlerin rivayetinden daha sahihtir*) (II, 272), 'هذا الحديث هو موقوف لا يرفعه إلا فلان' (*filandan mevkuf olarak rivayet edilmiştir ve o hadisi ref etmemiştir*) (II, 290), 'عن فلان موقوف ولم يرفعه' (*bu doğru ve mevkuf şekli daha sahihtir*) (II, 100), 'الناس لا يرفعون هذا الحديث والموقوف عندنا أشبهه' (*insanlar bu hadisi ref etmiyorlar, bize göre mevkuf olması daha doğrudur*) (II, 141), 'الحفاظ لا يرفعون' (*sahih olan mevkuf olmasıdır, çünkü huffâz onu ref etmiyor*) (II, 171), 'الحديث موقوف' (*hadis mevkufur*) (II, 220, 334), 'الصحيح هو موقوف' (*Bana göre mevkuf olması daha kuvvetlidir*) (II, 290), 'الموقوف عندي أقوى' (*sahih olan mevkuf olmasıdır*) (II, 49), 'موقوف أشبهه' (*mevkuf olması daha doğrudur*) (II, 72, 184, 216), 'إنما هو موقوف' (*bu muhakkak ki mevkufur*) (II, 116). Merfû için kullandığı ifadelerin bazıları şunlardır: 'المرفوع صحيح' (*merfû şekli sahihtir*) (I, 262), 'عن فلان مرفوع أصح من موقوف' (*filandan merfû şekli mevkuf şekline daha sahihtir*) (I, 266-267), 'صح رفعه من رواية فلان ولم يرفعه غيره' (*filandan merfû rivayeti sahihtir ve ondan başka kimse bu hadisi ref etmemiştir*) (I, 473), 'الحديث في الأصل مرفوع' (*hadis aslında merfûdür*) (I, 380-381), 'الحديث مرفوعا' (*hadisin merfû olması muhtemeldir*) (II, 168), 'المسند أصح' (*müsned/merfû olması daha sahihtir*) (II, 257, 410).

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) ise *el-İlelü'l-Mütenâhiye*'de merfû-mevkuf olması bakımından doksan iki rivayete yer vermiş ve bunlardan yetmiş beşinin mevkuf olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Cevzî daha çok Dârekutnî'nin *el-İlel*'ine dayanmaktadır.

Tirmizî'nin (ö. 279/892) de *es-Sünen*'inde birçok rivayetin merfû veya mevkuf şeklinden hangisinin sahih olduğu ile ilgili açıklamalar yaptığı görülmektedir. Tirmizî, râvilerin bir hadisin merfû veya mevkuf rivayetlerindeki ihtilâflarına da yer vermektedir. O bazen hangisini tercih ettiğini açıkça bildirmekte, bazen zımmen buna işaret etmekte ve bazen de onun hadis hakkındaki ifadelerinden istifade edilerek hangisini tercih ettiği tesbit edilebilmektedir.

Tirmizî, Ebü'n-Nadr→Büsr b. Saîd→Zeyd b. Sâbit senediyle merfû olarak '*sizin en faziletli namazınız farzlar dışında evinizde kıldıklarınızdır*' hadisini rivayet eder ve şöyle der: "Zeyd b. Sâbit'in hadisi hasen bir hadistir. İnsanlar bu hadisin rivayetinde ihtilâf etmişlerdir. Hadisi Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758) ve İbrâhim b. Ebü'n-Nadr (ö. 154/770), Ebü'n-Nadr'dan merfû rivayet etmişlerdir. Aynı hadisi Mâlik b. Enes Ebü'n-Nadr'dan rivayet etmiş fakat ref etmemiştir. Başkaları da hadisi vakfetmişlerdir. Merfû olan hadis ise daha sahihtir."⁴⁵³

Tirmizî 'Abdestsiz Ezân Okumanın Mekkûh Olduğu' ile ilgili babta iki hadis zikretmektedir. O Velîd b. Müslim→Muâviye b. Yahyâ→Zührî→Ebû Hüreyre senediyle merfû olarak '*لا يؤذن إلا متوضئ*' hadisini ve Abdullah b. Vehb→Yûnus→Zührî→Ebû Hüreyre senediyle mevkuf olarak '*لا ينادي بالصلاة إلا متوضئ*' hadisini nakletmekte ve şöyle demektedir: '*Bu, birinci hadisten daha sahihtir. Ebû Hüreyre hadisini İbn Vehb ref etmemiştir ve bu Velîd b. Müslim rivayetinden daha sahihtir. Zührî (ö. 124/742) Ebû Hüreyre'den hadis işitemiştir.*'⁴⁵⁴

Tirmizî her zaman merfû rivayeti nakledip hadisin mevkuf olarak da rivayet edildiğini söylemez. Bazı rivayetlerde hadisi mevkuf nakletmekte, sonra hadisin merfû olarak da rivayet edildiğini belirtmektedir. Meselâ Sehl b. Ebû Hasme'den salâtü'l-

⁴⁵³ (الحديث المرفوع أصح) Muvatta', "Cemâ'at", 4 (mevkuf); Tirmizî, "Şalât", 213. Ayrıca Buhârî, "Ezân", 81; "Edeb", 75; "İ'tisâm", 3; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 213; Ebû Dâvûd, "Şalât", 199; "Vitr", 11; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", 1; Ahmed b. Hanbel, V, 182, 184, 186, 187.

⁴⁵⁴ Tirmizî, "Şalât", 33, No: 200. İbn Ebû Şeybe Evzâî→Zührî→Ebû Hüreyre senediyle mevkuf olarak zikredilen hadisi nakletmektedir (*el-Muşannef*, I, 192, No: 2195). Hadis İbn Sîrîn ve diğerlerinden maktû olarak da rivayet edilmiştir (Bkz. Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, I, 466, No: 1800).

havfla ilgili mevkuf bir rivayeti nakletmekte, sonra hadisin merfû olarak da rivayet edildiğini bildirmektedir.⁴⁵⁵

es-Sünen'inde merfû ve mevkuf rivayetlere birlikte yer veren Beyhakî de rivayetleri değerlendirerek merfû veya mevkufun hangisinin sahih olduğuna işaret etmektedir. Beyhakî, İbn Mes'ûd'dan merfû olarak 'size iki şifa kaynağı tavsiye ediyorum. Kur'an ve bal' hadisini naklettikten sonra 'merfû olarak bilinmemektedir. Sahih olan mevkufur. Vekî' bunu Süfyân'dan mevkuf rivayet etmiştir' demektedir, sonra da İbn Mes'ûd'dan sahih olduğunu söylediği mevkuf rivayeti nakledip 'doğru olan bu mevkuf rivayettir' demektedir.⁴⁵⁶

Ricâl kitaplarında da hadislerin merfû veya mevkuf olduğu hakkında hükümler görmek mümkündür. Meselâ Ukaylî, eserinde bazı rivayetler için 'sahih olan mevkuf olduğudur (الصحيح الموقوف)' ifadesini kullanır.⁴⁵⁷ Zuafâ ile ilgili kitaplarda tabîi olarak 'sahih olan merfû şeklidir' gibi ifadeler yer almaz. Zayıf râvileri ele alan eserlerde hadisleri ref etmekle itham edilen râviler açıklandığı gibi, birçok râvinin ref ettiği hadisler de zikredilmiş ve kimlerin hangi hadisi ref ettiği açıklanmıştır. Bu açıdan illel kitaplarıyla beraber ref edilmiş hadisleri belirleyen en önemli kaynaklardan biri de bu çeşit kitaplardır. İbn Adî (ö. 365/975), bu açıdan ele aldığı râvilerin merfû naklettiği hadislerle bol miktarda örnekler zikretmektedir. Yine Zehebî'nin *Mîzânü'l-İ'tidâl*'i ve İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mîzân*'ı da zayıf râviler hakkında bilgi verirken onların ref ettikleri hadislerle de işaret etmektedirler. İbn Hacer'in (ö. 852/1448) ise merfû mevkufun belirlenmesinde ayrı bir yeri vardır. Onun *el-Vuķūf 'alâ mâ fi Şahîhi Müslim mine'l-mevķūf* adlı eserinden başka *Mezîdü'n-nef' bi ma'rifeti mâ rucîha fîhi'l-vakf*

⁴⁵⁵ Bkz. Tirmizî, "Cum'a", 46.

⁴⁵⁶ Beyhakî, *es-Sünen*, IX, 344-345 (هذا هو الصحيح موقوف). Necm Abdurrahman, *es-Sinâ'atü'l-hadîsiyye*, ss. 333-334. Beyhakî birçok rivayetin mevkuf şeklinin sahih olduğunu belirtmektedir. Beyhakî'nin sıhhat durumu nedeniyle hem merfû hem mevkuf nakledilen rivayetlerden mevkuf olanını tercih ettiği bazı rivayetler için bkz. *es-Sünen*, I, 377, 406, No: 1644, 1766; II, 48, 251, No: 2231, 3176; III, 184, 279, No: 5429, 5924; IV, 23, 82, 83, 104, 167, 254, 318, No: 6647, 7022, 7024, 7114, 7494, 8005, 8370; V, 243, 340, No: 10036, 10640; VI, 218, 271, No: 12008, 12367; VII, 82, 134, 430, No: 13259, 13544, 15254, VIII, 22; IX, 335, 344, 345, 354; X, 24, 99, 241, 329.

⁴⁵⁷ Ukaylî, *eḏ-Ḍu'afâ*, II, 123, No: 603. Ukaylî ayrıca 'mevkuf daha evlâdır (الموقوف أولى)' ifadesini kullanmaktadır. Bkz. *eḏ-Ḍu'afâ*, II, 143, No: 638; IV, 207, 377, No: 1414, 1791.

'ale'r-ref' adlı bir eserinin olduğu nakledilmektedir.⁴⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî de İbn Hibbân'ın *Mevkûfu mâ rufi 'a* adlı bir kitabının olduğunu bildirmektedir.⁴⁵⁹

Diğer taraftan muhaddislerin hadisin sıhhati ile ilgili hususlarla beraber merfû veya mevkuf olduğunda tereddüt ettikleri bazı rivayetleri aralarında müzakere ettikleri görülmektedir. Bilhassa Tirmizî (ö. 279/892) bunun birçok örneğini nakletmektedir. O başta büyük muhaddis Buhârî (ö. 256/869) olmak üzere diğer muhaddislerle yaptığı bazı müzakereleri zikretmektedir.⁴⁶⁰ Ebû Hâtim (ö. 277/890) de aynı şekilde diğer muhaddislerle müzakerelerini nakletmektedir. Ebû Hâtim, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den merfû nakledilen '*kulaklar baştandır*' rivayeti hakkında kendisine sorulunca '*Ebû Zür'a (ö. 264/877) ile bu hadis hakkında müzakerede bulundum. Ebû Zür'a dedi ki: İbrâhim b. Mûsâ Abdürrahim b. Süleymân tarîkiyle Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den (ö. 44/664) mevkuf olarak rivayet etti*' demektedir.⁴⁶¹ Hâkim de Dârekutnî'ye Hallâd b. Yahyâ'nın nasıl biri olduğunu sormuş, Dârekutnî ise sika olduğunu söylemiştir. Hâkim, '*bir hadiste hata etmiştir. O hadisi ref ettiği halde insanlar onu vakfettirmektedir*' demiştir. Yine Hâkim Dârekutnî'ye Saîd b. Ubeydullah es-Sekâfî hakkında sorunca, '*sağlam değildir (leyse bi'l-kavî), başkalarının vakfettiği hadisleri ref eder*' diye cevap vermiştir.⁴⁶²

Hadis rivayeti ile beraber sahâbe devrinden itibaren hadis metinleriyle birlikte o rivayet hakkındaki bilgi birikiminin de nakledildiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bilhassa Tirmizî'nin *es-Sünen*'i bunun birçok örneğini sunmaktadır. Muhaddisler eserlerinde zikrettikleri zayıf hatta mevzû rivayetleri bilerek eserlerine almışlar ve bu durumu muhaddisler bildiği için o hadislerle ilgili açıklama yapmamışlardır. Bu açıdan Tirmizî, merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerden meselâ merfû naklettiği bir hadisin başkaları tarafından mevkuf rivayet edildiğini ve bunun daha sahih olduğunu belirtmektedir. Tirmizî'nin bu tarz açıklamaları o hadisle ilgili şifahî bilgi ve birikim olarak kabul edilebilir. Bu istikametteki intikal kopunca rivayetle ilgili tartışmalar artmış, şerhler bu ihtiyacı gidermeye çalışmıştır. Yine hadis müzakerelerinde metinlerle ilgili bu tarz

⁴⁵⁸ Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, XIX, 520. İbn Hacer'in *Mezîdü'n-nef'* adlı eserinin akıbeti hakkında ise bir bilgiye rastlanamadı.

⁴⁵⁹ Hatîb, *el-Câmi'*, II, 469. Bu eserin akıbeti hakkında bir bilgiye rastlanamadı.

⁴⁶⁰ Bkz. Tirmizî, "Tahâret", 4, No: 5; "Şalât", 166, No: 385; "Şavm", 78, No: 802; "Cenâ'iz", 26, No: 1010; "Hudûd", 28, No: 1461; "Nüzür ve'l-eymân", 7, No: 1532.

⁴⁶¹ İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 53, No: 133. Diğer bir örnek için bkz. İbn Ebû Hâtim, *İlel*, I, 44, No: 98.

⁴⁶² Sehâvî, *Fetħu'l-muğîs*, I, 206; Ali Nâyif, *el-İctihâd fî 'ilmi'l-ħadîs*, ss. 484-485.

farklılıkların da zikredildiği söylenebilir. Hatiboğlu da çağdaş hadis tenkidi yönteminin zafiyetleri bağlamında çağdaş araştırmacıların hadis tarihine dair tetkiklerinin bilgiyi olduğu gibi nakleden kaynaklar yerine onu fikhî ihtiyaçlar çerçevesinde yorumlayan nispeten erken dönem kaynaklara dayandığına, dolayısıyla fikhî yorumlara kaynaklık eden rivayete dayalı şifahî ve kitâbî geleneğin görmezlikten gelindiğine dikkat çekmekte ve tedvîn dönemi hakkında sağlıklı bilgiye ulaşmak için, rivayetleri daha sonra hadis kitaplarında yer alan muhaddislerin şifahî geleneğine müracaat edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁴⁶³

⁴⁶³ Hatiboğlu, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, s. 366-367.

SONUÇ

Hadis ilminde merfû ve mevkuf kavramları, bu ilim dalının temel ıstılahları olan hadis, sünnet, haber ve eser terimlerine dayanmaktadır. Bu terimleri ise birbirinden ayrı mânalarda kullananlar olduğu gibi, eş anlamlı kabul edenler de bulunmaktadır. Zikredilen kavramların muhtevasına ilk yıllardan itibaren Hz. Peygamber'le (s.a.v.) beraber sahâbe ve tâbiîni de dâhil edenler mevcuttur. Daha sonraları ise nakledilen hadisin kaynağının belirtilmesi bağlamında Resûlullah'a ait olanlar için merfû, sahâbeye ait olanlar için mevkuf ve tâbiîne ait olanlar için de maktû sıfatı hadis kelimesinin önüne eklenmiştir. Resûl-i Ekrem'den (s.a.v.) bir şeyler taşıma ihtimalinden dolayı İslâm'ın ilk iki nesli olan sahâbe ve tâbiîne ayrı bir değer verilmiş, onların söz ve fiilleri dikkate alınmıştır. Hadis, sünnet, haber gibi kavramların başlangıçta müşterek kullanımına rağmen bunlardan sahâbe ve Resûlullah'a (s.a.v.) ait olanların kolaylıkla ayrılabilmesi mümkündür. Sahâbenin söz ve fiilleri Hz. Peygamber'e dayandığından dolayı sünnet kabul edilirken, bazı müsteşrikler tamamen sahâbeyi esas alarak onların sünnetinin Resûlullah'a nispet edildiğini iddia etmişlerdir.

Bazıları mevkuf rivayetleri sadece Hz. Peygamber'e ulaşmadığından dolayı senedin kopukluğunu ifade eden mürsel, münkatı' ve mu'dal hadisler gibi değerlendirerek zayıf hadisler arasında zikretmeleriyle beraber, mevkuf haberlerin de merfû hadislerde aranan sıhhat ölçüleriyle sahih veya zayıf olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Sadece mevkuf olduğu için bir rivayetin zayıf olduğu düşünülemez.

Mevkuf rivayetlerin de merfû hadisler gibi sahâbe döneminden itibaren yazılmaya başlandığı ve bazı sahâbenin fetvalarının müstakil olarak ilk yıllardan itibaren kaydedilmiştir. Hadislerin sayısını artıran temel unsurlardan biri de mevkuf haberlerdir. İlk tasnif edilen eserler aynı oranda merfû ve mevkuf rivayetler ihtiva ederken III. asırdan itibaren tasnif edilen câmi', sünen, müsned, müstedrek gibi eserlerde öncelikle merfû hadislerle yer verilmiştir. Bununla beraber müsnedler de dâhil olmak üzere bütün hadis kaynakları farklı oranlarda mevkuf haberlere yer vermişlerdir. Ancak bu durum sadece temel hadis kaynakları için geçerlidir. Câmi', sünen ve müsned sahibi muhaddislerin diğer eserlerinde ise merfû ve mevkuf rivayetler yine büyük ölçüde birlikte yer aldığı gibi, fıkıh ve tefsir kaynaklarında da merfû ve mevkuf rivayetler yer almaya devam etmiştir. Rivayet döneminden sonra ise câmi', sünen ve

müsned tarzı temel hadis kaynakları esas alındığından dolayı mevkuf rivayetler bundan sonra ikinci plâna itilmiştir. Ancak mevkuf hadislerin ikinci plânda görülmesi tasnif döneminden sonradır. Bunda temel hadis kitapları kabul edilen câmi‘, sünen ve müsned türü eserlerin az miktarda mevkuf ihtiva etmesinin etkisi vardır. Hadis usûlü kaynakları da buna göre şekillenmiştir.

Tasnif devri boyunca sadece merfû hadisleri toplayan müsnedler gibi mevkuf haberleri bir araya getirmeye yönelik çalışmalar görülmemektedir. Ancak son yıllarda gerek bir sahâbînin ve gerekse Hulefâ-i Râşidîn gibi bir gurup veya bütün sahâbenin mevkuf rivayetlerini tasnif çalışmaları yapılmıştır. Şimdiye kadar bu alandaki en kapsamlı araştırmaya göre bütün mevkuf rivayetlerin yaklaşık % 70’i dört halifeye dayanmaktadır. Hadis rivayetinde bulunan sahâbe sayısı sınırlı olduğu gibi, mevkuf rivayetleri bulunan sahâbe sayısı da sınırlıdır. Fıkıh bağlamında mevkuf rivayetler büyük ölçüde 20-25 sahâbeye dayanırken tefsirde 40-50 sahâbeye dayanmaktadır. Fıkıhta Hz. Ömer en çok rivayete sahipken tefsirde İbn Abbas en önde gelmektedir. Edebî, ictimâî ve ahlâkî rivayetlerde ise Hz. Ali’nin rivayetlerinin çokluğu dikkat çekmektedir. Kur’an’ın tefsiri ile ilgili rivayetler büyük ölçüde sahâbe ve tâbiîne dayandığından tefsirlerde de çok miktarda mevkuf haberler bulunmaktadır. Sahâbe kavli fakihler tarafından fer‘î delillerden biri olarak kabul edildiğinden farklı esaslarla beraber bütün fakihler mevkuf haberlere yer vermişler, fakat sadece fikhî muhtevalı mevkuf rivayetleri dikkate almışlardır.

Merfû ve mevkuf sıfatlarının hadis kelimesine izafesi hadislerin kaynaklarda yerini almasından sonra söz konusu olduğundan dolayı bir metnin Resûlullah’a (s.a.v.) veya sahâbeye aidiyetini belirtmek için merfû veya mevkuf kabul edilmesinde bazı ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Muhaddisler Hz. Peygamber’le ilgili bütün rivayetleri merfû kabul ederken, usûlcüler sadece Peygamberlik sonrası rivayetleri merfû kabul etmekte, risâlet öncesi ve Resûlullah’ın halkî-hulkî özellikleri ile ilgili rivayetleri kavramın dışında değerlendirmektedirler. Diğer taraftan açık bir şekilde Hz. Peygamber’e nispet edilen söz, fiil ve takrirler merfû kabul edilirken, sahâbenin şu sünnettendir, sünnet şöyledir, bize bu emredildi, bunu yapmamız yasaklandı, bu haram kılındı, şöyle deniliyordu, biz şöyle derdik, şöyle yapardık, şunda beis görmezdik... gibi ifadelerle Hz. Peygamber’in söz, fiil veya takrirlerini dolaylı ifadelerle naklettikleri rivayetler ve

râvilerin hadisin merfû olduğunu îma eden lafızlarla rivayet ettikleri hadislerin merfû veya mevkuf kabul edilmesinde ihtilaflar mevcuttur. Ancak bu tartışmaların teorik olduğunu söylemek mümkündür. Zira taraflar sadece kendi görüşünü destekleyen rivayetleri ileri sürerek bir genellemede bulunmaktadırlar. Bu tarz usûllerle nakledilen hadisler için kesin bir kural koymak mümkün değildir. Bu rivayetlerden merfû ve mevkuf olanlar bulunabilmektedir. Daha sonraları ise bir metnin merfû veya mevkuf kabul edilmesi ile ilgili tartışmalar hükmen merfû kavramıyla adeta merfû ve mevkuf arasında üçüncü bir kavram ihdasıyla bitirilmeye çalışılmıştır. Hükmen merfû kavramı ise rivayet döneminden sonra ortaya çıktığından dolayı mevkufların merfûlaştırılmasında etkisi olmamıştır. Ancak fıkıh ve hadis şerhinde bu kavram düşüncelerin kuvvetlendirilmesinde sıklıkla kullanılmış ve bunun hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında olumsuz etkisi olmuştur.

Bir hadisin kaynağına aidiyetini belirtmek için merfû ve mevkuf ifadeleri kullanılmakla beraber bazı metinler aynı ifadelerle merfû, mevkuf ve maktû olarak kaynaklarda yer almaktadır. Bunun iki sebebi vardır: Gerçekte merfû olduğu halde bazı hadisler mevkuf veya maktû olarak da rivayet edilmiştir. Bazı maktû veya mevkuf rivayetler ise merfûlaştırılarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilmiştir. Merfûların mevkuf olarak da nakledilmesinin sebepleri arasında sahâbenin hadis rivayetini düşünmeksizin yapmış oldukları konuşmalar, fetva ve yargıda bulunmaları, hadis rivayetinden çekindikleri için bir söz veya fiili Resûlullah'a nispet etmemeleri, halifelerin hadis rivayetini kısıtlamaları, sünnetin bizatihi hayata hâkim olması sebebiyle rivayete gerek duymamaları, hadislerin rivayet şeklini sahâbenin belirlemesi, yanlış anlaşılması endişesiyle hadis rivayetinden kaçınmaları ve sahâbenin dindeki konumu itibariyle kendilerine delil sorulmaması bulunmaktadır. Ayrıca daha sonraki bazı râviler de benzer gerekçelerle kendilerine merfû olarak ulaşan bir kısım hadisleri mevkuf rivayet etmişlerdir. Gerçekte mevkuf veya maktû olan bazı rivayetler ise hata sebebiyle veya kasıtlı olarak ref edilmiştir. Hata sebebiyle ref edilen rivayetlerin belirlenmesi daha çok ille kaynaklarında ele alınırken, kasten ref edilen rivayetler genelde mevzuât içinde değerlendirilmiş ve bu sebeple mevzuât kitaplarında gerçekte mevkuf olan birçok rivayet de mevzû sayılmıştır. Yine merfû rivayetlerin içine bazı mevkuf veya maktû rivayetler de karışmış olabilmektedir. Bununla beraber müdrec kabul edilen bazı rivayetler ise gerçekte merfû olduğu halde sadece bir hadisi nakleden

sahâbînin rivayeti içinde bulunmadığından dolayı mevkufun idrâcı diye nitelendirilmiştir. Hâlbuki aynı ifadenin bir başka sahâbîden sahih merfû rivayeti mevcuttur. Bunun sebebi metinle beraber isnadın da dikkate alınmasıdır. Bu durum, rivayetlerin merfû veya mevkuf kabul edilmesinde dikkatli olunması gereken bir husustur. Zira bir metnin bir sahâbîden mevkuf rivayeti sahih kabul edilirken bir başka sahâbîden merfû rivayeti sahih kabul edilebilmektedir.

Merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin sıhhat durumunun belirlenmesi için sened ve metin birlikte dikkate alınmıştır. Birçok râvi cerh ve ta'dil açısından raffâ' olarak nitelendirilmiş, bazılarının merfû naklettikleri bütün rivayetler reddedilmiştir. Ricâl kaynaklarında zayıf râvilerin ref ettikleri rivayetler de zikredilmiştir. Bu nedenle mevkuf rivayetler de sıhhat şartları açısından tetkike tabi tutulmuştur. Bütün rivayetleri ref eden râvilerle beraber neredeyse bütün hadisleri merfû olmasına rağmen bilerek mevkuf nakleden râviler de vardır. Müsteşriklerin ise genel olarak bütün hadisleri ref edilmiş kabul ettikleri görülmektedir. Bunun sonucu olarak onların hadislerin sıhhatinin tesbiti yerine tarihlendirilmesiyle ilgilendikleri ve rivayetin ne zaman uydurulduğunu tesbite çalıştıkları, muhaddislerin tesbit yöntemine ise güvenmedikleri açıktır.

Usûl kaynaklarında genel olarak merfû ve mevkufun tesbiti hususunda teorik olarak uygulandığı söylenen metotların bir kısmı merfû ve mevkufun tesbiti esnasında muhaddisler tarafından kullanılmamıştır. Meselâ re'yle bilinemeyecek olan konulardaki rivayetlerin merfû veya hükmen merfû kabul edileceği prensibi usûl kaynaklarında zikredilirken hiçbir hadisin merfû veya mevkuf olduğunun belirlenmesinde bu husus dikkate alınmamıştır. Her konudaki rivayetlerin sened ve metin tenkidi dikkate alınarak merfû veya mevkuf olduğu söylenmiştir. Hadis usûlünde uygulanan bazı prensipler de usûl kaynaklarında yer almamaktadır.

Muhaddisler bir hadisin merfû veya mevkuf olduğunda bir kanaate ulaşamamışlarsa tevakkufu tercih etmişler, kendilerini herhangi bir rivayeti kabul etme mecburiyetinde görmemişlerdir. Bu durum da onların hadislerin merfû olmasını öncellemediğini göstermektedir. Merfû ve mevkuf rivayetlerin belirlenmesinde öncelikli illel kitaplarında merfû ve mevkuf nakledilen rivayetlerin büyük çoğunluğunun mevkuf kabul edilmiş olması da bu açıdan önemlidir. Yine muhaddisler hadisin merfû veya

mevkuf olduğu ile ilgili ihtilafları, rivayetlerdeki tereddütleri ve hadisin kimler tarafından merfû ve mevkuf nakledildiğini de nakil esnasında belirtmişlerdir.

Merfû ve mevkuf rivayet edilen bütün metinler ya merfû veya mevkuf kabul edilmemiş, bunlardan bazılarının merfû ve mevkuf her iki şekli de sahih görülmüştür. Bunlar, gerçekte merfû iken mevkuf nakledilen hadislerdir. Bunun tabî bir sonucu olarak ilk devir eserleri merfû ve mevkuf rivayetlere birlikte yer verirken, sonraki devir eserlerde merfû rivayetlere ağırlık verilmiştir. Bu nedenle ilk devir eserlerde mevkuf hâliyle bulunan bazı rivayetler daha sonraki eserlerde sahih merfû şekliyle yer almışlardır. Bunlar merfûlaştırılmış değildir. Bazı eserlerde ise farklı nedenlerle merfûlaştırılmış olup merfû şekilleri musannifler tarafından sahih kabul edilmemesine rağmen birçok mevkuf rivayet merfû olarak yer almıştır. Musannifler bu rivayetlerin mevkuf şeklini sahih kabul etmelerine rağmen eserlerine almışlardır. Bu rivayetler merfû kabul edildikleri için eserlerde yer almış değildir. Bu anlayışın daha geniş araştırılması gerekmektedir. Bu açıdan hadislerle ilgili şifâhî bilgilerin de önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber muhaddislerin nakledilen metinlerin büyük bir kısmını sahih bulmamalarına rağmen eserlerine almaları daha sonraları yapılacak çalışmalara da imkân tanımıştır. Zira geçmişte zayıf olduğu halde eserlere alınan rivayetler olduğu gibi, sahih olduğu halde zayıf veya mevzû kabul edilen metinler de olabilir. Nakledilen malzemenin topyekün korunması, hadis çalışmalarının devamlılığına da imkân tanımıştır. Bu şekilde muhaddisler hiçbir zaman bir hadis hakkında son sözün söylenmediğini de göstermiş olmaktadır.

Son olarak, bütün hadislerin merfû veya mevkuf olduğunun belirlendiğini söylemek mümkün değildir. Müsteşriklerin merfû olarak bilinen bütün hadislerin gerçekte mevkuf veya maktû olup daha sonraki dönemlerde merfûlaştırıldığı iddiasının da bir delile dayanmadığı açıktır. Uydurma hadisler gibi birçok mevkuf veya maktû rivayet merfûlaştırılmış, fakat muhaddisler tarafından hata veya kasten merfû nakledilen rivayetler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu açıdan ilelü'l-hadîs otoritesi muhaddislerin büyük gayreti olmuştur.

KAYNAKLAR

- Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne* (I-II), Thk.: Muhammed Sa'îd Sâlim el-Kahtânî, Dâru İbni'l-Kayyim, 1. Baskı, Demmâm, 1406/1986.
- Abdullah b. Mübârek, Ebû Abdillâh b. Vâzih el-Mervezî, (ö. 181/797), *el-Müsned*, Thk.: Subhî el-Bedrî es-Samerrâî, Mektebetü'l-me'ârif, 1. Baskı, Riyad, 1407/1987.
- _____, *ez-Zühd ve'r-raķâ'ik*, Thk.: Habîburrahmân el-A'zamî, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, ts.
- Abdülmeçîd Mahmûd Abdülmeçîd, *el-İtticâhâtü'l-fiķhiyye 'inde aşhâbi'l-ħadîs fi'l-ķarni's-şâliş el-hicrî*, Mektebetü Hancî, Kahire, 1979.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî, (ö. 211/826), *el-Emâlî fi âsâri's-şahâbe*, Thk.: Mecdî es-Seyyid İbrâhîm, Mektebetü'l-Kur'ân, Kahire, 1989.
- _____, *el-Muşannef* (I-XI), Thk.: Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983.
- 'Accâc el-Hatîb, Muhammed, *es-Sünne ķable't-tedvîn*, Dâru'l-fikr, 5. Baskı, (y.y.), 1401/1981.
- _____, *Uşûlü'l-ħadîs* ('Ulûmühû ve Mustalahuhû), Dâru'l-Menâre, 6. Baskı, Mekke, 1414/1994.
- el-'Aclûnî, İsmâil b. Ahmed (ö. 1162/1748), *Keşfü'l-ħafâ ve müzîlü'l-ilbâs 'amma'stehere mine'l-eħadîs 'alâ elsineti'n-nâs* (I-II), Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1351.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (ö. 241/855), *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (I-III), Thk.: Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1408/1988.
- _____, *el-Müsned* (I-VI), el-Mektebü'l-İslâmî, 5. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (Mukaddime), DİB Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1982.
- Ahmad Von Denffer, *Der Islam Und Jesus*, München, 1995.
- Akyüz, Ali, *Kaynak Tetkiki Açısından Abdürrezzâk-Buhârî İlişkisi Üzerine Bir Mukayese*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV) Yayınları, İstanbul, 1997.
- el-'Alâ'î, Ebû Sa'îd Salâhuddîn Halîl b. Seyfüddîn Keykeldî (ö. 761/1359), *İcmâlü'l-işâbe fi aķvâli's-şahâbe*, Thk.: Muhammed Süleymân el-Aşkar, Cem'iyetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî, Kuveyt, 1407/1987.

- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasan Nüreddîn Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî (ö. 1014/1605), *Şerhu şerhi nuhbeti'l-fiker fi muştalahâti ehli'l-eşer*, Takdim: Abdülfettâh Ebû Gudde, Thk. ve ta'lik: Muhammed Nizâr Temîm-Heysen Nizâr Temîm, Dâru'l-kalem, Beyrut, ts.
- _____, *el-Esrâru'l-merfû'a fi'l-aḥbâri'l-mevzû'a*, Thk.: Muhammed Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- Ali Nâyif Bikâ'î, *el-İctihâd fi 'ilmi'l-ḥadîs ve eşeruhû fi'l-fiḫhi'l-islâmî*, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1419/1998.
- el-Âmidî, Seyfüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Ali b. Muhammed (ö. 631/1233), *el-İḥkâm fi uşûli'l-aḥkâm* (I-IV), Thk.: İbrâhîm el-Acûz, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, ts.
- Apaydın, Yunus, "Sahâbî Sözü'nün Hukûkî Değeri", *EÜSBED*, sy. 4, Kayseri, 1990, ss. 323-353.
- Aşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivayeti*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir, 1981.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1997.
- _____, *Sünen-i Dârimî Tercüme ve Tahkik* (I-VI), Madve Yayınları, İstanbul, 1994.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *İslâm Fıkhı ve Sünnet* (Oryantalist J. Schacht'a Eleştirisi), Terc. Mustafa Ertürk, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- _____, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, Terc. Hulusi Yavuz, İz Yayınları, İstanbul, 1993.
- _____, "Buhârî", *DİA*, I-XXXII (devam ediyor), c. VI, İstanbul, 1992, ss. 368-372.
- _____, "Müsteşrik Schacht ve Nebevî Sünnet", *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar*, Derleyen ve Terc.: M. Emin Özafşar, Araştırma Yayınları, Ankara, 1999, ss. 31-79.
- Bardakoğlu, Ali, "Ferâiz", *DİA*, c. XII, İstanbul, 1995, ss. 362-363.
- Başaran, Selman-Sönmez, M. Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Bursa, 2001.
- el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ (ö. 458/1065), *es-Sünenü'l-kübrâ* (I-X), Thk.: Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mektebetü dâri'l-bâz, Mekke, 1414/1994.
- _____, *el-Medḫal ile's-süneni'l-kübrâ*, Thk.: Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî, Dâru'l-hulefâ li'l-kütübi'l-İslâmî, Kuveyt, 1404/1984.
- _____, *Şu'abü'l-îmân* (I-VIII), Thk.: Muhammed Sa'îd el-Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990.

- _____ , *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*, Thk.: Seyyid Kürdî Hasan, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1991.
- _____ , *ez-Zühd*, Thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1996.
- _____ , *el-Esmâ' ve's-şifât* (I-II), Thk. ve ta'lîk: 'Imâdüddîn Ahmed Haydar, Dâru'l-kütübî'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhâlık (ö. 292/905), *el-Müsned* (I-X), Thk.: Mahfûzurrahmân Zeynullah, Müessesetü 'ulûmi'l-Kur'ân, 1. Baskı, Beyrut, 1409/1989.
- Bigiyef, Mûsâ Cârullah, *Kitâbü's-sünne*, Terc. Mehmet Görmez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/869), *el-Câmi'u's-şahîh* (I-VIII), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
- _____ , *el-Edebü'l-müfred*, Thk.: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1409/1989.
- _____ , *et-Târîhu'l-kebîr* (I-IX), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968.
- el-Cevâbî, Muhammed Tâhir, *Cühûdü'l-muḥaddiṣîn fi naḫdi metni'l-ḥadîsi'n-nebeviyyi's-şerîf*, Müessesetü Abdülkerîm b. Abdullah, Tunus, 1991.
- el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih b. Ahmed (ö. 1338/1919), *Tevcîhü'n-naẓar ilâ uşûli'l-eşer* (I-II), Neşr.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbûâtî'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1416/1995.
- el-Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, Thk.: İbrâhîm el-Ebyârî, Dâru'l-kitâbî'l-'Arabî, Beyrut, 1405/1985.
- Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Edebiyatı*, MÜİF Yayınları, İstanbul, 1985.
- _____ , "el-Câmi'u's-Sahîh", *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993, ss. 129-132.
- Çapan, Ergün, *Kur'an-ı Kerim'de Sahâbe*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (ö. 385/995), *el-İlelü'l-vâride fi'l-eḥâdîsi'n-nebeviyye* (I-XI), Thk.: Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefî, Dâru't-taybe, 3. Baskı, Riyad, 1424/2003.
- _____ , *el-İlzâmât*, Dirâsât ve Thk.: Ebû Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- _____ , *et-Tetebbu'*, (el-İlzâmât ile Beraber), Beyrut, 1405/1985.
- _____ , *el-Eḥâdîsü'l-letî ḥulife fihâ Mâlik*, Thk.: Ebû Abdilbârî Rızâ Cezairî, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1418/1997.

- _____ , *es-Sünen* (I-IV), Thk.: Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân (ö. 255/868), *es-Sünen* (I-II), Thk.: Fevvâz Ahmed Zümerlî-Hâlid es-Seb'û'l-'alemî, Dâru'l-kütübî'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1407/1987.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahîh-i Müslim Terceme ve Şerhi* (I-XI), Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1977.
- ed-Dihlevî, Abdülazîz b. Şâh Veliyyullah (ö. 1239/1824), *Bustânü'l-muḥaddisîn*, Terc. Ali Osman Koçkuzu, DİB Yayınları, Ankara, 1986.
- Dere, Ali, *Die Hadîtanwendung bei Imām Mālik b. Anas (-179/795): im Spiegel der an ihn von aš-Şaibānî (-189/804) und aš-Şāfi'î (-204/819) gerichteten Kritik*, Verlag Shaker, Aachen, 1995.
- Ebû 'Avâne, Ya'kûb b. İshâk el-İsferâyînî (ö. 316/928), *el-Müsned* (I-V), Thk.: Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî, Dâru'l-ma'rife, 1. Baskı, Beyrut, 1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888), *es-Sünen* (I-IV), Thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.
- _____ , *Risâletü ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke ve ğayrihim fî vaşfi sünenihî*, Thk.: Mahmûd es-Sabbâğ, Dâru'l-'Arabîyye, Beyrut, ts.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ el-Mevsilî et-Temîmî (ö. 307/919), *el-Müsned* (I-XIII), Thk.: Hüseyin Selîm Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, 1. Baskı, Beyrut, 1404/1984.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm el-Ensârî (ö. 182/798), *er-Redd 'alâ siyeri'l-Evzâ'î*, Thk.: Ebü'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, ts.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, Terc. Osman Keskioglu, DİB Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1999.
- _____ , *İmam Şâfiî*, Terc. Osman Keskioglu, DİB Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2000.
- Ebû Zehv, Muhammed, *el-Ḥadîs ve'l-muḥaddisîn*, Dâru'l-kitâbî'l-'Arabî, Beyrut, 1404/1984.
- el-Edlibî, Salahaddîn b. Ahmed, *Menhecü naqdi'l-metn 'inde 'ulemâ'i'l-ḥadîsi'n-nebevî*, Darü'l-âfâki'l-cedîde, 1. Baskı, Beyrut, 1403.
- Erkî, Nur Muhammed b. Erkî Muhyiddîn, *Akziyetü'l-ḥulefâ'i'r-râşidîn* (I-II), Mektebetü dâri's-selâm, 1. Baskı, Riyad, 1423/2003.
- Ertürk, Mustafa, "Hadis Oryantalisti G.H.A. Juynboll: Hadis/Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları" Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batıda İslâm Çalışmaları Sempozyumu, DİB Yayınları, Ankara, 2003, ss. 251-270.

- Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2000.
- _____, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu, I- Rivayet Açısından Ma‘mer b. Râşid’in el-Camii”, *AÜİFD*, c. XLIII, sy. 1, Ankara, 2002, ss. 27-63.
- _____, “Hicrî II. Asırda Rivayet Üslûbu, II- Dirayet Açısından Ma‘mer b. Râşid’in el-Camii”, *AÜİFD*, c. XLIII, sy. 2, Ankara, 2002, ss. 57-90.
- Evgin, Abdülkadir, *Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî ve Müsnedi*, Ankara, 2004.
- Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, Terc. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1997.
- _____, *İslâm*, Terc. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1981.
- el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân (ö. 347/958), *el-Ma‘rife ve’t-târîh* (I-III), Thk.: Halil Mansûr, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut, ts.
- el-Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb (ö. 817/1415), *Kâmus Tercümesi* (I-IV), Terc. Âsım Efendi (ö. 1235/1819), Bahriye Matbaası, İstanbul, 1305.
- el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *el-Müstaşfâ min ‘ilmi’l-uşûl* (I-II), 1. Baskı, Bulak, 1322.
- _____, *el-Menhûl min ta‘likâti’l-uşûl*, Thk.: Muhammed Hasan Heytû, Dâru’l-fîkr, 3. Baskı, Dimaşk, 1400/1980.
- el-Gazefî, Sa‘îd Abdurrahmân Mûsâ, “Eser”, *DİA*, c. XI, İstanbul, 1995 , s. 372.
- Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien* (I-II), Max Niemeyer, Halle A.S., 1889.
- _____, “Kämpfe um die Stellung des Hadît im Islam”, *Gesammelte Schriften* (I-VI), Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1967-1973, V, 86-98.
- _____, “Neutestamentliche Elemente in der Traditionslitteratur des Islam”, *Gesammelte Schriften*, IV, 315-322.
- _____, “Ueber Bibelcitate in muhammedanischen Schriften”, *Gesammelte Schriften*, III, 309-315.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1997.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdullah b. Muhammed en-Nisâburî (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ‘ale’s-saḥîḥayn* (I-IV), Thk.: Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1990.

- _____, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1397/1977.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *el-Câmi' li aḥlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (I-II), Thk.: Muhammed Accâc el-Hatîb, Müessesetü'r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1414/1994.
- _____, *el-Faşl li'l-vaşli'l-müddrec fi'n-naḳl* (I-II), Thk.: Muhammed b. Matar ez-Zehrânî, Dâru'l-hicre, Riyad, 1418/1997.
- _____, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, Thk.: Ahmed Ömer Hâşim, Dâru'l-kütübi'l-'Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1406/1986.
- _____, *Şerefü aşḥâbi'l-ḥadîs*, Yayına Hazırlayan: M. Said Hatipoğlu, AÜİF Yayınları, Ankara, 1972.
- _____, *Taḳyîdü'l-'ilm*, Thk.: Yûsuf el-Aş, el-Ma'hed el-Fıransî bi Dımaşk li'd-dirâsâti'l-'Arabıyye, Dımeşk, 1949.
- _____, *Târîḫü Bağdâd* (I-XIV), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, ts.
- Hatiboğlu, İbrâhim, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, "Çağdaş Hadis Tartışmaları Bağlamında Mevdûdî'nin Dinamik Sünnet Yorumu", *UÜİFD*, c. XII, sy. 1, Bursa, 2003, ss. 29-49.
- _____, "İsrâiliyat", *DİA*, c. XXIII, İstanbul, 2001, ss. 195-199.
- _____, "Müsned", *DİA*, c. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 98-101.
- el-Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed (ö. 388/998), *Me'âlimü's-sünen* (I-IV), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991.
- el-Hâzimî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî (ö. 584/1188), *el-İ'tibâr fî beyâni'n-nâsiḫi ve'l-mensûḫ mine'l-âşâr*, Thk.: Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Câmi'atü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Karaçi, 1410/1989.
- Hemmâm b. Münebbih, *eş-Şahîfe*, (Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm b. Münebbih), Thk. ve Neşr: Muhammed Hamidullah, Terc. Kemal Kuşçu, İstanbul, 1967.
- el-Heysemî, Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr (ö. 807/1404), *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id* (I-X), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1408/1988.
- Hıdır, Özcan, Tirmizî'nin Câmi'indeki Mevkuf ve Maktû Rivayetler ve Değerlendirilmesi, MÜSBE (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.
- _____, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metodları", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, c. I, sy. 1, İstanbul, 2003, ss. 97-115.

- Horst, Heribert, “Zur Überlieferung im Korankommentar at-Ṭabarîs”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 103 (1953), ss. 290-307.
- el-Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr (ö. 219/834), *el-Müsned* (I-II), Thk.: Habîburrahmân el-A‘zamî, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut, ts.
- el-‘Irâkî, Zeynüddîn Abdürrahîm b. Hüseyin (ö. 806/1403), *Fetḥu’l-muğîs bi şerḥi elfiyyeti’l-ḥadîs*, Thk.: Mahmûd Rebî‘, ‘Âlemü’l-kütüb, 2. Baskı, (y.y.), 1408/1988.
- _____, *et-Taḳyîd ve’l-îzâḥ limâ ‘uğlika ve uğlika min muḳaddimeti İbni’s-Şalâḥ* (İbnü’s-Salâḥ’ın Mukaddimesi ile beraber), Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, (y.y.), ts.
- ‘İtr, Nûreddin, *Menhecü’n-naḳd fî ‘ulûmi’l-ḥadîs*, Dâru’l-fikr, 3. Baskı, Dımaşk, 1402/1992.
- _____, *el-İmâm et-Tirmizî ve’l-müvâzene beyne câmi’ihî ve beyne’s-şahîḥayn*, Matba‘atü lecneti’t-te’lif ve’t-terceme ve’n-neşr, 1. Baskı, (y.y.), 1390/1970.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed el-Kurtubî en-Nemerî, (ö. 463/1070) *Câmi’u beyânî’l-‘ilm ve fazlihî ve mâ yenbeğî fî rivâyetihî ve ḥamlihî*, Takdim: Abdülkerîm el-Hatîb, Dâru’l-kütübi’l-İslâmiyye, Kahire, 1402/1982.
- _____, *el-İstî‘âb fî ma’rifeti’l-aşḥâb* (I-IV), Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru’l-cîl, 1. Baskı, Beyrut, 1412.
- _____, *et-Temhîd limâ fî’l-Muvaṭṭa’ mine’l-me‘ânî ve’l-esânîd* (I-XXIV), Thk.: Mustafa b. Ahmed el-Ulvî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Vizâretü ‘umûmi’l-evkâf ve’s-şu’ûni’l-İslâmiyye, el-Mağrib, 1387.
- İbn ‘Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Abdullah el-Cürçânî (ö. 365/975), *el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl* (I-VIII), Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru’l-fikr, 3. Baskı, Beyrut, 1409/1988.
- İbn ‘Arrâk, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tenzîhü’s-şerî‘ati’l-merfû‘a ‘ani’l-aḥbâri’s-şenî‘ati’l-mevzû‘a* (I-II), Thk.: Abdülvehhâb Abdüllatîf-Abdullah Muhammed Sıddîk, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1401/1981.
- İbnü’l-Ca‘d, Ebü’l-Hasan Ali b. el-Ca‘d b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî (ö. 230/845) *el-Müsned*, Thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü Nâdir, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Abdürrahmân b. Ali b. Muhammed et-Temîmî el-Kureşî (ö. 597/1200), *el-‘İlelü’l-mütenâhiye fî’l-eḥâdîsi’l-vâhiye*, (I-II), Thk.: İrşâdülhak el-Eserî, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

- _____ , *Kitâbü'l-Mevzû'ât* (I-III), Thk.: Abdurrahmân Muhammed Osmân, el-Mektebetü's-selefiyye, 1. Baskı, Medine, 1386/1966.
- _____ , *Kitâbü'l-Du'afâ' ve'l-metrûkîn* (I-II), Thk.: Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs et-Temîmî er-Râzî, (ö. 327/938), *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl* (I-IX), Dâru'ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1271/1952.
- _____ , *İlelü'l-hadîs* (I-II), Thk.: Muhibbüddîn el-Hatîb, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1405.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (ö. 235/849), *Kitâbü'l-muşannef fi'l-e-hadîs ve'l-âsâr* (I-VII), Thk.: Kemal Yûsuf el-Hût, Mektebetü'r-rüşd, 1. Baskı, Riyad, 1409/1989.
- İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. Hasan (ö. 406/1015), *Müşkilü'l-hadîs ve beyânühû*, neşr.: Mûsâ Muhammed Ali, 2. Baskı, Beyrut, 1985.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Ali el-'Askalânî (ö. 852/1449), *Fetħu'l-bârî bi şerħi şahîħi'l-Buħârî* (I-XV), Dâru'l-fıkr, 1. Baskı, Beyrut, 1414/1993.
- _____ , *Hedyü's-sârî muḳaddimetü fetħi'l-bârî bi şerħi şahîħi'l-Buħârî*, Dâru'l-fıkr, 1414/1993.
- _____ , *Lisânü'l-mîzân* (I-VII), Dâiretü'l-ma'rif en-nizâmiyye el-Hind, Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât, 3. Baskı, Beyrut, 1406/1986.
- _____ , *en-Nüket 'alâ kitâbi İbni's-Şalâh* (I-II), Thk.: Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî, 'Imâdetü'l-bahsi'l-ilmî li'l-câmi'ati'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Medine, 1404/1984.
- _____ , *Nüzhetü'n-naẓar şerħu nuḫbeti'l-fiker fi muştalahî ehli'l-eşer*, Ta'lık ve şerh: Salâh Muhammed Muhammed 'Uveyda, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1409/1989.
- _____ , *Tehzîbü't-tehzîb* (I-XII), Dâiretü'l-me'ârif, 1. Baskı, Haydarâbâd, 1325/1907.
- _____ , *el-Vuḳūf 'alâ mâ fi şahîħ-i Müslim mine'l-mevḳūf*, Thk.: Abdullah el-Leysî el-Ensârî, Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî (ö. 456/1064), *el-İḥkâm fi usûli'l-aḥkâm* (I-VIII), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- _____ , *el-Muḫallâ bi'l-âsâr* (I-XI), Thk.: Lecnetü'ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Dâru'l-âfâk el-cedîde, Beyrut, ts.
- _____ , *Aşḫâbü'l-fütyâ mine's-şahâbe ve't-tâbi'in ve men ba'dehüm 'alâ merâtibihim fi kesreti'l-fütyâ*, Thk.: Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1415/1995.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (ö. 354/965), *‘İlelü’l-ahbâr ve ma’rifetü ruvâti’l-âsâr*, Mektebetü’r-rüşd, Riyad, 1422/2001.
- _____, *Kitâbü’l-Mecrûhîn mine’l-muḥaddiṣîn ve’ḍ-ḍu’afâ’ ve’l-metrûkîn* (I-III), Thk.: Mahmûd İbrâhîm Zâyid, Dâru’l-va’y, 1. Baskı, Haleb, 1396.
- _____, *eş-Şaḥîḥ* (I-XVIII), Thk.: Şu‘ayb el-Arnâvut, Müessesetü’r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1993.
- _____, *eş-Sikâṭ* (I-IX), Thk.: Şerefüddîn Ahmed, Dâru’l-fikr, 1. Baskı, (y.y.), 1395/1975.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nisâburî (ö. 311/923), *eş-Şaḥîḥ* (I-IV), Thk.: Muhammed Mustafa el-A‘zamî, Beyrut, 1390/1970.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Hanbelî (ö. 751/1350), *İ‘lâmü’l-muvaḳḳı‘în ‘an Rabbi’l-âlemîn* (I-IV), Dâru’l-cîl, Beyrut, 1973.
- _____, *el-Menâru’l-münîf fi’s-şahîḥ ve’z-zaîf*, Thk.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü’l-matbû‘âti’l-İslâmiyye, 2. Baskı, Haleb, 1403/1983.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ ‘İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer (ö. 774/1372), *İḥtişâru ‘ulûmi’l-ḥadîs* (I-II), (Ahmed Muhammed Şakir’in *el-Bâ‘isü’l-Hasîs*’i ile beraber), Mektebetü’l-me‘ârif, 1. Baskı, Riyad, 1417/1996.
- _____, *el-Bidâye ve’n-nihâye* (I-XIV), Mektebetü’l-me‘ârif, Beyrut, ts.
- _____, *Tefsîru’l-Ḳur’âni’l-âzîm* (I-VIII), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *Te’vilü muḥtelifi’l-ḥadîs*, Thk.: Abdülkâdir Ahmed Atâ, Müessesetü’l-kütübî’s-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1408/1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 275/888), *es-Sünen* (I-II), Thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, (y.y.), 1395/1975.
- İbn Manzûr, Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem (ö. 711/1311), *Lisânü’l-‘Arab* (I-XV), Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbn Mülakkin Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî (ö. 804/1401), *el-Muḳni’ fi ‘ulûmi’l-ḥadîs* (I-II), Thk.: Abdullah b. Yûsuf, Dâru Fevvâz, 1. Baskı, el-İhsâ’ (Suûdî Arabistan), 1413/1992.
- İbnü’n-Nedîm, Muhammed b. İshâk b. Muhammed (ö. 379/987), *el-Fihrist*, ta’lik ve yayına hazırlayan: İbrâhîm Ramazân, Dâru’l-ma’rife, 1. Baskı, Beyrut, 1415/1994.

- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed (ö. 795/1393), *Şerhu 'ileli't-Tirmizî* (I-II), Thk.: Nureddin Itr, Dâru'l-mellah, Dımaşk, 1978.
- İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Basrî (ö. 230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ* (I-IX), Dâru Sâdır, Beyrut, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Osman b. Abdurrahmân (ö. 643/1245), *'Ulümü'l-ḥadîs, (Muḳaddimetü İbni's-Şalâh)*, Müessesetu'l-kütübi's-sekâfiyye, (y.y.), ts.
- İmtiyâz Ahmed, *Delâ'ilü't-tevṣîkı'l-mübekkir li's-sünne ve'l-ḥadîs*, Terc. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, Câmi'atü'd-dirâseti'l-İslâmiyye, Karaçi, 1990.
- İshâk b. Râhûye, b. İbrâhîm b. Muhalled el-Hanzalî (ö. 238/852) *el-Müsned* (I-V), Thk.: Abdülgâfûr b. Abdülhak el-Belûşî, Mektebetü'l-îmân, 1. Baskı, Medine, 1991, 1995.
- Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, Terc. Salih Özer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler-Menşei, Tanıma Yolları, Tenkidi*, DİB Yayınları, Ankara, 1991.
- _____, "Bakî b. Mahled", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, ss. 541-542.
- _____, "Hadis", *DİA*, c. XV, İstanbul, 1997, ss. 27-64.
- _____, "İbn Hacer el-Askalanî", *DİA*, c. XIX, İstanbul, 1999, ss. 514-531.
- Karacabey, Salih, "İsrâiliyyâtı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlâhî Mesajın Birliği Meselesi", *UÜİFD*, c. XII, sy. 1, yıl, 2003, ss. 71-104.
- Karadavî, Yûsuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, Terc. Bünyamin Erul, Rey Yayıncılık, 3. Baskı, Kayseri, 1998.
- Karahan, Abdülkadir, *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, DİB Yayınları, Ankara, 1991.
- Karataş, Mustafa, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İşaret Yayınları, İstanbul 2006.
- el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, *Ḳavâ'idü't-taḥdîs, min funûni muşṭalaḥi'l-ḥadîs*, Thk.: Muhammed Behcet el-Baytar, Dâru'n-nefâis, 1. Baskı, Beyrut, 1407/1987.
- Kavaklıoğlu, Mahmut, *Kaynak Tetkiki Açısından İmam Mâlik-Abdürrezzâk Mukayesesi (Muvatta'-Musannef Çerçevesinde)*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003.
- el-Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed el-Hasenî (ö. 1962), *et-Terâtîbü'l-idâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar)* (I-IV), Terc. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

- el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî (ö. 1345/1927), *er-Risâletü'l-müste'rafe*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.
- Khaleelul Iqbal Mohammed, *The Jewish and Christian Influences in The Eschatological Imagery of Sahih Muslim*, Kanada-Concordia Üniversitesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kanada, 1997.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara Okulu Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1999.
- _____, *İslam Düşüncesinde Sünnet-Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara Okulu Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2000.
- Kitâb-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, Birleşmiş Kitap-ı Mukaddes Cemiyetleri, (y.y.), 1993.
- Koç, M. Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât, Ankara, 2003.
- Koçkuzu, A. Osman, "Ebü'z-Zinâd", *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, s. 354.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, AÜİF Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1985.
- _____, *Hadis Usûlü*, TDV Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1998.
- el-Kureşî, Gâlib b. Abdülkâfi, *Evveliyâtü'l-Fârûk fi'l-İdâre ve'l-Kazâ* (I-II), Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990.
- el-Kudâ'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme (ö. 454/1062), *Müsnedü's-şihâb* (I-II), Thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Müessesetü'r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1407/1986.
- Kur'ân-ı Kerîm
- el-Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Hindî (ö. 1304/1887), *Zaferu'l-emânî bi şerhi muhtaşarı es-seyyid eş-şerîf el-Cürcânî fi muştalahi'l-hadîs*, neşr.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-matbû'âti'l-İslâmiyye, 3. Baskı, Beyrut, 1416/1995.
- Mahmûd Sa'îd Memdûh, *et-Ta'rif bi evhâmi men kasseme's-sünen ilâ şahîh ve zaif* (I-VI), Dâru'l-buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-türâs, Dubai, 1421/2000.
- el-Makdisî, Muhammed b. Tâhir, *Tezkiratü'l-mevzû'ât*, Mısır, 1323.
- Mâlik b. Enes (ö. 179/795), *el-Muva'tta'* (I-II), Thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, (y.y.), ts.
- _____, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayeti (Leknevî'nin *et-Ta'liku'l-mümecced*'i ile birlikte) (I-III), Thk.: Takıyyüddîn en-Nedvî, Dâru'l-kalem, 1. Baskı, Dımaşk, 1413/1992.
- Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), *el-Câmi'*, (Abdürrezzâk'ın *el-Muşannef*'i içinde), Thk.: Habîburrahmân el-A'zamî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983.

- el-Mehâmilî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İsmâîl (ö. 330/941), *el-Emâlî*, Thk.: İbrâhîm el-Kaysî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Amman, 1412.
- el-Mergînânî, Bürhânüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr b. Abdücelîl (ö. 593/1196), *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî* (I-IV), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, (y.y.), ts.
- el-Mevsilî, Ebû Hafs Ömer b. Bedr b. Sa'îd (ö. 622/1225), *el-Vuķūf 'ale'l-mevķūf*, Thk.: Ümmü Abdillâh bint Mahrûs el-Aselî, Dâru'l-âsime, 1. Baskı, Riyad, 1407.
- el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (I-XXXV), Thk. ve ta'lik: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, 1. Baskı, Beyrut, 1400/1980.
- Motzki, Harald, *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudens: Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts*, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Kommissionsverlag Franz Steiner, Stuttgart, 1991.
- _____, "Methoden zur Datierung von Islamischen Ueberlieferungen", http://webdoc.uibn.kun.nl/mono/m/motzki_h/methzudav.pdf, 04.12.2007.
- _____, "Der Prophet und die Schuldner: Eine Hadit-Untersuchung auf dem Prüfstand" *Der Islam*, 77 (2000), ss. 1-83.
- _____, "Quo vadis Hadit Forschung? Eine Kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll, 'Nafi die Mevla of İbn Ömer and his Position in Müslim Hadîth Literature'", *Der Islam*, 73 (1996), ss. 40-80, 193-231.
- Muhammed Abdürrahîm, *Tefsîru's-şahâbe*, Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, Kahire, 1991.
- Muhammed Ali İbnü's-Siddîk, *Şahîfetü 'Amr b. Şu'ayb ve Behz b. Hakîm 'inde'l-muħaddişîn ve'l-fuķahâ'*, Vezâretü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, Rabat, 1412/1992.
- Muranyi, Miklos, *Die Prophetengenossen in der frühislamischen Geschichte*, Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1973.
- Murtazâ ez-Zeyyin Ahmed, *Menâhicü'l-muħaddişîn fî taķviyeti'l-eħâdişi'l-ħasene ve'z-za'ife*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1994.
- Mûsâ b. Ali b. Muhammed Emir, *Câbir b. Abdillâh ve fiķhuhû* (I-II), Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1421/2000.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî (ö. 261/874), *el-Câmi'u's-şahîh* (I-V), Thk.: M. Fuâd Abdülbâkî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.

- Nâfiz Hüseyin Hammâd, *Muhtelifü'l-ḥadîs beyne'l-fukahâ' ve'l-muḥaddîsîn*, Dâru'l-vefâ, Mansûre, 1414/1993.
- _____, “Ta‘bîru’ş-şahâbî bi siyâgî’z-zemeni’l-mâzî beyne’r-ref‘i ve’l-vaḳf”, *Mecelletü'l-câmi‘ati’l-İslâmiyye*, c. X, sy. 1, yıl, 2002, ss. 93-123.
- Necm Abdurrahmân Halef, *eş-Şinâ‘atü'l-ḥadîsiyye fi’s-süneni’l-kübrâ li’l-imâm el-Beyhaḳî*, Dâru'l-vefâ, Mansûre, 1402/1992.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu‘ayb b. Ali (ö. 303/915), *es-Sünen* (I-VIII), Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, Beyrut, ts.
- _____, *es-Sünenü’l-kübrâ* (I-VI), Thk.: Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî-Seyyid Kesrevî Hasan, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991.
- _____, *‘Ameliü’l-yevm ve’l-leyle*, Thk.: Fârûk Hammâde, Müessesetü’r-risâle, 2. Baskı, Beyrut, 1406.
- _____, *et-Tefsîr* (I-II), Thk. ve ta‘lik: Sabri b. Abdülhâlık eş-Şâfi‘î ve Seyyid b. Abbas, Müessesetü’l-kütübi’s-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1410/1990.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277), *el-Minhâc fî şerḥi şahîḥ-i Müslim b. el-Ḥaccâc* (I-XVIII), Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 2. Baskı, Beyrut, 1392.
- _____, *İrşâdü tullâbi’l-ḥaḳâ’iḳ ilâ ma‘rifeti süneni ḥayri’l-ḥalâ’iḳ*, Thk.: Nureddîn Itr, Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1411/1991.
- _____, *el-Mecmû‘ şerḥü’l-mühezzeb* (I-XX), Thk.: Mahmûd Matrahî, Dâru’l-fikr, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1996.
- _____, *et-Taḳrîb ve’t-teysîr li ma‘rifeti süneni’l-beşîri’n-nezîr fî uşûli’l-ḥadîs*, Dâru’l-cinân, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986.
- Öğüt, Salim, “Ebû Yûsuf”, *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, ss. 260-265.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998.
- _____, *Oryantalist Yaklaşım İtirazlar*, Araştırma Yayınları, Ankara, 1999.
- Özşenel, Mehmet, *Sünnet ve Hadisi Değerlendirme ve Anlamada Ehl-i Rey-Ehl-i Hadis Yaklaşımları ve İmam Şeybânî, MÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.*
- Paksoy, Kadir, “Hadis Metodolojisinde İdrac ve Müdrec Hadisler”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. V, sy. 2, yıl, 2005, ss. 105-124; c. V, sy. 3, ss. 213-230. <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt5/sayi2/makale/paksoy.pdf>; <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt5/sayi3/makale/paksoy.pdf>. 09.11.2007.

- Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.
- _____, “Galât”, *DİA*, c. XIII, İstanbul, 1996, s. 300.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (ö. 502/1108), *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.
- Rebî' b. Habîb b. Ömer el-Ezdî el-Basrî (ö. 170/786), *el-Câmi'u's-şâhih müsnedü'l-imâm er-Rebî' b. Habîb*, Thk.: Muhammed İdrîs-Âşûr b. Yûsuf, Dâru'l-hikme, 1. Baskı, Beyrut, 1415/1995.
- er-Râmhürmüzî, Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahmân b. Hallâd (ö. 360/971), *Kitâbü emşâli'l-ḥadîs*, Thk.: Ahmed Abdülfettâh Temmâm, Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1409/1989.
- _____, *el-Muḥaddîsü'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, Thk.: Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru'l-fikr, 3. Baskı, Beyrut, 1404/1984.
- er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahrüddîn (ö. 606/1209), *el-Maḥşûl fi 'ilmi uşûli'l-fîkh* (I-V), Thk.: Tâhâ Câbir Feyyâz el-Ulvânî, Câmi'atü'l-imâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Baskı, Riyad, 1400/1980.
- Rifat Fevzî, Abdülmuttalib, *Tevşîku's-sünne fi'l-ḳarni's-şânî el-hicrî*, Mektebetü'l-hancî, Kahire, 1981.
- Sa'îd b. Mansûr, b. Şu'be el-Horasânî (ö. 227/842), *es-Sünen* (I-II), Thk.: Habîburrahman el-A'zamî, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- _____, *es-Sünen* (I-V), Dirâsât ve thk.: Sa'd b. Abdullah b. Abdülazîz, Dâru'l-'usaymî, 1. Baskı, Riyad, 1414/1994.
- es-San'ânî, Ebû İbrâhîm Muhammed b. İsmâîl b. Salâh b. Muhammed el-Emîr, *Tavzîhu'l-efkâr li ma'ânî tenkîhi'l-enzâr* (I-II), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1. Baskı, Beyrut, 1417/1997.
- Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London, 1959.
- Schoeler, Gregor, “Mündliche Tora und Hadît: Ueberlieferung, Schreibverbot, Redaktion”, *Der Islam* 66 (1989), ss. 213-251, s. 219-220.
- Schreiner, Martin, “Beiträge zur Geschichte der Bibel in der arabischen Literatur”, *Gesammelte Schriften*, Georg Olms Verlag, Hildesheim, 1983, ss. 347-365.
- es-Sehâvî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdurrahmân (ö. 902/1496), *Fetḥu'l-muġîs bi şerḥi elfiyyeti'l-ḥadîs li'l-'Irâķî* (I-IV), Thk.: Ali Hüseyin Ali, Dâru'l-imâm et-Taberî, 2. Baskı, (y.y.), 1412/1992.
- _____, *el-Meḳâşidü'l-ḥasene fi beyâni keşîri'n mine'l-eḥâdîsi'l-müşteḥira*, ta'lik ve thk.: Abdullah Muhammed Sıddîk, Mektebetü'l-hancî, Mısır, 1375/1956.

- es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Uşûl* (I-II), Thk.: Ebü'l-Vefâ el-Efğanî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1372.
- Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Ebû Abdillâh, *Mevsû'atü âsâri's-şahâbe* (I-III), Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut, 1418/1997.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara, 2001.
- Subhî es-Sâlih, *'Ulümü'l-hadîş ve muştalaḥuhû*, Matba'atü câmi'ati Dımaşk, 2. Baskı, Dımaşk, 1383/1963.
- Suharto, Ugi, "The Sahifah Hammam b. Munabbih and its Contents in the Musannaf of Abd al-Razzak: a Preliminary Note on Motzki's Origins", *al-Shajarah*, International Islamic University Malaysia, Volume, 7, No: 2, 2002, page 153-179.
- Suiçmez, Yusuf, Hadiste Ref Problemi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2005.
- _____, "Ref Problemi", *İslâmiyât*, c. X, sy. 2, yıl, 2007, ss. 123-146.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *el-Câmi'u's-şagîr fi eḥâdîsi'l-beşîr ve'n-nezîr* (I-II), Thk.: Abdullah Muhammed ed-Dervîş, (y.y.), 1417/1996.
- _____, *ed-Dürri'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (I-VIII), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1993.
- _____, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (I-II), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1398/1978.
- _____, *el-Le'âli'ü'l-Maşnû'a fi'l-eḥâdîsi'l-mevzû'a* (I-II), el-Mektebetü't-ticâriyye, Mısır, ts.
- _____, *el-Medrec ile'l-müdreç (Mecmû'atü rasâ'il fi 'ulûmi'l-hadîş içinde)*, Beyrut, 1985.
- _____, *Tedribü'r-râvî fi şerḥ-i takrîbi'n-Nevevî*, Thk.: İrfân el-Aşşâ Hassûne, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1414/1993.
- _____, Süyûtî, *Tenvîru'l-havâlik* (I-II), el-Mektebetü't-ticâriyye, Mısır, 1389/1969.
- _____, *el-Vesâ'il fi müsâmerati'l-evâ'il*, Thk.: Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1406/1986.
- Süheyl b. Ebî Sâlih, *Cüz' (İlk Devir Hadis Edebiyatı İçinde)*, ss. 13-24.
- eş-Şâfî'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs el-Muttalibî (ö. 204/819), *er-Risâle*, Thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Kâhire, 1358/1939.
- _____, *İhtilâfî'l-hadîş*, Thk.: Âmir Ahmed Haydar, Müessesetü'l-kütübî's-sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- _____, *el-Üm* (I-VIII), Dâru'l-ma'rife, 2. Baskı, Beyrut, 1393.

- eş-Şâtübî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ (ö. 790/1388), *el-Muvâfaqât fî usûli 'ş-şerî'a* (I-IV), Neşr. Abdullah Dıraz, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. 1250/1834), *İrsâdü'l-fühûl ilâ tahkîki'l-hakk min 'ilmi'l-uşûl*, Matbaatü Mustafa el-Halebî, 1. Baskı, Mısır, 1356.
- _____, *el-Fevâ'idü'l-mecmû'a fî'l-eḥâdisi'l-mevzû'a*, Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut, 1407/1987.
- eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan (ö. 189/804), *el-Hucce 'alâ ehl-i'l-Medîne* (I-IV), Thk.: Mehdî Hasan el-Keylânî el-Kâdirî, Dâru'l-fikri'l-muâsır, 3. Baskı, Beyrut, 1403/1982.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (ö. 360/971), *el-Mu'cemü'l-kebîr* (I-XX), Thk.: Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 2. Baskı, Musul, 1404/1983.
- _____, *el-Mu'cemü'l-evsat* (I-X), Thk.: Târik b. Ivazullah-Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî, Dâru'l-harameyn, Kahire, 1415/1995.
- _____, *el-Mu'cemü's-şagîr*, (I-II), Thk.: Muhammed Şekûr Mahmûd, el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut, 1405/1985.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/922), *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an* (I-XXX), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1405/1985.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme (ö. 321/933), *Şerhu me'âni'l-âşâr* (I-IV), Thk.: Muhammed Zührî en-Neccâr, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1399/1979.
- Târik b. Ivazullah, Ebû Mu'âz b. Muhammed, *Şerhu lügati'l-muḥaddis*, Mektebetü İbn Teymiyye, Cize, 1422/2002.
- Tartı, Nevzat, "Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu", *İslâmiyât*, c. VI, sy. 2, Ankara, 2003, ss. 141-150.
- Taştan, Osman, "İslâm Hukukunda Sahâbî Otoritesinin Kaynağı ve Niteliği", *İslâmî Araştırmalar*, c. VIII, sy. 2, Ankara, 1995, ss. 115-121.
- et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd el-Fârisî el-Basrî (ö. 204/819), *el-Müsned*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, ts.
- et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *Yeni Usûl-i Hadis*, Thk.: Abdülfettâh Ebû Gudde, Terc. İbrâhîm Canan, İzmir, 1982.
- Tekineş, Ayhan, *Hadisleri Anlama Problemi*, Işık Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, "İlelü'l-hadîs", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, ss. 84-86.
- et-Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre (ö. 279/892), *es-Sünen* (I-X), Ta'lik ve yayına hazırlayan: İzzet Ubeyd ed-Du'âsî, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, ts.

- Toksarı, Ali, “Hadis İlmî Açısından Sahâbî Kavli ve Değeri”, *EÜİFD*, c. II, Kayseri, 1985, ss. 339-357.
- Ubeydullah b. Ömer, *Ehâdîsü ‘Ubeydillâh b. ‘Umer ‘an Nâfi‘ (İlk Devir Hadis Edebiyatı içinde)*, ss. 112-133.
- Uğur, Mücteba, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, TDV Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1992.
- _____, “İhtilât”, *DİA*, c. XXI, İstanbul, 2000, s. 571.
- el-‘Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Mekkî (ö. 323/935), *Kitâbü’l-‘Ukaylî ‘an Nâfi‘ (I-IV)*, Thk.: Abdülmü‘tî Emîn Kal‘acî, Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1404/1984.
- Uluçam, Müjdat, Kur’an Âyetleri ve Hadisler Arasında Görülen Tearuz ve Çözüm Yolları, MÜSBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.
- Uraler, Aynur, *Sahâbe Uygulaması Olarak Sünnete Bağlılık*, Işık Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, 1. Baskı, Samsun, 2001.
- Wensinck A. J, *Concordance et Indices De La Tradition Musulmane (el-Mu‘cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Hadîsi’n-Nebevî) (I-VIII)*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh b. Abdullâh (ö. 626/1129), *Mu‘cemü’l-büldân (I-V)*, Dâru’l-fîkr, Beyrut, ts.
- Yardım, Ali, *Hadis (I-II)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İzmir, 1984.
- Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, TDV Yayınları, Ankara, 2000.
- Yılmaz, Mehmet, *Dört Halifeden Vecizeler Sözlüğü*, Şûle Yayınları, İstanbul, 2003.
- Yılmaz, Muhammed, “Mevkuf Hadisler ve Hükmen Merfû Kavramı”, *ÇÜİFD*, c. I, sy. 1, Adana, 2001, ss. 159-179.
- Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Mîzânü’l-i‘tidâl fi nağdi’r-ricâl (I-VIII)*, Thk.: Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1995.
- _____, *el-Muğnî fi’l-‘afâ’*, Thk.: Nureddîn İtr, (y.y.), ts.
- _____, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ’ (I-XXV)*, Thk. ve tahrîc: Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Nuaym, Müessesetü’r-risâle, 9. Baskı, Beyrut, 1413/1992.

- _____, *Tezkiretü'l-ıuffâz*, (I-IV), Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (I-II), (y.y.), 1976.
- Zekeriyâ b. Ğulâm Kadir Pâkistânî, *Mâ şahha min âsâri's-şahâbe fi'l-fikh* (I-III), Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1421/2000.
- ez-Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdullah (ö. 794/1392), *el-Bürhân fi 'ulûmi'l-Ķur'ân* (I-IV), Thk.: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l ma'rife, Beyrut, 1391/1971.
- _____, *Hız. Aişe'nin Sahâbeye Yönelttiği Eleştiriler*, Terc. ve düzenleyen: Bünyamin Erul, Kitâbiyât, 2. Baskı, Ankara, 2002.
- Zeyd b. Ali, b. Hüseyin b. Ali (ö. 122/739) *el-Müsned*, Derleyen: Abdülazîz b. İshâk el-Bağdâdî, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2. Baskı, Beyrut, 1983.
- ez-Zeyle'î, Cemâlüddîn Ebü Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Hanefî (ö. 762/1360), *Naşbu'r-râye li eĥâdisi'l-hidâye* (I-IV), Thk.: Muhammed Yûsuf el-Bennûrî, Dâru'l-hadîs, Mısır, 1357/1938.
- Züheyr b. Harb, Ebü Hayseme en-Nesâî (ö. 234/848), *Kitâbü'l-'ilm*, Thk.: Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut, 1403/1983.
- ez-Zürkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf (ö. 1122/1710), *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvaṭṭa'i'l-imâm Mâlik* (I-IV), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1. Baskı, Beyrut, 1411/1991.

ÖZGEÇMİŞ

Doğum Yeri ve Yılı : Kumru-1965

Öğr. Gördüğü Kurumlar : **Başlama Yılı** **Bitirme Yılı** **Kurum Adı**

Lise : 1980 1983 Ordu İmam-Hatip Lisesi
Lisans : 1983 1987 D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans : 1987 1991 D.E.Ü. Sosyal Bilimler Ens.
Doktora : 2001 2008 U.Ü. Sosyal Bilimler Ens.
Medeni Durum : Evli
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi: Almanca KPDS (B) Arapça KPDS (C)

Çalıştığı Kurum (lar) : **Başlama ve Ayrılma Tarihleri** **Çalışılan Kurumun Adı**

1. 15.08.1988 07.02.2002 D.İ.B. Foça Müftülüğü
2. 07.02.2002 Devam D.İ.B. Karşıyaka Müftülüğü

Yurtdışı Görevleri : T.C. Stuttgart Başkonsolosluğu Din Görevlisi (1994-2000)

Kullandığı Burslar : ----

Aldığı Ödüller : ----

Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Topluluklar : ----

Editör veya Yayın Kurulu Üyelikleri : ----

Yurt İçi ve Yurt Dışında katıldığı Projeler : ----

Katıldığı Yurt İçi ve Yurt Dışı Bilimsel Toplantılar : ----

Yayımlanan Çalışmalar : ----

Diğer : Hadisleri Bakımından Tarîku'l-Edeb (Ali b. Hüseyin el-Amâsî) (Y. Lisans Tezi)

31.12.2007

Sabri ÇAP